

81
812

BABAYEVA D.R.

NUTQ O‘STIRISH
NAZARIYASI VA
METODIKASI

TOSHKENT

B1
B.12.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

D.R.BABAYEVA

**NUTQ O'STIRISH NAZARIYASI
VA METODIKASI**

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
100000 – «Gumanitar soha» 110000 – «Pedagogika» ta'lim sohasi
5111800 – «Maktabgacha ta'lim» ta'lim yo'nalishi talabalari uchun
darslik sifatida tavsiya etilgan*

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

TOSHKENT-2018

2286

UO‘K 81’233(075)

KBK 81ya7

B 12

**D.R. Babayeva. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi.
(Darslik). – T.: «Barkamol fayz media», 2018, – 432 b.**

ISBN 978-9943-5518-1-7

Mazkur darslik pedagogika oliy o‘quv yurtlarining talabalari, magistrleri va akademik litsey, kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari, maktabgacha yoshdagi bolalar muassasalarining uslubchilari va tarbiyachilariga mo‘ljallangan. Qo‘llanmada maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning yo‘nalishlari, shakllari, vositalari va metodlari yoritilgan.

UO‘K 81’233(075)

KBK 81ya7

Taqrizchilar:

B.S.Abdullayeva – Pedagogika fanlari doktori, professor;

Sh.M.Mirzaaxmatova – Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent;

N.N.Djamilova – Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.

ISBN 978-9943-5518-1-7

© «Barkamol fayz media» nashriyoti, 2018.

KIRISH

Har bir mamlakatning taraqqiyoti, istiqboli, farovonligi, ma'naviy yuksalishi, jahonning eng rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin olishi – bilimli, yuqori intellektual salohiyatli, qalbiga va ongiga ezgu fazilatlarni mujassamlagan yoshlarga bog'liq hisoblanib, har jihatdan yetuk va barkamol, Vatan taqdiri uchun sidqi dildan xizmat qiladigan, fidoyi, iymonli avlodni voyaga yetkazish, o'qitishni sifatli va mazmun jihatdan yuqori pog'onalarga olib chiqish avvalo o'qituvchi va tarbiyachi murabbiylar zimmasiga sharafli va ayni paytda mas'uliyatli vazifani yuklaydi.

O'zbekiston Respublikasi huquqiy demokratik jamiyat qurish yo'lidan borar ekan, o'z fuqarolarining, ayniqsa, yangi jamiyat barpo etishga bel bog'lagan, o'sib kelayotgan yosh avlodning barkamol bo'lib voyaga yetishiga alohida e'tibor qaratmoqda. Barkamol shaxs tarbiyasini tashkil etish barcha davrlarda ham ijtimoiy jamiyatning muhim talabi va asosiy maqsadi bo'lib kelgan. Tabiiyki hozirgi ta'lim islohotlari sharoitida ham barkamol avlod tarbiyasi haqida gapirar ekanlar: «Vatanimizning kelajagi, xalqimizning ertangi kuni, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi obro'-e'tibori avlambor farzandlarimizning unib, o'sib, ulg'ayib, qanday inson bo'lib hayotga kirib borishga bog'liqdir.»¹ – deb alohida ta'kidlaganlar.

Hozirgi paytda yuz berayotgan globallashuv jarayoni va jamiyatni isloh etish sharoitida yangicha fikrlovchi shaxslarni tarbiyalash ta'lim tizimida ham jiddiy o'zgarishlar kiritishni talab etadi. Dunyo davlatlari orasida O'zbekiston Respublikasida birinchilardan bo'lib umumbashariy tavsifga ega mazkur muammoni hal etishga doir konseptual-nazariy asoslar yaratildi va tizimli ravishda amaliyotga tatbiq etib borilmoqda. Mazkur ezgu maqsadni hayotda o'z isbotini topishda O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

¹ Karimov I.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: O'zbekiston, 1997. 4–9-b.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonunda belgilab berilganidek, maktabgacha ta'lim bola shaxsini sog'lom va yetuk maktabda o'qishga tayyorgarlik darajasini shakllantirish maqsadida tashkil etiladi. Ushbu ta'lim bolaning 6–7 yoshga to'lguniga qadar oilada maktabgacha ta'lim muassasalari va mulk shaklidan qat'i nazar, ta'lim muassasalarida olib boriladi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonunining qoidalariga muvofiq, milliy tajribaning tahlili va ta'lim tizimidagi, jahon miqyosidagi yutuqlar asosida tayyorlangan hamda yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo'ljalni to'g'ri ola bilish mahoratiga ega bo'lgan, istiqbol vazifalarini ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga yo'naltirilgandir².

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining birinchi – maktabgacha ta'lim rivojining zamonaviy bosqichi qator o'zgarishlar bilan tavsiflanadi: maktabgacha ta'lim ochiq turdagi ta'lim muassasasi sifatida shakllandi; maktabgacha ta'lim muassasalarining eng muhim funksiyasi bolalarning hayotiy faoliyatini muhofaza qilish va salomatligini mustahkamlash; tarbiyalanuvchilarni maktab ta'limiga muvafaqqiyatli tayyorlash va boshqalar. Shuningdek, bugungi kunda Respublikamizda xilma-xil (yasli, bolalar bog'chasi, bolalar bog'chasi-boshlang'ich maktab, davlatga qarashli va xususiy) turdagi maktabgacha ta'lim muassasalari ham faoliyat yuritmoqda.

Mustaqillik yillarida respublikada milliy ta'lim va tarbiya tizimi davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishi darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning bevosita rahbarligida ishlab chiqilgan va jahon hamjamiyati tomonidan keng e'tirof etilgan Kadrlar tayyorlash milliy dasturining muvafaqqiyatli joriy etilishi natijasida mamlakatda noyob uzluksiz ta'lim tizimi barpo etildi.

Maktabgacha ta'lim sohasi mazkur tizimning ilk bo'g'ini hisoblanadi va butun ta'lim-tarbiya tizimining asosiy maqsadi bo'lgan – barkamol avlodni tarbiyalashga erishishda muhim ahamiyat kasb

² Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. – T.: Sharq, 1997. – B. 20.

etadi. Keyingi yillarda maktabgacha ta'lim muassasalarining faoliyat samaradorligini oshirish va moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga yo'naltirilgan qator tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Birgina 2015–2016-yillar davomida 459 ta maktabgacha ta'lim muassasalari mukammal ta'mirlandi va zamonaviy talablarga mos ravishda jihozlandi. Shu bilan birga, bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalarining ta'lim dasturlari va o'quv-tarbiyaviy rejalariga qo'yilgan davlat talablarini takomillashtirish dolzarb masalaligicha qolmoqda. Aksariyat maktabgacha ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasi zamon talablariga javob bermaydi. Bolalarni maktabgacha ta'limga qamrab olish ko'rsatkichi hamon pastligicha qolmoqda. Mavjud muammolarni amaliy bartaraf etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017–2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi. Dastur asosida keng ko'lamli kompleks tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan:

- bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun ilg'or xorijiy tajribalarni inobatga olgan holda zarur shart-sharoitlar yaratish;
- maktabgacha ta'lim muassasalari uchun pedagog kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish o'quv reja va dasturlarini zamonaviy pedagogik texnologiya va metodlarni inobatga olgan holda takomillashtirish;
- 2200 ta maktabgacha ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, jumladan qishloq aholi punktlarida yangi maktabgacha ta'lim muassasalarini qurish, ularni zamonaviy talablarga javob beradigan inventar, uskunalar, o'quv-metodik qo'llanmalar, multimedia resurslari bilan ta'minlash. Ushbu tadbirlarni amalga oshirish uchun jami 2.2 trillion so'm mablag' ajratilishi ko'zda tutilmoqda.

Qaror bilan belgilangan kompleks tadbirlarning amalga oshirilishi natijasida quyidagilarga erishiladi:

- yuqori sifatli maktabgacha ta'limni ta'minlash, bolalarni sifatli maktabga tayyorlashni tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga muqobil dasturlarni joriy etishga;

- bolalarni maktabga tayyorlashning muqobil shakli bo‘lgan 6100 ta qisqa muddatli guruhlar tashkil etishga;
- 3–6 yoshdagi maktabgacha ta’lim muassasalariga qamrab olinmagan bolalarni, ularning ota-onalarini metodik qo‘llanmalar bilan ta’minlash orqali maktab ta’limiga tayyorlashni tashkil etishga;
- maktabgacha ta’lim muassasalari tarmog‘ini 50 ta yangi qurilish hamda mavjud muassasalarning 1167 tasini rekonstruksiya qilish va 983 tasini mukammal ta’mirlash orqali kengaytirishga;
- qishloq joylardagi maktabgacha ta’lim muassasalarida ota-onalar badal to‘lovini 30 foizgacha kamaytirishga;
- bolalarning maktabgacha ta’limga qamrovini 1,5 barobarga oshirishga.

Dasturning samarali amalga oshirilishi unda ko‘zda tutilgan ko‘rsatkichlar ijrosining borishini tizimli monitoring qilib borish orqali davlat organlarining doimiy nazoratida bo‘ladi.³ Bu qaror maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashuviga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta’lim konsepsiyasi»da ko‘rsatib o‘tilganidek, maktabgacha ta’lim bu ko‘p tomonlamali, maqsadga yo‘naltirilgan, bolani ta’limning keyingi bosqichi – maktab ta’limiga tayyorlovchi, jismoniy, ruhiy, individual va yoshga doir rivojlanishini ta’minlovchi ta’lim va tarbiya jarayonidir.

«Maktabgacha ta’lim Konsepsiyasi»da maktabgacha ta’lim masalasi alohida yoritib o‘tilgan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi va boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlar asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, unda respublikamizda maktabgacha ta’limni rivojlantirishning zamonaviy yo‘nalishlari o‘z aksini topgan⁴.

Shuningdek, Konsepsiyada maktabgacha ta’limning asosiy ikki katta – didaktik va metodik modellarining mohiyati ham chuqur

³ O‘zb. Res. Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “2017–2021-yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. T.: -2016 y. 29-dekabr.

⁴ Кадырова Ф.Р., Кадырова Р.М., Вахобова Ф.Н. Концепция дошкольного образования Республики Узбекистан. – Т: Фан ва технологиялар, 2011. – С.4.

va yetarlicha yoritib berilgan. Har ikkala model ham shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari nuqtayi nazaridan asoslab berilgan bo'lib, ularning asosiy tamoyillari, ta'lim vositalari, bosqichlari hamda pedagog va bolalarning o'zaro harakati turlari aniq ko'rsatib berilgan. Bilim olishga intilish, ma'rifatli bo'lish o'zbek xalqi, millatining ruhiyatida ustuvor o'rin tutuvchi omil sanaladi. Ma'rifatlilik – faqatgina bilim va malakaga ega bo'lish emas, ayni vaqtda chuqur ma'naviy axloq hamdir. Bilimli, komil inson qiyofasida ana shunday xislatlarga ega shaxslar namoyon bo'ladi. Bolalarning ma'naviy jihatdan barkamol bo'lishini rivojlantirib borish yosh avlod tarbiyasida umumxalq ishidir.

Ma'lumki, vatan beshikdan boshlangani kabi, ta'lim-tarbiya ham beshikdanoq, hattoki, bola tug'ilmasidanoq berila boshlanishi kelajakdagi ijobiy natijalarga sabab bo'ladi.

Mamlakatimiz yoshlariga erta ta'lim-tarbiya berish mas'uliyatini hozirda yurtimizda faoliyat yuritayotgan maktabgacha ta'lim muassasalari o'z zimmasiga olgan. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bilimlarni berish shakli mashg'ulotdir. Mashg'ulotlar jarayonida bolaning nutqi rivojlanib, undagi grammatik va fonetik qirralari sayqallanib, til boyligi oshib borish bilan bir qatorda undagi psixologik va intellektual jihatlari rivojlanib boradi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida 5 ta metodika bo'yicha bolalarga ta'lim-tarbiya saboqlari berib boriladi. Bulardan eng asosiysi «Nutq o'stirish mashg'ulotlari» desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki, nutq o'stirish nafaqat bolaning so'z boyligini oshirish, balki uning muloqot qobiliyatini rivojlantiradi, undagi bilish jarayonlarining, shu jumladan bolaning tafakkurini o'stirishda ham muhim vosita bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi paytda maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishga yanada yuqori talablar qo'yilmoqda. Bu talablarga javob berish nutqni rivojlantirishga oid yangi izlanishlarni taqozo etadi. Shunday qilib, pedagogika ilmining hozirgi bosqichida maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishga nisbatan qo'yiladigan talablar bilan ushbu talablar ijrosi o'rtasida ziddiyatlar namoyon bo'lmoqda.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, biz mazkur kitobda maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning samarali yo'llari hamda vositalarini ishlab chiqishda tayanch bo'ladigan nazariy, metodik usullarni yoritishga qaror qildik.

I. BO'LIM

1-§. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi – o'quv fani sifatida

Reja:

1. *Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi fanining tashkil topishi va rivojlanishi.*
2. *Bolalar nutqini o'stirishga oid nazariy ishlar.*
3. *Maktabgacha ta'lim me'yoriy hujjatlari asosida bolalarni tarbiyalash*
4. *Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari.*

Tayanch tushunchalar: tashkiliy, uslubiy, psixologik, pedagogik shart-sharoit, nutq, rivojlantirish, metodika, ta'lim-tarbiya mazmuni, shakl, vosita, pedagogik va axborot texnologiyalar, uzluksiz ta'lim.

1. Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi fanining tashkil topishi va rivojlanishi. Maktabgacha ta'lim sog'lom, har tomonlama yetuk bolalarni tarbiyalash uchun zarur tashkiliy, uslubiy, psixologik, pedagogik shart-sharoit yaratadi, bolalarni maktabda muntazam ravishda ta'lim olishga tayyorlash ota-onalarga yordam beradi. So'ngi yillarda maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya mazmuni, shakli vosita va metodlarini yangilashga alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi qonunining 11- moddasida: «Maktabgacha ta'lim bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi. Bu ta'lim olti-yetti yoshgacha oilada, maktabgacha ta'lim muassasalarida va mulk shaklidan qat'i nazar, boshqa ta'lim muassasalarida olib boriladi»⁵, - deyilgan.

⁵ O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni // Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: Sharq, 1998. - 23-b.

Maktabgacha ta'lim muassasalaridagi ta'lim-tarbiya jarayonida ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish, muassasalarni zamonaviy bilimlarga ega tarbiyachilar bilan to'ldirish hamda ularda kasbiy malaka, faoliyatga nisbatan ijodiy yondashuv hissini qaror toptirish, uzluksiz ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biridir. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida qayd etilganidek, maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirish bo'yicha malakali tarbiyachi va pedagog kadrlar bugungi kunda uzluksiz innovatsion izlanishda bo'lishni, fikrlashi, shuningdek, MTM larda ham innovatik g'oyalarni shakllantirish asosida faoliyat ko'rsatishi zarur.

Pedagog kadrlarning uzluksiz ta'lim o'qishini tashkil etish muammolari bir qator xalqaro tashkilotlarda, jumladan, Jahon ta'limini rejalashtirish instituti (Parij), YUNESKOning ta'lim bo'yicha instituti (Gamburg), Oliy ta'limning Yevropa Markazi (Buxarest), Yevropa Muallimlar ta'limi Assotsiatsiyasi (ATEE) va boshqa qator ilmiy muassasalarda tadqiq etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017–2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Qarorida; maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik, jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish masalalariga alohida e'tibor qaratildi⁶. Bu qaror maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashuviga xizmat qiladi.

Respublikamizda uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlariga, jumladan uning maktabgacha ta'lim bosqichiga e'tibor ortib borishi bilan bir qatorda maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabgacha ta'lim muassasalariga jalb etish ulushi kamayib borishi bu borada maqsadli tadqiqotlar olib borish, mamlakatimiz ilmiy-texnikaviy dasturi, ustuvor tadqiqotlarga yo'nalishlarining bir qismi sifatida qaralishi lozim. Zero, ta'kidlab o'tganimizdek, uzluksiz ta'lim bosqichlarining

⁶ **Turkiston ro'znomasi 2017-yil 1-fevral 3-bet.

nechog'lik samarali ishlashi ma'lum darajada maktabgacha ta'lim sifatiga bog'liq: bu davrda bolaning dunyoqarashi, tasavvurlari shakllanib bo'ladi. Unga to'g'ri mazmun va yo'nalish berish pedagogika fani, ta'lim amaliyotining dolzarb muammosidir.

Bola nutqini rivojlantirish, eng avvalo, til qobiliyatini shakllantirishni talab qiluvchi muloqot shakllarini rivojlantiruvchi demakdir (A.A.Leont'ev).

Ilmiy tadqiqotlar va yo'nalishlar tahlili maktabgacha yoshdagi bolalar nutqining turli tomonlarini rivojlantirish xususiyatlari hamda ularning ilmiy adabiyotda o'rganilganlik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish masalalarini tadqiq etish O'zbekiston Respublikasida o'tgan asrning 50-yillarida boshlangan. Maktabgacha ta'lim sohasidagi birinchi fan nomzodi A.V.Nikolskaya mahalliy millat bolalariga rus tilini o'qitish zarurligi masalasini ko'tarib chiqdi. U tomonidan o'tkazilgan sinov tadqiqotlari (1958–1960-yillar) natijasida maktabgacha katta yoshli o'zbek bolalariga ruscha og'zaki nutqni o'rgatish metodikasining asosiy mazmuni belgilangan va uning asosiy masalalari ishlab chiqilgan.

XX asrning 70-yillarida A.V.Nikolskayaning ilmiy rahbarligi ostida E.M.Razbayeva tomonidan maktabgacha yoshdagi katta bolalarda o'qilgan asarlar asosida kattalar mehnatiga hurmatni tarbiyalash bo'yicha tadqiqot o'tkazildi. S.O.G'oziyeva tomonidan (E.M.Razbayevaning ilmiy rahbarligi ostida) maktabgacha katta yoshdagi bolalarda o'zbek xalq og'zaki ijodidan (xalq ertaklari, o'yinlar) foydalanish asosida atrofdagilarga adolatli munosabatda bo'lishni shakllantirish masalalari tadqiq qilindi.

1979-yildan boshlab to bugungi kungacha maktabgacha yoshdagi bolalarga ona tili va o'zga tilni (rus, o'zbek) o'qitish muammosi O'zbekiston olimlari, metodistlari, psixologlarining tadqiqot obyekti hisoblanadi (F.R.Qodirova, R.M.Qodirova, G.X.Jumasheva, D.R.Babayeva, D.Abdurahimova, L.R.Mirjalilova, N.Sh.Nurmuhammedova va boshq.).

Barcha tadqiqotchilar bola nutqini va uning rivojlanishini alohida ajratilgan holda emas, balki katta yoshli kishining bolaga pedagogik

ta'siri bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqadilar. Ushbu yondashuv o'rinlidir, zero, fandagi zamonaviy tadqiqotlar nutqni o'zlashtirish va ijtimoiy o'zaro hamkorlik – o'zaro bog'liq jarayonlardir, nutqni rivojlantirish esa – ijodiy jarayon, biroq u stixiyali jarayon emas, degan fikrga asoslanadi.

Inson tajribasining tarixan shakllangan mazmuni so'zli shaklda umumlashtirilgan, uni bayon etish va o'zlashtirish esa ushbu jarayonda nutqning ham ishtirok etishini nazarda tutadi. Nutq bolaga inson madaniyatining barcha yutuqlariga yo'l ochadi. Umuman, shaxsning va barcha asosiy psixik jarayonlar (qabul qilish, fikrlash va boshq.) ning shakllanishi ham bolada nutqning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Bolaning psixik jihatdan shakllanishida nutqning alohida o'rin tutishi uning turli bosqichlarda rivojlanishiga yordam beruvchi shart-sharoitlar va omillarni bilishni juda muhim qilib qo'yadi. Nutqning rivojlanishi bilan harakatlanuvchi kuchlar haqidagi masala shiddat bilan sakrash tarzida ro'y berishi tufayli ham, muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolalarda nutq rivojlanishini rag'batlantiruvchi yoki unga to'sqinlik qiluvchi kuchlarni aniqlash ushbu jarayonga aniq maqsadni ko'zlagan holda pedagogik ta'sir ko'rsatishni tashkil etish kalitidir.

V.I.Loginova, Y.S.Lyaxovskaya, V.V.Gerbova, Ye.M.Strunina va boshqalarning tadqiqotlarida bolalar ona tili leksikasini o'zlashtirib olishlarining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning lug'atni o'zlashtirishlarida ikki jihat ajratib ko'rsatilgan: atrofdagi olam lug'atini (so'z boyligini) anglash bilan birgalikda rivojlantirish; lug'atni til birligi sifatida o'zlashtirish. Ular predmetli aloqalar va munosabatlar mantig'ida ham, til mantig'i borasida ham so'z ustida ishlash zarurligini isbotlab berishgan.

Nutqni egallab olishning eng muhim bosqichlari maktabgacha yoshga to'g'ri keladi. Shundan kelib chiqqan holda, hozirgi paytda nutqni rivojlantirishdagi ayrim bosqichlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Olimlar nutqqacha bo'lgan bosqich muhim rol o'ynashini tushunib yetib, uni batafsil tahlil qilmoqdalar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ravon nutqi tadqiqotchilari Ye.I.Tixeyeva, Ye.A.Flerina, A.M.Leushina, L.A.Penyevskeya

va boshqalar bolalarning og'zaki nutqi va hikoya qilishni o'zlashtirishining o'ziga xos xususiyatlari, dialogik va monologik nutqning o'zaro bog'liqligini chuqur tushunish asosiga quriladigan ravon nutqni o'qitish tizimiga asos solishgan. Ular tomonidan bolalar hikoyalari tasniflab chiqilgan bo'lib, uning asosini fikr bildirish manbasi: predmetlarni tavsiflash, adabiy matnlarni hikoya qilib berish, suratga qarab hikoya qilish, shaxsiy va jamoa tajribasidan misol keltirish, ijodiy hikoya qilishlar tashkil etadi.

Bolalar nutqining grammatik tuzilishi sohasidagi tadqiqotlar bolalarda nutqning morfologik va sintaktik tomonlarini shakllantirish (F.A.Soxin, M.I.Popova, A.V.Zaxarova, V.I.Yadeshko, A.G.Tambovseva va boshq.), ona tilining so'z hosil qilish tizimi xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, bolalar nutqining grammatik tuzilishini takomillashtirishga oid pedagogik ishda nafaqat odatdagi grammatik xatoliklarni o'rganish va tuzatishga, balki birinchi navbatda grammatik umumlashmalarni shakllantirishga e'tiborni qaratish zarurligini isbotlash imkonini berdi.

Bolalar tomonidan tilning tovush tizimini o'zlashtirilishi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarda (G.M.Lyamina, Ye.I.Radina, G.A.Tumakova, A.I.Maksakov, M.I.Gening, N.A.German va boshq.) o'rganish predmeti sifatida xizmat qildi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy faollikni shakllantirish masalalarini nutqiy faoliyat nazariyasi asosida tadqiq etish maktabgacha ta'limning nazariyasi hamda amaliyoti uchun dolzarb va ahamiyatli hisoblanadi.

Nazariy va amaliy ishlar shundan dalolat bermoqdaki, nutqiy faoliyat motivatsiyasini boyitish bolalar nutqini rivojlantirish borasidagi ishlarning samaradorligini oshiradi (F.A.Soxin, YE.M.Strunina, A.M.Borodich, M.R.Lvov va boshq.).

Nutq yaxlit faoliyat va nonutqiy harakatga qo'shilgan nutqiy harakat kabi til orqali bog'langan tarixan shakllangan muloqot shakli sifatida ko'rib chiqiladi (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, A.A.Leontev, I.A.Zimnyaya).

Modelda fahmlab yetilgan axborotni nutq yordamida uzatish, ya'ni nutqiy semantika muammosi; bunda grammatik qoi-

dalardan foydalanish, ya'ni tilni ishga solish; akustik kanalni ishga tushirish imkoniyati; nutqdan muloqot va ijtimoiy aloqa vositasi sifatida foydalanish; ushbu barcha hodisalarni miya harakatiga muvofiq holda tavsiflash kabi hodisalar o'z izohini topishi lozim⁷.

Nutqiy rivojlanish jarayonini A.N.Leontev quyidagicha tavsiflaydi: Nutqni «rivojlantirish jarayoni bola lug'atining va so'zlarning assotsiatsiya asosida bog'lanishining ortishida ifodalanadigan miqdoriy o'zgarishlar jarayoni emas, balki sifat jihatidan o'zgarish jarayonidir, zero, u fikrlash va ong rivojlanishi bilan ichki bog'langan holda so'zning barcha funksiyalari, tomonlari va aloqalarini qamrab oladigan haqiqiy rivojlanish jarayonidir»⁸.

XIX asrning o'rtalaridan boshlab, nutq ontogenezi olimlarni qiziqtirib qoldi. K.D.Ushinskiy⁹ bolalarni ona tilida o'qitishning zarurligini asoslab, bolalarga ona tilini dastlabki o'qitish metodikasini ishlab chiqar ekan, bolalar tilni o'zlashtirishlarining til bilan tafakkurning o'zaro munosabatlarini falsafiy jihatdan chuqur anglash, o'z-o'zini rivojlantirish va o'qitishga asoslangan xususiyatlari va qonuniyatlari borasida o'z fikrlarini bildirdi.

Rossiya fanida nutq ontogenezi borasidagi tadqiqotlar L.S.Vigotskiyning¹⁰ madaniy-tarixiy nazariyasiga va A.N.Leontevning¹¹ faoliyat nazariyasiga tayangan holda amalga oshirilgan.

Natijada bolalar nutqining paydo bo'lishi va rivojlanishi ularning atrofda odamlar bilan muloqot jarayonlarida ro'y beradi, degan qarashlar tizimi shakllandi. Bunda bola kattalarning nutq namunalari sust ravishda qabul qilib olmaydi, balki u nutqni umuminsoniy tajribaning bir qismi sifatida faol o'zlashtiradi.

---

⁷ Ушинский К.Д. Родное слово // Собр.соч. – М., 1949. Т. – С. 242–243

⁸ Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии. // Ж. Вопросы философии. – 1972. -№ 9. С.95–108.

⁹ Ушинский К.Д. Родное слово. // Собр.соч. - М., 1949. Т. – С. 242–243

¹⁰ Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Педагогика, 1982. Т. 2.

¹¹ Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии. // Ж. Вопросы философии. – 1972. -№ 9. С.95–108.

A.A.Leontev¹² L.S.Vigotskiy va A.N.Leontevning qoidalariga tayangan holda, asosiy faoliyat turi sifatida qaraydigan nutqiy faoliyat shakllanishi konsepsiyasini ishlab chiqdi. Uning qayd etishicha, bola nutqini rivojlantirish – bu eng avvalo, muloqot usullarini rivojlantirish bo‘lib, ularni o‘zlashtirish til qobiliyatini shakllantirishni talab qiladi.

Til qobiliyatlarini shakllantirish, bir tomondan, nerv-psixologik mexanizmlarining yetilganligi bilan, o‘zga tomondan esa, ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog‘liq.

M.I.Lisina konsepsiyasi ruhida amalga oshirilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, muloqot – bolada so‘zning paydo bo‘lish fakti, vujudga kelish muddatlari va bola nutqi rivojlanishining sur‘atlarini belgilab beruvchi muhim omildir. Ontogenezda nutq dastlab muloqot vositasi sifatida, keyinchalik esa – fikrlash, o‘z xulqini boshqarish vositasi sifatida rivojlanadi.

Nutq ontogenezi haqidagi zamonaviy tasavvurda bola nutqini rivojlantirish, bir tomondan, tashqi ta’sirlar bilan belgilanishi, o‘zga tomondan esa – to‘satdan yuz berishlik, «o‘zini-o‘zi harakatga keltirish» bilan tavsiflanishi tushuniladi. Bolalarning passiv nutqni o‘zlashtirib olishlari va ularning dastlabki so‘zni aytishlari hal qiluvchi darajada quyidagi uch jihatga, ya’ni emotsional aloqalar, birgalikdagi harakat chog‘idagi aloqalar, tovushli aloqalardan iborat bo‘lgan kommunikativ omilga bog‘liq bo‘ladi.

Bolaning til tizimini egallash borasidagi barcha yutuqlarini muloqotni ta’minlovchi mazmunli, keng yoyilgan fikr sifatida qaraladigan ravon nutq o‘z ichiga oladi. U mazmunlilik, mantiqlilik va izchilligi bilan ajralib turadi. Ravon nutq bola til boyligini qanchalik o‘zlashtirganligining ko‘rsatkichi hisoblanadi, u bolaning aqlan, estetik, emotsional jihatdan rivojlanish darajasini aks ettiradi.

Monologik nutqni rivojlantirish nazariyasi va metodikasining yanada rivojlanishi bolalar ravon nutq turlari va fikr bildirishning turli xillarini o‘zlashtirish xususiyatlarining chuqur tadqiq etilishi bilan tavsiflanadi. Izohlovchi nutqlar, mulohaza shaklidagi jumlarining xususiyatlari o‘rganiladi va uning negizida bolalarga monolog-

¹² Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969. С. 135.

larning turli xillarini o'rgatish metodikasi yaratiladi. F.A.Soxin, O.S.Ushakova va ularning shogirdlari tomonidan ravon nutqni shakllantirishning turli jihatlarini bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ravon nutqni baholashning shunchaki mantiqlilik, izchillikdan ko'ra yanada aniqroq mezonlarini qidirishni galdagi vazifalardan biri qilib qo'ydi. Ravonlikning asosiy ko'rsatkichi sifatida so'zlar, gaplar va fikrlarning qismlari o'rtasida zarur aloqa vositalaridan foydalangan holda, matnni tarkibiy jihatdan to'g'ri tuzish qobiliyatini shakllantirish qabul qilingan. Olimlar bolalarni o'qitishni ularning yuqori darajadagi aqliy va nutqiy rivojlanish darajasini ta'minlash, til qobiliyatlarini shakllantirish imkonini beradigan darajada optimal tashkil etish yo'llarini topish borasida faol ish olib bormoqdalar. Nutqni o'qitishning nazariy va empirik muammolarini tadqiq etish quyidagi nazariy qoidalardan kelib chiquvchi umumiy boshlang'ich pozitsiyalarga ega:

– ta'lim maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda, ayniqsa, zamonaviy noqulay nutqiy muhit sharoitida hal qiluvchi ahamiyatga ega;

– nutqni o'rgatish – «...dan to ...gacha» kabi qattiq qoliplar to'g'ri kelmaydigan hamda nutqni rivojlantirishning yosh qonuniyatlari va bolaning individual xususiyatlari bilan belgilanadigan ijodiy jarayondir;

– nutqni rivojlantirish asosida kommunikativ yondashuv bo'lishi kerak, xususan: ona tilini o'zlashtirish nutqiy muloqot faoliyatiga qo'shilishi, o'quv sharoiti tabiiy muloqot sharoitlariga yaqinlashtirilishi lozim;

– o'qitish vaziyatida katta yoshli odamning bola bilan o'zaro hamkorligining xususiyati ushbu bola uchun yetakchi bo'lgan muloqot shakli bilan belgilanishi lozim;

– til ustida nutqiy faoliyat tuzilmasi doirasida hamda uning barcha komponentlarini: undov-motivatsiya, yo'naltirish-tadqiqot, ijro komponentlarini hisobga olgan holda ish olib borish zarur;

– nutqni o'qitish bolalarning tilni o'rganish bo'yicha mustaqil faoliyatiga asoslanishi va bolalar faolligining boshqa turlari bilan bog'liq bo'lishi kerak. Hozirgi paytda maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirish muammosini ishlab chiqish mazkur metodologik holatlardan kelib chiqqan holda olib borilmoqda.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish sohasidagi psixologik, pedagogik tadqiqotlarni tahlil qilish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

– nutqni rivojlantirish – bolaning individual psixik rivojlanishida markaziy o‘rin tutuvchi ijtimoiy-tarixiy tajribani o‘zlashtirishining murakkab, ko‘p omilli jarayonidir;

– nutqni rivojlantirish – bu malakali pedagogik rahbarlikni nazarda tutuvchi ijodiy jarayon, lekin u stixiyali jarayon emas;

– bola nutqini rivojlantirish jarayonini boshqaruvchi pedagog bu jarayonning turli yosh bosqichlaridagi qonuniyatlari, mexanizmlari, o‘ziga xosliklarini bilishi, nutqiy rivojlantirishning o‘ziga xosliklarini ko‘ra olishi va bolaning individualligini hisobga olgan holda, uning nutqiga ta’sir ko‘rsatishning eng samarali yo‘llarini tanlashi lozim.

2. Bolalar nutqini o‘stirishga oid nazariy ishlar. Respublikamizda maktabgacha ta’lim allaqachon davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan. Shu bois ta’lim tizimining ilk bo‘g‘iniga doir har qanday muammo davlat miqyosida hal qilinmoqda. Jumladan, maktabgacha ta’lim tizimi tarbiyachilari bugungi kunda bolalarni maktabga tayyorlashning bazaviy dasturi hamda tajriba-sinov jarayonida yuqori baholangan o‘quv-metodik materiallarga ega. Mazkur dasturda bolalarni jismoniy rivojlantirish, nutq va tafakkurini shakllantirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish kabi turli masalalar qamrab olingan.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish metodikasini fan sifatida shakllantirishga Ye.I.Tixeyeva, Ye.A.Flerina, O.I.Solovev, A.N.Govzdev va boshqalar katta hissa qo‘shganlar. Yelizavetta Ivanovna Tixeyeva (1866–1944) talantli pedagog va yirik jamoat arbobi edi. Ye.I.Tixeyeva namunali insonni tarbiyalashga yordam berish va ilk yoshdan boshlab to keksalikka qadar insonni har tomonlama rivojlantirishni ta’minlaydigan pedagogik nazariyani yaratish ustida ishlagan.

Ye.I.Tixeyeva o‘z pedagogik faoliyatining dastlabki yillarida-yoq bolalarni o‘qitishda ona tilining muhim ahamiyatga egaligiga e’tiborini qaratgan. K.D.Ushinskiy ta’limoti asosida inqilobgacha

bo'lgan davridayoq ishlab chiqilgan oilada, maktabgacha ta'lim muassasasida, maktabda bolalarga ona tilini o'qitish jarayonida ularning nutqini rivojlantirish metodikasi Ye.I.Tixeyevaning pedagogik nazariyasida markaziy o'rin egallaydi. 1913-yilda Ye.I.Tixeyevaning «Ona tili va uni rivojlantirish yo'llari» nomli asari bosilib chiqdi. Tixeyeva nutqni rivojlantirishning ahamiyati, yo'llari va vositalariga oid muhim masalalarni til madaniyatini umumiy rivojlantirish, bolalarda o'z xalqiga, vataniga muhabbatni tarbiyalash bilan bog'liqlikda o'rgangan. Ye.I.Tixeyeva tilni o'rgatishni ilk bolalik chog'idan boshlash zarur, deb hisoblagan, chunki to'g'ri nutq ko'nikmasi boshqa ko'nikmalar singari oilada orttiriladi. Ye.I.Tixeyevaning fikricha, maktabgacha ta'lim muassasasi bolalarning barcha qobiliyatlarini rivojlantirgan holda nutqni egallashning juda ahamiyatli va muhim qobiliyatiga e'tiborni qaratishi darkor: «Chunki nutqni muntazam o'rgatish, nutq va tilni metodik rivojlantirish maktabgacha ta'lim muassasasidagi tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog'i lozim»¹³.

Maktabgacha ta'lim muassasasining Ye.I.Tixeyeva tomonidan olg'a surilgan asosiy vazifasi – bolalarning barcha qobiliyatlarini, shu jumladan nutqni egallash qobiliyatini jadal rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratishdan iborat. Ayni paytda nutqni o'rgatish bolalar bog'chasidagi butun tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog'i zarur.

Ikkinchi vazifa – bolalar nutqining shakli, uning kichkintoy atrofda qilardan o'zlashtirib oladigan narsalar tuzilmasi ustida ishlashidan iborat.

Uchinchi vazifasi – bolalar nutqini rivojlantirish vazifasini tarbiyachilar zimmasiga yuklagan holda pedagog Ye.I.Tixeyeva fikriga ko'ra, bolalar nutqini rivojlantirishning eng yangi metodlarini o'zlashtirishi, nafaqat metodik usullarni bilishi, balki ularni bolalar bilan muloqot chog'ida qo'llay olishi ham darkor.

Ye.I.Tixeyeva o'z metodikasida bolalar nutqini rivojlantirishga oid ishlar mazmunini hamda nutqning rivojlanishi, og'zaki nutq rivojlanishi ro'y beradigan faoliyat turlarini aniqlaydi.

Mashg'ulotlar jarayonida ushbu faoliyat turlarini yo'lga qo'yishda Tixeyeva asosiy e'tiborni lug'atni boyitish va ravon nutqni rivojlan-

¹³ Тихеева Е.И..Развитие речи детей. – М.: Просвещение, 1976.

tirishga qaratish lozimligini ko'rsatadi. U ko'rgazmaviylik va kuza-tishni bola nutqini rivojlantirish asosi deb hisoblaydi. Ye.I.Tixeyeva tomonidan ekskursiyalarni o'tkazish metodikasi ishlab chiqilgan, ekskursiyalarni bunday tashkil qilish, uning fikricha, bolalarni be- vosita tabiatga oshno qiladi, ularga jonli borliqni ularning tabiiy mu- nosabatlari bilan birgalikda tanishtiradi.

Ye.I.Tixeyeva nutqni rivojlantirish mashg'ulotlariga nisbatan qo'yadigan asosiy talablari qatorida bolalar qiziqishlari va tajribalari, ularni jonli o'tkazish, harakatlanish va sinab ko'rish imkoniyatlari bi- lan aloqasini olg'a suradi.

O'z davrining ilmiy yutuqlari doirasida Ye.I.Tixeyeva quyidagi- larni ishlab chiqqan:

- bolalarni maktabda ta'lim olishga tayyorlovchi uyushtiril- gan dasturiy mashg'ulotlarni o'tkazish metodikasi;
- maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini, fikrlashini rivojlantirish;
- original didaktik material tizimi va undan maktabgacha ta'lim muassasasida foydalanish metodikasi.

Sinchiklab ishlab chiqilgan nutqni rivojlantirish metodikasi maktabgacha tarbiya nazariyasi va amaliyotiga qo'shilgan ulkan hissa bo'lib, u bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ye.I.Tixeyeva tomonidan yaratilgan «Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirish» nomli kitobi bosilib chiqdi, mazkur asar mak- tabgacha ta'lim muassasasida bolalarga ona tilini o'qitishga doir ish- larni tashkil qilish jarayonida ulkan ahamiyatga ega bo'ldi.

«Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirish» kitobida bayon etilgan amaliy tavsiyalar ta'lim muassasalarida hozirgi kun- gacha qo'llanib kelinmoqda. Yevgeniya Aleksandrovna Flerina (1889–1952) maktabgacha tarbiya sohasidagi birinchi pedagogika fanlari doktori bo'lib, u nutqni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqishga katta hissa qo'shgan.

Ye.A.Flerina umumiy estetik tarbiyaning tarkibiy qismi sifatida badiiy o'qish muammolari bilan shug'ullangan.

Bolalar bilan ishlash va o'qituvchilik borasidagi o'z tajribalarini Ye.A.Flerina «Maktabgacha tarbiya muassasalarida jonli so'z» nomli maktabgacha tarbiya yo'nalishidagi bilim yurtlari va institutlar uchun

birinchi o'quv qo'llanmasida aks ettirgan. Ushbu qo'llanmaning asosiy bo'limlari og'zaki nutq, suhbat, badiiy o'qish va bolalarga hikoya qilib berish hamda bolalarning o'zlari hikoya qilib berishlariga bag'ishlangan. Ayniqsa, Ye.A.Flerinaning badiiy asarga san'at asari sifatida katta e'tibor bergani, badiiy matnni o'quvchiga yetkazishning turli usullarini, jumladan o'qilgan asar bo'yicha suhbat o'tkazish usulini ishlab chiqqanligi juda qimmatlidir¹⁴. Ilmiy va amaliy xodimlarning aniq maqsadni ko'zlagan holda asta-sekinlik bilan olib borgan ishlari natijasida maktabgacha ta'lim muassasalarida ona tilini o'qitish tizimi shakllandi. Tarbiyachilar uchun ona tiliga doir qo'llanmalar, ta'lim muassasalaridagi eng yaxshi ish tajribalari haqida maqolalar to'plamlari muntazam ravishda chop etila boshlandi. 1956-yili maktabgacha tarbiya yo'nalishidagi pedagogika bilim yurtlari uchun birinchi marta «Bolalar bog'chasida nutqni rivojlantirish va ona tilini o'qitish» nomli o'quv qo'llanmasi dunyo yuzini ko'rdi. Mazkur qo'llanma muallifi O.I.Soloveva edi. 50–60-yillarda nutqni rivojlantirish metodikasida yangi bo'lim – grammatik to'g'ri nutqni shakllantirishga katta e'tibor berila boshlandi. Ushbu masalani yoritishga professor A.N.Gvozdev ulkan hissa qo'shdi, u o'zining «Bolalar nutqni o'rganish masalalari» nomli kitobida (1961) bolalarning ilk yoshdan boshlab grammatik tuzilishni o'zlashtirib olishlarining qonuniyatlarini ochib bergan. Ye.A.Flerina «maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitish muammosini tor darajada hal etish»ning xavfliligi haqida ogohlantirgan, maktabgacha yoshdagi bolani o'qitishning o'ziga xosligini ta'kidlagan: «Bolalar bevosita hayot bilan muloqotga kirishish yo'li bilan, tengdoshlari va kattalar misolida hamda mashg'ulotlar va maxsus mashg'ulotlarda tarbiyachining ko'rsatib o'tishi orqali o'qib o'rganadilar». U o'zining tarbiya tizimida san'atga va undan har xil faoliyat turlarida, shu jumladan badiiy-nutqiy faoliyatda bola imkoniyatlarini rivojlantirish uchun foydalanishga asosiy o'rinni bergan. A.P.Usova maktabgacha ta'lim muassasalarida o'qitishning umumiy nazariyasini ishlab chiqqani holda unda ona tilini o'qitishga alohida o'rin bergan. Uning fikricha, ta'lim jarayonining o'zi to'g'ri nutqiy rivojlanish kafolati bo'lib xizmat qiladi, chunki «bolalarning nutqiy

¹⁴ Flerina Ye.A. Maktabgacha tarbiya muassasalarida jonli so'z. – M., 1933.

rivojlanishiga shunday sifatlarni kiritadiki, ular odatda, oddiy sharoitlarda zaif rivojlanadilar». Ta'lim nutq rivojlanishi qonuniyatlari to'g'ri hisobga olingan taqdirda u barcha bolalar nutqining maqbul darajada rivojlantirilishini ta'minlaydi, hisoblaydi A.P.Usova. U bolalarning mustaqil ravishda egallab olishlari qiyin bo'lgan hikoya qilib berish qobiliyatini shakllantirishga alohida ahamiyat bergan. A.P.Usova ona tili bo'yicha dasturni o'zlashtirish uchun barcha bolalar bilan mashg'ulot o'tkazish lozim, deb hisoblagan. Ayni paytda u mashg'ulot o'tkazish metodikasini ishlab chiqish uchun ham ko'p ishlarni amalga oshirgan.

Tadqiqotchilarning asosiy e'tibori nutqiy mashg'ulotlar mazmuni va metodikasiga qaratildi, bu asta-sekin Ye.A.Flerina ogohlantirgan «nutqni o'rgatish» tushunchasining torayishiga, amaliyotda esa – nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlar ahamiyatining oshishiga olib keldi. 60–70-yillarda bolalar nutqini rivojlantirish masalalarini o'rganish ishlari faollashdi.

Hozirgi paytda bolalarning yuqori darajada aqliy va nutqiy rivojlanishini, ularning til qobiliyatlari shakllanishini ta'minlash imkonini beruvchi bolalar o'quvini tashkil etishning maqbul shaklini qidirish ishlari olib borilmoqda. Nazariy va amaliy tadqiqotlarda bunday o'quvning mazmuni va shakllari haqidagi masalalar hal etiladi.

Shunisi diqqatga sazovorki, M.Sh.Rasulova, N.U.Bikboyeva, A.G.Grigoryans, R.M. Qodirova, F.R.Qodirova, G.X.Jumasheva, S.G'oziyeva kabi bir guruh olimlar tomonidan bazaviy umumta'lim dasturidan samarali foydalanish yuzasidan metodik tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Nutq va tilning ahamiyati. Bola hayotining barcha ko'rinishlarida til rivojlanishining ahamiyatini oshirish mushkul. Hayotiy qobiliyat kaliti sifatida aloqa va tilning asosiy roli haqida ishonchli dalillar keltirish mumkin. Rasmiy ta'lim va maktab hayotining dastlabki yillarida ta'sirli verbal va noverbal aloqaga asoslangan til mahorati o'rganish va rivojlanishga zamin bo'lgan. Til va boshqa muhim qobiliyatlarning o'sishi o'qishga tayyorgarlik, savodxonlik va hisob-kitobni o'z ichiga olgan. Bundan tashqari, hozir aloqa va til rivojining qiyinchiligi butun umr ta'sirining dalilidir. Til mahorati muvaffaqi-

yatli ta'limning eng yaxshi bashoratchisi: boshlang'ich maktabning dastlabki 2 yilida tilning rivojlanishi bolaning xarakteristikasini oldindan aytib beradi. Aks holatda til o'rganishdagi qiyinchiliklar o'quv muvaffaqiyatsizligi bilan bog'liq: nutqi va tilida muammosi bor bolalar maktabga ilk qadam qo'yganda eng katta qiyinchiliklar ularning savod chiqarishi bilan bog'liq. Tili yaxshi rivojlanmagan bolalarda 5 yoshda 7 yoshdagiga nisbatan muvaffaqiyatsiz ta'lim ehtimoli katta bo'ladi¹⁵ (Edited by Mary Rafferty «A brief review of approaches to oral language development» USA 2014 y.)

3. Maktabgacha ta'lim me'yoriy hujjatlari asosida bolalarni tarbiyalash. Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi, farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarish sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy kadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan-texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi «Ta'lim to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq holda tayyorlangan dastur kadrlar tayyorlash milliy modelini ro'yobga chiqarishni, har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim va kasb-hunar dasturini ongli ravishda tanlash va keyinchalik puxta o'zlashtirish uchun ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, psixologik-pedagogik va boshqa tarzdagi sharoitlarni yaratishni, jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolar tarbiyalashni nazarda tutadi.

Maktabgacha ta'lim bola sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishni ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlydi. Maktabgacha ta'limning maqsad va vazifalarini ruyobga chiqarishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi.

¹⁵ Edited by Mary Rafferty "A brief review of approaches to oral language development" USA 2014 y.

Maktabgacha ta'limni rivojlantirish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- malakali tarbiyachi va pedagog kadrlarni ustuvor ravishda tayyorlash;

- maktabgacha ta'limning samarali psixologik-pedagogik uslublarini izlash va joriy etish;

- bolalarni maktabga oilada tarbiyalashni tashkiliy, psixologik, pedagogik va uslubiy jihatdan ta'minlash;

- zamonaviy o'quv-uslubiy qo'llanmalar, texnik vositalar, o'yinchoqlar va o'yinlar yaratish hamda ularni ishlab chiqarish;

- maktabgacha yoshdagi bolalarni xalqning boy madaniy-tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash uchun shart-sharoitlar yaratish;

- maktabgacha ta'lim muassasalarining har xil turlari uchun turli usullardagi dasturlarni tanlab olish, maktabgacha tarbiyaning barcha masalalari bo'yicha malakali konsultatsiya xizmati ko'rsatish imkoniyatini yaratish;

- maktabgacha tarbiya va sog'lomlashtirish muassasalari tarmog'ini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqish kabi vazifalarni maqsad qilib qo'yadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim to'g'risidagi Nizomda maktabgacha ta'limga alohida urg'u berilib, maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining boshlang'ich turi hisoblanadi hamda O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablari asosida tashkil etiladi.

Maktabgacha ta'lim, bola 6–7 yoshga yetguncha oilada hamda davlat va nodavlat, davlatga qarashli bo'lmagan maktabgacha ta'lim muassasalarida amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'limning asosiy vazifalari quyidagilar deb belgilanadi:

- bolalarni xalqning boy milliy, madaniy tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida aqliy va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash;

- bolalarda milliy g'urur, vatanparvarlik hislarini shakllantirish;

- maktabgacha yoshdagi bolalarda bilim olish ehtiyojini, o'qishga intilish mayllarini shakllantirib, ularni muntazam ravishdagi ta'lim jarayoniga tayyorlash;

- bolalarning tafakkurini rivojlantirish, o'zining fikrini mustaqil va erkin ifodalash malakalarini shakllantirish;

- bolalarning jismoniy va ruhiy sog'ligini ta'minlash kabilarni o'z oldiga maqsad qilib belgilaydi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarining yasli va maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar guruhlariga bir xil yoshdagi, shuningdek, turli yoshdagi bolalar qabul qilinishi mumkin.

Guruhlardagi bolalar soni quyidagicha belgilanadi:

- 1 yoshdan 2 yoshgacha – 10 ta.
- 2 yoshdan 3 yoshgacha – 15 ta. –
- 3 yoshdan 6–7 yoshgacha – 20 ta.
- Turli yoshdagi guruhlarda 15 ta.

Maktabgacha ta'lim muassasalari hududlarini demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi, Maktabgacha ta'lim muassasalarini tashkil etish va tugatish qonunga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari ularning yo'nalishlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- bolalar yaslisi, bolalar bog'chasi, bolalar yasli bog'chasi, xonadon bolalar bog'chasi (ham mustaqil muassasa sifatida, ham filial sifatida);

- bog'cha maktab muassasasi;

- tarbiyalanuvchilarning bir yoki bir necha ustuvor yo'nalishlarda rivojlantiradigan (til o'rganish, badiiy estetik, sport va boshqa yo'nalishlar bo'yicha) maktabgacha ta'lim muassasasi;

- tarbiyalanuvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanishidagi kamchiliklarni bartaraf etishni ustuvor ravishda amalga oshiruvchi maxsus maktabgacha ta'lim muassasasi;

- sanitariya-gigiyena, profilaktika va sog'lomlashtirish tadbirlari va muolajalari ustuvor ravishda amalga oshiriladigan sog'lomlashtiruvchi maktabgacha ta'lim muassasasi;

- aralash turdagi maktabgacha ta'lim muassasasi.

Maktabgacha ta'lim muassasasi turlari ota-onalar tomonidan tanlanadi. Maktabgacha ta'lim muassasasiga bolalarni qabul qilish tartibi, ularni bir muassasadan ikkinchisiga ko'chirish, muassasadan chiqarish davlat muassasalarida Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilangan tartibda, davlatga qarashli bo'lmagan maktabgacha ta'lim muassasalarida esa, muassasaning Ustavi bilan belgilanadi.

Aqliy va jismoniy rivojlanishida kamchiliklari mavjud bo'lgan bolalar uchun maxsus maktabgacha ta'lim muassasalari yoki guruhlar tashkil etish ham maktabgacha ta'lim muassasasi to'g'risidagi nizomda ko'rsatib o'tilgan.

Har bir sohada bo'lganidek, maktabgacha ta'lim tizimida ham maktabgacha ta'lim muassasalariga tegishli ma'lumotga, kasb tayyorgarligiga hamda yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga egadirlar.

Ta'limni boshqarish bo'yicha vakolati davlat organlari tomonidan pedagogik kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, kasb sifatini raqobatbardoshlik darajada saqlab turish ta'minlanadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari pedagogik kadrlarning o'quv pedagogik vazifasi maktabgacha ta'lim muassasasi turiga davlat talablaridan kelib chiqqan holda Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilanadi. Ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarni, mutaxassislar tomonidan tavsiya etilgan yangi dasturlar, metodik qo'llanmalar, didaktik materiallarni joriy etish uchun shart-sharoitlarni ta'minlaydi.

Pedagogik kadrlarning o'zaro munosabatlari hamkorlik, demokratiya, hurmat, shaxsning o'z qadr-qimmatini bilishni e'tirof etish pedagogikasi asosida quriladi.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining birinchi – maktabgacha ta'lim rivojining zamonaviy bosqichi qator o'zgarishlar bilan tavsiflanadi: maktabgacha ta'lim ochiq turdagi ta'lim muassasasi sifatida shakllandi; maktabgacha ta'lim muassasalarining eng muhim funksiyasi bolalarning hayotiy faoliyatini muhofaza qilish va salomatligini mustahkamlash; tarbiyalanuvchilarni maktab ta'limiga muvafaqqiyatli tayyorlash va boshqalar. Shuningdek, bugungi kunda Respublikamizda xilma-xil (yasli, bolalar bog'chasi, bolalar bog'chasi–

boshlang'ich maktab, davlatga qarashli va xususiy) turdagi maktabgacha ta'lim muassasalari ham faoliyat yuritmoqda.

1997-yilda YUNESKO qaroriga ko'ra maktabgacha ta'limning nazariy asoslarini qayta ko'rib chiqish zaruriyati bilan asoslangan «maktabgacha ta'lim» atamasi qabul qilindi. Ana shunday asosdan kelib chiqqan holda 2011-yilda Respublikamizda maktabgacha ta'lim rivojining asosiy yo'nalishlari, maqsad va vazifalari, tamoyillarini o'z ichiga olgan «Maktabgacha ta'lim Konsepsiyasi» ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta'lim Konsepsiyasi» uch bosqichda amalga oshiriladi:

I bosqich – qonunchilik faoliyatiga doir – 2012–2014-yillar.

II bosqich – tashkiliy-amaliy – 2015–2017-yillar.

III bosqich – yakuniy – 2018–2020-yillar.

«Maktabgacha ta'lim Konsepsiyasi» maktabgacha ta'lim masalasi alohida yoritib o'tilgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, Kadr-lar tayyorlash Milliy dasturi va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida ishlab chiqilgan bo'lib, unda respublikamizda maktabgacha ta'limni rivojlantirishning zamonaviy yo'nalishlari o'z aksini topgan.

Mazkur konsepsiya beshta bo'limni o'z ichiga olgan bo'lib, kirish (preambula), asosiy qism (konsepsiyaning asosiy mazmuni), maktabgacha ta'lim tizimining tuzilishi, maktabgacha ta'lim muassasalarining dasturiy-metodik ta'minoti, maktabgacha ta'limda pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish masalalari yoritib berilgan.

«Maktabgacha ta'lim Konsepsiyasi»ning bosh g'oyasini shaxsga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirish tashkil etgan. Ana shu asosdan kelib chiqqan holda maktabgacha ta'limda ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etishga doir zamonaviy yondashuvlar sifatida ijtimoiy-pedagogik, gnoseologik (bilishga doir), psixologik, akmeologik kabilarga alohida e'tibor qaratish, ulardan yaxlit tarzda foydalanish bayon etilgan.

Shuningdek, konsepsiyada maktabgacha ta'limning asosiy ikkita – didaktik va metodik modellarining mohiyati ham chuqur va yetarlicha yoritib berilgan. Har ikkala model ham shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari nuqtayi nazaridan asoslab berilgan bo'lib, ular-

ning asosiy tamoyillari, ta'lim vositalari, bosqichlari hamda pedagog va bolalarning o'zaro harakati turlari aniq ko'rsatib berilgan.

Konsepsiyaning uchinchi – «Maktabgacha ta'limning tuzilishi» bo'limida maktabgacha ta'lim muassasalarining turlari, tabaqalashtirilgan yondashuv asosida maktabgacha ta'lim muassasalarida guruhlarni shakllantirish, ularni zarur jihozlar bilan ta'minlash, mazkur ta'lim muassasalarida ijtimoiy va psixologik xizmatni yo'lga qo'yish, maktabgacha ta'lim muassasalari uchun tarbiyachilar tayyorlash tizimi, maktabgacha ta'lim muassasasi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Konsepsiyada maktabgacha ta'lim muassasalarida asosiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan guruhlarni tashkil etishning tabaqalashtirilgan yondashuvga asoslangan quyidagi maqbul varianti taqdim etilgan. Unga ko'ra turli yoshdagi tarbiyalanuvchilardan tashkil topgan guruhda – 10–12 ta bola, ilk yosh guruhida – 6–8 bola, uch yoshdan besh yoshgacha bo'lgan bolalar guruhida – 8–10 ta bola, besh yoshdan olti yoshgacha bo'lgan bolalar guruhida – 10–12 ta bola qamrab olinishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, konsepsiyada ta'kidlab o'tilganidek, maktabgacha ta'lim muassasalarini narsa-buyumlar bilan jihozlashda milliy-etnik, moddiy va ma'naviy qadriyatlar uyg'unligiga erishish lozim. Chunki aynan maktabgacha ta'lim yoshidan boshlab bolada ma'naviy-axloqiy qiyofa shakllana borib, uning har tomonlama uyg'un rivojlanishiga tamal toshi qo'yiladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida psixologik va ijtimoiy xizmatning birga olib borilishi tarbiya samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Psixologik xizmat bolaning har tomonlama, psixik va shaxsiy rivojlanishiga imkon bersa, ijtimoiy xizmat esa bolaning sotsium (ta'lim muassasasi, oila va mahalla)dagi tarbiyasi, rivojlanishi va to'liq ijtimoiylashuvini ta'minlashga doir shart-sharoitlar yaratadi.

«Maktabgacha ta'lim Konsepsiyasi»da belgilab berilgan yana bir muhim vazifa maktabgacha ta'lim muassasalarining dasturiy-metodik ta'minotini takomillashtirishdir. Yaratilishi lozim bo'lgan dasturiy-metodik majmua maktabgacha ta'limga qo'yilayotgan talablar,

bolalar bilan ishlash, ularni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini amalga oshirishni ta'minlashi zarur. Mazkur majmuada tarbiyachilar va maktabgacha ta'lim sohasida faoliyat yurituvchi boshqa mutaxassislar uchun yangi avlod darslik va o'quv qo'llanmalari o'rin egalashi kerak. Albatta, bu xayrli ishlarni ta'lim-tarbiyaning birinchi bo'g'ini bo'lgan oila, maktabgacha ta'lim muassasasidan olib borish maqsadga muvofiqdir deb ko'rsatib o'tilgan. Shunday ekan, biz birinchi navbatda maktabgacha ta'lim tizimiga e'tibor berishimiz, ularni yetuk malakali mutaxassislar bilan boyitishimiz zarurdir. Tarbiyalanayotgan bolalarni har tomonlama bilimli odob-axloqli qilib tarbiyalash bizning oliy maqsadimizdir.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari. Ta'lim tizimidagi islohotlar va davlat tili to'g'risidagi qonun bolalar nutqini shakllantirish, xususan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini o'stirish metodikasi va amaliyotida o'zgarishlar bo'lishini taqozo etadi. Bu o'zgarishlar me'yoriy o'quv-metodik adabiyotlarda muayyan darajada o'z aksini topgan. Lekin, ularga hozirgi talablar nuqtayi nazaridan tanqidiy yondoshmoq talab etiladi.

Metodist olimlarning ko'pchiligi bolalar bog'chalarida bolalarning nutqini o'stirish shartlarini to'g'ri ta'kidlaydilar. Mazkur mualliflarning fikricha, nutq madaniyatining kamchiliklari bola shaxsiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan, bola tengdoshlari bilan muloqotda qo'rs, odamovi, quntsiz bo'lib qoladi. Bundan tashqari, bunday bolada tevarak-atrofnii o'rganishga bo'lgan qiziqish pasayadi, keyinchalik esa maktabda darslarni o'zlashtira olmaslikka sabab bo'ladi.

E'lon qilingan tadqiqot ishlarini umumlashtirib o'rgangan holda ularning ko'pchiligida maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirishga oid vazifalarni hal etishga nisbatan quyidagicha yagona yondashuv zaruriyatini aniqladik:

- tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni shakllantirish (bolada avvalo nutq eshitish shakllanadi, talaffuzni u keyinroq egallaydi);
- aniq talaffuz hosil qilish (so'z va so'z birikmalarini dona-dona hamda aniq talaffuz qilish);
- so'zni talaffuz qilganda urg'uni to'g'ri qo'yish ustida ishlash;

- nutqning orfoepik jihatdan to‘g‘riligi ustida ishlash (bu namu-naviy adabiy talaffuz qoidalarining jami);
- nutq sur‘atini rivojlantirish;
- nutqning ifodaliligini shakllantirish (nutqning tabiiy, erkin, ya‘ni nutqning ongli ifodalanishi);
- nutqiy aloqa ko‘nikmalarini tarbiyalash;
- nutqiy eshitish ko‘nikmalarini shakllantirish;
- nutq‘iy nafas olishni shakllantirish;
- o‘z fikrini erkin va izchil bayon etish malakasini shakllantirish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqani tarbiyalashda tarbiyachi va ota-onalarning roli benihoya kattadir.

Bolalar nutqi ustida ishlash jarayonida:

- a) tengdoshlari bilan suhbatda xushmuomala bo‘lishlariga;
- b) tabiiy ohangda gapirishlariga;
- d) so‘zlashganda suhbatdoshining yuziga qarab turishlariga;
- e) qo‘llarini bamaylixotir holatda tutib turishiga e‘tibor bermoq zarur.

Bizga ma‘lumki, til bilan tafakkur o‘rtasida uzviy aloqa mavjud, ular bir-birisiz yashamaydi.

Manbalar tahlili shuni tasdiqlaydiki, maktabgacha katta yoshdagi bolalarning so‘z boyligini rejali, tarzda izchil kengaytirib borish zarur.

Bolalar nutqini to‘g‘ri rivojlantirish uchun:

a) nutq o‘stirishga doir tevarak-atrof obyektlarini oldindan ajratish va ular bilan tanishtirish;

b) bolalarning eslab qolishi va to‘g‘ri talaffuz etishi, so‘zlashganda tez-tez foydalanishi, ahamiyatini tushunishi, zarur bo‘lgan so‘zlarning taxminiy ro‘yxatini tuzish lozim. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning faol lug‘atini boyitishda ularni tevarak-atrof bilan tanishtirish muhim vosita sanaladi, tadqiqotchi A.M.Borodich shunday deb yozadi: «Bolalarni borliq bilan tanishtirishning ikkita yo‘li bor»:

1) hissiy organlar bilan tashqi olamni bevosita idrok etish – bolalar predmetlarni kuzatadilar, ushlab ko‘radilar, eshitadilar, tatib ko‘radilar, u bilan harakat qiladilar;

2) bolalar tevarak-atrofdagilar haqida bevosita ma‘lumot oladilar; tarbiyachi mehnat kishilari to‘g‘risida, tabiat bilan bog‘liq

hayot haqida gapirib beradi, bolalar kuzatgan hodisalarni tushuntiradi, kitob o'qib beradi, rasmlar, diafilmlar, kinofilmlar namoyish etadi.

Xuddi mana shu tavsiyalar maktabgacha yoshdagi bolalar bilib oladigan tevarak-atrof obyektlarini tasniflash uchun asos sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu bilan birga, bolalarda faol va passiv lug'at boyligi asta-sekin ortib boradi, nutq rivojlanadi.

Maktabgacha yoshdagi bola eshitadigan, ma'nosini tushunadigan, eslab qoladigan hamda qo'llaydigan so'zlarni asta-sekin tevarak-atrof bilan tanishish jarayonida ota-onalari, tengdoshlari axborotlari orqali, shuningdek, o'zining uncha ko'p bo'lmagan so'z zaxirasiga tayanib bilib oladi. Bola o'sib boradi, uning ehtiyojlari ko'payadi, yangi istaklari, qiziqishlari paydo bo'ladi.

Biroq tarbiyaning aqliy, axloqiy, mehnat va boshqa turlari bir maromda (bolaning yoshiga muvofiq) amalga oshishi uchun maktabgacha yoshdagi bolalar lug'atidagi so'zlar miqdori ustida yetarlicha o'ylab ko'rilmaydi. Afsuski, bu masalaga tadqiqotchilar tomonidan ham tegishli darajada e'tibor berilmaydi. Ta'limiy-tarbiyaviy jihatdan nihoyatda dolzarb bo'lgan bu muammo nazariy-metodologik va metodik jihatdan tadqiq etilmagan va ishlanmagan.

Hozirgi davr tadqiqotchilari maktabgacha yoshdagi bolalar uchun (shu jumladan, nutqni rivojlantirish bo'yicha ham) namunaviy faol va passiv so'zlar lug'atini (hech bo'lmaganda taxminiy) tuzishlari ham kun tartibidagi dolzarb masaladir. Ayniqsa, 5, 6 va 7 yoshdagi bolalar uchun lug'atlar tuzish nihoyatda muhimdir. Shu bilan birga, nafaqat so'zlarning miqdoriy tarkibini aniqlash (1500, 2000 yoki 3000 – 4000 so'z), balki ularni mavzular va hayotiy ahamiyati bo'yicha ham hisobga olish muhimdir.

Shunday qilib, maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rejali tarzda rivojlantirish uchun nafaqat tevarak-atrofni o'rganish, obyektlarni asosli ravishda tanlash, balki ayni paytda eng ahamiyatli so'zlarni ularning mavzu jihatdan xilma-xilligi (ya'ni sifat tarkibi, ma'nosi) bo'yicha o'rganishni ta'minlash ham dolzarb masaladir.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning tevarak-atrofni o'rganishda nutqini rivojlantirish uchun nazarda tutish lozim bo'lgan so'zlarni mavzu jihatidan guruhlarga quyidagicha bo'lish mumkin:

– ota-onalar, qarindosh-urug‘lar, tengdoshlar bilan bog‘liq so‘zlar;

– maishiy predmetlar, o‘yinchoqlarni anglatadigan so‘zlar;

– bola yashab turgan joydagi predmetlar va boshqa narsalarni anglatadigan so‘zlar;

– hovli, ko‘cha, xiyobon, bog‘, tomorqadagi narsa-predmetlarni anglatadigan so‘zlar;

– hayvonot olami, qushlar, sudralib yuruvchilar, hasharotlarni anglatadigan so‘zlar;

– jonsiz tabiat obyektlarini anglatadigan so‘zlar;

– inson kasb faoliyatining har xil turlari (kasbi, ixtisosi, ish turlari va hokazo)ni anglatadigan so‘zlar;

– buyumlar, moslamalar, asbob-uskunalar, mashinalar, materiallar va hokazolarni anglatuvchi so‘zlar;

– pedagogika, psixologiya, sotsiologiya, tarix (axloq, ma‘naviyat, qadriyat) kabilar bilan bog‘liq so‘zlar;

– ijtimoiy-siyosiy hodisalar bilan bog‘liq bo‘lgan so‘zlar.

Maktabgacha ta‘lim muassasalarida maktabgacha katta yoshdagi bolalar ayrim so‘zlarni o‘rganish bilan bir qatorda, iboralarni (osmonda yarim oy, oyoq yalang) ham talaffuz qilishni o‘rganishlari ularning bog‘lanishli nutqini o‘stirishga samarali ta‘sir ko‘rsatar ekan.

Ma‘lumki, maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish faoliyatning har xil turlarida amalga oshiriladi:

– tabiat obyektlari bilan tanishtirish mashg‘ulotlarida;

– badiiy asarlar bilan tanishtirish mashg‘ulotlarida;

– savod o‘rgatishda;

– o‘yin faoliyatida;

– ijtimoiy foydali mehnat jarayonida turli ishlarning bajarilishida.

Tadqiqotchilardan L.P.Fedorenko va G.A.Fomichevalar metodik jihatdan muhim g‘oyani ilgari suradilar: «Bolani nutqqa o‘rgatish, – deb yozadi ular, – unga til materiyasini (nutq organlarini mashq qildirish) til belgilari, leksik va grammatik belgilar (intellektni mashq qildirish) ma‘nosini tushunishni osonlashtirish, leksik va grammatik belgilar yordamida (ehtiros

va tuyg'ularni mashq qildirish) borliqni baholashni ifodalashni o'rgatish, adabiyot me'yorlarini eslashni osonlashtirishga ko'mak berish demakdir».

Bola tomonidan nutqni o'zlashtirishga asosli yondashuv bilan kelishgan holda biz shunga e'tiborimizni qaratdikki, qo'llanma mualliflari tez-tez «yordam berish», «mashq qildirish» va boshqa iboralarni qo'llaydilar-u, biroq qay tarzda yordam berish, mashq qildirish mumkinligiga kam e'ibor qaratadilar.

Nutq o'stirish bo'yicha aniq maqsadga qaratilmagan mashqlar bolalarning bog'lanishli nutqini o'stirishga ijobiy ta'sir ko'rsata olmasligi mumkindir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish va ularga ona tilini o'rgatish sohasidagi psixologo-pedagogik tadqiqotlarni tahlil qilish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

- Nutqni rivojlantirish – bu bolaning individual rivojlanishida markaziy o'rinni egallovchi ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirishiga oid o'ta murakkab va ko'p omilli jarayondir.

- Bu stixiyali jarayon emas, balki pedagogik rahbarlikni taklif qiluvchi ijodiy jarayondir.

- Bolaning nutqiy rivojlanish jarayonini boshqaruvchi pedagog ushbu jarayon qonuniyatlari, mexanizmlari va uning turli yosh bosqichlaridagi xususiyatlarini bilishi, nutqiy rivojlanishning individual xususiyatlarini ko'ra bilishi va bolaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda uning nutqiga pedagogik ta'sir ko'rsatishning eng samarali yo'llarini tanlashi shart.

«Bola nutqini rivojlantirish» hodisasining o'zini va uni boshqarish jarayonini tahlil qilish maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish sohasida ishlash uchun pedagoglar maxsus tayyorgarlikdan o'tishlari zarur, degan xulosani keltirib chiqaradi.

Yetti yoshga kelib, bola odatda, nutqning barcha grammatik shakllarini, ya'ni: otlarni turlash, eng ko'p qo'llaniladigan fe'llarni tuslashni bilishi lozim. Harakat belgisini (kenglik, vaqt, harakat obrazi) tavsiflash uchun ular ravishlardan foydalanadilar, buning uchun bolalar ularni so'z birikmasi va gap qatorida qo'llaydilar: tez yurdi, sekin gapirdi, chapga burildi va boshq.

Yetti yoshli bolalar nutqida old ko'makchilar ko'pincha nafaqat o'z ma'nosida, balki chet ma'noda ham qo'llaniladi. Shunisi diqqatga sazovorki, old ko'makchilar dastlab kenglik ma'nosi ko'rsatkichi sifatida to'rt-besh yoshli bolalar nutqida paydo bo'ladi (uydan, devordan uzoqlashdi); so'ngra besh-olti yoshli bolalar ushbu old ko'makchini obyektiv ma'no ko'rsatkichi sifatida ham qo'llaydilar (onamning sovg'asi, dadamning xati) va faqat, keyinroq, yetti-sakkiz yoshlarga kelib, bola sabab ma'nosini ifodalash uchun «dan» old ko'makchisidan foydalanishi mumkin (qo'rqanidan qichqirib yubordi, og'riqning zo'ridan yig'lab yubordi).

Yetti yoshga kelib, odatda, nutqning sintaktik qatori shakllanadi: bola oddiy gaplarni, bir xil a'zoli gaplarni to'g'ri tuzadi, bunda u biriktiruvchi, zidlovchi, ajratuvchi bog'lovchilarni qo'llaydi; u o'z nutqida qo'shma gaplardan, ko'pincha esa turli xil sintaktik munosabatlarni ifodalovchi ergashgan qo'shma gaplardan foydalanadi: qo'shimcha gaplar – «Kamol nima ko'rganligimizni so'radi»; maqsadli gaplar – «Biz oziq-ovqat xarid qilish uchun do'konga ketayapmiz»; shartli gaplar – «Agar yomg'ir yog'masa, biz sayr qilgani chiqamiz» va boshq.

O'z taassurotlari haqida hikoya qilar ekan, olti yoshli bola ravon monologik nutq shaklidan foydalanishi lozim.

Aynan bir fikrni turli vositalar yordamida rasmiylashtirish maktabga tayyorlash guruhidagi bolalarda grammatik nutq ko'nikmalarini shakllantirishga doir ishlarning asosiy turi bo'lishi mumkin. Masalan, bolalar o'yin-kulgi qilayotgan syujetli suratni tahlil qilishda qator gaplarni tuzish mumkin: «Bolalar quvonchdan sakrab yuborishdi», «Xursand bo'lib, bolalar osmonga sakradilar»; «Bolalar sakrab yuborishdi, chunki ular xursand edilar». Aynan bir mavzuda turlicha gaplar tuzishga doir bunday ishlar maktabgacha yoshdagi bolalar bitta fikrni turlicha ifodalash imkonini beradi. Mashg'ulotlarda tarbiyachi ataylab bolalarga bir-birining o'rnini bosishi mumkin bo'lgan gaplar tuzishni o'rgatadi.

Aynan bir mavzuga oid gaplar variantlarini yaratish uchun didaktik o'yinlar, syujetli rasmlar, badiiy matnlardan foydalanish mumkin. Bitta fikrni ifodalash uchun turlicha gaplar tuzishga oid ishlar yetti yoshli bolalarda grammatik to'g'ri nutq ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy o'rinni egallashi lozim.

Bu yoshdagi bolalarga nutqda sifatdoshlarni qo'llashni o'rgatish ular nutqini rivojlantirishga doir ishlarning ikkinchi yo'nalishi bo'lishi mumkin.

Bolalar nutqiga sifatdosh shakllarni kiritish uchun bolalar, kattalar, hayvonlar, qushlarning turli harakatlarini tasvirlovchi suratlardan foydalanish mumkin (o'qiyotgan bola, raqs tushayotgan qiz, yugurayotgan quyon va h.k.).

Bolalar surat asosida gap tuzadilar: «Bola o'qiyapti». Tarbiyachi o'qiyotgan bola so'z birikmasini tuzishga yordam beradi. Tarbiyachi so'z birikmasidagi sifatdoshni aytadi, so'ngra bolalardan so'raydi: «Qaysi bola?» – «O'qiyotgan bola».

Mashg'ulot uchun eng ko'p qo'llaniladigan fe'llarni olish va ulardan hozirgi zamondagi haqiqiy sifatdoshlarni hosil qilish darkor. Bolalarga hech qanday atamalar ma'lum qilinmasligi kerak, bunda ularning ayrim sifatdoshlarni esda saqlab qolishlari va zarur bo'lganda ularni o'z nutqiga qo'sha olishlari juda muhimdir.

Bolalarning sifatdoshlarni qo'llashlariga oid ishlar tabiatni kuzatish chog'ida, rasm chizish mashg'ulotlarida, badiiy adabiyotni o'qish jarayonida o'tkazilishi mumkin. Bunda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

1. Predmetni, uning belgilarini ko'rsatish va nomini aytishni ularning mohiyatini ochib beradigan izohlar bilan birgalikda amalga oshirish lozim. Masalan, tushayotgan barg so'z birikmasida – bu tushayotgan bargdir. Bolalarga tanishtiriladigan sifatdoshlarni yaxshisi, oldin alohida-alohida, keyin jo'r bo'lib aytgan ma'qul.

2. Muayyan so'zning hosil bo'lishini tushuntirib berish: «chizayotgan» so'zi chizmoq so'zidan, «raqsga tushayotgan» so'zi raqsga tushmoq so'zidan hosil bo'lganligini aytish lozim.

3. Sifatdoshga savollar qo'yish: «Dala qanday, sarg'ayaptimi?» – «Sarg'ayapti».

4. Ot va sifatdoshdan iborat bo'lgan so'z birikmasi asosida gap tuzish: «sarg'ayayotgan barglar – olmaning sarg'ayayotgan barglari ko'rinib turibdi», «varillayotgan samolyot – varillayotgan samolyot shahar ustidan uchib o'tdi» va h.k.

Agarda o'qilayotgan asar matnida sifatdosh uchrasa, bolalarning uni hikoya qilib berishida mazkur sifatdoshni u taalluqli bo'lgan otlar bilan birgalikda qo'llashlariga, tarbiyachi savol berganida esa ushbu sifatdosh hosil bo'lgan fe'l nomini ayta olishlariga e'tibor berish juda muhimdir. Maktabgacha yoshdagi katta bolalarga mustaqil hikoyatavsiflar (o'yinlar, narsalar bo'yicha) yoki syujetli suratlar turkumi asosida hikoyalar tuzishni o'rgatish maqsadida nutqni rivojlantirishga doir maxsus ishlarni o'tkazishda tarbiyachi bolalarning o'zlariga ma'lum bo'lgan barcha grammatik shakllarni qo'llashlariga erishishi lozim: otlarning kelishik shakli va sifatlar, sifatlar to'liq va qisqa shaklda, sifatarni taqqoslash darajalari (yuqori, baland, eng baland); fe'llarning tuslanadigan shakllari; eng keng tarqalgan ravishlar (o'ngga, chapga, oldinga, orqaga, bu yerda, anavi yerda, yuqorida, pastda, yaxshi, tez), hozirgi zamon haqiqiy sifatdoshlari; old ko'makchilar va bog'lovchilar. Bolalar nutqining sintaktik qatorini rivojlantirar ekan, tarbiyachi bolalarning oddiy gaplarni, bir xil a'zoli, oborotli gaplarni, qo'shma gaplarni to'g'ri tuzishlariga e'tiborni qaratishi lozim. Faqat yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha grammatik shakllarni o'zlashtirgan taqdirdagina bola maktabda o'qishga yaxshi tayyorlangan bo'ladi.

Xulosa:

– Inson tajribasining tarixan shakllangan mazmuni so'zli shaklda umumlashtirilgan, uni bayon etish va o'zlashtirish esa ushbu jarayonda nutqning ham ishtirok etishini nazarda tutadi. Nutq bolaga inson madaniyatining barcha yutuqlariga yo'l ochadi.

– Nutqni egallab olishning eng muhim bosqichlari maktabgacha yoshga to'g'ri keladi.

– Maktabgacha ta'lim bola sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishni ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlaydi.

– Maktabgacha yoshdagi bola eshitadigan, ma'nosini tushunadigan, eslab qoladigan hamda qo'llaydigan so'zlarni asta-sekin tevarakatrof bilan tanishish jarayonida ota-onalari, tengdoshlari axborotlari orqali, shuningdek, o'zining uncha ko'p bo'lmagan so'z zaxirasiga tayanib bilib oladi.

– «Bola nutqini rivojlantirish» hodisasining oʻzini va uni boshqarish jarayonini tahlil qilish maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish sohasida ishlash uchun pedagoglar maxsus tayyorgarlikdan oʻtishlari zarur

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi fani qachon tashkil topgan va rivojlanishi qanday kechgan?*
2. *Bolalar nutqini oʻstirishga oid nazariy ishlar haqida nimalarni bilasiz?*
3. *Maktabgacha taʼlimning qanday maʼyoriy hujjatlari mavjud?*
4. *Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari haqida nimalarni bilasiz?*
5. *Maktabgacha taʼlim muassasalari yoʻnalishlariga koʻra qanday turlarga boʻlinadi?*
6. *«Maktabgacha taʼlim» atamasi qachon qabul qilingan?*

2-§. Sharq va g'arb mutafakkirlarining yosh avlodni tarbiyalashga oid qarashlari

Reja:

1. *Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy til va nutqqa oid qarashlari.*
2. *Abdulla Avloniyning yosh avlodga tarbiya berish haqidagi qarashlari.*
3. *Yan Amos Komenskiyning maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlantirishiga oid qarashlari.*
4. *K.D.Ushinskiy bolalarga ona tilini birlamchi o'rgatish asoschisi.*

Tayanch tushunchalar: xalqona tarbiya, sensor va aqliy tarbiya, ritorik harakatlar, Onalar maktabi, nutqni rivojlantirish, fikrlashni rivojlantirish, ideal jamiyat.

1. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy til va nutqqa oid qarashlari. Ta'lim va tarbiya muammosi juda qadimdan mavjud. U o'rta asrlardagi g'arb va sharq mutafakkirlarining asarlarida ko'rib chiqilgan. O'sha davrlarning buyuk mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Jaloliddin Dovoniy, Alisher Navoiy va boshqalar feodal zulm va mutaasib ruhoniylarning qattiq qarshiligiga qaramasdan jahon fani, madaniyati, maorifiga beqiyos hissa qo'shdilar.

O'tgan davrlarda mehnatkashlarning o'z munosabatlarini uning yoshlarga tarbiyaviy ta'sirini yanada kuchaytirish maqsadida yo'lga qo'yish borasidagi tajribalarini nafaqat xalq pedagogikasining qator shakllari, usullarini qayta tiklash uchun, balki shaxsni shakllantirishni boshqaruvchi obyektiv umumiy ijtimoiy qonunlar, xalq turmush tarzini tushunish uchun ham o'rganish lozim.

Sharqning qomusiy mutafakkiri Abu Nasr Forobiy (873–950) insonni har tomonlama takomillashtirish, ularni umumiy baxt-saodatga yetaklash yo'llari va usullarini o'zining ijtimoiy-siyosiy ta'limoti markaziga qo'yadi, bu esa uning dunyoqarashlarning

umuminsoniy asosga egaligidan dalolat beradi. Aynan shunday maqsadlar Forobiyning shaxsni tarbiyalash va ta'lim berish, uni takomillashtirish hamda uning ijtimoiy muammolarni hal etishdagi faol roliga nisbatan dunyoqarashlarining bosh mazmunini tashkil etadi.

Uning fikriga ko'ra, ta'lim va tarbiya oilada, o'qituvchi yordamida maktabda va yaxshilikka asoslangan jamiyatda uning rahbari yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Forobiy fikriga ko'ra ta'lim – bu nafaqat aqliy rivojlanish, balki umuman ma'naviy rivojlanish, shu jumladan axloqan rivojlanish poydevoridir. Ta'lim va tarbiya o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lib, ular shaxsni ma'nan kamolotga yetkazuvchi turli yo'llar hisoblanadi.

Forobiy ijtimoiy tarbiyani tartibga solish, uni boshqarish masalalariga alohida e'tibor bergan. U mehnat fa'liyatini tarbiyaning muhim vositasi hisoblanadi, degan xulosaga keladi.

Forobiy inson baxt – saodatga erishuvi uchun ularni baxtli – saodatli qila oladigan jamoa rahbari bo'lishi kerak deydi. U fozil shaharni boshqaradigan hokim tabiatdan:

1 – sog'-salomat bo'lib, o'z vazifasini bajarishda hech qanday qiyinchilik sezmasligi;

2 – tabiati nozik, farosatli;

3 – xotirasi mustahkam,

4 – zehni o'tkir,

5 – o'z fikrini tushuntira oladigan notiq,

6 – bilim-ma'rifatga havasli,

7 – taom yeyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat emas, aksincha, o'zini tiya oladiga bo'lishi (qimor yoki boshqa o'yinlardan) zavq, huzur olishdan uzoq bo'lishi,

8 – haq va haqiqatni, odil va haqgo'y odamlarni sevadigan, yolg'onni va yolg'onchilarni yomon ko'radigan,

9 – o'z qadrini biluvchi va oriyatli bo'lishi,

10 – mol dunyo ketidan quvmaydigan,

11 – adolatparvar,

12 – qatiyatli, sabotli, jur'atli, jasur bo'lishi muhimligini qayd etadi.

Forobiy bu fazilatlarni har bir yetuk insonda ko'rishni istaydi.

Ibn Sino (980–1037) pedagogika masalalariga ijodiy yondashgan. U bola tabiatini nafaqat tabib, balki yetuk pedagog sifatida ham chuqur bilishini namoyon qilgan. Olimning bolalarga ta'lim va tarbiya berish haqidagi ko'plab fikrlari o'zining chuqurligi, insonparvarlik ruhi bilan yo'g'rilganligi va tarbiyadek murakkab muammoni to'g'ri talqin qilishi bilan kishini lol qoldiradi.

Ibn Sino taklif qilgan tarbiya va ta'lim mazmuni aqliy tarbiya, jismoniy sog'lomlashtirish, estetik tarbiya, axloqiy tarbiya va hunar o'rgatishni o'z ichiga oladi. Ibn Sino bola tarbiyasining butun mashaqqati va murakkabliklarini juda chuqur tushungan. «Tib qonunlari»ning «Tarbiya haqida» nomli bo'limida qo'yilgan masalalar aniq hal etiladi, bola xarakterini tarbiyalash haqida qimmatli fikrlar bildiriladi.

Ibn Sinoning ilmiy-pedagogik ijodida oilaviy tarbiyaga alohida e'tibor qaratiladi va bunda bosh rol oila boshlig'i – ya'ni otaga beriladi. Ibn Sino nima uchun bolani onasi emas, balki tarbiyachi tarbiyalashi lozimligini tushuntirib beradi. Uning fikrlariga qaraganda, bolaning onasi o'z farzandi tarbiyasida ko'proq hissiyotlarga beriladi va bola tarbiyasida to'g'ri yo'lni tanlay olmaydi. Ibn Sino tarbiyachi oldiga aniq vazifalarni qo'yadi: u o'z shogirdini qachon jazolashi yoki rag'batlantirishi mumkinligini yaxshi bilmog'i lozim.

Ibn Sino bola shaxsini hurmat qilish, bolaning tabiiy yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda uning qiziqishlarini o'rganishga chaqiradi. U yoshga qarab davrlarga bo'lib chiqishga harakat qilgan. O'smirlikkacha bo'lgan davrni u beshta davrga bo'lgan: chaqaloqlik (bola tug'ilganidan boshlab yo'lga yurib ketgunicha bo'lgan davr); bolalik davri (yo'lga yurgandan so'ng); organizm chiniqqani va qoziq tishlari chiqqanidan keyingi davr; o'smirlik va jinsiy yetilish davri; o'smirlik davri (o'sish to'xtatuguncha bo'lgan davr).

Ibn Sino bola tarbiyasining barcha murakkabliklari va qiyinchiliklarini tushungan. U jismoniy jazoning me'yoridan ortib ketishiga qarshi chiqqan. Uning fikriga ko'ra, risoladagidek tarbiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bolalarga insoniy munosabatda bo'lish darkor. Tarbiyachining o'zi bola shaxsini hurmat qilishi, uni sevishi va bola bilan yaxshi munosabatda bo'lishi lozim.

Ibn Sino tarbiya omilining ahamiyatini chuqur anglagan va ijobiy omil ahamiyatini juda qadrlagan, uni tarbiyaning asosiy vositalaridan biri deb bilgan.

Ayniqsa, **Alisher Navoiy** asarlari besh yuz yildan buyon ko'plab avlodlarni hayajonga solib keladi. Insonparvarlik, muhabbat g'oyalari, insonning oliy maqsadlarini kuylash Navoiy merosida asosiy o'rin tutadi.

Navoiyning pedagogik qarashlari o'ta insoniyligi bilan ajralib turadi. U bola shaxsini shakllantirish va tarbiyalash masalalariga juda katta ahamiyat bergan, Navoiy farzandni oilaga quvonch va baxt keltiruvchi shamchiroq, deb bilgan.

Navoiy bolaga uning yoshiga qarab eng kichik yoshdan to'g'ri tarbiya berish zarur, fanlarni o'rganishni iloji boricha barvaqt boshlash lozim, deya ta'kidlagan.

2. Abdulla Avloniy (1878–1934) – jamoat va siyosat arbobi, shoir hamda pedagog bo'lib, Abdulla Avloniyning yosh avlodga tarbiya berish haqidagi qarashlari. Abdulla 1908-yilda kambag'allarning farzandlari uchun maktab ochadi. Uning o'zi shu maktabda yangi ta'lim usullarini qo'llagan holda ona tilidan dars beradi.

Avloniyning xalq ta'limi sohasidagi faoliyati uning yozuvchi va shoir, iqtidorli yoshlar teatrining tarbiyachisi hamda sahnalashtiruvchi rejissyori sifatidagi faoliyati bilan uzviy bog'liqdir.

1916-yilda Rossiyada va Turkistonda milliy ozodlik harakatlari avj ola boshlaydi. A. Avloniy bunda harakat rahbarlaridan biri sifatida faol ishtirok etadi. 1917-yilning yozidan boshlab Avloniy «Turon» gazetasini chiqara boshlaydi. Ushbu gazeta sahifalarida Avloniyning xalq maktabini tashkil etish, o'qituvchi kadrlarni tayyorlash va darsliklar chop etish masalalariga bag'ishlangan ko'plab maqolalari bosiladi. Ayniqsa, u o'zbek qizlariga ta'lim-tarbiya berish va ular uchun maxsus maktablar tashkil etish muammosiga alohida e'tibor beradi. Ushbu yillarda Avloniy «Adabiyot» (I–IV kitoblar), «Turkiy guliston», «Maktab gulistoni» kabi kitoblarini yozadi va chop etadi.

A. Avloniy dunyoqarashining shakllanishida ilg'or rus adabiyoti va madaniyati muhim rol o'ynaydi. U A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, M.Gorkiyning ijodiy meroslariga katta hurmat bilan munosabatda bo'lgan va K.D.Ushinskiyning pedagogik merosini yuqori baholagan.

U muayyan muddat mobaynida Turkiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining matbuot bo'limini boshqargan, so'ngra xalq ta'limi bo'limlari ishini boshqarishga o'tib, ko'plab yangi maktablar qurilishiga rahbarlik qiladi, o'qituvchilarni savodsizlikni bartaraf etish ishlariga jalb qiladi.

Avloniy pedagogika bilim yurti, O'zbekiston O'lka ma'rifat instituti, Toshkent harbiy bilim yurti, O'rta Osiyo davlat universitetida ishlagan kezlari ham ma'rifat tarqatish ishiga butun kuch-g'ayratini sarfladi.

Tarbiya qiluvchi muallimlarning o'zlari ilmlariga olim bo'lib, shogirdlariga ham bergan darslarini amal ila chaqishtirib o'rgatmoqlari lozim. Bu ta'lim ila berilgan dars va ma'lumot shogirdlarning diliga tez ta'sir qilib, ular ilimli, odobli bo'ladilar.

Eng yomon kishilar ilmga amal qilmaydigan kishilardir. Agar tarbiya qiluvchi muallim olim bo'lib, amalsiz bo'lsa, bu shogirdlar axloqiga yomon ta'sir ko'rsatadi.

O'zbek olimi, shoiri, professor, jamoat arbobi Abdulla Avloniy – o'gitlaridan namunalar:

«Hayo, nomus omonat dalildir,

Hayosiz doimo xoru zalildir».

«Ko'paygan so'zni bo'lg'ay to'g'risi oz,

Shakarning ko'pidan ozi bo'lur soz».

«Aql egalari, vijdon sohiblari har vaqt ko'rgan, qilgan va bilganlarining haqiqatini va to'g'risini so'zlaydilar»...

«G'azabning avvali jinnilik, oxiri nadomatdir».

«Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir».

«Dars ila tarbiya faslida bir oz farq bo'lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kahidur».

«Turkiy guliston yoki axloq», «Maktab guliston» va boshqa asarlar muallifi.

3. Yan Amos Komenskiyning maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirishga oid qarashlari. Buyuk slavyan pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592–1670) G'arbning buyuk olimlaridan biri hisobla-

nadi. Uning pedagogik tizimi o'sib kelayotgan avlodni insoniylik, tinchliksevarlik, tenglik va birodarlik ruhida tarbiyalash g'oyalari bilan yo'g'rilgan.

Yan Komenskiyning pedagogik merosi ulkan va ko'p qirralidir. Olimning chop etilgan falsafiy va pedagogik asarlari uning tarixiy ahamiyatini belgilab berdi. «Onalar maktabi»da qayd etilgan bolani dastlab oilada tarbiyalash va rivojlantirish g'oyalari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Hajmi kichik, biroq mazmuni juda chuqur bo'lgan mazkur asarni unda qo'yilgan muammolarning dolzarbligi va ahamiyatliligi, ularni amalga oshirish uchun taklif qilinayotgan yo'llar va vositalarning soddaligi hamda ishonchiligi, nihoyat oila, ayollar, bolalar va ularni tarbiyalashga bo'lgan munosabatning insoniy yo'nalishga egaligi bo'yicha uni mumtoz asarlar sirasiga kiritish mumkin. «Inson zotini himoyalash eng avvalo beshikdan boshlanishi lozim». Bundan ortiq sodda va dono fikr bo'lmaydi. Uddaburon olimlar qaysi bir ijtimoiy tarbiya tizimini kashf qilmasinlar, baribir bolalar hayot kechiradigan, ular jismonan va ma'nan rivojlanadigan muhit sifatida oila eng samarali tarbiya tizimi hisoblanadi.

Qatorlashgan g'oyalar tizimiga ega bo'lgan «Onalar maktabi»ni birlamchi oilaviy tarbiya bo'yicha birinchi asar deb hisoblash mumkin.

«Onalar maktabi»ning bosh g'oyasi – oiladagi birlamchi tarbiyaning bola uchun quvonchli bo'lishi, uning kelajagini baxtli, ota-onalar uchun yoqimli va umidbaxsh, jamiyat uchun foydali qilishdan iboratdir.

Komenskiy tabiiy iqtidorni ilk yoshdan boshlab har tomonlama rivojlantirish g'oyasidan kelib chiqqan holda onalar maktabi oldiga qiyin vazifalarni, ya'ni: bolalarga bilish (bilimga ehtiyojmandlikni tarbiyalash, bilimga chanqoqlik)ni, harakat qilish (mehnatkash bo'lish, o'zini boshqara olish va yaxshi amallar qilish)ni va gapirish (nutq va fikrlashni rivojlantirish)ni o'rgatish vazifalarini qo'yadi. Shu munosabat bilan u aqliy, jismoniy va ma'naviy tarbiyalash, nutq va fikrlashni rivojlantirish bo'yicha aniq maslahatlar beradi.

«Onalar maktabi»dagi alohida bir bob qanday qilib bolalarga nutqni mashq qildirish lozimligiga bag'ishlangan. Komenskiy aql va nutqni rivojlantirish uchun bir xil harakat qilish zarur deb hisoblagan. U aql va nutqqa organik birikma sifatida qaragan. Bu tasodifiy emas, zero, bola nutq tufayli o'z fikrlarini ifodalaydi va atrofdagi odamlar bilan muloqotga kirishadi, nutqni egallash orqali u atrofni o'rab turgan olamni anglaydi. Bolada nutq va fikrlash rivojlanadi.

U sensor rivojlantirish va tarbiyalashga alohida e'tibor bergan, chunki usiz aql va nutqni muvaffaqiyatli rivojlantirib bo'lmaydi. Buyuk pedagogning mazkur qoidaga rioya qilishni «didaktikaning oltin qoidasi» deb atagani ham bejiz emas.

Nutqqa taalluqli bo'lgan boshqa bir g'oyani Komenskiy ona tilini o'qitish, ona tilida o'rgatishni talab qilish shaklida ifodalagan. Maktabgacha yoshda ona tilini o'rgatish, Komenskiy xulosasiga ko'ra, – bu eng avvalo bola hayotining birinchi yilidan boshlab nutqni rivojlantirish, bo'g'inlar va so'zlarni aniq talaffuz qilish, gaplarni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzish, narsalarning nomini to'g'ri aytish va mos fikr bildirishdan iborat. Ushbu maqsadda Komenskiy ota-onalarga bolalar bilan muloqot qilishda narsalar nomlarini va so'zlarni buzmasdan, to'g'ri aytish, bolalarga talaffuzi qiyin bo'lgan va nisbatan uzun so'zlarni aytishni mashq qildirish va buning uchun o'yin uslubidan foydalanishni maslahat beradi. Komenskiyning xizmati shundan iboratki, u pedagoglar ichidan birinchilardan bo'lib bola nutqini rivojlantirishda, uning ona tilini butun go'zalligi va milliy xususiyatlari bilan birgalikda o'zlashtirib olishida she'riyat, ertaklar, maqollar va matallar, tez aytishlarning tutgan o'rniga birinchi bo'lib e'tiborni qaratdi. Gapirishni boshlayotgan bolalar kattalar nutqini tushunishlari uchun ular so'zlovchining yuzini va uning qo'l harakatlarini ko'rishlari, uning savollarini tushunishlari va to'g'ri javob berishlari darkor, deb yozgan edi Komenskiy. Ona tabassumi va bola tomonga cho'zilgan qo'llar, imlash, hoshni qimirlatib qo'yish, qayg'uli yuz va barmoq bilan do'q urish – bularning barchasi so'zlovchining kayfiyatini ifo-

dalaydi, buni bola qabul qilib oladi va u aytilgan fikrni tushunishga yordam beradi. Bu ritorik harakatlar muloqotda juda asqotadi, nutqni va fikrlashni rivojlantiradi.

Ya.A.Komenskiyning «Onalar maktabi» asari G'arbda va Rosiyada oilaviy tarbiyaning keyingi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Pestalotssi va Frebel, K.D.Ushinskiy va Ye.N.Vodovozova birlamchi oilaviy tarbiyaga shaxsni shakllantirish tizimidagi o'ta zarur bosqich sifatida qaraganlar. Bularsiz o'sib kelayotgan avlodni muvaffaqiyatli tarbiyalash borasidagi barcha harakatlarimiz zoye ketadi.

Ularning barcha asarlarida o'sib kelayotgan avlodni ma'naviy kamol toptirish, ideal jamiyat talablari va vazifalariga javob bera oladigan, yuqori afzalliklarga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish masalasi asosiy o'rin tutadi.

Keng qamrovli shaxsni shakllantirish faqat ta'lim va tarbiya orqaligina amalga oshirilishi mumkin.

Tarbiyaning barcha murakkabligi va qiyinchiliklarini tushungan holda Sharq olimlari tarbiya va ta'lim mazmunini belgilab berishga intilganlar (Ibn Sino).

Tarbiya – ota-onalarning qanday mavqeyiga egaligidan qat'i nazar, ularning asosiy vazifasidir.

Olimlarning bola shaxsini hurmat qilish, uning qiziqishlarini o'rganish, tabiiy qobiliyatini hisobga olish haqidagi fikrlari (Ibn Sino, D.Dovoni, Alisher Navoiy) juda qimmatlidir.

Yan Komenskiyning «Onalar maktabi» asari birlamchi oilaviy tarbiyaga oid yaxlit tizimli birinchi asar hisoblanadi.

«Onalar maktabi»ning bosh g'oyasi - oiladagi birlamchi tarbiyaning bola uchun quvonchli bo'lishi, uning kelajagini baxtli, ota-onalar uchun yoqimli va umidbaxsh, jamiyat uchun foydali qilishdan iboratdir.

Komenskiy fikriga ko'ra, shaxsni shakllantirishni «haqiqiy tarbiyaning poydevori bo'lgan ilk yoshdan boshlash oson.

Tabiiy iqtidorni (miya, yurak, qo'l, til) rivojlantirish onalar maktabi tomonidan bolaning ilk yoshlaridan boshlab o'tkazilishi lozim.

Sensor va aqliy tarbiya masalasini birinchi bo'lib Yan Komenskiy o'rtaga tashladi.

Komenskiy o'tmishdagi pedagoglar ichida birinchilardan bo'lib nutqni rivojlantirish, ona tilining butun go'zalligini va uning milliy xususiyatlarini o'zlashtirib olishda xalq og'zaki ijodiyotining tutgan o'rniga e'tibor qaratdi.

Yan Komenskiyning «Onalar maktabi» asari G'arbda va Rossiya-da oilaviy tarbiyaning keyingi rivojiga ta'sir ko'rsatdi.

4. K.D.Ushinskiy bolalarga ona tilini birlamchi o'rgatish asoschisi. Rus pedagogi K.D.Ushinskiy (1824–1870) rus burjuademokratik pedagogikasi, xususan, maktabgacha pedagogikaning asoschisi hisoblanadi. U bolalarni maktabgacha tarbiyalash nazariyasi va amaliyoti masalalarini boshlang'ich ta'lim muammosi bilan bog'lagan.

Ushinskiy pedagogika tizimining asosiy yetakchi g'oyasi **xalqona** tarbiya g'oyasi hisoblanadi, bunda u har bir xalqning u yashaydigan va mehnat qiladigan tarixiy, tabiiy shart-sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xosligini tushunadi. Ushinskiy ona tili - xalqonalikning eng yaxshi ifodasi deb tan olgan hamda ta'lim va tarbiya ishida ona tili asosiy o'rinni egallashi lozim, deb hisoblagan. Ona tilining bola ruhiy kuchlarini har tomonlama rivojlantirish, til mohiyati va uning vujudga kelishining bosh manbai ekanligi haqidagi ta'limot K.D.Ushinskiy pedagogik ta'limotida markaziy o'rinlardan birini egallaydi hamda uning metodik tizimini tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

K.D.Ushinskiy ona tilini **birlamchi o'qitishning uchta asosiy maqsadlarini** shakllantirgan:

I. So'z imkoniyatlarini rivojlantirish;

II. Bolaga fikrni ifodalash uchun ona tilining eng yaxshi shakllardan foydalanishni o'rgatish, bolalarni ona tilining boyliklarini egallashga jalb qilish.

III. Til qonunlarini, uning grammatikasini o'rganish.

Ona tilini birlamchi o'qitishning barcha uch maqsadiga ketma-ket emas, balki bir vaqtning o'zida erishiladi. 1861-yilda Ushinskiyning

«Ona tili» nomli asari chop etildi. Mazkur asar Konstantin Dmitriyevichning bolalarga birlamchi savod oʻrgatish va ularni tarbiyalash bilan bogʻliq pedagogik gʻoyalar hamda estetik tamoyillarining oʻziga xos yakunlari va amaliy ifodasi boʻldi. Oʻqish kitobining butun mazmuni muayyan tizim boʻyicha berilgan. «Ona tili» kitobi nafaqat bilimlar qomusi, balki badiiy ensiklopediya ham hisoblanadi. Uning 1-qismidan 19 ta ertak, 30 ta topishmoq, 123 ta maqol va matal, 13 ta tez aytish, 14 ta qoʻshiq, 14 ta turli shoirlar sheʼrlari hamda Ushinskiyning oʻzi yozgan 43 ta hikoya joy olgan.

Ushinskiy birinchi bor kitoblarida bolalarni oʻz zamondoshlari – Tyutchev, Nekrasov, Ogarev, Turgenev asarlari, shuningdek, Karamzin, Lermontov, Krilov asarlari bilan tanishtirdi.

Kitobni tuzish tartibi quyidagicha: u bolaning tabiat, kishilar va jamiyat haqidagi bilimlarini kengaytirgani va chuqurlashtirgani holda uni tanish narsadan notanish narsalar tomon boshlab boradi.

Ushinskiy 6 yoshgacha boʻlgan bolalar nutqini tavsiflar ekan, uning ayrim xususiyatlarini, masalan: tovushning tushunarsizligi, lugʻat boyligining yetarli emasligi, oʻzaro bogʻliqlikning yoʻqligini alohida taʼkidlagan. U bolalar bilan mashgʻulot oʻtkazishning turli shakllarini taklif qilgan:

- bolalar hayotidan hikoyalar;
- bolaga narsalarning xususiyatlarini koʻrishda, 6 yoshga kelib esa narsalar juftligini bir-biriga taqqoslash, ular oʻrtasidagi umumiylik va farqlarni topishda yordam beruvchi mashqlar;
- suratlar asosida hikoya qilish, bu bolalarga savollarga javob berish, soʻngra esa ravon, tushunarli va erkin hikoya qilib berishni oʻrgatadi;
- bolalarni oʻqish va yozishga tayyorlovchi amaliy mashqlar.

K.D.Ushinskiyning til va uning bolaning ruhan shakllanishida tutgan oʻrni haqidagi taʼlimoti nutqni rivojlantirish metodikasini mustaqil fan sifatida ajratish uchun muhim ahamiyatga egadir.

1. Til haqida, uning vujudga kelishi haqidagi taʼlimot – metodikaning nazariy asoslari ishlab chiqildi; uning har bir odamning

rivojlanishida tutgan oʻrni koʻrsatib berildi, bu esa bolalarni rivojlantirish va tarbiyalashda ona tilining yetakchi oʻrin tutishini asoslash imkonini berdi.

2. Bolalar nutqini rivojlantirish ishi maktab taʼlimiga qadar boshlanadigan ish sifatida alohida boʻlimga ajratilgan.

3. Bolalar nutqini rivojlantirishga bolaning uzoq davom etadigan ona tili, uning mazmuni va shakllarini oʻzlashtirish jarayoni sifatida qaralgan. Ushbu murakkab jarayon ustoz tomonidan toʻgʻri va faol rahbarlik qilishni talab qiladi.

4. Ona tilini oʻqitish jarayoniga rahbarlik qilishning asosiy qoidalari: ona tilini birlamchi oʻqitishning maqsadlari; ularni amalga oshirish mazmuni va shakli; nutqni rivojlantirishda koʻrgazmaviylikning ahamiyati ishlab chiqilgan va asoslab berilgan.

5. Bola nutqini tining fikrlashi, maʼnaviy va estetik his-tuygʻulari bilan birgalikda rivojlantirishni taʼminlovchi ish usullari koʻrsatib berilgan.

Xulosa:

– Maktabgacha yoshda ona tilini oʻrgatish bu – eng avvalo bola hayotining birinchi yilidan boshlab nutqni rivojlantirish, boʻgʻinlar va soʻzlarni aniq talaffuz qilish, gaplarni sintaktik jihatdan toʻgʻri tuzish, narsalarning nomini toʻgʻri aytish va mos fikr bildirishdan iborat.

– Ota-onalar bolalar bilan muloqot qilishda narsalar nomlarini va soʻzlarni buzmasdan, toʻgʻri aytish, bolalarga talaffuzi qiyin boʻlgan va nisbatan uzun soʻzlarni aytishni mashq qildirish va buning uchun oʻyin uslubidan foydalanishlari zarur.

– Bolalar kattalar nutqini tushunishlari uchun ular soʻzlovchining yuzini va uning qoʻl harakatlarini koʻrishlari, uning savollarini tushunishlari va toʻgʻri javob berishlari darkor.

– Bolaga fikrni ifodalash uchun ona tilining eng yaxshi shakllaridan foydalanishni oʻrgatish, bolalarni ona tilining boyliklarini egalashga jalb qilish kerak.

– Ona tilini birlamchi oʻqitishning barcha uch maqsadiga ketma-ket emas, balki bir vaqtning oʻzida erishiladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

- 1. Fozil shaharni boshqaradigan Hokim qanday xislatlarga ega bo'lmog'i lozim?*
- 2. Ibn Sino nima uchun bolani onasi emas, balki tarbiyachi tarbiyalashi lozim degan fikrni aytadi?*
- 3. Abdulla Avloniyning yosh avlodga tarbiya berish haqidagi qarashlari?*
- 4. K.D.Ushinskiy ona tilini birlamchi o'qitishning uchta asosiy maqsadlarini shakllantirgan. Ularni sanab o'ting.*
- 5. Bolalarga ona tilini birlamchi o'rgatish asoschisi kim?*

3-§. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi fanining maqsad va vazifalari

Reja:

1. «Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi» fanining boshqa fanlar bilan uzviy bog‘liqligi.
2. Bolalar nutqini o‘stirishning predmeti maqsadi va vazifalari.
3. Bolalar nutqini rivojlatirishning tashkiliy pedagogik va metodik ishlari.

Tayanch tushunchalar: bog‘lanishli nutq, didaktika, didaktik nutq, ehtiyojmandlik, emotsional muloqot, nazariya, nutq madaniyati, umumiy pedagogika.

1. «Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi» fanning boshqa fanlar bilan uzviy bog‘liqligi. Bolani har tomonlama rivojlantirish uning insoniyat tajribasi, bilimlari, qobiliyati va madaniyatining saqlovchisi bo‘lgan kattalar bilan muloqoti tufayli insoniyatning ko‘p asrlik tajribasini o‘zlashtirish asosidagina amalga oshiriladi. Bu tajribani faqat insoniy muloqotning eng muhim vositasi – til orqaligina berish mumkin.

Til – hayotimizning ajralmas qismi bo‘lib, biz unga o‘z-o‘zidan bo‘lishi shart bo‘lgan narsa sifatida qaraymiz. Tilning o‘zi nima, biz unda qanday so‘zlayapmiz, biz qanday qilib so‘zlashni o‘rganishimiz haqida esa unchalik ko‘p o‘ylab ham o‘tirmaymiz.

Bilimni uyushtiruvchi boshlang‘ich bosqich sifatida chiqadigan nazariya tilda shakllanadi, bu esa bilish jarayonida tilga alohida o‘rin beradi va shu bilan til haqidagi fan oldida yangi ilmiy ufqlarni ochadi, uni o‘zining gumanitar mohiyati haqida orzu-xayollarga berilgan holda doimo tinch-osuda va jimgina o‘tiradigan burchagidan chiqishga majbur qiladi.

Ana shu nuqtayi nazardan «Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi» fani bilan quyidagi fanlar o‘rtasida yaqin aloqadorlik mavjud:

1. Umumiy pedagogika – ijtimoiy tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga mu-

vofiq yosh avlodni tarbiyalash hamda unga ta'lim berishning mohiyati va muammolarini o'rganadigan fan.

2. **Nutq madaniyati** – bu to'g'ri so'zlay olish, ya'ni nutqiy muloqot shartlari va fikr bildirishdan ko'zlangan maqsadni hisobga olgan holda hamda barcha til vositalaridan (til vositalaridan, shu jumladan intonatsiya, leksik zaxira, grammatik shakllardan) foydalangan holda bayon qilinayotgan mazmunga mos holda gapirishdan iboratdir.

3. **Bolalar psixologiyasi** – shaxsda ma'naviy-axloqiy, ruhiy-intellektual, hissiy-irodaviy sifatlarni tarkib toptirish uchun zamin yaratadi.

4. **Maktabgacha pedagogika** – maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o'rganadi.

5. **Etika** – shaxs ma'naviyatini shakllantirish, unda eng oliy insoniy sifatlar, axloqiy ong va ma'naviy-axloqiy madaniyatni tarbiyalashda muhim o'rin tutuvchi nazariy g'oyalarni pedagogik jarayonga tatbiq etishda alohida o'rin tutadi.

6. **Estetika** – shaxs tomonidan go'zallikning his etilishi, unga intilishi, shuningdek, unda estetik didni tarbiyalashda muhim yo'nalishlarni aniqlashga xizmat qiladi.

7. **Fiziologiya** – o'quv-tarbiya jarayonida bolalarning fiziologik, anatomik xususiyatlarini inobatga olinishi uchun boshlang'ich asoslarni beradi.

8. **Gigiyena** – bolalarning salomatligini muhofazalash, ularni jinsiy jihatdan to'g'ri shakllantirishda nazariy va amaliy g'oyalari bilan yordam beradi.

9. **Falsafa** – shaxs rivojlanishi jarayonining dialektik xususiyatlari, muayyan pedagogik g'oya, qarash hamda ta'limotlarning falsafiy jihatlari kabi masalalarni tahlil etishga imkon beradi.

10. **Bolalar adabiyoti va adabiyotshunoslik asoslari** – ta'lim-tarbiya jarayonlarini rivojlantirish, xalq maktabgacha pedagogikasi g'oyalarni kelgusi avlodga uzatish uchun yo'naltiriladi.

11. **Madaniyatshunoslik** – bolalarda insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy madaniyat asoslari haqidagi tasavvurni shakllantirish, ularda madaniy xulq-atvor xislatlarini tarkib toptirish uchun xizmat qiladi.

12. **Tibbiy fanlar** – shaxsning fiziologik-anatomik jihatidan to‘g‘ri rivojlanishini ta‘minlash, uning organizmida namoyon bo‘layotgan ayrim nuqsonlarni bartaraf etishga amaliy yondashuv, shuningdek, nuqsonli bolalarni o‘qitish hamda tarbiyalash muammolarini o‘rganishda ko‘maklashadi.

13. **Ijtimoiy pedagogika** – ijtimoiy munosabatlar mazmuni, ularni tashkil etish shartlari xususida ma‘lumotlarga ega bo‘lish asosida ta‘lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlarini samarali tashkil etish uchun imkoniyat yaratadi.

Shaxsning shakllanishi kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan ijtimoiy-tarkibiy tajribani o‘zlashtirish, ta‘lim-tarbiya berish orqali amalga oshiriladi. Bu har xil faoliyatlarda yuzaga keladi. Bolalar egallashlari lozim bo‘lgan mazmuni tanlash, uning egallab olishiga rahbarlik qilish kattalar tomonidan ta‘lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladi. Tarbiya va ta‘limning mazmuni, vositalari, metodlari, bolaning rivojlanish jarayoni ularning yoshi bilan izohlanadi. Jumladan, kichik yoshdagi bolalar bilan ish olib borilganda ularning mustaqil hayotga butunlay moslashmaganligi hisobga olinadi.

2. **Bolalar nutqini o‘stirishning predmeti maqsadi va vazifalari.** Insonning yana bir o‘ziga xos xususiyati, o‘ziga xos insoniy ehtiyoji mavjud, bu – boshqa odamlar bilan muloqotga ehtiyojmandlik. «emotsional muloqotga ehtiyojmandlik»dir (K.Obuxovskiy). Aynan shu ehtiyoj tufayli dastlab til paydo bo‘lgan. Muloqotga ehtiyojmandlik doimo tilni egallashga olib keladi. Bolaning so‘zlashni o‘rganishining sababi shuki, unga kattalar bilan birgalikdagi faoliyatda ishtirok etishga to‘g‘ri keladi, buning uchun esa bolaning unga nimalar deyishayotganliklarini tushunishi va o‘zi ham so‘zlashi lozim. Bu o‘rinda tilning uch sifati (tajribani jamlash va sintez qilish – fikrga jamlash – muloqotni amalga oshirish) haqida so‘z yuritish mumkin (V.A.Zveginsev). Tilni tadqiq qilish mustaqil, umumilmiy qiziqishdan tashqari ko‘plab dolzarb amaliy vazifalarni hal etishda ulkan ahamiyatga egadir.

Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi maktabgacha ta‘lim-tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ij-

timoiy maqsadga muvofiq maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash hamda unga ta'lim berishning mohiyati va muammolarini o'rganadigan fan. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi ijtimoiy fanlar tizimiga kiruvchi fan sanalib, maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy va ruhiy kamolotini tarbiyalash, unga ta'lim berish muammolarini o'rganadi.

Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi fani yetti yoshgacha bo'lgan bolalarga har tomonlama ta'lim - tarbiya berish qonuniyatlarini o'rganadi. Maktabgacha ta'lim muassasasi sharoitida ta'lim-tarbiya ishini tashkil etishning mazmuni, shakl, metod va vositalar hamda maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning yosh va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ularning har tomonlama uyg'un rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan shart-sharoitlarni ishlab chiqadi. Nutq o'stirish metodikasi maktabgacha pedagogikaning alohida sohasi bo'lib, uning umumiy qonuniyatlari, tamoyillari, metodologik asosi, tashkiliy shakl, metod va vositalariga tayanadi. Nutq o'stirish nazariyasi va amaliyoti maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga yaxlit tarbiya berishning maqsadi, bolaning yosh imkoniyatlari va uni ilk yoshdan boshlab tarbiyalashning roli, maktabgacha ta'limni hayot, amaliyot va zamonaviylik bilan bog'liqlikda olib borishning zarurligi, bola shaxsining shakllanishida muhitning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligiga asoslaniladi.

Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi fani bola shaxsini rivojlantirishning ikki muhim jihati – uni o'qitish va tarbiyalashga asosiy e'tiborni qaratganligi bois didaktika (ta'lim nazariyasi) va tarbiya nazariyasi fanning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Didaktika (ta'lim nazariyasi, yunoncha didaktikos – «o'rgatuvchi», didasko – «o'rganuvchi») ta'limning nazariy jihatlarini, ta'lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, o'qituvchi va o'qituvchi faoliyatlari, ta'limning maqsadi, mazmuni, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari kabi muammolarni tadqiq etadi. Tarbiya nazariyasi – pedagogikaning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, tarbiya jarayoni mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari, uni tashkil etish muammolarini o'rganadi.

Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi fanining *obyekti* – yaxlit maktabgacha ta’lim jarayon.

Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi fanining *predmeti* – maktabgacha ta’lim-tarbiya jarayoni, mazmuni, qonuniyatlari, shakl, metod va vositalari.

Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi fanining maqsadi – maktabgacha yoshdagi bolalarda og‘zaki nutqni rivojlantirish tamoyillari, unga qo‘yilgan talablar, usullari, shakllari, nutqni rivojlantirish muammolari, barkamol avlod tarbiyasida nutqni to‘g‘ri shakllantirish yo‘llari va ish samaradorligi. Zamonaviy pedagogik texnologiya. Ta’lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, va uning tamoyillari, qonuniyatlari. Maktabgacha yoshda bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni rivojlantirish ishiga tayyorlashdan iboratdir.

Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi fanining vazifalari

- maktabgacha yoshdagi bolalarda turli yosh bosqichlaridagi nutq rivojini ko‘ra olish va tushunish qobiliyatini shakllantirish;
- bola nutqiga ta’sir ko‘rsatishning eng samarali yo‘lini to‘g‘ri tanlash va bolaning nafaqat yoshini, balki uning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘zaro birgalikda harakat qilish hamda olingan natijani tahlil qilish;
- bolalar nutqining turli jihatlarini rivojlantirish, aniq uslublari va usullari haqidagi bilimlar o‘zlashtirilishini hamda ularning didaktik nutq muloqotlari paytida qo‘llay olinishini ta’minlash;
- uslubiy adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilgan holda maktabgacha yoshda bo‘lgan bola nutqiga ta’sir ko‘rsatishning o‘ziga xos usullari va uslublarini yaratishga intilishni rag‘batlantirish.

Nutqni rivojlantirish metodikasining asosiy mazmuni – bolalarda og‘zaki nutqni, uning atrofdagilar bilan nutqiy muloqoti ko‘nikmalarini shakllantirishdir. Nutqni rivojlantirish metodikasi quyidagi asosiy savollarga javob topish imkonini beradi: nimani o‘qitish (bolalarda qanday nutqiy ko‘nikmalarni tarbiyalash), qanday o‘qitish (bolalar nutqini shakllantirishda qanday sharoitlarda qaysi metod va usullardan foydalanish lozim), nega endi aynan

shunday o'qitish zarur (nutqni rivojlantirishning taklif etilayotgan usullari nazariya va amaliyotning qaysi ma'lumotlariga asoslanmoqda). Nutqni rivojlantirish metodikasi har qanday rivojlanishning umumiy shakllari, tomonlari va o'zaro bog'liqligini aks etiradigan dialektika qonunlari va toifalariga tayanadi.

Til – tarixiy va o'zgaruvchan hodisadir. Har bir xalq, millat, elat va odamlar qabilasi o'z tiliga egadir. Har bir xalqning tilida mazkur jamiyatning tarixiy rivojlanish jarayoni, uning turmush sharoiti, ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlar va yangilanishlar, ijtimoiy-mehnat faoliyatidagi yangi kashfiyotlar va erishilgan natijalari aks etgan.

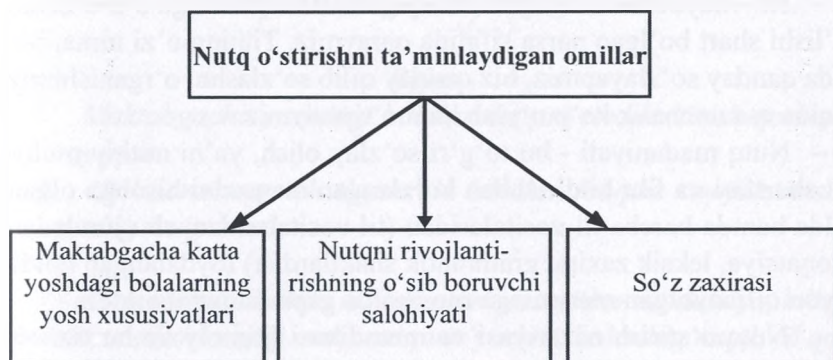
3. Bolalar nutqini rivojlantirishning tashkiliy pedagogik va metodik ishlari. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda nutqni tuza bilish darajasini ko'tarish maktabgacha ta'lim tizimi metodislari oldidagi asosiy vazifalardandir. Shuni hisobga olgan holda tevarak-atrofni o'rganishda maktabgacha tarbiya yoshidagi katta bolalarning nutqini rivojlantirish muammosiga oid tadqiqotni nutqni rivojlantirishni ta'minlaydigan omillarni aniqlashdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning yuqori darajasiga quyidagilar evaziga erishilishi mumkin ekan:

- tilning adabiy me'yorlari va qoidalaridan xabardorlik;
- o'z fikr-mulohazalarini erkin bayon eta olish;
- muloqotga kira bilish, kattalar va tengdoshlar bilan muomala qila olish;
- suhbatdoshni tinglay bilish, so'rash (savollarni to'g'ri bera olish), javob berish, e'tiroz bildirish, zarur bo'lganda esa tushuntirish, izohlash.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishda nutq-dialogik va monologik nutqni rivojlantirishga alohida e'tibor berish zarur bo'ladi (*1-jadval*).

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar dialogik nutqni nisbatan oson o'rganadilar. Bu quyidagilar bilan ifodalanadi: bolalar uyda, bolalar bog'chasida doimo dialogik nutqni eshitadi. Bundan tashqari, bolalar o'zaro muloqotda bo'lib, asosan dialogik nutqdan foydalanadilar.

Metodik adabiyotlarda bayon qilinishicha, adabiy til negizida asosan monologik nutq yotadi. Shuning uchun ham nutqni rivojlantirish taʼlim-tarbiya tizimida muhim ahamiyat kasb etadi.

Monologik nutq, muayyan mavzuga oid mantiqiy izchil gaplar shaklida ifodalangan hamda boshqalarga taʼsir koʻrsatish uchun yoʻnaltirilgan fikrlar (tovushlar)ning uyushgan tizimini namoyon etadi.

Bola uchun monologik nutq, shubhasiz, psixologik jihatdan murakkab hisoblanadi. Gap shundaki, maktabgacha katta yoshdagi bola monologik nutqqa tayyorgarlik jarayonida, shuni tushunadiki, tinglovchilar (boshqalar) uning aytayotgan fikr-mulohazalaridan qandaydir qiziqarli narsani bilishni istaydilar. Bola intuitiv tarzda boʻlsada, monologik nutq rejasini mantiqan tuzish, maqsadini bayon etishga oid iboralarni toʻgʻri tanlash, gap tuzish, tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilishga harakat qiladi.

Noqulay psixologik sharoit maktabgacha katta yoshdagi bolaga shunday muhit yaratadiki, uning oʻzi bayon qilmoqchi boʻlgan soʻz, ibora, gap maʼnosini tushunib yetmaslik bilan bogʻliq boʻlgan «noqulaylik»ni his etadi.

Haqiqatan ham monologik nutq tinglovchiga maroqli va tushunarli boʻlishi uchun maktabgacha katta yoshdagi bola, avvalo, xotira va mantiqiy fikrlashga tayanmogʻi lozim.

Xulosa:

– Til – hayotimizning ajralmas qismi bo‘lib, biz unga o‘z-o‘zidan bo‘lishi shart bo‘lgan narsa sifatida qaraymiz. Tilning o‘zi nima, biz unda qanday so‘zlayapmiz, biz qanday qilib so‘zlashni o‘rganishimiz haqida esa unchalik ko‘p o‘ylab ham o‘tirmaymiz.

– Nutq madaniyati - bu to‘g‘ri so‘zlay olish, ya‘ni nutqiy muloqot shartlari va fikr bildirishdan ko‘zlangan maqsadni hisobga olgan holda hamda barcha til vositalaridan (til vositalaridan, shu jumladan intonatsiya, leksik zaxira, grammatik shakllardan) foydalangan holda bayon qilinayotgan mazmunga mos holda gapirishdan iboratdir.

– Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi ijtimoiy fanlar tizimiga kiruvchi fan sanalib, maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy va ruhiy kamolotini tarbiyalash, unga ta‘lim berish muammolarini o‘rganadi.

– Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda nutqni tuza bilish darajasini ko‘tarish maktabgacha ta‘lim tizimi metodistlari oldidagi asosiy vazifalardandir.

– Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini o‘stirishda nutq–dialogik va monologik nutqni rivojlantirishga alohida e‘tibor berish zarur bo‘ladi

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *«Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi» fanining boshqa fanlar bilan uzviy bog‘liqligi.*
2. *Bolalar nutqini o‘stirishning predmeti, maqsadi va vazifalari.*
3. *Bolalar nutqini rivojlantirishning tashkiliy pedagogik va metodik ishlari.*
4. *Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi.*

4-§. Maktabgacha ta'lim muassasasida nutqini rivojlantirishga doir ishlar tizimi

Reja:

1. *Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish qonuniyatlari.*
2. *«Bolajon» tayanch dasturida bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy asosi.*

Tayanch tushunchalar: sensomotorika, tajriba-validatsiya, bilish instinkti, me'yorlangan nutq, nutq me'yori, bolaning nutqi, til qonuniyatlari, kattalar nutqi.

1. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish qonuniyatlari. Ma'lumki, bolaning nutqi til qonuniyatlariga to'g'ri amal qilish, kattalar nutqini idrok etish va o'zining ijodiy faolligi natijasida rivojlanadi.

Shunday qilib, til va nutq maktabgacha katta yoshdagi bolaning psixologik rivojlanishi hamda dastavval xotirasi, fikrlashi, idrok etishi, hissiyoti va ehtirosini ta'minlaydigan ikkita muhim vositadir.

Birinchi qonuniyat: Ona tilidagi nutqni idrok etish qobiliyati bola nutq organlari muskullarining mashq qildirilishiga bog'liq (shuning uchun ham so'z, ibora va gaplarni talaffuz etishni takomillashtirish uchun nutq organlarini mashq qildirishga yetarli darajada e'tibor bermoq muhimdir).

Ikkinchi qonuniyat: Nutq ma'nosini tushunish bola tomonidan nutqning leksik va grammatik qonuniyatlarining o'zlashtirilishiga bog'liq.

Uchinchi qonuniyat: Nutq ifodaliligini o'zlashtirish bolada fonetika, leksika va grammatikaning ifoda vositalarini tushunishga bo'lgan moyillikka bog'liq (maktabgacha katta yoshdagi bolalarni nutq ifodaliligini tushunishga o'rgatish hamda bu hissiyotlarning bola tomonidan o'zlashtirilishiga erishish lozim).

To'rtinchi qonuniyat: Nutqni boyitish, avvalo, nutq ko'nikmalarini takomillashtirishga bog'liq (agar oldingi yosh bosqichida maktab-

gacha katta yoshdagi bola nutqini shakllantirish muvaffaqiyatli bo'lgan bo'lsa, undan keyingi nutqni boyitish jarayoni hamda uni o'zlashtirish oson va tez boradi). Bundan tashqari, tadqiqotchilar tomonidan nutqni boyitish jadalligi tilni his etish, bilish imkoniyatlari (sezish, xotira, idrok qilish, fikrlash), iroda kuchining rivojlanishiga ham bog'liq.

Beshinchi qonuniyat: Nutq me'yorlarini o'zlashtirish tilni his etishning rivojlanishiga bog'liq.

Bolalarning nutqini o'zlashtirishda tinish belgilarini qo'llash me'yorini, eslab qolish qobiliyatini shakllantirish muhim o'rin tutadi. Me'yorlangan nutqda ona tili unsurlarini an'anaviy qo'llashda inson hayotining asosan maktabgacha katta yoshdagi davri samarali bo'lishi ona tili metodikasi ilmida allaqachon o'z isbotini topgan.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan masalalar kompleksini hāl etishda quyidagilar alohida hisobga olinadi:

1. Insondagi bilish instinkti, tug'ma qiziquvchanlik nutq vositasida amalga oshiriladi.

2. Bola nutq ishtirokida olamni bilib boradi. Psixologlarning kuza-tishicha, tevarak-atrof to'g'risidagi bilimlar nutq orqali o'zlashtiriladi.

Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish nutqni rivojlantirishda keng imkoniyatlar tug'diradi.

Shunga ko'ra tarbiyachilar maktabgacha katta yoshdagi bolalarning nutqini to'g'ri yo'naltirishni tevarak-atrof bilan tanishtirish orqali amalga oshiradi.

Bolalar nutqini rivojlantirish samaradorligiga erishish uchun ularning bilim darajasi, qiziqishi va shaxsiy qobiliyati xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Shu narsa aniqlanganki, maktabgacha katta yoshdagi bolalarning barcha harakat va xulqini boshqarishda bosh miya faoliyatining roli ortib boradi. Ya'ni bolalar boshqalarning xatti-harakatlarini, atrofda kechayotgan voqea-hodisalarni bilishga va baholashga intiladilar. Shunga ko'ra maktabgacha yoshdagi bolalar bajaradigan faoliyat turlari ham xilma-xil va mazmunli bo'lib boradi. Demak, bolalar faoliyatining sermahsul turlari nutq o'stirishda katta rol o'ynaydi.

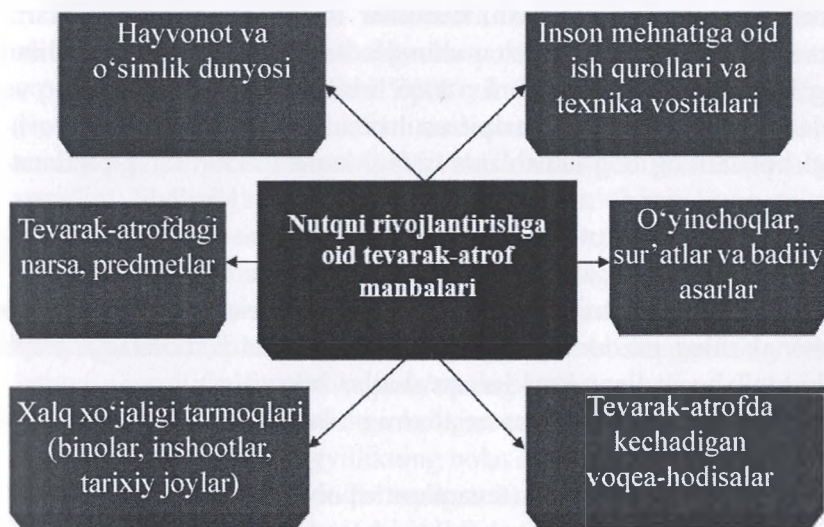
Bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi birgalikda uyushtiriladigan o'yinlarda yuqori darajada shakllanadi. Ijtimoiy foydali mehnat va o'qish kabi faoliyat turlari tobora ko'proq rol o'ynay boshlaydi. Shu bilan birga, tengdoshlariga nima bilandir ko'mak berish, ular uchun biron-bir foyda yetkazish maqsadida namoyon bo'ladigan mehnatning ijtimoiy motivlari yanada ahamiyatliroq, ya'ni sezilarli bo'lib qoladi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar o'z xulqlarini yanada asosliroq boshqara boshlaydilar.

Bolalar tarbiyachisi tomonidan ular oldiga qo'yilgan vazifalar ma'nosini aniq biladilar, topshiriqlarni mustaqil va nuqsonsiz bajarish uchun astoydil intiladilar. Bularning barchasi nutqni rivojlantirishning muhim shart-sharoitlari bo'lib xizmat qiladi.

Ma'lumki, ta'limda biror-bir yutuqqa erishish tarbiyaga bog'liq. Shuning uchun ham maktabgacha yoshdagi bolalarning madaniy xulqodatlarini shakllantirishga muayyan darajada e'tibor berish lozim. Ularda yaxshilik, kamtarlik, adolatlilik, vijdonlilik to'g'risidagi axloqiy tasavvurlarni tarkib toptirish kerak.

2-jadval

Nutqni samaraliroq rivojlantirish maqsadida bolalarning tevarak-atrof obyektlari (kishilarning hayoti va mehnati, hayvonlar, o'simliklar olami, suv osti dunyosi) to'g'risidagi tasavvurlarini aniqlash va izchil, rejali tarzda kengaytira borish talab etiladi.

Nutqni rivojlantirishning samaradorligini oshirish rejasida nafaqat tevarak-atrof obyektlari ustida oddiy kuzatishlar (mushohadalar) uchun, balki ularni o'rganish uchun ham sayrlar, sayohatlar o'tkazish muhimdir.

Shu o'rinda tevarak-atrof obyektlarini o'rganishda nimalarga erishish mumkinligini aniqlab olishimiz lozim bo'ladi. Buning uchun, avvalo, nutq o'stirishga oid tevarak-atrof manbalarining o'zini guruhlashtirish taqozo etiladi. (2-jadval)

Tevarak-atrofnı o'rganishda (tarbiyachilar yoki ota-onalar tomonidan) bolalar shunchaki kuzatmasliklari, balki predmetlarni ularning qismlari, elementlarini ko'rib, jarayonlar, hodisalarni idrok eta borib, ular to'g'risida mulohaza yuritishlari ham lozim. Bunga erishish uchun tarbiyachi oldiga qiyoslash, taqqoslash, ajratish, umumlashtirish, tahlil qilish va boshqa shu kabi usullardan foydalanish vazifasi qo'yiladi. Bundan tashqari, o'rganish jarayonida) maktabgacha katta yoshdagi bolalarni mehnatning ular uchun qulay bo'lgan turlari (ariqchalarni tozalash, daraxtlar tagini yumshatish, gullarni parvarish qilish)ga jalb qilish muhimdir. Bunday yondashuv shu bilan bog'liqlik, inson biron narsani o'z qo'li bilan bajarsa, uni ko'proq va to'laroq esda saqlaydi. Mazkur usul bilan maktabgacha katta yoshdagi bolalarning bog'lanishli nutqidagi kamchiliklar narsa-predmetlarning nomlarini so'zma-so'z va eslash orqali to'ldiriladi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish ko'p jihatdan quyidagi narsalarning to'g'ri hal etilishiga bog'liq:

- nutqni rivojlantirishga doir didaktik materiallar (tarbiyachi va ota-onalarning ma'lum maqsadga qaratilgan nutqi, bolalarga o'qib yoki aytib beriladigan ertaklar, qo'shiqlar, hikoyalar);
- ta'limning didaktik materiallarni o'zlashtirish uchun foydalaniladigan metod va usullari;
- ta'limni tashkil etish (tevarak-atrof obyektlarini saralash, shunga bog'liq nutq o'stirishni rejalashtirish).

– o‘quv materialining mazmuni, uni o‘rganishning ayrim usullari hamda ularga tegishli tamoyillarga tayanib, tarbiyachi nutq o‘stirish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha ishlarni rejalashtirmog‘i zarur.

Biz ayni muammoga oid tadqiqot ishlari olib borish jarayonida nutq o‘stirish borasida quyidagi didaktik tamoyillarga tayanib ish ko‘rish yaxshi natija beradi degan xulosaga keldik:

– nutq organlari hamda qo‘lni o‘rgatish uchun nutq materialini tushunish;

– nutq ahamiyatini tushunish hamda leksik va grammatik ko‘nikmalarni rivojlantirish;

– nutq ifodaliligini baholash. Buning uchun maktabgacha yoshdagi katta bolalarda muayyan hissiyotni rivojlantiradigan didaktik materiallarni tanlash maqsadga muvofiqdir;

– ona tiliga muhabbat tuyg‘usini rivojlantirish tamoyili (bu o‘rinda bolalarga, xususan, nutqda ona tili faktlarini qo‘llash an‘anasini o‘zlashtirish bo‘yicha ta‘limni tashkil etish nazarda tutiladi);

– muayyan mavzuga oid yozma nutqni og‘zaki nutq bilan qiyoslash;

– nutqning asta-sekin boyib borishi.

2. «Bolajon» tayanch dasturida bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy asosi. Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari 2008-yil 28-sentabrdagi XTV hay‘at yig‘ilishining 10/4 qarori bilan tasdiqlangan. Bu Davlat talablarini amaliyotga joriy etish zarurati O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi Maktabgacha ta‘lim muassasalari xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish Respublika o‘quv-metodik Markazi «Bolajon» tayanch dasturining ishlab chiqilishiga sabab bo‘ldi.

«Bolajon» tayanch dasturi yangi takomillashtirilgan dasturning maqsad, vazifasi bugungi Davlat va jamiyat boshqaruvining erkinlashuvi sharoitida, fuqarolik jamiyatining bo‘lg‘usi shaxslarini barkamol qilib kamolga yetkazishga bo‘lgan talab va ehtiyojini qondirish, amaldagi «Uchinchi mingyillikning bolasi» tayanch dasturining samarali mazmun-mohiyatini saqlab qolgan holda, maktabgacha yoshdagi bolalarni yangi Davlat talablari asosida tarbiyalashga qaratilgan.

Dastur mazmuni bolalarda ilk bora milliy o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantirish, milliy urf-odatlar, milliy va umummilliy qadriyatlarga hurmat-ehtiroمنى kuchaytirish maqsadini ko'zda tutadi.

Ushbu dastur O'zbekiston Xalq ta'limi vazirligi YUNISEF xalqaro tashkiloti bilan hamkorlikda o'tkazgan uch bosqichlik tajriba-validatsiya sinovlaridan samarali o'tgan.

«Bolajon» tayanch dasturi bugungi kunda maktabgacha ta'lim sohasining barcha yo'nalishlari ushbu me'yoriy hujjatlar bilan ta'minlanganligi va ular XTVning elektron saytlarida yoritilganligi bois, yangi tayyorlangan takomillashtirilgan nashrga ushbu hujjatlar kiritilmadi.

«Bolajon» yangi tayanch dasturi yaxlit holatda, to'ldirish va qo'shimchalar bilan 12 bosma taboqni tashkil etadi.

«Bolajon» yangi taomillashtirilgan tayanch dasturi maktabgacha yoshdagi bolalarga 4 yo'nalish 3 bosqichda ta'lim-tarbiya berish maqsadini ko'zda tutgan:

1. Jismoniy rivojlantirish, o'z-o'ziga xizmat va gigiyena.

2. Ijtimoiy-hissiy rivojlantirish.

3. Nutq, o'qish, savodga tayyorgarlik.

4. Bilish jarayoni, atrof-olam to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lish va uni anglash.

«Bolajon» tayanch dasturi zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlar uch yoshgacha bo'lgan davr, uch yoshdan besh yoshgacha va besh yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalar psixik va yosh xususiyatiga ko'ra bir-biriga yaqinligini ilmiy asoslagan. Tahlillarga tayanib, yangi dasturda tug'ilgandan 24 oygacha bo'lgan rivojlanish davrlari (ilk yosh) oylar kesimida, I kichik (2–3 yosh), II kichik (3–4 yosh), o'rta (4–5 yosh), katta (5–6 yosh), maktabga tayyorlov (6–7 yosh) qilib belgilandi.

Tug'ilgandan yetti yoshgacha bo'lgan davrlarning xususiyatlari tavsifi har bir yosh davr ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan talablar yoritilgan bandlar boshiga joylashtirildi. Bu dasturdan foydalanishda har bir yosh davr, uning o'ziga xos xususiyatlariga taalluqli ma'lumotlar bilan yaxlit bir bandeda tanishib chiqish imkoni mavjud.

«Bolajon» yangi tayanch dasturida jismoniy rivojlanish, salomatlik, madaniy-gigiyenik malakalar yoʻnalishi boʻyicha asosiy harakatlarni alohida yoritildi va ular quyidagicha tartiblandi:

Asosiy harakatlarga doir mashqlar; (Yurish, yugurish, sakrash, dumalatish, irgʻitish, ilib olish, emaklash, tirmashish, muvozanatni saqlash, velosiped haydash).

«Bolajon» tayanch dasturida umumrivojlantiruvchi mashqlarga oid: (Yirik motorikani rivojlantirish, mayda qoʻl motorikasini rivojlantirish, sensomotorikani rivojlantirish boʻlimlari alohida yoritildi («Sensomotorika» – senso va motor soʻzlarining birgalikdagi ifodasi boʻlib, lotincha «sensus» - sezish, «motor» - harakat, birgalikda nozik harakatlarni sezish maʼnosida qoʻllanadi).

Oyoq uchun mashqlar;

Gavda uchun rivojlantiruvchi mashqlar;

Chiniqtirish va sogʻlomlashtirish;

Ertalabki badantarbiya;

Saflanish va qayta saflanish;

Sport mashqlari;

Raqs mashqlari;

Harakatli oʻyinlar.

«Bolajon» yangi tayanch dasturida taʼlimiy, voqeaband-ijroli, harakatli, teatrlashtirilgan oʻyin faoliyatlarini har bir yosh bosqichi uchun alohida «Oʻyin» bandida mustaqil bayon etish koʻzda tutilgan.

Madaniy-gigiyenik malakalar alohida bandlarda yoritilgan:

taxminiy kun tartibi;

uxlash gigiyenasi;

shaxsiy gigiyena;

ovqatlanish gigiyenasi;

madaniy-gigiyenik koʻnikmalarni egallash va oʻz-oʻziga xizmat qilish;

oʻziga xos gigiyena;

shikastlanishning oldini olish bandlari.

«Bolajon» tayanch dasturida ijtimoiy-hissiy rivojlanish vazifasi mustaqil yoʻnalish sifatida dasturga ilk bor kiritildi. Uning maqsadi bolada milliy oʻzlikni anglash, oʻzi va oʻzgalar shaxsini hurmat qi-

lish, his-tuyg'ularni ifodalash, kattalar va tengdoshlari bilan muloqotda milliy qadriyatlarimizga xos muomala odoibiga tayanishni tarbiyalashdir.

Bu bolaning ijtimoiy hayotga moslashuvi bilan bog'liq bo'lib, bo'lg'usi barkamol shaxs ega bo'lishi zarur bo'lgan fazilatlarni tarbiyalashda poydevor bo'lib xizmat qiladi.

«Bolajon» tayanch dasturida ijtimoiy-hissiy rivojlanish yo'nalishi:

Ijtimoiy rivojlantirish (kattalar va tengdoshlari bilan muloqot);

Hissiy rivojlanish (bolaning «men» konsepsiyasi va his-tuyg'ularini ifodalashi)ni o'z ichiga olgan. Yangi dasturda nutq, o'qish va savodga tayyorlash yo'nalishi alohida, keng ochib berilgan. Ular quyidagicha tartiblangan:

Nutq (Uning ekspressiv va impressiv muloqot turlari).

O'qish va savodga tayyorlash:

Badiiy adabiyot bilan tanishtirish.

Bunda ilk bora bolani harflar bilan tanishtirish, bo'g'inlab o'qish va o'z ismini bosma harflarda yozish vazifasi kiritilgan.

«Bolajon» tayanch dasturida bilish jarayoni, atrof olam to'g'risidagi bilimga ega bo'lish va uni anglash yo'nalishiga quyidagilar:

elementar matematik tasavvurlar (Son va sanoq, kattalik, geometrik shakllar, tevarak atrofda mo'ljal olish, vaqtni chamalash, qurish-yasash, ta'limiy o'yin va mashqlar);

atrof olam to'g'risidagi bilimga ega bo'lish va uni anglash (Ona Vatan va tevarak atrof, buyuk siymolar, kattalar mehnati, transport vositasi, buyumlar haqida bilimlar, jonli va jonsiz tabiat, yer kurrasi to'g'risida tasavvur);

tasviriy faoliyat;

musiq;

o'yin faoliyati (ta'limiy, harakatli, voqeaband-ijroli, teatrlashtirilgan o'yinlar) keng yoritilgan.

«Bolajon» tayanch dasturining maqsadi» Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari»ning bajarilishiga erishishdan, ya'ni maktabga jismonan sog'lom, aqlan va ma'nan yetuk, jamiyatning turli a'zolari bilan muloqotda bo'la oladigan, bor-

liqni aniq idrok etadigan, hayotga ijtimoiy jihatdan moslashuvchi, umummilliy qadriyatlarimizni qadrlaydigan, shuningdek, mustaqil va ongli yashaydigan bolani tayyorlashdan iborat.

«Bolajon» tayanch dasturining vazifasi bolalarni jismoniy, aqliy hamda ijtimoiy-hissiy jihatdan kamol toptirish va ularning sog'lig'ini muhofaza qilish; bolalarning erkin fikrlash, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, axloqiy va ma'naviy jihatdan barkamol, shuningdek, kelajakda mustaqil va ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga yetkazish uchun shart-sharoitlar yaratishdan iboratdir.

Dasturda bolalarni rivojlantirish va maktabga tayyorlash davri shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

Go'daklik (1 yoshgacha)

– ilk yosh (1–2 yosh)

– ilk yosh (2–3 yosh)

– kichik yosh (3–4 yosh)

– o'rta yosh (4–5 yosh)

– katta yosh (5–6 yosh)

– maktabga tayyorlov davri (6–7 yosh)

Dasturning tuzilmasi:

1. Bolalarning rivojlanish xususiyatlari.

2. Jismoniy rivojlanish.

3. Mashg'ulotlar jadvali (haftalik, oylik, 1-yarim, 2-yarim yillik va jami).

4. Ijtimoiy-hissiy rivojlanish.

5. Nutq, o'qish va savodga tayyorgarlik.

6. Bilish jarayoni: atrof olam to'g'risidagi bilimga ega bo'lish va uni anglash.

3. Maktabgacha tarbiya muassasasida nutqini rivojlantirish vositalari va usullari. Tilni to'g'ri o'rganish, uning grammatik tuzilishiga e'tibor berib so'zlashish, bolalarda erkin muhokama yuritish, savollar berish, boshqalardan eshitgan fikrlari yuzasidan xulosalar chiqarish, narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishning turli ko'rinishlarini anglab yetishga olib keladi.

Maktabgacha tarbiya muassasasida sog'lom, tabiiy muhit yaratish, ularning to'g'ri muomalaga kirishishi, boshqalar bilan gapla-

shish ishtiyoqining ortishiga turtki bo'ladi. Buning uchun bolalar nutqining shaklan va mazmunan mantiqiy birligiga erishish muhim bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- dastlab bola o'z lug'at boyligiga ega bo'lishi;
- bolalar nutqining grammatik tuzilishini aniq shakllantirishga e'tibor berish;
- bolalarda tovush madaniyatini tarbiyalash;
- dialogik nutq, ya'ni so'zlashuv nutqini rivojlantirish;
- hikoya qilib berish;
- bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish;
- bolalarni savod o'rgatishga tayyorlash va boshqalar.

Bu talablar maktabgacha tarbiyaning barcha bosqichlarida amalga oshiriladi. Lekin ularning har birida bolalarning yosh xususiyati, shaxsiy tayyorgarlik darajasi, albatta, hisobga olinadi.

Bolalarning tevarak-atrofni kuzatib borishi natijasida talaffuzi ham ijobiy tomonga o'zgarib boshlaydi; tovushlarni to'g'ri talaffuz qila boshlaydilar, jumlar mazmuni kengaya boradi, grammatik tomondan gapni to'g'ri tuza boshlaydilar, lug'at boyligi ham ortadi. Bolalarning o'zlari kichik-kichik hikoyalar tuza boshlaydilar va bu hikoyalarni erkin bayon qila oladilar. Ularda kattalar bilan muloqotga kirishish, o'z fikrini erkin bayon etish kabi xislatlar paydo bo'la boshlaydi. Shunga ko'ra bolalar nutqida tovush madaniyatini takomillashtirish, atrofdagi narsalar, predmetlar, hodisalar nomini ifodalovchi so'z boyligini kengaytirish, faollashtirish, monologik nutqning oddiy shakllariga rioya etish, o'z fikrini grammatik jihatdan to'g'ri va aniq ifodalay olish ko'nikmalarini paydo qilish muhim va zarur hisoblanadi.

Bu talablar bolalarda borliqni, tevarak-atrofni idrok etish, uni tushunish, his etish, hikoyalar tuzish, o'z fikrini bayon qila olish, ifodali o'qish faoliyati jarayonida tarkib toptiriladi.

Ma'lumki, bog'lanishli nutqda bolalarning atrofdagilar bilan voqea-hodisalar ta'siri natijasida o'zaro munosabati, aloqasi ifodalanadi. Bu ifoda bir yoki bir necha jumalarda o'z aksini topishi mumkin.

Nutqning shakllanishida bolaning tevarak-atrof bilan munosabati, muomala shakli katta rol o'ynaydi. Maktabgacha katta yosh-

dagi bolalarning og‘zaki nutqqa doir, malaka va ko‘nikmalari mavjud bo‘lganligini hisobga olib, ularda bog‘lanishli nutqni shakllantirishda, avvalo, tevarak-atrofnı kuzatishda nimalarga e‘tibor berishimiz kerakligini aniqlab olishimiz zarur. Bular, avvalo, ona Vatan haqida dastlabki tasavvurlarnı shakllantirishdan boshlanadi. Bunda « Maktabgacha tarbiya muassasasi uchun dastur»da bolalarda mustaqil O‘zbekiston davlati haqidagi tushunchalarnı kengaytirish, uning o‘tmishiga oid yodgorliklar bilan tanishtirish, Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Qo‘qon kabi tarixiy shaharlar haqida ma‘lumotlarga ega bo‘lish, «mustaqillik kuni» (1991-yil 1-sentabr), O‘zbekiston ramzlari: gerbi, bayrog‘i, madhiyasi bilan tanishtirish, O‘zbekiston Prezidenti, Prezidentlik boshqaruvi haqida ma‘lumotlar berish, bolalarning o‘z mahallasi, ko‘chasi, uyi, uning nomlanishi, nomlanish sababi; O‘zbekistonning tabiati, yerosti va yerusti boyliklari, tog‘lari, cho‘l va adirlari, tog‘u soylari, o‘rmonu bog‘lari, iqlimi, buyuk siymolari, sarkardalari, ulug‘ mutafakkirlari, an‘anaviy bayramlari, sayllari, milliy marosimlari, o‘zbek xalqining amaliy san‘ati, kattalar mehnati, bolalarning o‘tanalari, aka-opalarining O‘zbekiston xalq xo‘jaligining turli sohalaridagi ishtiroki, ishlab chiqarishning muhim sohalari, aloqa vositasi haqida bilim berish nazarda tutilgan. Ana shularning barchasi bolalarning tevarak-atrofdagi hodisalar haqidagi bilimlarnı aniqlash, mustahkamlash va kengaytirish asosida bog‘lanishli nutqini rivojlantirishga yordam beradi.

Bunda, birinchi navbatda, bolalar so‘z boyligini kengaytirishda Respublikamiz tabiati, kasb-hunarga oid, qurilish va qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan mashinalar, narsalarning o‘ziga xos belgilari va ranglari, mehnatga munosabatni ifodalovchi tushunchalar, nom va so‘zlar bilan boyitish zarur. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi namunalarini o‘rganish; ona tilidagi antonim, sinonim, omonim so‘zlarnı tushunish va to‘g‘ri qo‘llashga doir tushunchalar, so‘zlar bilan boyitishga erishish lozim. Bolalarnı narsalarning nomlarini to‘g‘ri aytishga, ularning o‘xshash va farqli tomonlarini tushunish, shakli, rangi, sifati, xossalarini, jinsi va turiga oid yo‘naltiruvchi lug‘atini faollashtirish, nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish, nutq

madaniyatini shakllantirish, dialogik va monologik nutqini takomillashtirish va nihoyat savod o'rgatishga tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktabgacha tarbiya muassasasida olib borgan kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, ularning bog'lanishli nutqi yoshiga ko'ra orqada qolib, qator kamchiliklar mavjud. Shuning uchun biz ularning nutqini kuzatishda odatdagi hayotiy faoliyatidan chetga chiqmaslikka harakat qildik. Bu jarayonda quyidagilarga e'tibor qaratildi:

1. Ona tili boyligidan unumli foydalanish.
2. Nutqni rivojlantiruvchi omillarni to'g'ri belgilash.
3. Nutqni rivojlantirish jarayoni.
4. Nutqni rivojlantirishda uzviylik va uzluksizlik.
5. Nutqni rivojlantirish mazmuni.
6. Nutqni rivojlantirish shakllari.
7. Nutqda ijtimoiy-maishiy omillarning o'zaro aloqasi.
8. Sayrlar, o'yin va mehnat jarayoni – nutqni o'stirishning muhim vositasi ekanligi.

Bolalarning nutqini rivojlantirish maxsus o'rganilmaydi, natijalari ishlab chiqilib, mashg'ulotlar tizimi belgilab olinmaydi, mashg'ulotlar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan holda muntazam va izchil olib borilmaydi.

Maktabgacha tarbiya muassasalarining katta guruhlarida bolalarning nutqi qay darajada shakllanganligi aniqlanib, maxsus topshiriqlar ro'yxatini ishlab chiqiladi, har bir bola bilan yakka tartibda mashg'ulotlar olib boriladi.

Misol. Bolaga tavsiya etilgan ertak yoki hikoyani qayta hikoya qilib bera olishini aniqlash. «Zumrad va Qimmat», «Bo'g'irsoq», «Ikki echki», «Ur, to'qmoq», «Echki bolalari», «Toshbaqa bilan chayon» kabi ertak va hikoyatlardan uchtasini taklif etiladi. Bola ertakni eslay olmasa, shu ertaklarga ishlangan rasmlar havola qilinadi.

Bolalar hikoyasi quyidagi ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinadi:

- hikoyani mustaqil bayon qilish (kattalarning yordamisiz);
- matn mazmunining to'liqligi;
- matnni bayon qilishda izchillik;
- ifoda vositalaridan foydalanish ko'nikmasi;
- nutqning ravonligi.

Tevarak-atrofdagi narsa-predmetlarga oid matnni qayta hikoya qilib berishda bolalar nutqida quyidagi kamchiliklar uchrashi mumkin.

– bolalar ertakni yordamchi savollar bermasdan turib mustaqil hikoya qila olmaydi;

- matndagi soʻzlarga taqlid qilib soʻzlaydi;
- baʼzi muhim voqealarni tushirib qoldiradi;
- bir oz toʻxtab-toʻxtab hikoya qiladi, nutqda uzilish boʻladi;
- nutqda ifodalilik yetishmaydi;
- bir xil tezlikda, bir xil tovushda hikoya qiladi;
- oʻzicha baʼzi soʻzlarni qoʻshib, maʼnosiz hikoya qiladi;
- kattalar yordami vositasida hikoya qiladi;
- hikoya qilish jarayonida matn maʼnosini oʻzgartirib yuboradi;
- mantiqiy izchillikka rioya qilmaydi.

Bolalarga «Mehmonda», «Uycha», «Maktabga yoʻl» mavzulari va ularga ishlangan rasmlar tavsiya etiladi. Hikoya qilish jarayonida yoʻl qoʻygan xatolari va yutuqlari aniqlanadi.

Mazkur MTMdagi bolalarning nutqini kuzatganda quyidagilar asosiy mezon sifatida olinadi:

– tavsiya etilgan matnni hikoya qilishda voqeani kattalarning yordamisiz, mustaqil bayon eta olishi;

- matn mazmunini toʻliq ifodalay olishi;
- matn mazmunini bayon qilishda izchillikka rioya qilishi;
- ifoda vositalaridan foydalana olishi;
- nutqning ravonligi, tezligi;
- jummalarning grammatik jihatdan toʻgʻri tuzilganligi;
- nutq madaniyatiga rioya etishi.

Bolalarning nutqini oʻrganishning eng qulay usuli, shubhasiz, suhbat metodi hisoblanadi. Shuningdek, bolalarning tevarak-atrofdagi mavjud boʻlgan narsalarni kuzatish va ularni tahlil etish, ular haqida sayrlarda uyushtirilgan savol-javoblar ham muhimdir. Shu bilan birga, bolalarning bogʻlanishli nutqini oʻrganishda ularning tarjimai holi yuzasidan olib boriladigan kuzatishlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa:

- Bolaning nutqi til qonuniyatlariga to‘g‘ri amal qilish, kattalar nutqini idrok etish va o‘zining ijodiy faolligi natijasida rivojlanadi.
- Nutqni samaraliroq rivojlantirish maqsadida bolalarning tevarak-atrof obyektlari (kishilarning hayoti va mehnati, hayvonlar, o‘simliklar olami, suv osti dunyosi) to‘g‘risidagi tasavvurlarini aniqlash va izchil, rejali tarzda kengaytira borish talab etiladi.
- Tilni to‘g‘ri o‘rganish, uning grammatik tuzilishiga e‘tibor berib so‘zlashish, bolalarda erkin muhokama yuritish, savollar berish, boshqalardan eshitgan fikrlari yuzasidan xulosalar chiqarish, narsa va hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanishning turli ko‘rinishlarini anglab yetishga olib keladi.
- Maktabgacha tarbiya muassasasida sog‘lom, tabiiy muhit yaratish, ularning to‘g‘ri muomalaga kirishishi, boshqalar bilan gaplashish ishtiyoqining ortishiga turtki bo‘ladi.
- Bolalarni narsalarning nomlarini to‘g‘ri aytishga, ularning o‘xshash va farqli tomonlarini tushunish, shakli, rangi, sifati, xossalari, jinsi va turiga oid yo‘naltiruvchi lug‘atini faollashtirish, nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish, nutq madaniyatini shakllantirish, dialogik va monologik nutqini takomillashtirish va nihoyat savod o‘rgatishga tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish qonuniyatlari haqida gapirib bering.*
2. *Bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy asoslari haqida nimalarni bilasiz?*
3. *Nutq o‘stirish borasida qanday didaktik tamoyillarga tayanib ish ko‘riladi?*
4. *«Bolajon» tayanch dasturi ishlab chiqilishiga nima sabab bo‘ldi?*
5. *Yangi takomillashtirilgan «Bolajon» tayanch dasturining maqsad, vazifalari nimalardan iborat?*
6. *Bolalarning nutqini o‘rganishning eng qulay usulini ayting?*

5-§. Nutqni rivojlantirish metodikasining nazariy asoslari

Reja:

1. *Nutqni rivojlantirish metodikasining nazariy asoslari: til, nutq, nutqiy faoliyat.*
2. *Ilk yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish.*
3. *Ilk bolalikdagi nutq rivojlanishining ikki davri.*

Tayanch tushunchalar: bilingvizm, til, nutq, nutqiy faoliyat, psixolingvistik adabiyot, kommunikatsiya, munosabat, emotsional aloqalar, vaziyatli-amaliy muloqot.

1. Nutqni rivojlantirish metodikasining nazariy asoslari: til, nutq, nutqiy faoliyat. Til – bu ijtimoiy hodisadir. O‘zbekiston Respublikasi hududida yashayotgan har bir xalqning ona tili uning milliy o‘ziga xosligi va ma’naviy madaniyatining yorqin ko‘rsatkichidir.

Til tafakkur bilan monand bog‘langani holda ongni shakllantiradi. Nutq va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik nafaqat psixologik jarayonlarning chuqur bosqichlarida, balki ijtimoiy hodisalar darajasida ham namoyon bo‘ladi. So‘zning insonga, uning xulq-atvoriga ko‘rsatadigan ta’siri barchaga yaxshi ma’lum. «Garchi til bilan tafakkur bir-birisiz yashay olmasa ham ular o‘zida aynan bir hodisani ifodalamaydi. Tafakkur – obyektiv borliqning intihosi, til esa – ifoda usuli, fikrni boshqa kishilarga berish va mustahkamlash vositasi. So‘z bilan tushuncha dialogik tarzda bir-birini taqozo etadi¹⁶.

Hozirgi paytda mamlakatimizda tillar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda ikki tamoyil mavjud: bir tomondan, milliy tillarning yanada rivojlanishi va takomillashuvi, o‘zga tomondan esa – o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi ahamiyatining oshishi ro‘y bermoqda.

O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi va yuzaga kelgan iqtisodiy ehtiyojlar mamlakatdagi ko‘p sonli aholining ona tili bo‘lgan o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rganishni shart qilib qo‘ydi, bu esa ko‘p millatli jamiyat sharoitida katta ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

---

¹⁶ Бородич А.М. Методика развития речи детей: Учеб. пособ. для студ. пед. инс. 2-е изд. –М.: Просвещение, 1981. –С. 101–255.

Tildan foydalanish – bu ijtimoiy faoliyatning muayyan turi sohasida kishilarning o‘zaro muloqotidir. Hozirgi davr nuqtayi nazaridan olib qaralganda quyidagilar eng muhim sohalar hisoblanadi:

- xo‘jalik faoliyat sohasi;
- ijtimoiy-siyosiy faoliyat sohasi;
- maishiy soha;
- uyushtirilgan muloqot sohasi;
- badiiy adabiyot sohasi;
- ommaviy kommunikatsiya sohasi;
- estetik ta‘sir ko‘rsatish sohasi;
- xalq og‘zaki ijodiyoti sohasi;
- ilm-fan sohasi;
- ish yuritishning barcha turlari sohasi;
- shaxsiy istiqbol sohasi;
- diniy soha.

Biz ko‘rib chiqayotgan jihatdan olinganda esa eng dolzarbi maishiy soha va uyushtirilgan ta‘lim sohasidir.

Ko‘p yillik amaliyot shuni ko‘rsatdiki, bolalikda bilingvizm (ikki tillilik) bola hayotida har bir tilning tutgan o‘rniga, uning ikki tillilikdan qaysi vaziyatlarda va qay darajada foydalanishiga bog‘liq holda shakllanadi. Maktabgacha yoshda ikki tillilik shakllanishining quyidagi o‘ziga xos holatlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin:

– bola tug‘ilgan paytidan boshlab ikki tilli oilada bir tildan o‘zga tilga o‘tib muomala qilish sharoitida tarbiyalanadi;

– bola oilada ona tilida so‘zlashadi, undan tashqarida esa (qo‘shnilar, qarindoshlar va boshqa shaxslar bilan) o‘zga tilni o‘zlashtiradi;

– bola o‘zga tilni aniq maqsadga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlarda va ulardan tashqari vaqtlarda maktabgacha ta‘lim muassasasida egallaydi.

Psixolingvistik adabiyotlarda yozilishicha, haqiqiy ikki tillilik faqat odam hech bo‘lmaganda bitta tilda har qanday fikrni mos tarzda ifodalashga qodir bo‘lgan taqdirdagina rivojlanadi. Agarda nutq bironta tilda ham to‘laonli shakllanmagan bo‘lsa, bu holda fikr tuzilmasi buzilib ketadi va o‘z fikrini ifodalashga bo‘lgan intilish muvaffaqiyatsizlikka uchraydi, bu esa nafaqat psixologik

ezilishlarga, balki muloqot sifatidagi chuqur yo'qotishlarga va inson shaxsiga ziyon yetishiga olib keladi. Yarim tillilik deb ataladigan bunday hodisa, umuman olganda, jamiyat uchun ham ancha xavflidir, chunki bunda uning a'zolarining muayyan qismi hissiyotlarini boshqara olmaydi hamda o'z hissiyotlari, ehtiyojlari, istak-xohishlarini tegishli tarzda so'z shakliga keltira olmaydi. Agarda inson xohlagan narsasini ayta olmasa, u boshqalar bilan teng ravishda raqobatlashishga, kommunikatsiyaning odatdagi shakllaridan foydalanishga qodir bo'lmay qoladi hamda u o'z-o'zini boshqarishning qandaydir boshqa shakllariga murojaat qilishga, ba'zan esa zo'ravonlik qilish, kuch ishlatishga majbur bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda, ilk yoshdan boshlab individning nutqiy rivojlanishini tuzatishni to'g'ri tashkil etish zarurdir. «Ilk start» ona tilini qabul qilishga va keyinchalik har qanday boshqa tilni o'zlashtirib olishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi». Til qanchalik oldin egallab olinsa, bilimlar ham shunchalik oson va to'liqroq o'zlashtiriladi» (N.I.Jinkin)¹⁷.

Bola tug'ilgan paytidan boshlab ijtimoiy mavjudot hisosblanadi. Uning har bir yosh bosqichidagi ijtimoiy rivojlanishi o'z xususiyatlariga, vazifa va mazmuniga ega bo'lib, bularni amalga oshirish uchun pedagogika sohasidagi ishlarga tegishli shart-sharoitlarni yaratish darkor.

2. Ilk yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish. Bola hayoti kattalarning hayoti va faoliyatiga qo'shilib ketgan. Lekin shunga qaramasdan, ayni paytda bola ularga ta'sir ko'rsatishning o'ziga xos insoniy vositalarining birontasiga ham ega emas. Bu esa rivojlanishning ushbu bosqichidagi asosiy irsiy (genetik) vazifani, ya'ni kichkintoylarda kattalar bilan muloqot qilishning metod va vositalarini shakllantirish vazifasini belgilab beradi. Emotsional-vositasiz muloqot ushbu yoshdagi asosiy faoliyat turi hisoblanadi.

Bolani ajratib qo'yish, kattalar bilan emotsional aloqalarning kamligi bola hayotining birinchi oylaridan boshlab uning yetarli darajada rivojlanmasligiga olib kelishi mumkin.

¹⁷ Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М. АПН, 1958. – С. 38.

Go'daklik yoshida bolaning ayniqsa kattalar bilan muloqoti jadal rivojlanadi, dastlabki mehr qo'yish shakllanadi, ijtimoiy kutishlar vujudga keladi (bola kattalardan muayyan hayotiy vaziyatlarga mos keluvchi harakatlarni kutadi), bola bilan kattalar o'rtasidagi sherikchilikning ilk ko'rinishlari shakllana boshlaydi. Bola o'zining qo'lidan hali hech narsa kelmasa-da, biroq kattalarning harakatlarini boshqarishni o'rganadi. Bu hol unda nutqning hali mavjud emasligidan qat'i nazar, ro'y beradi. Uning ixtiyorida faqat ovoz munosabatlari va imo-ishoralargina mavjud.

Dastlabki so'zlar emotsional ifodaliligi, vaziyatga mosligi va kommunikativ yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bunday nutq avtonom yoki vaziyatga oid nutq deb ataladi, u faqat bola atrofidagi muhit bilan yaxshi tanish bo'lgan yaqinlarigagina tushunarlidir. So'zni dastlabki tushunish muayyan vaziyatni qabul qilish bilan uyg'unlashgandir. Ilk so'zlar muayyan narsalarga taalluqli bo'lib, umumlashtiruvchi xususiyatga ega emas (soat deganda faqat devorda osilib turadigan soatlar tushuniladi). So'z bola xulqining umumiy ko'rinishidan joy oladi va u imo-ishora, qo'l harakatlari, qarash-nigohlar, ifodali vositalar bilan birgalikda bir so'zli fikrni bildirishga olib keladi («Xayr», «Ber», «Ol»).

Ilk so'zlarning paydo bo'lishi bolani rivojlantirishning ijtimoiy vaziyati o'zgariganidan dalolat beradi. Endi bolaning o'zi o'z istak-xohishlarini ma'lum qilishi mumkin, kattalar esa og'zaki ko'rsatmalar yordamida uning xulq-atvorini yo'naltirish imkoniga ega bo'ladilar.

Bolaning bu yoshda o'zini-o'zi anglab yetishini unga nisbatan kattalarning munosabati in'ikosi deyish mumkin. O'ziga nisbatan ijobiy munosabat – shaxsning normal rivojlanishi uchun asos hisoblanadi. O'ziga nisbatan salbiy munosabat esa – bolaning ilk yoshda kattalar bilan emotsional-ijobiy muloqoti kam bo'lganligi natijasidir.

Bola bilan muloqot u bilan hamkorlik asosiga qurilishi lozim. Doimo kattalarning biron narsani majburlashlari bolada faol tadqiq etish va bilishga intilishni emas, balki sustlik, faqat atrof-muhitga moslashish istagini shakllantiradi.

3. Ilk bolalikdagi nutq rivojlanishining ikki davri. Ilk yosh (1–3 yosh). Bir yoshdan uch yoshgacha bo'lgan davrda bola rivojla-

nishiga oid ijtimoiy vaziyat sezilarli darajada o'zgaradi. O'z yaqinlari bo'lmish kattalar bilan birgalikda bolaning muloqot doirasiga birinchi navbatda kichkintoyning diqqat-e'tibor va g'amxo'rlikka bo'lgan ehtiyojini qondirishi lozim bo'lgan boshqa kattalar (maktabgacha ta'lim muassasalari xodimlari, tarbiyachi yordamchisi) ham kirib kela boshlaydilar. Bunday sharoitda ilk yoshdagi bolalarda kattalar bilan munsabatlar, o'yinchoqlar va ular bilan bajarilishi lozim bo'lgan harakatlarning xususida muloqot qilishga ehtiyoj oshadi.

Bu yoshdagi bolada kattalar bilan emotsional va amaliy aloqalar o'rnatish qobiliyati rivojlanadi, bu unga yangi hayotiy shart-sharoitlarga moslashishga: so'zlar, iltimoslarni baholovchi fikrlarni va boshqa kishilarning emotsional munosabatlarini to'g'ri qabul qilishga yordam beradi.

Bolaning maktabgacha ta'lim muassasasiga kelishi bilan uning «bola – katta yoshli odam» munosabatlar tizimidagi emotsional aloqalariga «bola - tengdoshlar» munosabati ham qo'shiladi.

Bola hayotining uchinchi yilida kichkintoylar bir-birlariga faol taqlid qila boshlaydilar, o'zlarini ko'rsatishga intiladilar va shu bilan birga o'ziga nisbatan munosabatni his qila boshlaydilar, dastlabki nutqiy dialoglar paydo bo'ladi.

Ilk yoshdagi bolalarda bolalar jamiyati endigina shakllana boshlaydi. Ular bo'sh vaqtlarining ko'p qismini bir-birlariga yaqin turgani holda asosan yolg'iz o'yinlarda o'tkazadilar. Bolalar tashabbusi bilan vujudga keladigan o'yin jamiyatlari – diadalar (ikkittadan bo'lib o'ynash) barqaror emas.

Bolaning o'ziga-o'zi baho berishi emotsional jihatdan yorqin bo'yoqlarga bo'yalgan bo'lib, u yaxshi bola bo'lish, kattalarning talablariga javob berish, ularning ma'qullashlariga erishishga intilish bilan bog'liqdir.

Bola hayotining o'zga yili nihoyasida bolalar o'zlariga nisbatan umumiy baholarni beradi: «yaxshi», «katta» va boshq.

Uch yoshga kelib «men» tizimi vujudga keladi. U bolaning o'z ismi orqali («men Yulduzxonman», «men Kamronbekman») o'zining qaysi jinsga mansubligi haqidagi tasavvurlarini (o'g'il bola, qiz bola), ma'qullash, tan olishlariga («men yaxshiman») va mustaqillikka ehtiyojini («men o'zim») o'z ichiga oladi.

Maktabgacha ta'lim muassasasida moslashish davrining yaxshi o'tishi uchun tarbiyachi guruhda bolalar uchun emotsional jihatdan qulay muhitni ta'minlashi zarur. Katta yoshli odam o'z hissiyotlarini ochiq va ishonib ifoda qilar ekan, u bu bilan bolani yaxshi ko'rishini va uning uchun qayg'urishini, uning tashvishlariga sherik bo'lishga tayyor ekanligini tushunishga undaydi. Bolaning ham ijobiy (quvonch, zavq-shavq va boshq.), ham salbiy (qo'rquv, tashvish, arazlash va boshq.) his-tuyg'ularini erkin ifoda qilishiga ko'maklashadi.

Ijtimoiy xulq-atvor va muloqotning axloqiy negizi bolaning emotsional sohasi orqali shakllanadi.

Tabiiy ravishda vujudga keladigan va ataylab yaratiladigan, katta yoshli odam bolaning yordami, g'amxo'rligi va diqqat-e'tiboriga muhtoj bo'ladigan turli vaziyatlardan foydalanish zarur. Bunday vaziyatlarda katta yoshli odam o'z his-tuyg'ularini samimiy ravishda namoyon qiladi, bolaga ham ijobiy, ham salbiy emotsiyalarni ifodalash yo'llarini ko'rsatib beradi.

Uyushtirilgan birgalikdagi harakatlarda pedagog har bir bolaga erishilgan muvaffaqiyatlardan xursand bo'lish, zavqlanish imkonini beradi, bolaning har bir mustaqil sa'y-harakatlarini qo'llab-quvvatlaydi va rag'batlantiradi, bola qiynalib qolsa unga sezdirmasdan yordam beradi, ayni paytda unga salbiy baho berishdan o'zini tiyadi.

Salbiy baholar bolaning boshqa bolalar bilan o'zaro munosabatlariga ta'sir qiladi va bu hol guruhda emotsional jihatdan noqulay muhitni yuzaga keltirishi mumkin.

Tarbiyachi doimo boshqa bolalar oldida bolaning har qanday yaxshi harakatlariga ijobiy baho berib borishi darkor.

Katta yoshli odam bolada o'ziga nisbatan qiziqish, birgalikdagi faoliyatda, o'yinlarda ishtirok etish istagini hosil qilishi zarur. Ushbu maqsadda u sevimli ertaklar, badiiy adabiyotlar, she'rlardan olingan holatlarni o'yin vaziyatlariga qo'shadi.

Bolalar bilan bunday mazmunli muloqotda ular bilan tarbiyachi o'rtasida ishonchga asoslangan munosabatlar shakllana boshlaydi va bolalarda unga taqlid qilish istagi vujudga keladi.

Uch yoshga kelib bola ijtimoiy rivojlanishning quyidagi ko'rsatkichlariga ega bo'ladi:

- vaziyatli-amaliy muloqot va kattalar bilan oddiy hamkorlikni egallay boshlaydi;

- kattalar va tengdoshlari bilan muloqotga muhtojlik;

- tengdoshlar bilan nutqiy muloqot emotsional-amaliy muloqot shakliga ega;

- eng oddiy shaklda tashabbuskorlik, mustaqillikni namoyish qila boshlaydi;

- o'z imkoniyatlariga ishona boshlaydi.

Uch yoshli bolalardagi markaziy yangilik – «MEN» tizimining paydo bo'lganligidir, u o'z navbatida bolada o'zi harakat qilishga ehtiyojni, irodali xulq-atvor elementlarini vujudga keltiradi. «MEN» tizimining shakllanganligi o'ziga-o'zi baho berish va u bilan bog'liq kattalar talablariga mos bo'lishga intilish paydo bo'ladi.

1 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishga doir mashg'ulotlarni didaktik o'yinlar, ermak o'yinlar, sahna ko'rinishlari shaklida o'tkazish tavsiya qilinadi. Ular nafaqat ko'ngilochar tusga, balki albatta ta'lim tusiga ega bo'lishi lozim.

Xulosa:

Bola uchun maktabgacha ta'lim muassasasiga qatnay boshlagan dastlabki kunlar va oylar juda murakkabdir – chunki bolaning onasi o'rniga boshqa notanish kattalarning paydo bo'lishi, u o'rganib qolgan odatiy turmush-tarzini izdan chiqaradi. Bu ko'pchilik bolalarda salbiy emotsiyalar, qo'rquvni vujudga keltirib, ushbu holat butun organizmni qamrab olishi va uning rivojlanishini anchagacha susaytirib qo'yishi mumkin. Bunday paytda uyquning, ishtahaning buzilishi, tozalik ko'nikmalarini vaqtincha esdan chiqarish, emotsional kechinmalar (yig'loqilik, qo'rquv, hujumkorlik, o'jarlik va boshq.), sustlik, o'zi mustaqil ravishda ovqatlanishdan bosh tortish holatlari kuzatiladi. Agarda pedagog xushmuomalali va sabr-toqatli bo'lsa, bu holatlar 3–6 haftada o'tib ketadi, ayrim bolalarda esa, bundan uzoqroqqa ham cho'zilishi mumkin.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

- 1. Nutqni rivojlantirish metodikasining nazariy asoslari haqida gapirib bering.*
- 2. Ilk yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish qanday amalga oshiriladi?*
- 3. Ilk bolalikda nutq rivojlanish davrlari haqida nimalarni bilasiz?*
- 4. Uch yoshli bolalardagi markaziy yangilik nimadan iborat?*
- 5. Uch yoshga kelib bola ijtimoiy rivojlanishning qanday ko'rsatkichlariga ega bo'ladi?*
- 6. Uch yoshli bolalardagi markaziy yangilik nimadan iborat ekanligini ayting?*
- 7. 3 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishga doir mashg'ulotlarni aytib bering? -*

6–7-§. Kichik yoshdagi bolalar nutqini o‘stirishning vazifalari, metodlari va vositalari

Reja:

1. *Kichik yoshdagi bolalar nutqini o‘stirish vazifalari.*
2. *Kichik yoshdagi bolalar nutqini o‘stirishning metodik masalalari.*
3. *Kichik yoshdagi bolalar uchun mashg‘ulotlar ishlanmasi.*
4. *Bolaning har bir yosh bosqichida nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.*

Tayanch tushunchalar: Psixolingvistik adabiyotlar, yarim tillilik, ijtimoiy kutish, kommunikativ yo‘naltirilganlik, ijtimoiy vaziyat, emotsional kechinmalar, ermak o‘yinlar, diksiya, emotsional ekspresiya, empatiya

1. Kichik yoshdagi bolalar nutqini o‘stirish vazifalari. Uch-besh yoshli bolalarda kattalarning mehriga, ularning tushunishiga va u bilan muloqot qilishiga ehtiyoj saqlanib qoladi. Kattalarga nisbatan ishonchga asoslangan muloqot va uning emotsional ahvolini (quvonch, zavq-shavq, qayg‘u, xotirjamlik, jahldorlik va h.k.) his qilishga, kayfiyat o‘zgarganligi sabablarini tushunishga qodirlik rivojlanadi. Kattalar bilan muloqotning yangi shakli – qiziqarli mavzularda muloqot qilish vujudga keladi va rivojlanadi. U dastlab kattalar bilan birgalikdagi bilish faoliyatiga (masalan, o‘yin, predmetlar va o‘yinchoqlar bilan tajriba o‘tkazish, qog‘ozdan va tabiiy materialdan narsa yasash va boshq.) qo‘shilib ketgan, so‘ngra, bola hayotining beshinchi yili oxiriga kelib muayyan vaziyat bilan bog‘liq bo‘lmagan bilish mavzularidagi «nazariy» muloqot ko‘rinishiga ega bo‘ladi.

Bolalarning katta yoshli odam bilan muloqotga bo‘lgan ehtiyojining qondirilmasligi ular o‘rtasida emotsional jihatdan begonalashuvga olib keladi. U turli ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: ba‘zi bolalar indamas, hurkak, arzimagan narsaga ham yig‘lab yuboruvchi bo‘lib qoladilar; boshqalari esa – negativizm, tajovuzni namoyon qilishadi.

Bola hayotining to‘rtinchi yilida tengdoshi uning uchun eng avvalo, birgalikdagi amaliy faoliyat (rasm chizish, narsa yasash, tuzish

va h.k.) ishtirokchisi, o'yindagi sherik sifatida qolaveradi. Bola tengdoshiga eng oddiy talablar, iltimoslar bilan murojaat qiladi va tengdoshining harakatiga baho beradi. Besh yoshli bolalar tengdoshlarining hadeb u yoki bu narsani so'rab, jonga tegishini salbiy baholaydi.

Besh yoshga kelib, tengdoshlari bilan muloqotga va ular bilan bolalar jamiyatini vujudga keltiradigan birgalikdagi o'yinlarga bo'lgan ehtiyoj keskin ortadi. Bola hayotining beshinchi yiliga kelib, u o'z tengdoshlari o'rtasida o'z o'rnini anglay boshlaydi. Kommunikativ ko'nikma rivojlanadi: bola salomlashadi va xayrlashadi, do'stini ismini aytib chaqiradi, to'rt-besh yoshlarga kelib – sherigini u o'ynayotgan rol nomi bilan chaqiradi («hoy, shofyor, arqon g'ildirakning tagiga tushib ketdi»).

Kattalar va tengdoshlar bilan muloqot qilish bolaga o'zining «men»ini anglash imkonini beradi. Aynan muloqotda «men» obrazining shakllanishi ro'y beradi. Qulay tarbiya sharoitlarida, ya'ni kattalar va tengdoshlari bolaga xayrixohlik bilan munosabatda bo'layotganida uning ma'qullanishiga, ijobiy bahoga, tan olishga bo'lgan ehtiyoji qondiriladi. Salbiy muloqot tajribasi tajovuzga, o'ziga nisbatan ishonchsizlikka, odamovi bo'lib qolishga olib keladi.

Bolaning o'ziga-o'zi baho berishi, odatda yuqori bo'ladi. Kichik bolakay o'z shaxsini haddan tashqari yuqori baholashi tabiiy, o'rinlidir va bu kimdir uning shaxsiy xususiyotlarini salbiy baholagan («qizg'anchiq») yoki uning xulq-atvorini, faoliyatini qandaydir bir ideal bilan, masalan tengdoshi bilan taqqoslagan taqdirda, shaxsni himoya qilishning o'ziga xos mexanizmi hisoblanadi.

Yosh o'tishi bilan bolaning o'z aytgan so'zlariga va xatti-harakatlariga, shuningdek, faoliyatning har xil turlaridagi o'z imkoniyatlari va yutuqlariga mos tarzda baho berish rivojlanadi.

Besh yoshga kelib o'zi sodir etgan xatti-harakatlarni ularning boshqa odamning va uning o'zining jismoniy va emotsional ahvoli uchun keltirib chiqaradigan oqibatlarini nuqtayi nazaridan baholashi mumkin. Unga «Agar men bironvga yomonlik qilsam, bu unga ham, menga ham yoqmaydi, ikkimiz ham xafa bo'lamiz. Agar men yaxshi ish qilsam, ikkovimiz ham xursand bo'lamiz» degan fikr-mulohazaning mazmuni tushunarli bo'ladi. Bolada qiziqishlar va qadriyat

yoʻnalishlari, oʻgʻil bolalar va qizlarga xos boʻlgan muayyan faoliyat turlarini va oʻzini tutish usullarini afzal koʻrish shakllana boshlaydi (masalan, qizaloqlar qoʻgʻirchoq oʻynashsa, oʻgʻil bolalar mashinalarni oʻynaydilar va h.k.).

Uch yashar bola nutqini rivojlantirishga oid vazifalar:

– bolaning imkon doirasi va undan tashqaridagi nutq vositalari bilan faol muloqotga kirishishi, kattalarning savol va takliflariga javob berishi, oʻz istak-xohishlari, hissiyotlari, fikrlarini ifoda qilgan holda tashabbus koʻrsatib fikr bildirishga intilishini qoʻllab-quvvatlang;

– tengdoshlari ishlariga qiziqishi, oʻz taassurotlarini ular bilan oʻrtoqlashishni istashi, oʻyin harakatlari, roʻy berayotgan hodisaga munosabatini nutq bilan ifodalashga qiziqishini ragʻbatlantiring;

– bolangizning lugʻat zaxirasini kishilar, oʻsimliklar, oziq-ovqatlar, kiyim-boshlar, mebellar, uy hayvonlari, oʻyinchoqlar, narsa-buyum qismlari (koʻylak yengi, choʻntaklari va yoqasi; mashina eshigi va gʻildiragi kabilar) nomlari bilan boyitib boring. Gapda soʻzlarni bir-biriga toʻgʻri bogʻlashni (masalan, «Uyda ketdi» emas, «uyga ketdi», «**Kecha** boraman» emas, «**Bugun** boraman») oʻrgatishga alohida eʼtibor bering;

– bolalarni unli va undosh tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilishga oʻrgating.

2. Kichik yoshdagi bolalar nutqini oʻstirishning metodik masalalari. Bolaning kattalar va tengdoshlari bilan muloqoti toʻlaqonli ijtimoiy rivojlanishning muhim shartidir. Shundan kelib chiqqan holda, bolada muloqotga intilish, muloqot boʻyicha sheriklarining talabiga javob berish, ijtimoiy jihatdan oʻzini tutishga moslashuvchanlik va xushmuomalalilik kabi xislatlarni tarbiyalamoq zarur.

Kattalar (ota-onalar, pedagoglar) shuni tushunishlari lozimki, qator holatlarda salbiy muloqot tajribasi bolani biron-bir harakatga undamaydi, balki bolani insoniy munosabatlar olamida oʻzini koʻrsatishdan «aynitadi», himoya mexanizmlari – oʻzi bilan insoniy olam oʻrtasidagi «devor», atrofdagi olamni «koʻrmaslik» paydo boʻlishiga olib kelishi mumkin: bola odamlar haqidagi savollarga javob bermaydi, suratlarda odamlarni «koʻrmaydi», odamlar va hayvonlarni tasvirlovchi oʻyinchoqlar bilan oʻynamaydi. Muloqotdan

faol bosh tortayotgan bolaning dunyosiga qo‘pol aralashish salbiy oqibatlariga va tajovuzga olib keladi. Salbiy kechinmalar cho‘qqisida o‘ziga nisbatan tajovuz tug‘uladi.

Bolaga oilada va maktabgacha ta‘lim muassasasida psixologik jihatdan qulay bo‘lishi, uning kattalar va tengdoshlari o‘rtasida emotsional jihatdan qulay muhit yaratish, ular bilan o‘zaro munosabatlardan quvonch va zavq olishlari uchun quyidagilar zarur:

- bolaga kattalar va tengdoshlarining turli emotsional holatdagi hissiyotlari va kechinmalari olamini ochib berish;

- bolaning boshqa bolalar bilan ishongan holatda muloqot qilishi uchun sharoit yaratish;

- quvonchli, qayg‘uli, xotirjam, emotsional holatini ko‘rish va tushunishga bo‘lgan intilishni rivojlantirish;

- o‘zini tutib turish va g‘azab, qo‘rquv, jahl hislarini ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda namoyon qilishni rivojlantirish (boshqa bolani turtmaslik, urmaslik, o‘yinchoqni qo‘ldan tortib olmaslik va h.k.);

- jamiyatda qabul qilingan muloqot usullaridan foydalanish ko‘nikmasini tarbiyalash: ochiq chehra bilan salomlashish va xayrlashish, o‘z iltimos va takliflarini xushmuomalalik bilan bildirish; yordam berganlik, mehmon qilganlik uchun, o‘yinchoqni berib turganlik uchun minnatdorchilik izhor qilish; o‘rtog‘ining iltimosiga xushmuomalalik bilan javob qaytarish; javobini xotirjamlik bilan tinglash; o‘rtog‘ini xafa qilmaydigan ohangda o‘z noroziligini izhor qilish.

Pedagogik ishlar to‘g‘ri tashkil qilinganida maktabgacha yoshdagi bola besh yoshga kelib ijtimoiy rivojlanishning quyidagi ko‘rsatkichlariga ega bo‘ladi:

- insoniy munosabatlarni tushunadi, atrofdagilarning unga nisbatan yaxshi va yomon munosabatlarini his qiladi va anglaydi; o‘tanasining, tengdoshining emotsional ahvolidagi o‘zgarishlarni payqaydi; diqqat-e‘tibor, hamdardlik izhor qiladi;

- «men xohlayman!» vaziyatga oid bevosita istagini to‘xtatib turishga qodir. Empatiya (hamdardlik) va emotsional ekspressiya (quvonch, qayg‘u va boshqa holatlarni ifodalash) xususiyatidagi kechinmalar bola xulq-atvori va muloqotining tartibga soluvchisiga aylanadi;

- bolalar barqaror o'yin birlashmalariga kirishi mumkin, muloqotda va birgalikdagi faoliyatda quvonch, zavqlanish, qayg'u va boshqa holatlarni ifodalash uchun emotsional ekspressiv nutqiy va nonutqiy vositalardan foydalanadi.

3 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish emotsional tusga ega bo'lishi lozim. Bunda ko'rgazmaviylik, o'yin usullari va didaktik o'yinlarni keng qo'llash zarur.

3. Nutqiy muloqotni rivojlantirish. Bolalardagi ko'plab nutqiy *muloqot va ko'nikmalar* mashg'ulotlardan tashqarida shakllanadi. Maktabgacha ta'limda bolalarning kattalar (pedagoglar, tibbiyot hamshiralari, tarbiyachi yordamchisi va boshq.) bilan muloqoti har xil faoliyat turlarida ro'y beradi.

Mehnat jarayonida - xo'jalik-maishiy, qo'l va qishloq xo'jaligi mehnatida bolalarning lug'ati boyiydi, aniqlashadi va faollashadi.

O'yin faoliyati mobaynida pedagog ularda mustaqil nutqiy faoliyatni shakllantiradi. Bolalarda lug'at, mashg'ulotlarda olingan bilim mustahkamlanadi va faollashadi. O'yinlarda pedagogning ishtirok etishi lug'atning boyishiga, nutqiy muloqot madaniyatini tarbiyalashga yordam beradi.

Qurilishga oid o'yinlarni tashkil etish jarayonida tarbiyachi bolalar uchun qiyin bo'lgan so'zlarning (sifatni, miqdorni, hajmni va narsalarning fazoda joylashuvini belgilash va boshq.) katta guruhini aniqlashtiradi, faollashtiradi.

Matnli, harakatchan musiqiy o'yinlar, sahnalashtirish o'yinlari bola nutqining ifodaliligini shakllantirish, to'g'ri sur'at, nafas olish, yaxshi diksiyani mashq qilishda yordam beradi. Ko'pgina o'yinlar jarayonida bolalar badiiy matnlar bilan tanishadilar, esda saqlab qoladilar va ularni mustaqil ravishda qo'llay boshlaydilar.

Didaktik o'yinlar yordamida bolalarda atrof olam haqidagi bilimlar mustahkamlanadi, lug'at mustahkamlanadi, aniqlashtiriladi va faollashtiriladi. Didaktik o'yinlar nutqiy mahorat va ko'nikmalarni mashq qilishda (ibora tuzish, so'zni o'zgartirish, hikoya to'qish va h.q.) qo'llaniladi.

Maishiy faoliyat bolaning kattalar bilan muloqoti uchun ulkan imkoniyatlar yaratadi. Maishiy faoliyat nutqni rivojlantirish vosi-

tasi bo'lib xizmat qilishi uchun pedagog uni boshqarishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan maishiy faoliyat jarayonida (ovqatlanish, kiyinish, gimnastika, sayohat va h.k.), ya'ni agarda pedagog, ayniqsa, kichik guruhlar pedagogi maishiy buyumlar nomlarini, ularning qismlari, sifati, xususiyati, qo'llanish maqsadini batafsil tushuntirsa, ular bilan tegishli harakatlarni amalga oshirsa va buni sharhlab bersa, bolalarga savol bersa, ularga maishiy lug'atdan foydalanishni o'rgatsa bolalarning lug'ati boyiydi. Agarda pedagog o'z nutqida tashbeh, qiyoslash, sinonimlar, xalq og'zaki ijodi (maqollar, matallar, sanoq she'rlar)dan keng va mohirona foydalanisa, uning nutqi bosiq va ifodali bo'ladi.

Bolalar badiiy adabiyoti bolalarni har tomonlama rivojlantirishning qudratli vositasi bo'lib xizmat qiladi, u bolalar nutqini rivojlantirish va boyitishga ulkan ta'sir ko'rsatadi.

Bolalar kitoblari she'riy obrazlarda botaga jamiyat va tabiat hayotini, insoniy his-tuyg'ular va munosabatlar dunyosini ochib beradi hamda tushuntiradi. Badiiy so'z bola nutqini boyitadi, uni obrazli, ifodali qiladi, jaranglayotgan ona nutqning go'zalligini tushunishga yordam beradi.

Maktabgacha ta'limda nutqni rivojlantirishning muhim vositasi sifatida badiiy so'zdan tashqari tasviriy san'at, bayramlar va tomoshalardan foydalaniladi. Ularning qimmatini shundaki, u ijobiy hissiyotlarni hosil qiladi, bu esa o'z navbatida tilni o'zlashtirish darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Quvonch hissi, hayajonlanganlik, ko'tarinkilik holati, g'ayrioddiy narsani kutish bolalarning qabul qilish qobiliyatini oshiradi, materialni eslab qolishni kuchaytiradi, bolalar nutqining ifodaliligiga ta'sir ko'rsatadi. Suratlar, amaliy san'at buyumlarini tomosha qilishda bolalar ko'p savol beradilar, olgan taassurotlarini atrofdagilarga aytishga oshiqadilar.

Bolalar kun bo'yi mashg'ulotlarda, o'yinlarda, xo'jalik-maishiy va mehnat faoliyatida o'z pedagoglari bilan muloqotda bo'ladilar. O'z-o'zidan maktabgacha ta'limda nutqiy muhitni rivojlantirish imkoniyatlari butunlay pedagog nutqining sifatiga bog'liq bo'ladi.

Maktabgacha davrdagi kichik yoshli bolalarni nutqiy tarbiyalash uchta o'zaro bir-biri bilan bog'liq sohani tashkil etadi.

Bular:

- atrofni o‘rab turgan olamdagi hodisalarni (real voqelikni) anglash va so‘z bilan belgilash;
- atrofdegilar bilan aloqalarni va nutqiy munosabatlarni yo‘lga qo‘yish;
- tilni (uning ovoz tarkibini, lug‘atni, grammatik qurilishini) oddiy anglash.

4. Kichik yoshdgi bolalar uchun mashg‘ulotlar ishlanmasi.

Mashg‘ulot – maktabgacha ta’limda o‘qitishning asosiy shakli sanalib, u hamma bolalar uchun majburiydir: unda dastur mazmuni belgilab berilgan, kun tartibida unga ma’lum o‘rin va vaqt ajratilgan. Mashg‘ulot tarbiyachi rahbarligida o‘tkaziladi, tarbiyachi mashg‘ulotda bolalarni yangi bilimlardan xabardor qiladi, bolalar egallab olgan bilimlarni esa aniqlab, mustahkamlaydi, bolalarning amaliy mashg‘ulotini tashkil etadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar guruhlari bilan bog‘liqlikda mashg‘ulotlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq. Kichik yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan mashg‘ulotlarning maqsadi bolalarning nutqi va harakatini rivojlantirib borishdir. Katta va tayyorlov guruhlaridagi mashg‘ulotlar orqali bolalarda tashabbuskorlik va mustaqillik, bilimga qiziquvchanlik, faol tafakkur qilish, taqqoslash, umumlashtirish, xulosalar chiqarish kabi malakalar tarkib topirib boriladi. Bolalarda kuzatuvchanlik, mas’uliyat hissi takomillashtirib boriladi, ularda aqliy mehnat qilish malakasi va xohish-istagi tarbiyalanadi.

Mashg‘ulotlarda ta’lim berish bolalardan aqliy va jismoniy zo‘r berishni talab etadi, ya’ni u bolaning faol harakatlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, bola ma’lum natijaga erishish uchun intiladi, bu esa boladan uzoq davomli ixtiyoriy diqqatni talab etadi. Shuning uchun mashg‘ulotga tayyorlanishda bolaning yoshi, imkoniyatini e’tiborga olish zarur. Shuningdek, mashg‘ulotning vaqti, kun tartibidagi o‘rni, dasturning har bir bo‘limlarini to‘g‘ri almashtirib turishni oldindan o‘ylab, aniq belgilab olish zarur. Har bir yosh guruhida necha marta mashg‘ulot o‘tkazilishi, uning mazmuni va har bir mashg‘ulot yosh guruhlari bo‘yicha

necha daqiqa davom etishi «Bolajon» tayanch dasturida ularning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda belgilab berilgan.

3 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish emosional tusga ega bo'lishi lozim. Bunda ko'rgazmaviylik, o'yin usullari va didaktik o'yinlarni keng qo'llash zarur.

Didaktik maqsadiga ko'ra mashg'ulotlar quyidagi turlarga bo'linadi: yangi bilim va ko'nikmalarni hosil qiluvchi mashg'ulotlar, o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlovchi mashg'ulotlar, nazorat mashg'ulotlari va majmuaviy mashg'ulotlar.

MAVZU: BAXMAL KAPALAK BILAN TANISHTIRISH

Maqsad: Bolalarni kapalakning noyob turi – baxmal kapalak bilan tanishtirish, uning tabiatdagi ahamiyati, tuzilishi, ko'payishi haqida yangi bilim berish.

Mashg'ulotga kerakli jihozlar:

Kapalak rasmi, bankaga solingan kamalak, daraxt shoxlari, gulli o'simliklari.

Mashg'ulotning borishi:

Tarbiyachi: Bolalar! Siz kapalak haqida qanday she'r bilasiz?

Umida: Hoy kapalak, kapalak,
Qanotlaring ipakdek.
Muncha shoshib uhasan,
To'xta, so'zlayin andek .
Mendan aslo qochmagin,
Do'st bilaman o'zimga.
Pildir-pildir uchishing,
Oh, yoqadi ko'zimga.

Sherzod: Atrofi keng, xo'p go'zal,
Yurtimning bog'i.
Onadek bizga aziz,
Vatan tuprog'i.
Bahorda o'sib gullar,

Bo'lar yam-yashil.
Kapalaklar atrofida,
Qizlar quvnashib.

Bahrom: Uch, ucha ber, ucha ber,
Go'zal bog'cham-gulshanda.
Sira ozor bermayman,
Kapalakjon, kapalak.
Qanotlaring ipakdek,
Do'st bo'laylik ikkimiz.
To'xta so'zlayin andek.

Shundan so'ng tarbiyachi bankadan kapalakli shoxchani olib stolga qo'yadi va «bu nima» deb so'raydi.

Bolalar: «Kapalak» deyishadi.

Kapalakni bundan keyingi kuzatish uning harakat qilishi bilan bog'lanadi.

Tarbiyachi: Kapalakni biz qayerda uchratamiz?

Bolalar: Bog'cha, uyimizda.

Tarbiyachi: To'g'ri, bolajonlar! Kapalakning qanotlari rangi qanaqa ekan?

Bolalar: Oq, sariq, qizil.

Tarbiyachi: U nima qilyapti? – deb yana so'raladi. U uchganda «U qanday uchyapti?» - deb so'raladi. Qanotini qanday qoqishi ko'rsatiladi.

Bolalar o'z fikrlarini aytishadi.

Tarbiyachi: Bolalar kapalak haqida ancha ma'lumotlarga ega ekansizlar. men sizlarni bugun yangi kapalak turi, ya'ni baxmal kapalak bilan tanishtiraman. Ushbu kapalak O'rta Osiyoda endemik tur hisoblanib, O'zbekiston, Qirg'iziston va Janubiy Qozog'istonning tog'li rayonlarida uchraydi.

Kim aytadi, Kapalaklar nima bilan oziqlanadi?

Bolalar: gul sharbati bilan.

Tarbiyachi: To'g'ri, chunki ularning tuzilishi ham shunga moslashgan. Qanotlari tangacha (tukli) bilan qoplangan. Shuning uchun tangacha qanotlilar turkumiga kiradi. Og'iz organlari so'ruvchi tipda bo'lib, spiralsimon, buralgan xartumcha yordamida suyuq oziqlar

(nektar) bilan oziqlanishga yaxshi moslashgan. Old qanotlari orqa qanotlaridan kattadir. Baxmal kapalakning qanotlari sut kabi oq, qo'ng'ir holli bo'lib, qanotlarini yoyganda 50–52 mm bo'ladi. Tuxum qo'yib ko'payadi. Mazkur kapalak guli o'simliklarni yaxshi changlatuvchi hisoblanadi.

Tarbiyachi: Bolajonlar, biz kapalaklarga qanday munosabatda bo'lishimiz kerak?

Bolalar: Ularni o'ldirmaslik, qanotlarini uzmaslik kerak.

Tarbiyachi: Ha bolajonlar, bizga ma'lumki, kapalaklar orasida juda ko'plab chiroyli turlari bo'lib, ular tabiatni bezaydi. Ular muhofazaga muhtojdir. Ayniqsa, baxmal kapalakning yildan-yilga kamayib ketishi, «Qizil kitob»ga kirishiga sababchi bo'ldi.

Demak, biz ularni juda ehtiyotkorlik bilan muhofaza qilishimiz kerak ekan.

Mashg'ulot so'ngida tarbiyachi bolalarga kapalak bo'lib uchishni taklif etadi.

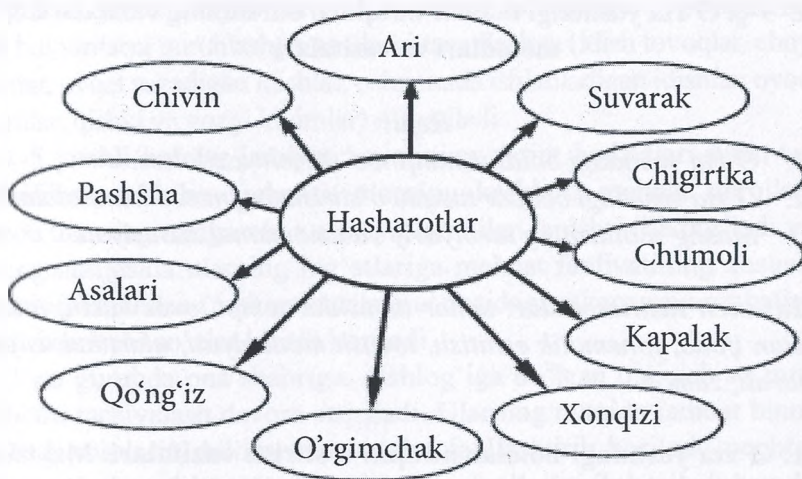
Kapalak

Hoy kapalak, kapalak,
Qanotlaring ipakdek.
Muncha shoshib uchasan,
To'xta, so'zlayin andek . . .
Do'st bilaman o'zimga.
Pildir-pildir uchishing,
Oh, yoqadi ko'zimga.
Uch, ucha ber, ucha ber,
Go'zal bog'cham-gulshanda.
Sevgim, fikrim ham senda.

Mashg'ulotning tahlili:

Tarbiyachi dastur bo'yicha kapalakning yangi turi «Baxmal kapalak» haqida bolalarga bilim berdi. Mashg'ulotda solishtirish metodidan foydalanildi (Ya'ni oddiy kapalak baxmal kapalak bilan solishtirildi).

Mashg'ulot savol-javob tarzida boshlandi. Yangi bilim berish bilan tugatildi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'qitish vazifalari nimalardan iborat?*
2. *Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'qitishning metodik masalalari to'g'risida to'xtal.*
3. *Kichik yoshdagi bolalar uchun mashg'ulotlar ishlanmasi qanday tuziladi?*
4. *Bolaning har bir yosh bosqichida nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash qanday amalga oshiriladi?*

8-9-§. O'rta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning vazifalari, metodlari va vositalari

Reja:

1. O'rta yoshdagi bolalar nutqini o'stirish vazifalari.
2. O'rta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning metodik masalalari.
3. Mashg'ulotlarning tarbiyaviy va emotsional xususiyati.

Tayanch tushunchalar: sonor tovushlar tempi, ovoz kuchi, intonatsion ifoda, fonematik eshitish, tovush madaniyati, niartikulatsiya apparati, zamon.

1. O'rta yoshdagi bolalar nutqini o'stirish vazifalari. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishda tevarak-atrof bilan tanishtirish va nutqni rivojlantirish bo'yicha olib boriladigan ishlar katta o'rin egallaydi. Bu ishlar faqat mashg'ulotlardagina amalga oshirilmasdan, balki bolalarning kundalik hayotida ham, mehnat faoliyatida va o'yin faoliyatida amalga oshiriladi.

➤ bolaning o'z qarindoshlari, qo'shni tengdoshlari shaxsiga va faoliyatiga qiziqishini qo'llab-quvvatlash, birgalikdagi o'yinlarda ularning dialogik nutqini yo'lga qo'yishga ko'maklashish;

➤ turli muloqot vositalari, ya'ni so'z, yuz ifodasi (imo-ishora) dan muayyan vaziyatni hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan holda foydalanishni o'rgatish;

➤ bolalarning ertak va kichik hikoyalarni so'zlab berishga qiziqishini qo'llab-quvvatlash;

➤ bolani «tovush», «so'z», «gap» atamalari bilan tanishtirish kabilardan iborat.

O'rta guruhda bolaning narsa (buyumlar) to'g'risidagi bilimlarini chuqurlashtirish bo'yicha mukammal ish olib borish ko'zda tutilgan. Bu guruh bolalarining faol lug'ati narsalarning nomlarini, qismlarini, ularning sifatlarini va xususiyatlarini (rangi, shakli, uzunligi, tashqi ko'rinishi va boshqalar) hamda fazo va vaqtni bildiruvchi so'zlar hisobiga boyib boradi. Bolalarning o'z nutqlarida umumlashtiruvchi so'zlarni, ya'ni kiyim-kechak, oyoq kiyim, mebel, idish-tovoqlar, sabzavotlar, meva-

lar, gullar, qushlar, hayvonlar va hokazolarni ishlatishga o'rgatiladi; tanish buyumlarni guruhlashga va ularni tasniflashga (idish tovoqlar, choy idishlar, ovqat suzadigan idishlar, oshxonada ishlatiladigan idishlar, oyoq kiyimlar, qishki va yozgi kiyimlar) o'rgatiladi.

4–5 yoshli bolalar jamiyat hayotining ayrim hodisalari bilan tanishtiriladi, kishilar mehnati, ularning kasblari, mehnat qurollari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirilib boriladi va buning natijasida ularning lug'atlariga mehnat faoliyatining xususiyatlarini, ishchilar (mehnatkashlar) o'rtasidagi o'zaro munosabatlarini bildiruvchi so'zlar kiritib boriladi.

O'rta guruhda ona shahriga, qishlog'iga bo'lgan qiziqish va muhabbatni tarbiyalash davom ettiriladi. Ularning nutqida jamoat binolarining nomlarini bildiruvchi so'zlar faollashtirib boriladi: pochta, maktab, do'kon, kinoteatr va hokazolar, faollashtirib boriladi hamda shahar va qishloqlarni, obodonlashtirish bo'yicha olib boriladigan mehnat faoliyatlarini bildiruvchi so'zlar hisobiga (yangi ko'prik qurishyapti, shahar bog'i tashkil qilindi) lug'atlari boyitib boriladi. Bola tilining lug'at tarkibini egallash bilan birga uning grammatik qurilishini ham egallay boshlaydi.

O'rta guruh yoshdagi bola nutqi uchun quyidagi xususiyatlar xosdir: Bola besh yoshga yetganda uning faol lug'ati boyib, munosabat doirasi kengayib, oddiy yoyiq gaplardan foydalana boshlaydi. So'z turkumlaridan otni tez o'zlashtiradi, vaqt, son shaxs kabi kategoriyalardan foydalanadi, sodda va murakkab jumlar tuzadi. To'rt yoshli bolalar o'z nutqlarida bog'lovchilarni ishlata boshlaydilar, otlarni ko'plik, birlik, bo'lishli, bo'lishsiz shakllarda va turli kelishiklarda to'g'ri ishlata oladigan bo'ladi. Otlardan so'ng so'z turkumlaridan fe'llarni va sifatlarini o'zlashtira boshlaydilar. Lekin yangi o'zlashtirilgan so'zlarni hamma vaqt ham yangi grammatik shaklda eslab qola olmaydi, yoyiq gapdan foydalangan vaqtda uning mazmuni va shaklini tekshirib ulgira olmaydi. Fe'llarning zamonga qarab o'zgarishini (hozirgi, o'tgan va kelasi zamon) tezda to'g'ri o'zlashtirib ololmaydilar, nutqlarida fe'llarning zamon qo'shimchalarini almashtirib yuboradilar. Ayrim bolalar nutqida gaplaridagi so'zlar bir-biriga to'g'ri bog'lanmaydi, ayrim so'z turkumlarini tushirib qoldiradilar.

To'rt yoshli bolalarni so'zlashuv (dialog) nutqiga o'rgatishda bolalarga berilgan savollarga bitta-bittadan javob berishga, jamoa bo'lib so'zlashishga, suhbatda qatnashishga, o'rtog'ining javobini qunt bilan tinglashga va savollar berishga o'rgatiladi. O'rta guruhda bog'lanishli nutqni rivojlantirishda yangi vazifa, ya'ni hikoya qilishga o'rgatish kiritiladi. 4–5 yoshli bolalarni buyumlarni tasvirlashga (o'yinchoqlarni, o'simliklarni, kiyimlarni), ularning o'ziga xos belgilarini aytishga, bolalarga tanish bo'lgan qisqa ertaklarni (masalan: «Echki bolalari bilan»), mashg'ulotlarda birinchi marta o'qib berilgan uncha katta bo'lmagan hikoyalarni qayta hikoya qilishga o'rgatiladi.

4–5 yoshli bolalar nutqning tovush tomoni ayrim xususiyatlari bilan ajralib turadi: birinchi xususiyati shundan iboratki, ular boshqa kishilar nutqidagi tovushlarni tez idrok etadilar, ikkinchi xususiyati esa tovush talaffuzidagi kamchiliklarni sezish qobiliyati yetarli rivojlanmagan bo'ladi va uchinchi xususiyati hali bolalarda artikulasiya apparati yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarda nutq, tovush madaniyatini tarbiyalash asosan fonematik eshitishni va ona tilidagi hamma tovushlarni to'g'ri talaffuz etishni shakllantirishga qaratilgandir.

Nutqning mazmundorligi, intonatsion ifodaliligi, ovoz kuchi, tempi, so'zlarda urg'ularni to'g'ri ishlatish, gapirganda to'g'ri nafas olish, va chiqarishni ham tarbiyalash zarur. Ayniqsa, hushtakli (s-z), shovqinli (sh, j, ch) va sonor tovushlarni (l, r) to'g'ri talaffuz etilishiga alohida ahamiyat berish kerak.

O'rta guruhda bolalarning badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqishi rivojlantirib boriladi. Ularga kitob o'qib beriladi, hikoy qilinadi, kitobdagi rasmlarni ko'rib chiqish, uni to'g'ri idrok qilish o'rgatiladi. Tarbiyachi bolalarga asar mazmunini tushunib olishiga, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholay olishga yordam beradi, badiiy so'z jozibasini his eta olish qobiliyatini tarbiyalaydi. Bolalarni qisqa she'rlarni badiiy aytishga va xotirada saqlab qolishga (yod olishga) o'rgatadi.

2. O'rta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning metodik masalalari. Ilk turdagi nutqiy rivojlanishda 4–5 yoshdan maxsus tay-yorgarliksiz hikoya qilib berish boshlanadi. Bolalar sehrli ertaklar

va bo'lgan voqealarni bir-biriga so'zlab beradilar, o'yinchoqlardan foydalangan holda o'ziga xos hikoyalar to'qiydilar. Agarda bola yetti yoshida tanish an'anaviy ertakni («Zumrad va Qimmat», «Egri va To'g'ri» kabi) mustaqil hikoya qilib bera olsa, o'yinchoqlar, sur'atlar asosida kichik og'zaki insho to'qiy olsa bular uning nutqi yetarli darajada rivojlanayotganini bildiradi.

Bola nutqini ma'nodosh, shakldosh va ko'p ma'noli so'zlar, umumlashtiruvchi nomlar bilan boyitishga harakat qiling. Unga yangi so'zlarni o'zlashtirishiga yordam bering. Bolada to'g'ri gapirishga intilishni qo'llab-quvvatlang. Bolaning so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishiga ahamiyat bering.

- tez aytish va qisqa she'rlarda tovushlarni to'g'ri ifodalashiga erishing. Uning ifoda, intonatsiya sur'ati va baland-pastligiga rioya qilishga o'rgating. ◊

Yuqorida bayon qilinganlar asosida shunday xulosaga kelish mumkin, maktabgacha katta yoshga yetib bola eng oddiy notiqlik sirlarini o'rgana boshlaydi, o'z fikrlarini mantiqan va ifodali bayon qiladi, u nafaqat so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va gap tuzishni, balki so'zlar qaysi tovushlardan va gaplar qaysi so'zlardan tashkil topishini anglab olishni o'rganadi. Bularning barchasi maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish, bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish uchun zarurdir.

Ota-onalarning vazifasi esa farzandi nutqining to'g'ri rivojlanishi uchun g'amxo'rlik qilishdan iborat.

Katta guruh bolalarining kuzatgan voqeani esda saqlashi asosida nutqni rivojlantirishga yordam beruvchi hikoyasi ham samarali ekanligi namoyon bo'ldi. Ko'rganlarini esda saqlash asosida hikoya tuzish bilan bir qatorda, o'ylab, tasavvur etish, hikoya qilish ham nutq o'stirishning samarali usullaridan sanaladi. Tasavvur etish kichik va o'rta yoshdagi bolalarda o'yin, ko'rish, rasm chizish vositasida paydo bo'lsa, nutq faoliyatida katta yoshida tarkib topa boshlaydi va ijodiy xususiyat kasb etadi. Bola bunda hikoyani o'zi yaratadi, ijod qiladi, qahramonlarining harakatlarini o'ylab topadi.

Bu faoliyatda o'ylash, o'ylab topish, ijod qilish muhim sanaladi. Bunda dastlab tarbiyachi hikoyani boshlab berishi, so'ng bolalar davom ettirishi mumkin. Ana shu davom ettirish, tugallash jarayonida

bola o'ylaydi, ijod qiladi. O'ylash, hikoya mazmunini «to'qish»da bolalar voqea bo'lgan joy, vaqti, mazmuni, qahramonlarning xatti-harakatlariga alohida e'tibor beradilar. Ayniqsa, mazmun bilan birga bolalarning nutq shakliga e'tibor beriladi.

To'rt yoshli bolalarni mashg'ulotlarda o'rgatish ayrim xususiyatlari bilan o'ziga xosdir. To'rt yoshli bolalarning fizologik va psixologik jihatdan rivojlanishida ancha o'zgarishlar sodir bo'ladi. Biroq bu yoshdagi bolalarning diqqati **beqaror**, irodasi kuchsiz bo'lib, tashqi va tasodifiy vaziyatlar ta'siri ostida tez-tez o'zgarib turadi, his-tuyg'ulari kuchli bo'lib, buning natijasida qobiliyati shunchalik tez pasayadi.

O'rta guruh yoshdagi bolalarda zarur bo'lgan nutq malakalarini shakllantirish ko'p marta takrorlashni talab etadi (masalan: aniq tovush talaffuzini tarbiyalashda, nutq ma'lum bir grammatik shakldagi so'zdan foydalanishda, surat asosida tasviriy hikoya tuzishda, she'r yod oldirishda). Har bir takrorlangan material bolalarda qiziqish uyg'otishi va diqqatini o'ziga tortishi kerak. Nutqni o'stirish mashg'ulotlarida bolaning o'zi gapiradi, tarbiyachining tushuntirishlari va o'rtoqlarining javoblarini tinglaydi. Lekin to'rt yoshli bolalarda biror mavzuda hikoya qilib berish yoki tengdoshlarining nutqini tinglash qobiliyati endigina shakllanib borayotgan bo'ladi. Bu xususiyatlarni tarbiyachi har doim mashg'ulotlarni rejalashtirishda, uni o'tkazishda hisobga olishi shart.

3. Mashg'ulotlarning tarbiyaviy va emotsional xususiyati. Nutqni o'stirish mashg'ulotlarida, shuningdek, mashg'ulotning boshqa turlarida bolalarga ta'lim berib boriladi. Nutq faoliyatining mazmuni, tilning tuzilishi, shuningdek, mashg'ulotni tashkil etish va uning qay tarzda o'tkazilishi bolalar tarbiyasiga ta'sir etadi. Bolalarda bilishga bo'lgan qiziqishni materialning qiziqarli bo'lishi bilangina emas, balki mashg'ulotning ijobiy-emotsional tarzda tashkil etilishi o'stirib boriladi. O'rta guruh yoshidagi bolalar tashabbuskor bo'ladilar, tarbiyachining savollariga javob berishga juda shoshiladilar va buning natijasida xatoga yo'l qo'yadilar: agar tarbiyachi bolani maqtasa, undan juda minnatdor bo'ladilar va aksincha, agarda tarbiyachi bolaning xulqidan yoki savolga bergan javobidan xursand emasligini aytsa,

qattiq xafa bo'ladilar. Bu shuni ko'rsatadiki, tarbiyachi juda sabrli va haqqoniy bo'lishi kerak. Tarbiyachi bolaning yaxshi javobidan qoniqqani va xursandligini bolalarga namoyon etishi kerak. Shundagina bolada ishtiyiq istagi uyg'onadi.

Xulosa:

Tarbiyachi navbatdagi topshiriqni bajarishga bolalarni jalb etishdan avval har bir bola haqida qandaydir yaxshi so'z aytishga, ularni dadillashtirishga harakat qilishi kerak. Masalan: «Quyonlarni boqishni Alisherga ishonib topshiraman. Uning qo'llari judayam saxiy!» «Odina-g'amxo'r», «Madina juda xushchaqchaq», «Iroda – mehnatsevar» va shunga o'xshash bolalarga berilgan baholar ularda o'ziga ishonchni, xatti-harakatlariga baho bera olishni vujudga keltiradi. Bolalar o'zlarining yaxshi javoblari va a'lo xulqlari bilan javob berishga, o'z tengdoshlariga nisbatan samimiy bo'lishga harakat qiladilar.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *O'rta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishdagi asosiy vazifalari haqida nimalarni bilasiz?*
2. *4–5 yoshli bolalar nutqning tovush tomoni qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?*
3. *Bolalarning badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqishi qachondan rivojlana boshlaydi?*
4. *O'rta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning metodik masalalari nimalardan iborat?*
5. *Mashg'ulotlarning tarbiyaviy va emotsional xususiyati haqida so'zlab bering.*

10–11-§. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini o‘stirishning vazifalari, metodlari va vositalari

Reja:

1. Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish.
2. Muloqot vositalari.
3. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan muloqot.
4. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar uchun mashg‘ulotlar ishlanmasi.

Tayanch tushunchalar: grammatik tuzim, nutqiy psixologik ri-vojlantirish, umumiy psixologik rivojlantirish, predmetli harakat, muloqot vositalari, emotsional bog‘liqlik, agrammatizmlar, bilingvizm shakllanish, monolingval vaziyat, multilingval vaziyat.

1. Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish. Bola tilining grammatik tizimini o‘z vaqtida shakllantirish – uni to‘laqonli nutqiy va umumiy psixologik rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Tilning grammatik tizimini bola predmetli harakatlarni o‘zlashtirish bilan uzviy bog‘liqlikda bilishni rivojlantirish asosida egallaydi. Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish morfologiya (so‘zlarni rodlar, sonlar, kelishiklarga qarab o‘zgartirish), so‘z hosil qilish (maxsus vositalar yordamida bir so‘z negizida boshqa so‘zni hosil qilish), sintaksis (oddiy va qo‘shma gaplarni tuzish) ustidagi ishlarni o‘z ichiga oladi.

Bolalarning grammatik rivojlanishi boshqarishni pedagog eng avvalo ham bolaning o‘zi bilan (dialog shaklida), ham boshqa bolalar bilan birgalikdagi muloqot faoliyati vositasida amalga oshirishi lozim.

Bolalarda grammatik tizimni – sintaksis, morfologiya, so‘z hosil qilishni shakllantirish o‘zining alohida xususiyatlariga ega bo‘lib, ularni rivojlantirish uchun pedagog turli vositalarni qo‘llashi darkor. Morfologiya va so‘z hosil qilishni o‘zlashtirish uchun

rag'batlantiruvchi til o'yinlari; sintaksisni rivojlantirish uchun esa keng fikr bildirish, motivatsiyani yaratish muhim.

Ma'lumki, bolalar o'z iqtidoriga qarab turlicha darajada rivojlanadi va o'z navbatida pedagogning rahbarligi ham bosqichli xususiyatga ega bo'ladi. Bola hayotining beshinchi yilida pedagog rag'batlantirishga (gap so'z hosil qilish va so'z ijodkorligi xususida bormoqda); oltinchi yilda – gap tarkibini eng oddiy tahlil qilish, nutqning grammatik to'g'riligini shakllantirishga (so'z o'zgartirishda); yettinchi yilda – hosila so'zlar o'rtasidagi rasmiy-semantik munosabatlarni oddiy tahlil qilishga, nutqiy ijodkorlikka, murakkab sintaktik tuzilmalarni ixtiyoriy tuzishga alohida e'tibor berishi lozim.

Didaktik o'yinlar va grammatik mazmundagi mashqlar bolalarning tilga oid o'yinlarini, ularning grammatika sohasidagi faolligini rag'batlantirishning muhim vositasidir. Pedagog bolalarga so'z birikmasini o'ylab ko'rish, so'ngra gapda so'zlarni bir-biri bilan to'g'ri bog'lash qobiliyatini o'rgatishi zarur.

Bolalar fikrlarida murakkab sintaktik tuzilmalarni shakllantirishni yozma nutq vaziyatida, ya'ni bola matnni aytib turadigan, katta yoshli kishi esa, uni yozib boradigan vaziyatda amalga oshirish tavsiya etiladi.

Bolaga bir turdagi tuzilmalardan foydalanmagan holda so'zlarning to'g'ri tartibini qo'llashni o'rganishda yordam beradigan mashqlarga alohida e'tiborni qaratish zarur.

Muhimi, bolada gap tarkibi haqida va har xil turdagi gaplarda leksikadan to'g'ri foydalanish haqida oddiy tasavvurlar shakllansin. Buning uchun bolalarga gapda so'zlarni biriktirishning turli usullarini, so'zlar o'rtasidagi ayrim mazmunli va grammatik bog'liqliklardan foydalanishni hamda gapni intonatsion jihatdan rasmiylashtirishni o'rgatish zarur.

Shunday qilib, nutqning grammatik tizimini shakllantirish jarayonida sintaktik birliklar bilan amallar bajarish ko'nikmasi shakllanadi, muayyan muloqot sharoitida va ravon monologik fikrlarni tuzish jarayonida til vositalarini ongli ravishda tanlash ta'minlanadi.

Bola tilining grammatik tizimini shakllantirish uning nutqi (tili) rivojlanishining umumiy oqimida ro'y berishi lozim; peda-

gogik rahbarlik shakllari va metodlari umumiy nutqiy rivojlanishning bosqichma-bosqich xususiyatga egaligini, eng avvalo dialog va monologni, soʻzgacha boʻlgan mazmunli-semantik tizimdan vaziyatga oid ixtiyoriy iborali nutqqa oʻtish (undan keyinchalik dialog va monolog rivojlanadi), bolalarning nutqiy havaskorligi sohasi sifatida tengdoshlar bilan muloqotning dialogik shakllarini oʻzlashtirishni hisobga olishi lozim.

2. Muloqot vositalari. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish murakkab psixologik jarayon boʻlib, u faqat bolaning eshitgan nutqiga taqlid qilishidan iborat emas. Bu jarayon bolalarda muloqot faoliyatini rivojlantirish va birinchi navbatda, muloqotga ehtiyoj mavjudligi bilan bogʻliqdir.

Nutqni rivojlantirish nafaqat bolani atrof-muhit bilan tanishtirish, balki uni umumiy ruhiy rivojlantirish uchun ham zarur. Oilada bola nutqini oʻstirishdan maqsad ogʻzaki nutqni adabiy til meʼyorlariga muvofiq holda egallashi, faol nutqqa kirishishini taʼminlashdan iborat. Farzand nutqini shakllantirish va rivojlantirishda ota-ona oʻzi oldiga quyidagi vazifalarni qoʻygani maʼqul:

- farzandida soʻzlashish odobini tarbiyalash;
- lugʻat boyligini shakllantirish, boyitish, mustahkamlash va faollashtirish;
- nutqni grammatik jihatdan shakllantirish va rivojlantirish;
- ravon nutqni takomillashtirish;
- badiiy asarlar bilan tanishtirish;
- savod oʻrganishga tayyorlash.

Goʻdak nutqini shakllantirishning asosiy genetik vazifasi – kichkintoylarda katta odam bilan muloqotga kirishish qobiliyati va vositalarini vujudga keltirishdan iboratdir. Emotsional - erkin muloqot ushbu yoshda yetakchi faoliyat turi hisoblanadi. Kichkintoy 2–2,5 oyligidan boshlab xatti-harakatlari bilan kattalardan oʻzi bilan muloqotga kirishishni «talab qila» boshlaydi.

Muloqotning birinchi shakli – hissiy-erkin boʻlib, goʻdakning atrofidagilarga nisbatan qiziqishi uning his-tuygʻularga boy munosabati orqali tavsiflanadi. Muloqotning bunday shakli bola hayotining birinchi yarim yilligiga xosdir.

Muloqotning yanada rivojlangan ikkinchi shakli – ya’ni hissiy-vositali (vaziyatli-amaliy) shakli bola hayotining ikkinchi yarim yil-ligida ro’y beradi. Bu muloqot predmetlar orqali vositali muloqot-ga aylantiriladi. Ushbu yoshda bolaning qiziqishlari atrof-muhitga yo’naltiriladi. Unda yangi taassurotlarga ehtiyoj paydo bo’ladi. Bu yoshda nutqni shakllantirish va rivojlantirishning asosiy vazifalari si-fatida quyidagilarni ko’rsatish mumkin:

- bolada kattalarga nisbatan emotsional bog’liqlik va ishonch his-sini tarbiyalash;

- uning o’ziga nisbatan atrofidagilarning ijobiy diqqat-e’tibor ta-lab qilishini qondirish;

- kichkintoyning qiziqishlarini rivojlantirishga ko’maklashish. Masalan: «Qo’ling qani? Qo’lingni ko’rsat! Kim keldi? Akang keldimi? «.

Ushbu davrda bola kattalar ko’magida narsa-buyumlardan foy-dalanish usullarini o’rganadi (qoshiq bilan ovqatlanish, piyoladan choy ichish, qalamda rasm chizish, stulchaga o’tirish va boshqalar). Narsa-buyumlardan foydalanish ehtiyoji nutqiy muloqotni talab eta-di. Ilk yoshda bola oldida turgan asosiy vazifa narsalardan foydala-nish usullarini o’zlashtirish asosida nutqni egallashdan iborat bo’ladi.

Hayotining ikkinchi yiliga kelib bola narsa-buyumlarning xususi-yatlarini (hajmi, shakli, rangi) va masofaviy munosabatlari (yaqin, uzoq), butun narsani qismlarga ajratish va qismlardan butun narsani yig’ishni (piramida, mashina kabi o’yinchoqlarni qismlarga ajrata-di va qayta yig’adi) o’zi uchun kashf qiladi. Biroq, ularni amalda qo’llashning jamoatchilik tomonidan ishlab chiqilgan usullarini (qoshiq bilan ovqat yeyiladi, sochiqqa qo’l va yuz artiladi; qalam bi-lan rasm chiziladi va h.k.) o’zicha mustaqil kashf qila olmaydi. Nar-salarning vazifasi va ularni amalda qo’llash usullarini bolaga kattalar o’rgatishi zarur.

Muloqotga bo’lgan ehtiyoj, narsa-buyumlardan foydalanish bo-ludan faol nutqqa ega bo’lishni talab etadi.

To’g’ri ta’lim berilgan taqdirda yetti yoshga kelib bola og’zaki nutqni egallaydi hamda katta yoshli yaqinlari va tengdoshlari bi-lan erkin muloqotga kirisha oladi; dialogda tashabbus ko’rsatib fikr

bildiradi, suhbatdoshi e'tiborini o'ziga jalb qilish, unga so'z, harakat va so'zsiz usullar bilan javob bera olishni biladi; fikrlarini to'liq va noto'liq oddiy gaplar, qisqa matnlar shaklida ifodalay oladi;

– tanish ertaklarni hikoya qilib berish, multfilmlar, kitoblar mazmunini aytib berish hamda biron-bir voqeani to'qib chiqarishga qiziqqa boshlaydilar;

– fikr bildirishlarda nutqning turli qismlarini, tashbehtar, qiyoslashlar va sinonimlarni qo'llaydi;

– nutqqa tanqidiy munosabat bildira boshlaydi, grammatik jihatdan to'g'ri so'zlashga intiladi, shu tufayli so'z to'qish barham topadi, agrammatizmlar soni kamayadi; ona tilidagi barcha tovushlarni to'g'ri talaffuz etadi.

Bolalardagi ko'plab nutqiy muloqot va ko'nikmalar mashg'ulotlardan tashqarida shakllanadi. Bolalar bog'chasida bolalarning kattalar (pedagoglar, tibbiyot hamshiralari, tarbiyachi yordamchisi va boshq.) bilan muloqoti har xil faoliyat turlarida ro'y beradi.

Mehnat jarayonida – xo'jalik-maishiy, qo'l va qishloq xo'jaligi mehnatida bolalarning lug'ati boyiydi, aniqlashadi va faollashadi.

O'yin faoliyati mobaynida pedagog ularda mustaqil nutqiy faoliyatni shakllantiradi. Bolalarda lug'at, mashg'ulotlarda olingan bilim mustahkamlanadi va faollashadi. O'yinlarda pedagogning ishtirok etishi lug'atning boyishiga, nutqiy muloqot madaniyatini tarbiyalashga yordam beradi.

Qurilishga oid o'yinlarni tashkil etish jarayonida tarbiyachi bolalar uchun qiyin bo'lgan so'zlarning (sifatni, miqdorni, hajmni va narsalarning fazoda joylashuvini belgilash va boshq.) katta guruhini aniqlashtiradi, faollashtiradi.

Matnli, harakatchan musiqiy o'yinlar, sahnalashtirish o'yinlari bola nutqining ifodaliligini shakllantirish, to'g'ri sur'at, nafas olish, yaxshi diksiyani mashq qilishda yordam beradi. Ko'pgina o'yinlar jarayonida bolalar badiiy matnlar bilan tanishadilar, esda saqlab qoladilar va ularni mustaqil ravishda qo'llay boshlaydilar.

Didaktik o'yinlar yordamida bolalarda atrof-olam haqidagi bilimlar mustahkamlanadi, lug'at mustahkamlanadi, aniq-

lashtiriladi va faollashtiriladi. Didaktik o‘yinlar nutqiy mahorat va ko‘nikmalarni mashq qilishda (ibora tuzish, so‘zni o‘zgartirish, hikoya to‘qish va h.q.) qo‘llaniladi.

Maishiy faoliyat bolaning kattalar bilan muloqoti uchun ulkan imkoniyatlar yaratadi. Maishiy faoliyat nutqni rivojlantirish vositasi bo‘lib xizmat qilishi uchun pedagog uni boshqarishi lozim. To‘g‘ri tashkil etilgan maishiy faoliyat jarayonida (ovqatlanish, kiyinish, gimnastika, sayohat va h.k.), ya‘ni agarda pedagog, ayniqsa, kichik guruhlar pedagogi maishiy buyumlar nomlarini, ularning qismlari, sifati, xususiyati, qo‘llanish maqsadini batafsil tushuntirsa, ular bilan tegishli harakatlarni amalga oshirsa va buni sharhlab bersa, bolalarga savol bersa, ularga maishiy lug‘atdan foydalanishni o‘rgatsa bolalarning lug‘ati boyiydi. Agarda pedagog o‘z nutqida tashbeh, qiyoslash, sinonimlar, xalq og‘zaki ijodi (maqollar, matallar, sanoq she‘rlar)dan keng va mohirona foydalansa, uning nutqi bosiq va ifodali bo‘ladi.

3. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan muloqot. Katta yoshli kishi ta‘sirida bolada muloqotning yangi – vaziyatdan tashqari-shaxsli shakli vujudga keladi, unda bola «odamlar olami»ga qarab ish tutadi. Bola odamni jamiyatning vakili deb biladi, ijtimoiy olamdagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘zlashtiradi.

Muloqotning ushbu shakli vujudga kelishi va rivojlanishi ko‘p jihatdan bolalar kattalarning o‘zaro munosabatlari, jamiyatda o‘zining tutish qoidalari bilan qiziqadigan o‘yinlarning rivojlanishi bilan uzviy darajada bog‘liqdir. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar faqat kattalarning xayrixoh diqqat-e‘tiborlariga va ular bilan hamkorlik qilishga emas, balki kattalarning ularni hurmat qilishlariga, o‘zaro bir-birini tushunish va hamdard bo‘lishlariga intiladi.

Besh yosh chegarasida bolaning tengdoshlari bilan muloqotga kirishish, o‘zini boshqalar bilan taqqoslash, taqlid qilishga ehtiyoji keskin ortadi. Faoliyatning o‘ziga va tengdosh sheriklariga bo‘lgan qiziqishdan kelib chiqqan holda, biron-bir ishda (o‘yinda, mahsuldor faoliyatda) ishtirok etishga intilish ancha barqaror bo‘lib qoladi.

Tengdoshlar bilan muloqotda, o‘yinda va faoliyatning boshqa tur-larida axborot almashish, funksiyani rejalashtirish, ajratish va muvo-fiqilashtirish, ya‘ni birgalikda faoliyat yurituvchi bolalarning umum-

lashuviga ko'maklashuvchi harakatlarning barchasi amalga oshiriladi. Yosh ulg'aygani sayin muloqot mustaqil ahamiyat kasb etib boradi, bu hol bolaning tengdoshlariga hamdardlik bildirishi, ularni tushunishi, emotsional yaqinligida namoyon bo'ladi.

Yetti yoshga kelib bola tengdoshining shaxsga oid xususiyatlarini ajrata boshlaydi («qiziqarli o'yinlar o'ylab topadi», «Yaxshi yuguradi», «Juda yaxshi, kulgili» va h.k.).

Yetti yoshli bolalarda, agarda ular maktabgacha ta'lim muassasasida bir guruhda bir necha yil birga tarbiyalangan bo'lsalar, ancha uyushgan bolalar jamiyati mavjud bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi kichik bolalarga nisbatan muloqot doirasi ancha kengayadi. O'yin guruhlarining barqarorligi ortadi, ulardagi bolalarning o'rtacha soni ikki-uch kishiga yetadi, ba'zan, ayniqsa, o'g'il bolalarda 8–9 kishidan iborat o'yin guruhlari vujudga keladi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kommunikativ ko'nikmalarning yuqori darajasi va ulardan o'rinli foydalanish kuzatiladi. Ular tomonidan takliflar, iltimoslarni asoslash uchun keltiriladigan dalillar, baholar o'z mazmuniga ko'ra yanada takomillashib boradi.

Bolalar hayotining yettinchi yilida tengdoshlari bilan do'stona munosabatlarga bo'lgan ehtiyoj keskin ortadi. Bolalar o'z tengdoshlariga nisbatan beradigan baholar umumlashtirilgan xususiyatga ega bo'ladi va bu maktabgacha katta yoshdagi bolalarning MTMsidagi guruh hayotiga aloqadorligi tobora ortib borayotganidan dalolat beradi («Hamma bilan do'st», «Agar bolalar urushib qolishsa, yarashtiradi», «Agarda birona bolani xafa qilishsa, uning yonini oladi»).

Axloq normalari va qoidalarini o'zlashtirib olish natijasida bolada shakllanadigan etnik o'lchovlar uning universal insoniy qadriyatlariga munosabatini aks ettiradi, bola uni faqat o'z shaxsiga nisbatan qo'llash bilan cheklanib qolmaydi.

Bola borgan sayin kattalarga qaram bo'lmasdan mustaqil bo'lib boradi. Uning ijtimoiy tajribasi boyiydi, atrofdagilar bilan o'zaro munosabatlari murakkablashadi. Bu unga o'zini, o'zining afzalliklari va kamchiliklarini to'liqroq anglab yetish imkonini beradi. O'zi haqidagi bilimlari cheklanganligi tufayli kattalarning baholarini ishonib

qabul qiladigan va o'zini katta yoshli odamning fikri orqali qabul qiladigan ilk yoshdagi va maktabgacha yoshdagi bolalardan farqli ravishda, maktabgacha katta yoshdagi bolalarda o'zi haqidagi mustaqil tasavvurlar hamda o'zini, o'z harakatlarini va tashqi xususiyatlarini baholash elementlari paydo bo'ladi.

Bolaga odamlar – kattalar va tengdoshlari olamini yaqinroq bilib olish uchun quyidagilar zarur:

– katta yoshli odamning bola bilan hamda bolalarning birbirilari bilan badiiy, musiqiy, teatr faoliyatining har xil turlarida (ertaklarni sahnalashtirish, tomosha ko'rsatish, barmoqli va boshqa teatr turlari) emotsional jihatdan boy mazmunli muloqoti;

– o'z yaqinlari bo'lgan kattalar va tengdoshlariga nisbatan yoqtirish, emotsional bog'liqlik hissiyotlarini, o'zaro bir-birini tushunish va hamdard bo'lish tuyg'ularini tarbiyalash uchun bolalarning kattalar va boshqa bolalar bilan muloqotga kirishishga undovchi sharoitlar yaratish; ularning emotsional holatlarini: quvonch, zavq-shavq, qayg'u, xotirjamlik, g'azab, jahl, tashvishlilikni; amaliy va shaxsiy sifatlarini; turli faoliyat shakllarida, jamiyatdagi axloq qoidalariga rioya qilishdagi imkoniyatlarini anglash uchun; agarda boshqa odam charchagan, unchalik sog'lom emas, o'zini yomon his qilayotgan bo'lsa, nimagadir xafa bo'lsa, tashvishga tushgan bo'lsa unga hamdardlik bildirish va kattalar hamda bolalarning ifodali nutqiga, hazillarga emotsional munosabat bildirishni tarbiyalash uchun zarur shart-sharoitlarni hosil qilish;

– kishilarning teatrda, muzeylarda, ko'rgazmalarda, transportda, pochta, bankda, stadionda, do'konda o'zini tutishini ko'rsatuvchi hamda bolalarning axloq va nutqiy muloqot qoidalari, normalariga oid diafilmlar, shuningdek, maxsus suratga olingan maktabgacha ta'lim muassasasidagi kattalar va bolalar, ular ishtirokidagi o'yinlar, mashg'ulotlar, bayramlar haqidagi videofilmlarni namoyish qilish. Bolalarda insonlar olamiga nisbatan qiziqishni rivojlantirish vositasi sifatida muzeylar, teatrlar, ko'rgazmalar, sayrlar, ekskursiyalarga borish;

– katta yoshli odam, boshqa bolalarning iltimoslarini bajarishga intilishlarini, takliflarga javob berishini qo'llab-quvvatlash.

Kattalar mehnatiga bo'lgan qiziqishni va uning ijtimoiy ahamiyatini qadrlash, mehnat natijalarini asrab-avaylash, kattalar bilan birgalikdagi mehnat faoliyatiga qo'shilish qobiliyatini shakllantirish.

Bolaning kattalar hamda tengdoshlari bilan muloqoti va munosabatlarini rivojlantirish, shuningdek o'zining obrazi va o'ziga bo'lgan munosabat shakllanishida erishilgan yutuqlar shaxsning ijtimoiy layoqatlilik yoki yetuklik kabi kompleks bazaviy xususiyatlarida jamlanadi.

Yetti yoshga kelib bolaning ijtimoiy rivojlanishi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- bola mehribonchilik, e'tibor va g'amxo'rlik ko'rsatadi; yordam so'rash va uni ko'rsatishni biladi; boshqa kishilarning xohishlarini hurmat qiladi; o'zini tutib tura oladi. Hamon tarbiyachining ijtimoiy-psixologik layoqatiga, uning bolani yaxshi bilish qobiliyatiga, bolaning xulqidagi ijobiy xislatlarni topishga intilishi, o'ziga o'zi baho berishning kamayishi yoki ortishi bilan bog'liq emotsional muammolarni «oldindan ko'ra olish» imkoniyatiga bog'liq bo'lgan kattalar (pedagog, oila a'zolari) bahosi muhim rol o'ynaydi;

- o'z xulqi va muloqot vositalarini boshqarishga qodir; u o'z xulqi bilan boshqalarga xalaqit bermagan holda, kattalar va tengdoshlari bilan birgalikdagi faoliyatga qo'shilishi mumkin;

- ayrim kishilar bilan muloqot vaziyatlarida o'z qadr-qimmatini bilish, o'zini hurmat qilish, kattalar va tengdoshlari bilan munosabatlar tizimida o'zining munosib o'rnini egallashga intilish tuyg'usini namoyon etadi.

O'z imkoniyatlari va shaxs sifatidagi xususiyatlari haqida aniq tasavvur hosil qilish uchun bola shaxsiy tajribada orttiradigan baho u tengdoshlari va kattalar bilan muloqotda to'playdigan o'zi haqidagi baholar va bilimlar bilan uyg'unlashishi lozim. Agarda bu uyg'unlik muntazam ravishda buzilib tursa, bolaning o'zi haqidagi tasavvurlari asta-sekin ortib yoki kamayib boradi.

Yuqorida bayon etilgan fikrlar bolaning ijtimoiy rivojlanishi qanchalik murakkab ekanligini ko'rsatmoqda. Maktabgacha yosh shaxsni shakllantirish, uni jamiyat shaxsiga aylantirishning eng muhim davri hisoblanadi. Shaxsni rivojlantirish uning ehtiyojlari oxir-oqibatda iste'mol qilish emas, balki albatta yaratish sohasida bo'lishini nazarda tutadi.

Ijtimoiy munosabatlarning turli xillari (davlat-siyosiy xildan tortib to maishiy va ichki oilaviy xillargacha) ikki tilli individning shakllanish jarayoniga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Va bu ona tili va o'zga tilni o'qitish turini belgilash uchun muhimdir. Multilingual vaziyatda ijtimoiy hamkorlik monolingval vaziyatga nisbatan muloqotga kirishuvchi kommunikantlar tillarining konfiguratsiyasi, ularning bir-birlarining tillariga nisbatan ko'rsatmalari, o'zaro bir-birini tushunish darajasi, kommunikatsiya ro'y berishining tashqi sharoitlari xususiyatlari bilan belgilanadi:

– qanday til siyosati bola yoshida ikki tillilik shakllanishiga yordam beradi, amaliyotda tilni rejalashtirish qanday shakllarda amalga oshiriladi, qaysi toifadagi ta'lim muassasalari bilingv shakllanishiga yordam beradi?

– maktabgacha yoshdagi bolalarni ikki tilda tarbiyalashni tashkil etishda rasmiy va muayyan-amaliy darajada tillar va madaniyatlarining o'zaro bir-biriga ta'sirining qaysi jihatlariga e'tiborni qaratish lozim, ikki tilli individlarni o'rganishda qaysi muammolar ko'tariladi, insonda tillarning o'zaro hamkorligi va nisbatiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?

– ijtimoiy fikr, kattalar (ota-onalar, pedagoglar va boshq.) ko'rsatmasi bolalarni tarbiyalash, o'qitish va rivojlantirish hamda MTMsining ikki tillilikni shakllantirishga oid faoliyati bilan qay tarzda hamkorlik qiladi?

– ijtimoiy-rus ikki tilliligining qaysi xillari mavjud, o'zi uchun ona tili bo'lmasa-da, rus (o'zbek) tillarida so'zlashayotganlar uchun ushbu til qaysi sifatlari bilan tavsiflanadi; rus (o'zbek) tillarining boshqa tillar bilan aloqada bo'lish xususiyatlari maktabgacha yoshdagi bolalarni ikkitilli qilib tarbiyalash jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatadi?

– maktabgacha yoshdagi bolalar ikkitilliligining xususiyatlari qanday?

– maktabgacha ta'lim muassasasida bilingvlarning xulqi xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?

4. Maktabgacha katta yoshdgi bolalar uchun mashg'ulotlar ishlanmasi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning og'zaki nutqqa

doir, malaka va ko'nikmalari mavjud bo'lganligini hisobga olib, ularda bog'lanishli nutqni shakllantirishda, avvalo, tevarak-atrofni kuzatishda nimalarga e'tibor berishimiz kerakligini aniqlab olishimiz zarur. Bular avvalo, ona Vatan haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantirishdan boshlanadi. Bunda «Bolajon» dasturida bolalarda mustaqil O'zbekiston davlati haqidagi tushunchalarni kengaytirish, uning o'tmishiga oid yodgorliklar bilan tanishtirish. Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Qo'qon kabi tarixiy shaharlar haqida ma'lumotlarga ega bo'lish, «Mustaqillik kuni» (1991-yil 1-sentabr), O'zbekiston ramzlari – gerbi, bayrog'i, madhiyasi bilan tanishtirish, O'zbekiston Prezidenti, Prezidentlik boshqaruvi haqida ma'lumotlar berish, bolalarning o'z mahallasi, ko'chasi, uyi, uning nomlanishi, nomlanish sababi; O'zbekistonning tabiati, yer osti va yer usti boyliklari, tog'lari, cho'l va adirlari, tog'u soylari, o'rmonu bog'lari, iqlimi, buyuk siymolari, sarkardalari, ulug' mutafakkirlari, an'anaviy bayramlari, sayllari, milliy marosimlari, o'zbek xalqining amaliy san'ati, kattalar mehnati, bolalarning ota-onalari, aka-opalarining O'zbekiston xalq xo'jaligining turli sohalaridagi ishtiroki, ishlab chiqarishning muhim sohalarini aniqlash, mustahkamlash va kengaytirish asosida bog'lanishli nutqini rivojlantirishga yordam beradi.

Bizga ma'lumki, juda ko'p mashqlar sayr paytida uyushtiriladi. Masalan, sayr paytida bir bola eshak minib guruh bolalari yonidan o'tib qoladi. Bolalardan biri havas bilan qaraydi va o'z hayratini quyidagicha ifodalaydi: - «Vuy, ana u bola eshakda uchyapti».

Murabbiy tuzatadi:

- eshakda uchilmaydi, eshakka miniladi. So'ng bolalardan so'raydi:
- yana nimaga miniladi?
- velosipedga miniladi;
- poyezdga miniladi;
- otga miniladi;
- samolyotga miniladi.

Boshqa bir bola tuzatadi:

- poyezdga chiqiladi, samolyotga uchiladi.

Bolalar sayr paytida baland binolar oldidan o'tishlari mumkin. Shunda quruvchilik kasbi, qurilishda ishlatiladigan g'isht, ganch, qum, ohak va boshqa qurilish materiallari, quruvchilik kasbi - ganchkorlik, g'isht teruvchi, suvoqchi, binolarning balandligi, go'zalligi va hokozolar haqida jumlar tuzadilar.

Gulzorlar, bog'larga sayohatlar davomida tarbiyachi samolyotlar, poyezdlar, gullar, favvoralar haqida suhbatlar uyushtirishi mumkin. Suhbatlarda predmetlarning rangi, tusi, soni, hajmi, turi, o'xshash va farqli tomonlari haqida ham mashq qilib boriladi.

«Nima shirin?», «Nima uchadi?», «Tushirib qoldirilgan so'zlarni toping», «Men boshlayman, siz davom ettiring» kabi mashqlar ham grammatik jihatdan jumalarni to'g'ri tuzishga yo'llaydi.

Muloqot, til va nutq tahlili va rivojanish asoslari. Tilning rivojlanishi bolalar hayotining har bir jabhasida va ta'limiy muvaffaqiyatlarida eng muhim omildir. 2–5 yoshdagi bolalarning taxminan 6 % i til rivojlanishi bilan bog'liq muammolarga duch keladi. Tilning yetarlicha shakllanmaganligi bolalarning butun hayoti davomida o'z ta'sirini ko'rsatadi va ular bilish, savodxonlik, ijtimoiy munosabat, diqqat va o'qitish hamda o'rganishga tayyorgarlikda qator qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar. Shuning uchun ham o'z shaxsini erta anglash juda muhim hisoblanadi. Bolalarning ijtimoiy tarbiyasida til o'rganish bilan bog'liq muammolar yuzaga keladi va bunda bilish darajasi ko'pincha past bo'ladi. Irlandiyada ingliz tilini qo'shimcha til sifatida o'rganayotgan o'quvchilarda ham til va nutq tahlilida yetishmovchiliklar mavjud bo'ladi deb hisoblanadi. Bunday bolalarda tilning rivojlanishi bir-biridan farq qiladi va shuning uchun til tahlili qiyin bo'ladi. Tilning murakkabligi umumiy tahlilni qiyinlashtiradi. Bir qancha tahlil uslublari maktabgacha bo'lgan bolalarning muloqoti va tilini baholashda qulay bo'lishiga qaramay, bu metodlarning ko'pchiligi kelajakda til bilan bog'liq muammoga duch keladiganlarni bashorat qilishda yaxshi natija bermasligi mumkin.

Murakkab tahlil metodlari oddiy tahlil metodlariga qaraganda aniqroq deb hisoblanadi va ular bolalarning turli rivojlanish yo'nalishlariga ko'ra oddiy tahlildan afzalroqdir. Tahlil metodlari tilda ishlatiladigan murakkab uslublarni qisman ta'minlaydi va shu

sababli, ayniqsa maktabgacha bo'lgan bolalarda til tahlili bo'yicha ko'proq izlanishni talab etadi¹⁸. (Edited by Mary Rafferty «Abrief review of approaches to oral language developme nt» USA 2014y).

Xulosa:

Bolada o'ziga nisbatan ishonchni rivojlantirish, qadr-qimmat tuyg'usini shakllantirish uchun katta yoshli kishi o'zining butun vujudi bilan bolani yaxshi tushunishini va uning yutuqlaridan xursand bo'lishini va muvaffaqiyatsizliklarida hamdard bo'lishini ko'rsatishi zarur. Kattalarning mehri va tengdoshlarining xayrixoh munosabati bolada o'ziga nisbatan hurmatni his etishda yordam beradi, o'zini ko'rsatish va shaxs sifatida o'sish omili hisoblanadi, unda o'zining haqiqiy insoniy qiyofasini ifodalashga nisbatan intilish rivojlanishiga ko'maklashadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Maktabgacha yoshdagi bola nutqning grammatik tizimi qanday shakllantiriladi?*
2. *Muloqotning qanday vositalarini bilasiz?*
3. *Maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan muloqot qay tarzda amalga oshiriladi?*
4. *Maktabgacha katta yoshdagi bolalar uchun qanday mashg'ulotlar ishlanmasi tavsiya etilgan?*
5. *Muloqot, til va nutqning tahlili va rivojanish asoslari haqida nimalarni bilasiz?*

---

¹⁸ Edited by Mary Rafferty "Abrief review of approaches to oral language developme nt" USA 2014 y.

12-§. Ravon nutqini rivojlantirish

Reja:

1. *Ravon nutq tushunchasi va uni rivojlantirish vazifalari.*
2. *Ravon nutq mohiyati.*
3. *Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni ravon nutqqa o'rgatish.*
4. *Til tafakkur quroli va muomala vositasi.*

Tayanch tushunchalar: ravon nutq, dialog muloqot, muomala, individuallararo, ichki individual, umuminsoni, akustik va artikulatsion jihat, imitatsiya metodi.

1. Ravon nutq fushunchasi va uni rivojlantirish vazifalari.

Ravon nutq – bu kishilarning muloqotini va o‘zaro bir-birlarini tushunishlarini ta‘minlovchi mazmunan keng yoyilgan fikrdir. Ravon nutqni fikrlar dunyosidan ajratib bo‘lmaydi: ravon nutq bu fikrlar ravonligidir, unda bolaning mantiqiy fikrlash, o‘zi qabul qilayotganlarini mulohaza qilish va ularni to‘g‘ri ifodalash qobiliyati aks etadi. Ravon nutqni shakllantirish, uning vazifasini o‘zgartirish murakkablashib borayotgan bola faoliyati oqibati bo‘lib, u bolaning atrofdegilar bilan muloqotga kirishish sharoiti, muloqot shakliga bog‘liq bo‘ladi. Maktabgacha yoshda u muloqot va ta‘lim jarayonida shakllanadi. Ravon nutqning shakllanishi ilk yoshdan boshlab asta-sekin ro‘y beradi. Bolalar hayotining dastlabki yetti yilida atrofdegilar bilan muloqot vositasi sifatida nutqning paydo bo‘lishi va uni rivojlantirish jarayoniga alohida e‘tibor qaratish zarur. Har bir kishi hayotida ravon nutq muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u uchta asosiy vazifani bajaradi: individuallararo, ichki individual va umuminsoniy.

Til millatning noyob xazinasi bo‘lib, doimo og‘zaki va yozma holda, namoyon bo‘lgan. Boy, yorqin, maroqli nutq so‘zlayotgan kim bo‘lishidan qat‘i nazar, nuri hisoblanadi. Tilning olijanob imkoniyatlar nutq orqali nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo‘lmas ekan tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi. So‘z va g‘azal

sultoni A.Navoiy til va nutq munosabatlarini shunday izohlaydi. «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa tilning manfaatidir».

Demak, til qanchalik zo'r bo'lmasin, u nutq uchun qurol sifatida xizmat qilar ekan. Uning kuch, qudrati nutq jarayonida namoyon bo'lar ekan. *Agar til o'q bo'lsa, nutq kamondir.* O'qning qudrati, kamonning qudratiga ham bog'liq.

Ma'lumki til inson aqlining, faoliyatining eng oliy va asosiy vositasidir. Chunki insonni boshqa jonzotlardan ajralib turadigan ham til emasmi?! Shunday ekan, inson aqliy faoliyatining eng oliy mahsul-lari tafakkur mevalari til, nutq orqali ro'yobga chiqadi. Til tafakkur mahsulining hayotga tatbiq etilish vositasi bo'luvchi qudratli quroldir.

Nutq vazifasi uning ontogenezdagi haqiqiy rivojlanish jarayoni bosqichini aks ettiradi, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga egadir:

1-vazifasi – individuallararo – kishilar o'rtasidagi muloqot vositasidir. Ushbu holatda nutq og'zaki nutq – monolog, dialog, bir nechta odamlar suhbatida chiqadi.

2-vazifasi – ichki individual – bu yerda nutq ko'plab ruhiy jarayonlarni (fikrlash, diqqat-e'tibor, xotira, tasavvur va boshq.) aniq-tiniq anglash darajasiga ko'targani hamda shaxsga ruhiy jarayonlarni tartibga solish va nazorat qilish imkonini bergani holda ularni amalga oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

3-vazifasi – umuminsoniy – bu o'rinda nutq alohida bir odamga umuminsoniy ijtimoiy-tarixiy tajriba xazinasidan axborot olish imkonini beradi. Ushbu holatda u grafik ramzlar va belgilarda moddiy-lashtirilgan yozma nutqdir.

Ta'lim muassasalarida o'qitish ikki shaklda amalga oshiriladi:
a) erkin nutqiy muloqotda; b) maxsus mashg'ulotlarda. Dialog ko'proq erkin nutqiy muloqotda paydo bo'ladi va u bolalar lug'atini boyitishning talaffuzga oid grammatik ko'nikmalarini tabiiy ravishda rivojlantirish bazasi, ravon nutq ko'nikmalariga ega bo'lish bazasi hisoblanadi. Dialog maxsus mashg'ulotlarda o'qitiladi (oyiga 1–2 ta mashg'ulot); Ta'lim muassasalarida bo'lib turgan vaqti mobaynida bola erkin muloqotda pedagog va boshqa bolalar bilan muloqotga

kirishadi. Uyda esa kattalar bola bilan turli mavzularda dialogga kirishishlari lozim. Dialogik nutqni (yoki og‘zaki nutqni) o‘rgatish odatda suhbat shaklida, ya‘ni kattalar bilan bola o‘rtasida hamda bolalarning o‘zlari o‘rtasida fikr almashish shaklida ro‘y beradi.

Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg‘ulotlar suhbat metodi (suhbat) va imitatsiya metodi asosida o‘tkaziladi. Mazkur metodlar ko‘pincha quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi:

Tayyorgarlik suhbatlari (so‘zlashish) usullari;

Teatrlashtirish usullari (imitatsiya, qayta aytib berish).

Tayyorlangan suhbatning quyidagi vazifalari mavjud:

To‘g‘ridan-to‘g‘ri bolalarni suhbatlashishga, ya‘ni suhbatdoshi so‘zlarini bo‘lmasdan tinglash, luqma tashlash uchun qulay paytni kutgani holda o‘zini tutib turish, suhbatdoshi uchun tushunarli qilib so‘zlash;

Yo‘ldosh – talaffuz va grammatik ko‘nikmalarni mashq qilish, ma‘lum so‘zlar ma‘nosini aniqlashtirish.

Suhbat jarayonida tarbiyachi savollar, topishmoqlar, badiiy so‘z kabi turli usullardan foydalanadi. Bu usullarning barchasi suhbat paytida bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini yo‘naltirish, nutqiy muloqotni ta‘minlash, bolalar fikrlarini, ularning diqqat-e‘tiborlarini, xotiralarni, emotsiyalarini faollashtirishga yordam beradi.

2. Ravon nutq mohiyati. Maktabgacha yoshdagi bolalarga nisbatan nutqning ikki shaklini – dialogik va monologik shakllarini ko‘rib chiqish lozim. *Dialog* ikki yoki bir necha so‘zlovchining biron-bir vaziyat bilan bog‘liq mavzudagi fikrlarining almashinuvi bilan tavsiflanadi. Dialogda, yuklamalardan foydalanilgan holda, sintaksik jihatdan sodda bo‘lgan darak, undov (iltimos, talab), so‘roq gaplarning barcha turlari namoyon etilgan. Til vositalari imo-ishoralar, mimika bilan kuchaytiriladi. Tarbiyachi shunday vaziyatni yaratishi kerakki, unda bolalar turli xil til vositalaridan foydalangan holda dialog tuzish–so‘rash, javob berish, tushuntirish, iltimos qilish, luqma tashlash va h.k. zaruratiga duch kelsin. Ushbu maqsadda bolaning oiladagi, maktabgacha ta‘lim muassasasidagi hayoti, uning do‘stlari va kattalar bilan munosabatlari, uning qiziqishlari va taassurotlari bilan bog‘liq turli xil mavzularda suhbat o‘tkazishdan foydalanish lozim. Aynan dialogda suhbatdoshni tinglash, savollar berish, mazmundan kelib

chiqqan holda javob berish qobiliyati rivojlanadi. Qayd etilgan malaka va ko'nikmalar monologik nutqni rivojlantirish uchun ham zarurdir.

Tengdoshlar bilan dialogik muloqotni yo'lga qo'yish uchun kooperativ tUSDagi faoliyat muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur faoliyat asta-sekinlik bilan shakllanadi. Dastlab bolalar ro'y berayotgan hodisalarni sharhlagan holda, yaqinda turib harakat qiladilar. Ushbu vaziyatda nutq tengdosh bolaning mavjud bo'lishi va u bilan so'zlashish imkoniyati orqali rag'batlantiradi hamda u o'z faoliyatini rejalashtirish va tashkil etish, shuningdek, ijtimoiy muloqot o'rnatish funksiyasini bajaradi.

Bolalar o'rtasidagi muloqot asosan amaliy xususiyatga ega. Dialog ko'pincha shunday shaklga olib boriladiki, bunda bola sherigining qisqa luqmalariga harakat bilan javob beradi yoki ro'y berayotgan hodisaga nisbatan o'z munosabatini nonutqiy vositalar yordamida ifodalaydi. Ular orqali bolalar bir-biriga e'tibor berishni, do'stlarini tovushidan bilib olishni, tashqi ko'rinish detallarini sezishni, nutqiy muloqot qilishni o'rganadigan ko'plab xalq o'yinlari mavjud.

Dialog muloqotini yo'lga qo'yish uchun stol o'yinlari va chop etilgan («loto», «domino») o'yinlardan foydalanish tavsiya etiladi. Juft bo'lib o'ynashda bolalar dialogik hamkorlik qilish usullarini: navbatga rioya qilish, bir-biriga xushmuomalalik bilan murojaat qilish, o'z nuqtayi nazarini dalil-isbotlar bilan himoya qilish, fikrlarini sherigi bilan muvofiqlashtirishni o'rganadilar. Bunday o'yinlarda biluvchanlikning asosi sifatida nutqiy topshiriqlarning har xil turlari ishtirok etishi mumkin, masalan: berilgan tovushli so'zlarni tanlab olish, akustik va artikulatsion jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlarni tabaqalashtirish, umumlashtiruvchi nomlarni tasniflash, rasmlar turkumi asosida birgalashib hikoya qilish va h.k.

3. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni ravon nutqqa o'rgatish. Bolalarda ravon nutqni rivojlantirish maktabgacha ta'lim muassasasining asosiy vazifasi hisoblanadi, maktabgacha yoshning nihoyasiga kelib bola kattalarga xos bo'lgan og'zaki nutqning asosiy shakllarini egallashi, ya'ni ravon nutqning ikki shakli – dialogik va monologik nutqni egallab olishi shart.

Maktabgacha ta'lim muassasasining vazifasi bolalarda ravon so'zlashuv nutqni (dialogik nutq) va monologik nutqni rivojlanti-

rishdan iborat. Soʻzlashuv nutqini shakllantirish vazifasi koʻp qirrali. Maktabgacha bosqichdagi kichik yoshli bolalarda ularga qaratilgan nutqni tinglash va tushunish, bir-birini tinglash, savollarga javob berish va oʻzi ham savollar berishi, suhbat mavzusi boʻyicha izchil javob berish qobiliyati shakllanadi.

Nutqning ushbu ikki turlari oʻrtasidagi farq matn ichidagi gapning mantiqiy aloqa turi bilan belgilanadi. Monolog doimo vaqtli yoki sabab-oqibatli aloqada boʻladigan (bir-biriga nisbatan) borliq faktlari haqida xabar qiladi.

Vaqtinchalik aloqa ikki tomonlama boʻlishi mumkin: faktlar haqiqatan ham bir vaqtdalik yoki ketma-ketlik munosabatlarida boʻlishi mumkin.

Bir vaqtning oʻzida mavjud boʻladigan faktlar haqidagi xabarlar tavsif deb ataladi. Faktlar ketma-ket keladigan xabar **bayon qilish** deyiladi. Sabab-oqibatli munosabatlarda boʻlgan faktlar haqidagi xabarlar esa **mulohaza** deb yuritiladi.

Ilk yoshda bola ravon nutqni eshitadi. Dastlab bu unga nisbatan aytilgan luqmalar, soʻngra esa ertaklar, hikoyalar, kattalarning monologik nutqlari boʻladi.

Ravon nutqdan til elementlari – tovushlar, morfemalar, soʻzlar, gaplarni ajratib olar ekan, bola ravon matnda har bir til elementining oʻrnini eslab qoladi, bu esa ilk yoshdan boshlab nutqdan oldingi mashqlar boshlanadigan til sezgilarini rivojlantirish jarayonini tashkil etadi.

Maʼlumki, ravon nutqda bolalarning boshqalar bilan voqea-hodisalar taʼsiri natijasida oʻzaro munosabati, aloqasi ifodalanadi. Bu ifoda bir yoki bir necha jummalarda oʻz aksini topishi mumkin. Ravon nutqning shakllanishida bolaning tevarak-atrof bilan munosabati, muomala shakli katta rol oʻynaydi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda ravon nutqni rivojlantirishda ancha-muncha tajriba, malaka va koʻnikmalar mavjud boʻlganligini hisobga olib, ularda ravon nutqni shakllantirishda, avvalo, ertaklar matnini tinglashda nimalarga eʼtibor berishimiz kerakligini aniqlab olishimiz zarur. Bular, avvalo, ona Vatan haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantirishdan boshlanadi. Unda «Maktabgacha taʼlim muassasalari uchun dastur»da bolalarni buyuk siymolar, sarkardalar, ulugʻ mutafakkirlar haqida bilim

berish nazarda tutilgan. Ana shularning barchasi bolalarning milliy qadriyatlarimiz haqidagi bilimlarini aniqlash, mustahkamlash va kengaytirish asosida ravon nutqni rivojlantirishga yordam beradi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni ijodiy hikoya tuzishga o'rgatish:

Mavzu: «Men yoqtirgan fasl»

Maqsad: *Shaxsiy tajribaga asosanib ravon nutqni rivojlantirish mantiqiy rivojlanib boruvchi hikoya tuzish qobiliyatlarini rivojlantirish.*

Vazifalar: *Shaxsiy hayot (tajriba)dan tugallangan hikoya tuzish malakasini shakllantirish, sabzavot va mevalar bo'yicha lug'atini faollashtirish, topishmoqlar mazmuniga tushunishga o'rgatish, maqoldagi so'zlarni aniq va burro aytish. –*

Kutilayotgan natijalar: *Shaxsiy hayot (tajriba)dan tugallangan hikoya tuzish malakasi shakllanadi, hikoya to'qishga qiziqish uyg'onadi, topishmoq, maqollar mazmunini tushunib oladilar.*

Kerakli jihozlar: *To'rt faslga oid katta rasmlar, to'rt faslga oid qirqma rasmlar.*

Mashg'ulotning borishi. Tarbiyachi: Bolalar hozir qanday fasl? (Qish) Qish faslida qanday o'zgarishlar ro'y beradi? Sizga qaysi fasl ko'proq yoqadi? Nima uchun yoqadi? Bugun biz «**Men yoqtirgan fasl**» mavzusida qisqa va tugallangan hikoya tuzishni o'rganamiz. Kelinglar, bolalar hozir biz kichik guruhlariga bo'linib olamiz.

– Bir yilda nechta fasl bor? (4ta fasl).

– Demak, biz to'rt guruhga bo'linamiz.

Bolalar guruhlariga bo'linish uchun bahor, yoz, kuz va qish fasllari tasvirlangan suratlarning qirqma bo'laklarini oladilar. Ular o'z fasllariga tegishli tasvirlarning qirqma bo'laklarini yig'ish bilan guruhlariga bo'linib oladilar. 1-guruh bolalari bahor faslini, 2-guruh bolalari yoz faslini, 3-guruh bolalari kuz faslini, 4-guruh bolalari qish faslining qirqma bo'laklarini yig'adilar. Natijada har bir guruhda katta fasl tasviri hosil bo'ladi. Har bir guruh o'z fasllari haqida hikoya tuzishlari kerak. Hikoya yakunida shu fasl haqida she'rlar, topishmoqlar aytishlari mumkin.

Bolalar hikoya tuzishda qiynalsalar tarbiyachi hikoya namunasini beradi.

Tarbiyachi: Men uchun sevimli fasl kuz. Kuzda shamol g'ir-g'ir esib turadi. Osmon toza va beg'ubor bo'ladi. Bog'larda kuzgi mevalar pishib yetiladi. Paxtazorlarda paxtalar oppoq bo'lib ochiladi. Dala va bog'larda ish qizg'in bo'ladi. Mevalar teriladi, kartoshka, piyoz, sabzi kabi sabzavotlar birin-ketin kovlanadi. Paxtalar teriladi.

Bolalarning tuzgan hikoyalari bo'yicha guruhlar taqdimoti o'tkaziladi. Har bir guruhning tuzgan hikoyalari tinglanadi va rahbatlantiriladi.

Tetiklashtiruvchi mashqlar

Quyosh

Erta tongda

Quyosh turib

Bolalarni erkalaydi,

Boshlarini silaydi.

Bilaklar ichki tarafi bilan bir-biriga tekkiziladi. Barmoqlar quyosh nurlari kabi keng yoyilgan holatda bo'ladi.

Tarbiyachi bolalarga fasllar haqida maqollar aytirib mashg'ulotni tugatishi mumkin.

1. Qish g'amini yozda ye.
2. Bahorgi harakat - kuzgi barakat.
3. Yozgi mehnat - qishgi rohat.
4. Yer haydasang kuz hayda,
Kuz haydamasang yuz hayda.

Bolalar bilimni tekshirish va mustahkamlash uchun savollar:

1. Bir yilda nechta fasl bor?
2. Siz qaysi faslni yoqtirasiz?
3. Mehnat haqida maqollar aytib bering.

4. Til tafakkur quroli va muomala vositasi. Til millatning noyob xazinasi bo'lib, doimo og'zaki va yozma holda namoyon bo'lgan. Boy, yorqin, maroqli, nutq so'zlayotgan kim bo'lishidan qat'i nazar, uning nuri hisoblanadi. Tilni olijanob imkoniyatlari nutq orqali, nutq jara-yonida ochiladi. Nutq bo'lmas ekan tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi. So'z va g'azal sulтони A. Novoiy til va nutq munosabatlarini shunday izohlaydi. «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa tilning manfaatidir».

Demak, til qanchalik zo‘r bo‘lmasin, u nutq uchun qurol sifatida xizmat qilarkan. Uning kuch qudrati nutq jarayonida namoyon bo‘lar ekan. Agar til o‘q bo‘lsa, nutq kamondir. O‘qning qudrati, kamonning qudratiga ham bog‘liq.

Buyuk bobomiz A. Novoiy so‘zga shunday baho berganlar.

«So‘zdirki, nishon berur o‘likka jondin,

So‘zdirki, berur jonga xabar jonondin.

Insonki so‘z ayladi judo hayvondin,

Balki, guhari sharifroq yo‘q ondin».

Qadimgi sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri «Qobusnoma»da ham til va nutqqa alohida e‘tibor berilganki, ular hozir ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmaganini ko‘ramiz. Kaykovus barcha hunarlar ichida so‘z hunari – notiqlikni a‘lo deb biladi: «Bilinki hamma hunardan so‘z hunari yaxshi».

Shuning uchun ham kishi suxandon va notiq bo‘lishni ta‘kidlaydi. Muallif notiqlikni egallashning yo‘lini tinimsiz mehnat va o‘rganish deb uqtiradi.

Hikoyat: «Shunday deb eshitdimki, bir kecha Xorun ar-Rashid bir tush ko‘rdi. Ya‘ni og‘zidagi hamma tishlari to‘kilib tushgan emish. Ertalab turib bir ta‘birchini chaqirib bu tush ta‘biri nima ekanini so‘radik. Ta‘birchi dedi: Ey amir al mo‘min sening huzuringda barcha qarindosh-urug‘laring o‘ladi, sendan boshqa hech kishi qolmaydi».

Xorun ar-Rashid dedi: «Mening yuzimga shunday dard anduh bilan to‘lgan so‘zni aytasanmi? Agar mening qarindoshlarim o‘lsalar men nima ish qilaman? Va qanday qilib kun kechiraman? - deb ta‘birchini yuz tayoq urishga buyurdi. So‘ngra boshqa bir ta‘birchini chaqirdi va tushining ta‘birini so‘radi. Ta‘birchi dedi: Ey amir al mo‘min, sening umring barcha qarindoshlaringning umridan uzun bo‘ladi. Xorun ar Rashid dedi: «Barcha aqlning yo‘li birdir va ikkovining ta‘biri bir yerdan chiqadi, ammo yuqoridagi ta‘birchining iborasi bilan keyingi ta‘birchining iborasi orasidagi farq kattadir», – dedi va Xalifa keyingi ta‘birchiga yuz tilla berishini buyurdi.

Ey farzand, so‘zingni yuzi va orqa tomonini bilgin, ularga rioya qilgin. So‘zlaganda ma‘noli gapir, bu notiqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda so‘zing qanday ma‘noga ega ekanligini bilmasang, qushga

o'xshaysan, bunday qushni to'ti deydilar. To'ti ham so'zlaydi, ammo so'zining ma'nosi bo'lmaydi. Shunday kishini notiq (suxango'y) deymizki, uning har bir so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin va xalqning har so'zi unga ma'lum bo'lsin. Bunday kishilar oqil (aqli) lar qatoriga kiradi.

...Bilgan so'zingni o'z joyila ishlatgin, vaqtni bekor o'tkazmagin. Agar vaqtni bekor o'tkaysang, donishmandlikka putur yetkazgan bo'lasan. Hamma vaqt to'g'ri gapir, be'sanilikni da'vo qilguvchi bo'lmagin, bilmagan ilmdan gapirmagil, shunda ilmdan non talab qilma. Har qanday talabing bo'lsa, bilgan ilm, ma'rifat va hunardan hozir bo'ladi. Bilmagan ilm, ma'rifat va hunarni bilmagan deb da'vo qilsang nech narsa hosil bo'lmaydi va behuda zahmat chekasan.

Har bir so'zga quloq sol, tezlik qilma. O'ylamasdan so'zlama. Har bir so'zni o'ylab gapir, xato aytgan gapingdan pushaymon bo'lmagaysan (**Qobusnomadan**).

Xulosa:

Ma'lumki til inson aqli faoliyatining eng oliy va asosiy vositasidir. Chunki insonni boshqa jonzotlardan ajratib turadigan ham til emasmi?! Shunday ekan, inson aqliy faoliyatining eng oliy mahsul-lari tafakkur mevalari til, nutq orqali ro'yobga chiqadi. Til tafakkur mahsulining hayotga tatbiq etilish vositasi bo'luvchi qudratli quroldir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Ravon nutq tushunchasi va uni rivojlantirish vazifalari haqida nimalarni bilasiz?*
2. *Ravon nutqning mohiyati nimalardan iborat.*
3. *Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni ravon nutqqa o'rgatish jarayoni qanday kechadi?*
4. *Til tafakkur quroli va muomala vositasi deyilishini asoslab bering.*
5. *Ta'lim muassasalarida o'qitish qanday shakllarda amalga oshiriladi?*
6. *Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni ravon nutqqa ijodiy o'rgatish usullari haqida nimalarni bilasiz?*

13-§. Dialogik nutqning mazmuni va vazifalari

Reja:

1. Bolalarni dialogik nutqqa o'rgatish muammolari.
2. Bolalarga dialogik nutqni o'rgatish usullari.

Tayanch tushunchalar: dialog, imitatsiya metodi, talaffuz, grammatik ko'nikma, dialogik nutq, jonlanish kompleksi, emotsional, ijobiy munosabat.

1. Bolalarni dialogik nutqqa o'rgatish muammolari. Dialogik nutq ikki va undan ortiq kishilar o'rtasida amalga oshiriladi. Nutqning bu ko'rinishi o'ziga xos xususiyatlarga ega, bu nutq keng jummalarni talab etmaydi. Shuning uchun dialogik nutq tarkibida to'liqsiz gaplar juda ko'p bo'ladi. Bunday nutq tarkibida so'roq va undov gaplar ham uchraydi.

Dialogik nutqning mazmuni va vazifalari

Dialog – suhbat bolaning kattalar va o'z tengdoshlari bilan muloqotining asosiy shakli hisoblanadi

Bolalar bog'chasida o'qitish ikki shaklda amalga oshiriladi:

- a) erkin nutqiy muloqot
- b) maxsus mashg'ulotlarda

Dialog ko'proq erkin nutqiy muloqotda paydo bo'ladi va u bolalar lug'atini boyitishning talaffuzga oid grammatik ko'nikmalarini tabiiy ravishda rivojlantirish, ravon nutq ko'nikmalariga ega bo'lish bazasi hisoblanadi. Dialog maxsus mashg'ulotlarda o'qitiladi (oyiga 1–2 ta mashg'ulot); Bolalar bog'chasida bo'lib turgan vaqti mobaynida bola erkin muloqotda pedagog va boshqa bolalar bilan muloqotga kirishadi. Uyda esa kattalar bola bilan turli mavzularda dialogga kirishishlari lozim. Dialogik nutqni (yoki og'zaki nutqni) o'rgatish odatda suhbat shaklida, ya'ni kattalar bilan bola o'rtasida hamda bolalarning o'zlari o'rtasida fikr almashish shaklida ro'y beradi.

Dialogik nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlarning ahamiyati.

Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlar suhbat metodi (suhbat) va imitatsiya metodi asosida o'tkaziladi. Mazkur metodlar ko'pincha quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi:

Tayyorgarlik suhbat (so'zlashish) usullari;

Teatrlashtirish usullari (imitatsiya, qayta aytib berish).

Tayyorlangan suhbatning quyidagi vazifalari mavjud:

To'g'ridan-to'g'ri – bolalarni suhbatlashishga, ya'ni suhbatdoshi so'zlarini bo'lmasdan tinglash, luqma tashlash uchun qulay paytni kutgani holda o'zini tutib turish, suhbatdoshi uchun tushunarli qilib so'zlash;

Yo'ldosh – talaffuz va grammatik ko'nikmalarni mashq qilish, ma'lum so'zlar ma'nosini aniqlashtirish.

Suhbat jarayonida tarbiyachi savollar, topishmoqlar, badiiy so'z kabi turli usullardan foydalanadi. Bu usullarning barchasi suhbat paytida bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yo'naltirish, nutqiy muloqotni ta'minlash, bolalar fikrlarini, ularning diqqat-e'tiborlarini, xotiralarni, emotsiyalarini faollashtirishga yordam beradi.

Bolaning kattalar bilan dialogining dastlabki belgilari «jonlanish kompleksi», ya'ni bolaning kattalarga nisbatan emotsional-ijobiy munosabati ko'rinishida paydo bo'ladi. 2–2,5 oydan boshlab kichkintoy dialogga kirishishni faol talab qila boshlaydi.

Dialogning birinchi shakli – emotsional-erkin (vaziyat-shaxs) shakldir. Bu boshqa odamga bo'lgan qiziqish, unga nisbatan emotsional munosabat bilan tavsiflanadi. Dialogning bunday shakli bola hayotining birinchi yarim yilligiga xos holatdir.

Dialogning yanada rivojlangan ikkinchi shakli – ya'ni emotsional-vositali (vaziyatli-amaliy) shakli bola hayotining ikkinchi yarim yilligida ro'y beradi. Bu dialog predmetlar orqali vositali dialogga aylantiriladi. Ushbu yoshda bolaning qiziqishlari atrof-dagi olamga yo'naltirilgandir. Unda yangi taassurotllarga e'tiyaj yorqin paydo bo'ladi. Bu yoshdagi rivojlantirish vazifalari quyidagilardan iborat:

Bolalar muassasalarida, oilada bolaga g'amxo'rlik ko'rsatayotgan kattalarga nisbatan emotsional bog'liqlik va ishonch hissini tarbiyalash. Unga nisbatan ijobiy diqqat-e'tiborga bo'lgan ehtiyojni qondirish. Kichkintoyning uni o'rab turgan atrof-olamga va uning o'ziga nisbatan qiziqishni rivojlantirishga ko'maklashish.

Ilk yoshdagi ijtimoiy rivojlanish vaziyati va uning genetik vazifasi.

Bola hayotining birinchi yili oxiriga kelib erishgan natijalari yangi ijtimoiy rivojlanish vaziyatini qurishni talab qiladi. Bu bolaning katta odam bilan birgalikdagi faoliyatiga oid vaziyatdir. Ushbu birgalikdagi faoliyat mazmuni - predmetlardan foydalanishning jamoatchilik tomonidan ishlab chiqilgan usullarini o'zlashtirishdan iborat (bola qoshiq bilan ovqatlanishni, stakandan ichishni, rasm chizishni, stulchaga o'tirish va hokazolarni o'rganadi).

Dialog jadal rivojlanishda davom etadi, zero, kattalar bilan bevosita muloqotsiz predmetli faoliyat mumkin emas. Predmetli faoliyat bilan bog'liq dialog faqat emotsionalligicha qolmaydi, u nutqiy dialogga aylanadi. Shunday qilib, ilk yoshdagi bosh vazifa narsalardan foydalanishning insoniy usullarini o'zlashtirish va nutqni rivojlantirishdan iborat bo'ladi.

Bola narsalar bilan harakat qilar ekan, hayotining ikkinchi yiliga kelib, ularning jismoniy (hajmi, shakli, rangi) va dinamik xususiyatlarini, masofaviy munosabatlarini (yaqin, uzoq), butun narsani qismlarga ajratish va qismlardan butun narsani yig'ishni (piramida, matrushka kabi o'yinchoqlarni qismlarga ajratadi va qayta yig'adi) o'zi uchun kashf qiladi. Biroq bola narsalar bilan qanchalik ko'p harakat qilmasin, u baribir ularni amalda qo'llashning jamoatchilik tomonidan ishlab chiqilgan usullarini (qoshiq bilan ovqat yeyiladi, bo'tqa aralashtiriladi; sochiqqa qo'llar, yuz artiladi; qalam bilan rasm chiziladi va h.k.) mustaqil ravishda kashf qila olmaydi. Narsalarning vazifasi va ularni amalda qo'llash usullarini bolaga kattalar o'rgatadilar.

2. Bolalarga dialogik nutqni o'rgatish usullari. Dialogga bo'lgan ehtiyoj, predmetli harakatlarni o'zlashtirish bolaning o'z faol nutqini ham talab qiladi. Nutq asosida umumlashtirishlar, fikrlashning ramziy vazifasi, ya'ni real narsalarning o'rnini almashtira olish hamda o'rnini bosuvchi narsalar va til belgilari bilan amallar bajarish qobiliyatlari rivojlanadi. Biroq nutqqacha predmetli harakatlarni aynan bir narsa bilan turli harakatlarni yoki turli narsalar bilan aynan bir xil harakatni bajarish, juftlik o'yinlarni rivojlantirish va umumlashtirishga oid uzoq yo'lni bosib o'tishga to'g'ri keladi.

Bola uchun katta yoshli odam – bitmas-tuganmas ijobiy emotsiyalar, qiziqarli taassurotlar va borgan sayin soʻz muhim ahamiyatga ega boʻlib boradigan oʻyinlar manbai hisoblanadi. Kattalar bilan dialogga kirishish, narsalar va oʻyinochqlarga egalik qilishga intilarkan, bola ushbu maqsadlarga erishish uchun soʻzdan foydalanish haqidagi chaqiriqqa javob beradi, baʼzida oʻzi tashabbus koʻrsatib, fikr bildiradi. Katta yoshli odam bola bilan dialogga kirishadi, bolaning bir soʻzli fikrlarini grammatik jihatdan toʻliq shakllantirilgan iboraga aylantirish orqali uning kamchiliklarini «tuzatadi» (Temur dadasining mashinasini koʻrib qoldi: «Bi-bi, dada». Ona: «Dadasining mashinasi. Ketdik, dadaga boramiz»).

Bola tilni faol oʻzlashtiradi. Soʻz ortida turgan tasavvur yagona oʻxshashlikdan («lyalya» - katta va kichik qoʻgʻirchoq) koʻproq oʻxshatishlargacha, keyinroq esa nisbatan aniq umumlashtirmalargacha («mol» soʻzidan sigir, qoʻy, echki va ot-eshaklarni ifodalashda foydalanishdan boshlab keyinchalik «mol» soʻzini faqat sigir va buzoqchalarga nisbatan qoʻllashgacha) rivojlanadi. Ayni bitta soʻz yordamida koʻp obrazli munosabatlar ifodalaniadi («nanna» soʻzi bir vaqtning oʻzida «bu non», «non bering», «non tushib ketdi» kabi maʼnolarni anglatishi mumkin va h.k.). Bola asta-sekin bu munosabatlarni grammatik jihatdan rasmiylashtirilmagan ikki soʻzli, keyinroq esa uch soʻzli gaplar orqali ifodalashni oʻrganadi. Ikkinchi yilning oxiriga kelib, dastlabki grammatik shakllar paydo boʻladi. Bolaning soʻz zaxirasi ortadi. 1 yoshu 6 oyda uning soʻz zaxirasi 30–40 ta soʻzni tashkil qilishi lozim. Fikrlar asosan bir tarkibli gaplardan iborat boʻladi. Bunda nonutqiy dialog vositalari (ifodali harakat, bevosita namoyish qilish, koʻzlarning toʻqnashuvi, mimikalar, imo-ishoralar va boshq) hamon hukmron boʻladi. Bola maishiy vaziyatlar maʼnosini va ularda qoʻllanilayotgan nutq mazmunini tushunib yetadi.

2 yoshga kelib bolaning soʻz zaxirasi 200–300 tagacha oʻsadi. Uning fikrlari grammatik jihatdan rasmiylashtirilmagan ikki-uch tarkibli iboralardan iborat boʻladi. Bola bilan katta yoshli odam bevosita dialogga kirishgan vaziyatda esa nutqiy dialog yetakchi dialog turiga aylanadi.

Bola hayotining uchinchi yiliga kelib nutq rivojlanishi koʻproq keng qamrovli vazifalar doirasida, eng avvalo, katta yoshli yaqin qa-

rindoshlari va bolalar bilan munosabatga kirishish hamda ular bilan birgalikda harakat qilish (nutqning kommunikativ vazifasi), atrof-olamni bilish (nutqning intellektual vazifasi) orqali davom etadi. Bola nutqiy dialogning asosiy shaklini - dialogik nutqni o'zlashtiradi. U tashabbus ko'rsatib fikr bildirishni, savollar berishni, javob kutishni, o'zi ham savollarga javob berishni, atrof-dagilarga iltimos va takliflar bilan murojaat qilishni o'rganadi. Bola o'z istak-xohishlari, hissiyotlari, fikrlarini ifodalash, kutilayotgan natijalarga erishish uchun so'zlardan foydalanadi. Biroq, bola tomonidan foydalanilayotgan so'zlar fonetik jihatdan ancha nomukammal bo'lib, u keng qamrovli ma'nolarni anglatadi. So'z va predmetli harakatlarni qo'llash, ular bilan mos ravishda harakat qilish orqali katta yoshli kishi bola bilan o'zaro bir-birini tushunishini va uning tilini boyitishni yo'lga qo'yadi.

Bola tashabbus ko'rsatish orqali dialog subyekti, teng huquqli hamkor sifatida chiqadi. O'zini tushunişlariga intilish, o'z istak-xohishlarining bajarilishiga erishish bolani to'g'ri so'zlashga majbur qiladi. Ushbu yoshda tengdoshlari bilan dialogga kirirish emotsional aloqa o'rnatish va o'z shaxsiga e'tiborni jalb qilishga yordam beradi: bolalar bir-birlari bilan o'ynash jarayonida o'z harakatlarini nutq bilan sharhlab boradilar, ammo hozircha ular bir-biriga to'g'ridan-to'g'ri yuzlanib, murojaat qilmaydilar.

Bola hayotining uchinchi yiliga kelib bolaning til muhitidagi faol yo'naltiruvchi faoliyati boshlanadi. Bu quvonchli kechinmalar ta'siri ostida vujudga keladigan tovushlar bilan turli o'yinlarda («shovqinli qo'shiqlar») va oddiy so'z ijodkorligida («golf-molflar», «o'yinpo'yin» va boshq.) ko'rinadi.

Bu yoshda u kattalar bilan dialogda ko'rgazmali-taassurotli vaziyatga tayanmagan holda o'z taassurotlarini nutqda ifodalay boshlaydi. Bolalar o'zlari o'qib chiqqan kitoblari, tinglagan ertaklari va o'zlarining ilgarigi tajribalari haqida (Mustaqillik maydoniga, hayvonot bog'iga uyushtirilgan sayohat, qorbobo sovg'alari va boshqalar haqidagi xotiralar) fikr bildiradi boshlaydilar.

Bola hayotining ikkinchi yilida nutqiy rivojlantirish vazifalari: Nutqni tushunish. Bolaga eng oddiy, uning o'ziga tanish bo'lgan maishiy vaziyatlar, jarayonlar va o'yin vaziyatlarini ochib beruvchi oson tu-

shuniladigan soʻzlar va oddiy iboralar zaxirasini kengaytirish. Odamlar, xonadagi va undan tashqaridagi narsalar, hayvonlar, oʻsimliklar, uyjoylar va ularning vazifasini ifodalovchi soʻzlar zaxirasini asta-sekin kengaytirib borish. Old koʻmakchilar va ravishlar yordamida ifoda qilinadigan vaziyatlarni tushunishni (ikkinchi yarim yillikda), buyumlar sifati, ularning hajmi va rangini belgilovchi soʻzlarni tushunishni shakllantirish. Kattalarning mazmuniga koʻra bogʻlangan 2–3 ta harakatdan iborat boʻlgan topshiriqlarini diqqat bilan tinglash, tushunish va bajarishni oʻrgatish (...koptokni ol va menga uzat).

Barcha rejimli vaziyat jarayonlarida ishonch bildirilgan his-hayajonli dialogni yoʻlga qoʻyish. Bola imkoni boʻlgan har qanday nutqiy koʻrinishlar va vokallashuvlarning paydo boʻlishiga koʻmaklashish. Imo-ishoralar va yuz ifodasi bilan bir qatorda istak-xohishlarni ifodalash va atrofdegilar bilan oʻzaro munosabatlarni yoʻlga qoʻyish uchun zarur boʻlgan soʻzlardan foydalanishga; turli sabablar bilan kattalar va bolalarga murojaat qilish: savol berishga; koʻrganlarini bir nechta soʻzlarda hikoya qilib berishni oʻrganishga (yil oxirida) undash.

Bolalarning kishilarni ularning yoshi va jinsiga mos holda belgilovchi soʻzlardan, xonadagi va xonadan tashqaridagi buyumlardan, ayrim hayvonlardan va oʻsimliklardan, atrofdegilar kishilar va hayvonlar harakatlaridan, notirik va tirik obyektlardan, ayrim mehnat harakatlaridan foydalanishlari uchun tegishli holatni vujudga keltirish.

Bola hayotining uchinchi yilida nutqiy rivojlantirish vazifalari.

Nutq funksiyalari va shakllari. Bolaning imkon doirasidagi va undan tashqaridagi nutq vositalari bilan faol dialogga kirishish, kattalarning savollariga va takliflariga javob berish, oʻz istak-xohishlarini, hissiyotlarini, fikrlarini ifoda qilgan holda tashabbus koʻrsatib fikr bildirishga intilishini qoʻllab-quvvatlash; tengdoshlari ishlariga qiziqishini, oʻz taassurotlarini ular bilan oʻrtoqlashishni istashini, oʻyin harakatlarini, roʻy berayotgan hodisaga munosabatini nutq bilan ifodalashga qiziqishini ragʻbatlantirish; shaxsiy tajribadan kelib chiqqan holda bolaning oʻziga yaqin mavzular boʻyicha, hayvonlar hayoti, transport (shahar) haqida vaziyatdan tashqari dialog qilishga undash. Bolalarni buyumlar, ularning harakati va sifati belgilash uchun soʻzlardan foydalanishga undash.

Xulosa:

Lugʻatni soʻzlar bilan – kishilar, oʻsimliklar, oziq-ovqatlar, kiyim-boshlar, mebellar, uy hayvonlari va ularning bolalari, oʻyinchoqlarning nomlari bilan, buyumlar qismlarining nomlari (koʻylak yengi va yoqasi; mashina kuzovi va gʻildiraklari) bilan boyitib borish. Oʻyinlarda bolalarga harakatlarning soʻzdagi ifodasini oʻz ifoda harakatlari va oʻyinchoqlar harakatlari bilan taqqoslashni oʻrgatish.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

- 1. Dialogik nutqning mazmuni va vazifalari nimalardan iborat?*
- 2. Dialogik nutq tarkibi qanday gaplardan iborat?*
- 3. Dialogik ravon nutqni rivojlantirishda qanday mashgʻulot metodlaridan foydalaniladi?*
- 4. Bolalar qachondan dialogga kirishishni talab qila boshlaydi?*
- 5. Ilk yoshdagi ijtimoiy rivojlanish vaziyati va uning genetik vazifasi haqida nimalarni bilasiz?*

14-§. Bolaning ijtimoiy va shaxs sifatida shakllanishida dialogning ahamiyati

Reja:

1. *Maktabgacha yoshdagi bola nutqning grammatik to'g'riligini o'stirish.*
2. *Dialogik nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlarning ahamiyati.*

Tayanch tushunchalar: aksil va yaqin ma'noli so'zlar, sinonimiya, antonimiya, morfologiya, so'z yasash, sintaksis, intonatsiya, reproduktiv va qidiruv savollar, imitatsiya, dorilfunun.

1. **Maktabgacha yoshdagi bola nutqning grammatik to'g'riligini o'stirish.** Dialogni rivojlantirish nafaqat shunchaki nutqning muayyan kompozitsion shaklini o'zlashtirish, balki bolaning ijtimoiy va shaxs jihatdan shakllanishining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Dialogik dialog nafaqat aloqa (intellektual mazmun) va o'z manfaatlariga yo'nalishni, balki sherikning nuqtayi nazarini, uning qiziqishlari, istaklari, kayfiyatini hisobga olishni ham ko'zda tutadi. Bolalar bunday tajribani kooperativ tusdagi faoliyat (birgalikda yasash, chizish, jamoa o'yinlarini o'ynash) natijasida to'playdilar. Tengdoshlari bilan dialog qilishda bola nutqi mazmundorlikka (dialog vaziyatidan qat'i nazar) dalolatdir.

Maktabgacha yoshdagi katta bolalarning dialogik negizida nutqning yangi shakli – monolog tug'iladi va shakllanadi. U bolaning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari, atrof-muhit haqidagi bilimlarini o'rtoqlashish istagi oqibatida vujudga keladi. Bunda nutq qisqa hikoya shakliga ega bo'ladi. Hikoyada, albatta, bolani lol qoldirgan va uni hayajonga solgan biron-bir qiziq hodisa (tabiat qo'ynidagi qiziqarli uchrashuv, ukasining kulgili harakatlari va h.k.) aks etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar tanish ertaklarni, multfilmlar mazmunini aytib berishni, o'qiganlarini so'zlab berishni xush ko'radilar.

Maktabgacha yoshdagi katta bolalarning eng muhim yutug'i – jaranglayotgan nutqqa qiziqishning shiddat bilan rivojlanishi, til

faoliyatini eng oddiy anglashning shakllanishidir. Soʻzga nisbatan lingvistik munosabat dabdurustdan tovush, qofiya, mazmun bilan oʻtkaziladigan oʻyinlarda, soʻz ahamiyati haqidagi savollarda, ularning jarangdorligi va mazmunida koʻrinadi. Til voqeligini anglash uning barcha tomonlarini - fonetik, leksik, grammatik tomonlarini qamrab oladi. Soʻzga nisbatan ongli munosabat lugʻatni takomillashtirishga (antonimlar, sinonimlar, koʻp maʼnoli soʻzlarni tushunish), nutqning tovush madaniyatini rivojlantirishga (tovush talafuzi, tinglash qobiliyati, intonatsiya ifodaviyiligi), nutqning grammatik toʻgʻriligini shakllantirishga (morfologiya, soʻz yasash, sintaksis), ravon nutqni rivojlantirishga taʼsir koʻrsatadi.

Lugʻatni rivojlantirishda uning sifat jihatidan takomillashtirilishi oldingi oʻringa chiqadi. Bu antonimiya (oʻtkir-oʻtmas, achchiq-chuchuk), sinonimiya (oʻtkir, uchkir, charxlangan), koʻp maʼnolilik (oʻtkir pichoq, achchiq qalampir, oʻtkir til)-kabi hodisalarni tushunish va ulardan nutqda faol foydalanishga taalluqlidir. Bolalar tabiat hodisalari, narsalar, insonlarning xatti-harakatlarini taqqoslashda turlicha va umumiy xususiyatlarni ajratishni hamda aksil va yaqin maʼnoli soʻzlar, qiyoslashlar, aniq feʼllar, oʻxshatishlar yordamida ularni nutqqa olib kirishni oʻrganadilar. Soʻz yasashda sinonim yoki antonimni tanlab olish usullari bolalarni koʻp maʼnoli soʻzlar bilan tanishtiradi. Buyumlar funksiyalarini taqqoslash asosida umumlashtiruvchi nomlar shakllanadi (hayvonlar, idish-tovoqlar, transport va h.k.).

Maktabgacha davrdagi katta yoshda nutqning grammatik jihatdan toʻgʻriligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatning paydo boʻlganligi va rivojlanganligi, aniq va toʻgʻri gapirishga intilish bilan bogʻliqdir. Toʻgʻrilikka intilish grammatikaning barcha sohalari-da, yaʼni – morfologiyada (shaklning aniq shakllanishida, koʻp turdagi shakllarni oʻzlashtirishda), soʻz yasashda (non uchun – nondon, tuz uchun – tuzdon), sintaksisda (ogʻzaki nutq tuzilmasini bartaraf etish: «va» bogʻlovchisini koʻp marta qoʻllash orqali gapni «choʻzish» hamda bir gapda toʻgʻridan-toʻgʻri va bilvosita nutqni aralashtirib yuborish) paydo boʻla boshlaydi. Nutqning grammatik toʻgʻriligiga intilish bola hayotining yettinchi yilida roʻy beradi. Besh yoshli bola hali ham ishtiyiq bilan grammatik shakllarni oʻynaydi va aynan soʻz

bilan amalga oshirilayotgan ana shu sinovgina nutqning grammatik to'g'riligini yanada rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratadi.

Lug'atni rivojlantirish, nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, grammatik to'g'rilikni shakllantirish ravon nutq tuzish usullarini o'zlashtirish (bog'lovchilar, o'rin-hol, leksik takrorlashlar, sinonimlar yordamida gaplarni bog'lash vositalari; tavsiflash, bayon qilish tuzilmasi) bilan uzviy bog'liqdir. Ko'p turdagi vazifalarni bajarish munosabati bilan dialogik nutq negizida rivojlangani holda nutqning barcha jihatlari tilni anglashni shakllantirishga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq holda bo'ladi hamda buning uchun bolaning katta bilan muayyan shakldagi dialog turiga muhtoj bo'ladi. Bu nafaqat tashqi dunyo va boshqa odamni anglashga, balki tilning o'zini, uning tuzilishi va faoliyat yuritishni anglashga ham yo'naltirilgandir.

Nutqiy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlari kirishuvchanlik ko'rinishlarida hamda ayni paytda til va ravon nutqni egallash sur'atida ifodalanadi. Ko'pchilik bolalar o'z harakatlarini sharhlashni, atrofdagilar e'tiborini o'ziga jalb qilishni xush ko'radilar. Bunda ayrim bolalarda nutqiy dialog amaliy faoliyat bilan zid keladi va buning natijasida bunday ko'p gapiruvchi bolakay ish bajarishda guruhdagi boshqa bolalardan ortda qola boshlaydi. Unchalik kirishimli bo'lmagan bolalar ham so'zlaydilar, lekin odatda ular amaliy vazifalarni tez va to'g'ri hal etadilar.

Ravon nutqning paydo bo'lish muddati va mahsuldorligi ham farq qilishi mumkin. Ilk turdagi nutqiy rivojlanishda maxsus tayyorgarlik-siz hikoya qilib berish 4–5 yoshdan boshlanadi. Bolalar sehrli ertaklarni, bo'lgan voqealarni bir-birlariga so'zlab beradilar, o'yinchoqlardan foydalangan holda o'ziga xos hikoyalar to'qiydilar. Agarda bola yetti yoshida tanish an'anaviy ertakni («Zumrad va Qimmat») mustaqil hikoya qilib bera olsa, o'yinchoqlar, suratlar asosida kichik og'zaki insho to'qiy olsa – bu hammasi me'yoridaigidan dalolatdir.

Bolalarning o'z tashabbusiga ko'ra, yoki kattalarning taklifiga ko'ra hikoya qilib berishga qiziqishini qo'llab-quvvatlash, ertaklar, suratlar va o'z shaxsiy tajribasiga oid taassurotlarning so'zdagi mazmunini qisqa hikoya, mulohaza, tavsiflar yordamida ifodalashni o'rgatish ravon nutqning paydo bo'lish omilidir.

Dabdurustdan tugʻilgan soʻz ijodkorligida, tovushlar va qofiyalar bilan oʻtkaziladigan oʻyinlarda, soʻzlar bilan amalga oshiriladigan sinovlarda, ularning jarangdorligi va ahamiyati, soʻzlar mazmunini talqin qilishda koʻzga tashlanadigan soʻzlarga qiziqishni qoʻllab-quvvatlash. Til voqeligini eng oddiy anglashni rivojlantirish, bolalarni «tovush», «soʻz», «gap» atamaları bilan tanishtirish.

Yuqorida bayon qilinganlar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, maktabgacha boʻlgan bosqichdagi katta yoshga yetib bola hayotining eng muhim davrlaridan biri – uning birinchi «dorilfununi» nihoyasiga yetadi. Ammo haqiqiy dorilfunun talabasidan farqli ravishda bola birdaniga barcha fakultetlarda taʼlim oladi. U jonli va jonsiz tabiat sirlarini oʻrganadi (albatta, imkon darajasida), matematikadan dastlabki saboq oladi. Shuningdek, eng oddiy notiqlik kursini ham oʻtaydi, oʻz fikrlarini mantiqan va ifodali bayon qilishni oʻrganadi. Filologiya fanlarini oʻrganish natijasida nafaqat badiiy adabiyot asarlarini emotsional qabul qilishni, uning qahramonlariga qaygʻurishni, balki badiiy ifodalilikka oid til vositalarining eng oddiy shakllarini his qilish va tushunish koʻnikmalariga ham ega boʻladi. Bola kichik tilshunosga aylanadi, chunki u nafaqat soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilish va gap tuzishni, balki soʻzlar qaysi tovushdan va gaplar qaysi soʻzlardan tashkil topishini anglab olishni oʻrganadi. Bularning barchasi maktabda muvaffaqiyatli taʼlim olish, bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish uchun zarurdir.

2. Dialogik nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashgʻulotlarning ahamiyati. Nutqda eng muhim metod bu dialogik nutq, yaʼni bolalar bilan soʻzlashishdir. Soʻzlashish ogʻzaki nutqning eng oddiy shakli boʻlib, unda bola oʻzini tutishi, koʻz qarashi, xatti-harakati, ovozining past-balandligi, tezligi kabi turli holatlar hisobga olinadi. Soʻzlashish – dialogik nutq, asosan kattalar yordamida amalga oshiriladi va u ayniqsa, tevarak-atrofni bilish jarayonida yaxshi natijalar beradi. Jumladan, jamoat joylarida, koʻpchilik oʻrtasida nutq madaniyatiga rioya etishga eʼtibor qaratiladi.

Bunda bir-birining nutqini toʻldirib borish, tuzatishlar kiritish, soʻrash, soʻrab bilib olish dialogik nutqqa oʻrgatishning usullari sanaladi.

Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlardan biri suhbat metodi quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi:

Tayyorgarlik suhbatini (so'zlashish) usullari;

Teatrlashtirish usullari (imitatsiya, qayta aytib berish).

Suhbatning quyidagi vazifalari mavjud: Bolalarni To'g'ridan-to'g'ri suhbatlashishga, ya'ni suhbatdoshi so'zlarini bo'lmasdan tinglash, luqma tashlash uchun qulay paytni kutgani holda o'zini tutib turish, suhbatdoshi uchun tushunarli qilib so'zlash.

Yo'ldosh – talaffuz va grammatik ko'nikmalarni mashq qilish, ma'lum so'zlar ma'nosini aniqlashtirish.

Suhbat jarayonida tarbiyachi savollar, topishmoqlar, badiiy so'z kabi turli usullardan foydalanadi.

Mashg'ulot ishlanmasi:

Mavzu: Jamoa hayotidan hikoya tuzish: «Bizning maktabgacha ta'lim muassasamiz».

Maqsad: Tarbiyachining rejasi asosida shaxsiy hayotda bo'lgan voqealarni hikoya qilib so'zlab berishga o'rgatish.

Vazifalar:

Shaxsiy hayot (tajriba)dan tugallangan hikoya tuzish malakasini shakllantirish.

Gapirayotganda so'zlarni bir-biriga bog'lab, jumlar tuzish malakasini mustahkamlash.

Aytilgan jumlaning qanday holat (kayfiyat)da aytilganini aniqlash (xafa, xursand).

Tovushga xos xususiyatlarni aniqlash.

Kutilayotgan natijalar:

Shaxsiy hayot (tajriba)dan tugallangan hikoya tuzish malakasi shakllanadi.

Gapirayotganda so'zlarni bir-biriga bog'lab, jumlar tuzishga o'rganadilar.

Tovushga xos xususiyatlarni bilib oladilar.

Kerakli jihozlar:

Mavzuga oid rasmlar.

Stol, stul, rangli qog'oz va qalamlar, o'yin ishtirokchilari.

Mashg'ulotning borishi:

Tarbiyachi: Bolalar, hozir biz uchun qadrdon bo'lgan maktabgacha ta'lim muassasasi haqida suhbatlashamiz. Biz maktabgacha ta'lim muassasasini sevamiz. U bizning ikkinchi uyimiz. Siz maktabga borganingizda o'qituvchingiz maktabgacha ta'lim muassasasi haqida so'rab qolishi mumkin. Shunda siz qiynalib qolmasligingiz uchun shu mavzuda hikoya tuzishga o'rganamiz.

1. Siz qatnagan maktabgacha ta'lim muassasasi qaysi ko'chada joylashgan?

2. U necha qavatli?

3. Maktabgacha ta'lim muassasasining qanday xonalari bor?

4. Maydoncha, yer uchastkalari bormi?

5. Uning kiraverishi qanday bezatilgan?

Tarbiyachi: Maktabgacha ta'lim muassasasi haqida suhbatlashib oldik. Endi kim shu mavzuda hikoya tuzib beradi? (Tarbiyachi namu-naviy hikoya berishi mumkin).

Maktabgacha ta'lim muassasasi Olmazor ko'chasida joylashgan. Ikki qavatli. Birinchi qavatida oshxona, hamshira, mudira xonalari bor. Shu qavatda muzey xonasi ham bor. Musavvirlar kiraverishini o'zbek xalq ertaklaridan lavhalar bilan bezatishgan. Biz maktabgacha ta'lim muassasasini sevamiz (5–6 ta bolalar hikoyalari tinglanadi).

Tarbiyachi: Men hikoyalarinigizni eshitib, maktabgacha ta'lim muassasangizni qanchalik yaxshi ko'rishingizni bilib oldim. Hozir «Maktabgacha ta'lim muassasasi» jumlasini men chaqirgan bola aytadi. Qolgan bolalar aytilgan gap qaysi kayfiyatda aytilganini aniqlaydilar (Bolalar jumlani xafa, xursand kabi holatda-kayfiyatda aytishlari mumkin).

Jismoniy daqiqa:

Bolalar bilimni tekshirish va mustahkamlash uchun savollar :

1. Maktabgacha ta'lim muassasasi qaysi ko'chada joylashgan?

2. U necha qavatli?

3. Maktabgacha ta'lim muassasamizning qanday xonalari bor?

4. Uning kiraverishi qanday bezatilgan?

5. Kimning hikoyasi sizga yoqdi?

Jonlantirish uchun savollar:

1. Bolalarga dialogik nutqni o'qitishning asosiy metodini tavsiflab bering.
2. Suhbatdan qaysi tarkibiy komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin?
3. Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga oid mashg'ulotlarda pedagog qaysi asosiy metodlardan foydalanishi zarur?
4. Reproduktiv va qidiruv savollari nimani anglatadi?

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Maktabgacha yoshdagi bola nutqning grammatik to'g'riligini qanday o'stiriladi?*
2. *Dialogik nutqni rivojlantirishga doir maxsus mashg'ulotlarning qanday ahamiyati bor?*
3. *Nutqda eng muhimi qaysi?*
4. *Dialogik ravon nutqni rivojlantirishga doir qanday maxsus mashg'ulotlarni bilasiz?*
5. *Dialogik nutqqa o'rgatish usullari haqida nimalarni bilasiz?*

15-§. Bolalarni monologik nutqqa o'rgatish

Reja:

1. *Monologik nutqini shakllantirishning nazari asoslari.*
2. *Monologik nutqini shakllantirish usullari.*

Tayanch tushunchalar: zanjirli aloqa, intonatsiya, kontaminatsiyalangan, Monologik nutq, so'z ijodkorligi, nutqning grammatik tizimi.

1. Monologik nutqni shakllantirishning nazariy asoslari. Monologik nutq bir kishining boshqalarga qaratilgan nutqi hisoblanadi va hikoya qilish, xabar berish, o'qigani yoki eshitganini qayta so'zlab berish, o'zi savol berib, o'zi javob berish shaklida namoyon bo'ladi.

Bolalarga keng yoyilgan fikr tuzishni o'qitishda tarbiyachi ularda matn tuzilmasi (boshi, o'rtasi, oxiri) haqidagi eng oddiy bilimlarni, gap bilan fikrning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalar haqidagi tasavvurni shakllantirishi zarur. Aynan ushbu ko'rsatkich (gaplar o'rtasidagi aloqa vositasi) nutqiy fikrning ravonligini shakllantirishning muhim shartlaridan biri sifatida ishtirok etadi.

Har qanday tugallangan fikrda iboralarni bog'lashning keng tarqalgan variantlari mavjud bo'ladi. Gaplarni bog'lashning eng keng tarqalgan usuli – bu zanjirli aloqadir. Olmosh, leksik takrorlash, sinonimik jihatdan o'rin almashish mazkur aloqaning asosiy vositalari hisoblanadi. Zanjirli aloqa nutqni yanada moslashuvchan va rang-barang qiladi, chunki bola bu usulni egallar ekan, bir so'zni qayta takrorlashdan qochadi.

Pedagog bolalarga gaplarni parallel ravishda bog'lashni o'rgatishi zarur, bunda gaplar bir-biriga ulanmaydi, balki taqqoslanadi yoki hatto qarama-qarshi qo'yiladi (Kuchli shamol esardi. Quyon iniga yashirinib oldi).

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarga ravon matnlar tuzishni o'rgatishda ularda mavzuni va aytilgan so'zning asosiy fikrini ochib berish, matnga sarlavha qo'yish qobiliyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Ravon fikrni tashkil etishda intonatsiya katta rol o'ynaydi, shuning uchun ayrim gaplar intonatsiyasidan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, umuman, matnning tarkibiy birligi va mazmunan tugallanganligini qayd etishga yordam beradi.

Kattalar bilan bolalarning birgalikdagi so'z ijodkorligi monologik nutqni rivojlantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Endigina besh yoshga to'lgan bolalar tanish ertaklarni hikoya qilib berish, voqealar to'qish, shaxsiy tajribasidan so'zlab berishga qiziqishni namoyon qiladilar. Katta yoshli kishi yo'naltiruvchi va aniqlashtiruvchi savollarni berish, o'yin vaziyatlarini yaratish orqali bola tashabbusini qo'llab-quvvatlashi darkor. Pedagogning sekingina hikoya mazmunini, rejasini, voqealarning ehtimoliy rivojini, so'z shaklini aytib qo'yishi birgalikdagi so'z ijodkorligida muhim ahamiyatga egadir.

Axborotni uzatish yoki uni bayon qilish usullariga ko'ra fikr bildirishning quyidagi turlarini ajratish mumkin: Tasvirlash, bayon qilish mulohaza, ular maktabgacha yoshdagi bolalarning ravon fikrlarida kontaminatsiyalangan (aralash) ko'rinishda uchrashi mumkin, ya'ni ularda tasvirlash (mulohaza) usullari bayon qilishga qo'shibil ketadi (va aksincha).

Har xil turdagi matnlar tuzishni o'qitishni ishlarning suhbat, o'zining va begonalarining matnini tahlil (baholash) qilish, reja tuzish va u bo'yicha hikoya qilish, matn sxemasidan (modelidan), turli xil mashqlardan foydalanish kabi shakllarda amalga oshirish tavsiya etiladi.

So'z predmetlar, jarayonlar, xususiyatlarni nomlash uchun muhim til birligi hisoblanadi. So'z ustida ishlash nutqni rivojlantirish borasidagi ishlarning umumiy tizimida eng muhim ishlardan biri hisoblanadi.

Ona tilining lug'at tarkibini egallash uning grammatik tizimini o'zlashtirish, ravon monologik nutqni rivojlantirish, nutqning tovush jihatini shakllantirishning zarur shartidir.

So'zning til birligi sifatidagi ajralmas xususiyati uning mazmunidir. Insonda so'zlarning turli ma'nolarini tushunish ko'plab yillar davomida rivojlanadi. Pedagog so'zdan foydalanishda semantik aniqlikni ta'minlash uchun bolani aynan bir so'zning turlicha ma'nolari bilan tanishtirishi zarur. Bolada so'zlar va so'z birikmalarini matn

bilan, nutqiy vaziyat bilan qo‘llash ko‘nikmasini rivojlantirish ravon fikrlarni hosil qilish, so‘zlardan erkin foydalanish va ularni mazmuniga qarab bog‘lashda til vositalarini erkin tanlash qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi.

Narsalarning so‘zdagi ifodasi (nomi)ni bolalar ularni o‘rab turgan borliq bilan tanishish jarayonida o‘zlashtirib oladilar. Biroq, maktabgacha yoshdagi bolaning lug‘ati nafaqat miqdor jihatdan o‘shiga, balki sifat jihatdan takomillashuviga (so‘zlar ma‘nosini aniqlashtirish, sinonimlar, antonimlar, ko‘p ma‘noli so‘zlarni qo‘llashdagi semantik aniqlik, ko‘chma ma‘nolarni tushunish) muhtojdir.

Agarda muayyan so‘zni qo‘llashni o‘rgatish uning mazmuni bilan bog‘liq bo‘lib, so‘z ustida ishlash jarayonida assotsiatsiya asosidagi bog‘liqliklar o‘rnatilsa, bolalar ushbu so‘zni tezroq o‘zlashtiradilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalar lug‘atini rivojlantirishda so‘zlarni mavzuga oid guruhlariga birlashtirish tamoyili muhim hisoblanadi. Til birliklari o‘zaro bog‘langan va bir-biriga tobe bo‘ladi. Mavzuga oid qatorlarni tashkil qiluvchi so‘zlar umumiyliги negiz atrofida joylashadigan semantik maydon hisoblanadi. Chunonchi, ko‘p ma‘noli so‘z bo‘lmish *igna* archasimon daraxt bargi ma‘nosida quyidagi semantik maydonga kiradi: daraxt - daraxt tanasi – novdalar – yashil – momiq - o‘sadi - tushib ketadi. Aynan shu so‘z «tikuv ignasi» ma‘nosida boshqa semantik qatorga kiradi: tikmoq - tikib qo‘ymoq - mato ustidan ip bilan tikmoq – ayollar ko‘ylagi - erkaklar ko‘ylagi – naqsh – o‘tkir-o‘tmas va h.k.

2. Monologik nutqni shakllantirish usullari. Bolalarda grammatik tizimni – sintaksis, morfologiya, so‘z hosil qilishni shakllantirish o‘zining alohida xususiyatlariga ega bo‘lib, ularni rivojlantirish uchun pedagog turli vositalarni qo‘llashi darkor. Morfologiya va so‘z hosil qilishni o‘zlashtirish uchun rag‘batlantiruvchi til o‘yinlari; sintaksisni rivojlantirish uchun esa, keng fikr bildirish uchun motivatsiyani yaratish muhim.

Ma‘lumki, bolalar o‘z iqtidoriga qarab turlicha darajada rivojlanadi va o‘z navbatida pedagogning rahbarligi ham bosqichli xususiyatga ega bo‘ladi. Bola hayotining beshinchi yilida pedagog rag‘batlantirishga (gap so‘z hosil qilish va so‘z ijodkorligi xususida bormoqda); oltin-

chi yilda – gap tarkibini eng oddiy tahlil qilish, nutqning grammatik to‘g‘riligini shakllantirishga (so‘z o‘zgartirishda); yettinchi yilda – hosila so‘zlar o‘rtasidagi rasmiy-semantik munosabatlarni oddiy tahlil qilishga, nutqiy ijodkorlikka, murakkab sintaktik tuzilmalarni ixtiyoriy tuzishga alohida e‘tibor berishi lozim.

Didaktik o‘yinlar va grammatik mazmundagi mashqlar – bolalarning tilga oid o‘yinlarini, ularning grammatik sohasidagi faolligini rag‘batlantirishning muhim vositasidir. Pedagog bolalarga so‘z birikmasini o‘ylab ko‘rish, so‘ngra gapda so‘zlarni bir-biri bilan to‘g‘ri bog‘lash qobiliyatini o‘rgatishi zarur.

Bolalar fikrlarida murakkab sintaktik tuzilmalarni shakllantirishni yozma nutq vaziyatida, ya‘ni bola matnni aytib turadigan, katta yoshli kishi esa, uni yozib boradigan vaziyatda amalga oshirish tavsiya etiladi.

Bolaga bir turdagi tuzilmalardan foydalanmagan holda so‘zlarning to‘g‘ri tartibini qo‘llashni o‘rganishda yordam beradigan mashqlarga alohida e‘tiborni qaratish zarur.

Muhimi, bolada gap tarkibi haqida va har xil turdagi gaplarda leksikadan to‘g‘ri foydalanish haqida oddiy tasavvurlar shakllansin. Buning uchun bolalarga gapda so‘zlarni biriktirishning turli usullarini, so‘zlar o‘rtasidagi ayrim mazmunli va grammatik bog‘liqliklardan foydalanishni hamda gapni intonatsion jihatdan rasmiylashtirishni o‘rgatish zarur.

Shunday qilib, nutqning grammatik tizimini shakllantirish jarayonida sintaktik birliklar bilan amallar bajarish ko‘nikmasi shakllanadi, muayyan muloqot sharoitida va ravon monologik fikrlarni tuzish jarayonida til vositalarini ongli ravishda tanlash ta‘minlanadi.

Bola nutqi, agarda u atrofdegilarga tushunarli bo‘lsagina ishonchli muloqot vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa fikrni so‘zlarda izchil, ravon va to‘liq ifodalashga, aniq so‘zlarni tanlashga, talaffuzning sofligi va to‘g‘riligiga bog‘liq. Qulay shart-sharoitlarda u yoki bu darajada ushbu xususiyatlar bolada aniq reja asosida o‘qitish, turli metodik usullarni qo‘llash yo‘li bilan hosil qilinadi.

Tarbiyachi bolalarning tafakkurini va uning nutqining barcha jihatlarini, shu jumladan, obrazlilikni ham ularga atrofdagi hayot, oila va

maktabgacha ta'lim muassasasining maishiy hayoti, kishilar mehnati, ijtimoiy voqea va hodisalar bilan, jonli tabiat va predmetli olam bilan tanishish imkonini beradigan darajada rivojlantiradi. Maktabgacha yoshdagi bolalar borliqni faol qabul qiladilar va atrof-muhitdagi hayotga qo'shib ketadilar, bu esa ularda so'z zaxiralarning tez o'rtishiga olib keladi.

Xulosa:

Bolalar lug'atini boyitishning asosiy manbasi bo'lib kattalar nutqi, birinchi navbatda, bolalarni o'qitib, tarbiyalaydigan tarbiyachining nutqi hisoblanadi. Ular tarbiyachidan obrazli so'zlarni, ifoda va qo'llash usullarini o'zlashtirib oladilar; ular nima yaxshi-yu nima yomonligini ajratib ololmaydilar va eshitgan barcha so'zlarga taqlid qiladilar. Shuning uchun tarbiyachining nutqi namunaviy bo'lishi lozim. Obrazli nutqni rivojlantirish keng ma'noda nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Monologik nutqni shakllantirishning nazariy asoslari nimalardan iborat?*
2. *Monologik nutq qanday shaklda namoyon bo'ladi?*
3. *Gaplarni bog'lashning eng keng tarqalgan usuli qaysi?*
4. *Monologik nutqni rivojlantirishning asosiy shartini ayting?*
5. *Fikr bildirishning qanday turlari mavjud?*
6. *So'zning til birligi sifatidagi xususiyati haqida nimalarni bilasiz?*
7. *Monologik nutqni shakllantirish usullarini sanab bering?*

16-§. Turli yosh bosqichlarida monologik nutqni o'rgatish ishining mazmuni va uning vazifalari

Reja:

1. *Bolalarga monologik nutqni o'rgatish ishining mazmuni va vazifalari.*
2. *Monologik nutqni rivojlantirishga doir mashg'ulotlar.*

Tayanch tushunchalar: monologik nutq, jarayon, shaxsiy hayot, xususiyat, shaxsiy qobiliyat.

1. Bolalarni monologik nutqni o'rgatish ishining mazmuni va vazifalari. Hikoya qilib berish (monologik nutq)ga o'rgatishdir. Ravon nutqni rivojlantirishda monologik nutq katta yordam berishi amaliyotda o'z isbotini topgan. Tafakkurning rivojlanlanganligi lug'at boyligi, jumla tuzish malakasi, o'z fikrini erkin va ravon bayon eta olish ko'nikmasi bilan chambarchas bog'liq.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarga muayyan mavzular bo'yicha ertaklar, rasmlar asosida hikoya tuzish topshirig'i ham berilishi lozim. Bunday topshiriq ustida ishlash orqali ularda mustaqillik, ijodiy faollik rivojlantiriladi. «Bizning oila», «Bahor fasli», «Qo'g'irchoq teatrida», «Ertaklar mamlakatida», «Qo'g'irchoqlarim-ovunchoqlarim», «Uch ayiq», «Quyong'lar», «Qovoqpolvon» va boshqa mavzularda hikoya tuzishni tavsiya etish bolalarni nihoyatda qiziqtiradi.

Jumlani to'g'ri tuzish, tovushlarni, qo'shimchalarni to'g'ri talaffuz etish, yoshiga mos darajada tasviriy vositalardan to'g'ri foydalana olishiga yordam berib boriladi.

«Bolalar maktabgacha ta'lim muassasalari dasturi»ga binoan muayyan mavzular bo'yicha mustaqil jumlar tuzish, ona tiliga xos tovush, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, nutqning ta'sirchanligiga erishish, rasmlar asosida hikoya tuzish, kichik hajmli badiiy asarlarni qayta hikoya qilib berish, manzarali rasmlar asosida hikoyalar tuzish talab etiladi. Lekin kuzatishlar bu talablarning to'liq bajarilmayotganini ko'rsatadi.

Vaholanki, bolalarning nutqini rivojlantirishda badiiy adabiyotning imkoniyatlari kattadir.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilari badiiy adabiyot namunalari bilan har kuni tanishtirilib boriladi. hikoyatlar, rivoyatlar, ertaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar va qo'shiqlar ular nutqining ifodaliligini ta'minlab qo'ya qolmaydi, balki so'z zaxirasini ham boyitadi, adabiy til imkoniyatlaridan bahramand qiladi.

«Bolalar maktabgacha ta'lim muassasalari uchun dastur»da badiiy adabiyot namunalari bilan tanishish uchun tavsiya etilgan ro'yxatdan mashg'ulotlar o'tkazishda keng foydalaniladi.

Dasturda qo'shimcha adabiyotlar ham tavsiya etilgan bo'lib, bular asosiy adabiyotlar vositasida o'tiladigan mavzularni to'ldirishga va mashg'ulotlarni yanada boyitishga yordam beradi.

Bolalar nutqini rivojlantirishda eng muhim vazifalar sifatida ularning lug'atini boyitish va faollashtirish, nutqining grammatik tuzilishini, tovush madaniyatini, dialogik va monologik nutqni shakllantirish, badiiy adabiyot namunalari bilan foydalanish juda muhimdir.

Ma'lumki, bolalarning kundalik faoliyatida hikoya tuzishga yo'naltirishda ularni so'zlashga undamoq zarur. Masalan, «Kecha biznikida to'y bo'ldi» mavzusida bolalarning o'zi tuzgan hikoyani quyidagicha yo'naltiruvchi savollar bilan to'ldirish mumkin.

Sizlarnikida «Qanaqa to'y bo'ldi?», «To'yga kimlar keldi?», «Sen to'yda nima ish qilding?», «To'y yaxshimi?» yoki bolalardan biri betob bo'lib qoldi deylik. Sog'aygandan so'ng maktabgacha ta'lim muassasasiga kelgan kuni, albatta, savol-javob bo'ladi: «Sobir, Zokir yoki Gulchehra nima uchun maktabgacha ta'lim muassasalariga kelmay qo'yding?»

– «Men kasal bo'lib qoldim».

Shunda tarbiyachi bolani so'zlatish, hikoya qilishga undash uchun quyidagi savollarni beradi: «Qanday kasal bo'lding?», «Uyga shifokor chaqirdilaringmi?», «Qanday davolanding?», «Betobligingda zerikmasliging uchun senga qanday kitob o'qib berishdi?», «Bizga ham aytib bergin-chi?».

Bundan tashqari, mashg'ulotlar xonasi jihozlarini o'zgartirib boshish, bolalar chizgan rasmlar ko'rgazmasi, kichkintoylar uchun kitoblar ko'rgazmasini uyushtirish jarayonidagi dialogik yoki monologik hikoyalar ham katta ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Bu borada bizga bolalarning oilalari yaxshi yordam berdilar. Natijada sovg'a qilingan kitob, kasb haqida suhbat, musiqiy lahzalar, mehnat jarayoni, bolalarning oilasidagi yaqin kishilari – yozuvchi, shoir, rassom, bastakor, quruvchi, haydovchi, doktor, o'qituvchi, chilingar va boshqalar haqida maroqli hikoyalar tuzishga sabab bo'ldi.

Bolalarning turli ko'katlar, gullar bayramida gullar, yangi yil ertaligidagi turli hayvonlar rovida chiqishlari, qo'g'irchoq teatri spektakli kabi turli hikoyalarda o'z ifodasini topdi. Demak, yaratilgan sog'lom, qiziqarli muhit ma'naviy sog'lomlikning muhim mezonini – ravon nutqning ham sog'lom bo'lishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, ravon nutqning har bir talabini reja asosida bir tizimda, maqsadga muvofiq amalga oshirishini ta'minlaydi.

2. Monologik nutqni rivojlantirishga doir mashg'ulotlar.

Mavzu: Jamoa hayotidan hikoya tuzish: «Bizning bog'cha».

Maqsad: *Tarbiyachining rejasi asosida shaxsiy hayotda bo'lgan voqealarni hikoya qilib so'zlab berishga o'rgatish.*

Vazifalar:

- Shaxsiy hayot (tajriba)dan tugallangan hikoya tuzish malakasini shakllantirish.
- Gapiroyotganda so'zlarni bir-biriga bog'lab, jumlar tuzish malakasini mustahkamlash.
- Aytilgan jumlaning qanday holat (kayfiyat)da aytilganini aniqlash (xafa, xursand).
- Tovushga xos xususiyatlarni aniqlash.

Kutilayotgan natijalar:

- Shaxsiy hayot (tajriba)dan tugallangan hikoya tuzish malakasi shakllanadi.
- Gapiroyotganda so'zlarni bir-biriga bog'lab, jumlar tuzishga o'rganadilar.
- Tovushga xos xususiyatlarni bilib oladilar.

Shaxsiy hayot (tajriba)dan tugallangan hikoya tuzish malakasi shakllanadi.

Gapirayotganda soʻzlarni bir-biriga bogʻlab, jumlar tuzishga oʻrganadilar.

Tovushga xos xususiyatlarni bilib oladilar.

Kerakli jihozlar:

Mavzuga oid rasmlar.

Stol, stul, rangli qogʻoz va qalamlar, oʻyin ishtirokchilari.

Mashgʻulotning borishi:

Tarbiyachi: Bolalar, hozir biz uchun qadrdon boʻlgan maktabgacha taʼlim muassasasi haqida suhbatlashamiz. Biz maktabgacha taʼlim muassasasini sevamiz. U bizning ikkinchi uyimiz. Siz maktabga borganingizda oʻqituvchingiz maktabgacha taʼlim muassasasi haqida soʻrab qolishi mumkin. Shunda siz qiynalib qolmasligingiz uchun shu mavzuda hikoya tuzishga oʻrganamiz.

1. *Siz qatnagan maktabgacha taʼlim muassasasi qaysi koʻchada joylashgan?*
2. *U necha qavatli?*
3. *Maktabgacha taʼlim muassasasining qanday xonalari bor?*
4. *Maydoncha, yer uchastkalari bormi?*
5. *Uning kiraverishi qanday bezatilgan?*

Tarbiyachi: Maktabgacha taʼlim muassasasi haqida suhbatlashib oldik. Endi kim shu mavzuda hikoya tuzib beradi? (Tarbiyachi namunaviy hikoya berishi mumkin).

Maktabgacha taʼlim muassasasi Olmazor koʻchasida joylashgan. Ikki qavatli. Birinchi qavatida oshxona, hamshira, mudira xonalari bor. Shu qavatda muzey xonasi ham bor. Musavvirlar kiraverishini oʻzbek xalq ertaklaridan lavhalar bilan bezatishgan. Biz maktabgacha taʼlim muassasasini sevamiz (5–6 ta bolalar hikoyalari tinglanadi).

Tarbiyachi: Men hikoyalaringizni eshitib, maktabgacha taʼlim muassasangizni qanchalik yaxshi koʻrishingizni bilib oldim. Hozir «Maktabgacha taʼlim muassasasi» jumlasini men chaqirgan bola aytadi. Qolgan bolalar aytilgan gap qaysi kayfiyatda aytilganini aniqlaydilar (Bolalar jumlani xafa, xursand kabi holatlardagi kayfiyatda aytishlari mumkin).

Jismoniy daqiqa:

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar :

1. *Maktabgacha ta'lim muassasasi qaysi ko'chada joylashgan?*
2. *U necha qavatli?*
3. *Maktabgacha ta'lim muassasamizning qanday xonalari bor?*
4. *Uning kiraverishi qanday bezatilgan?*
5. *Kimning hikoyasi sizga yoqdi?*

O'zbek xalq maqollari bolalarni tarbiyalaydi va ularga hayotdagi yangiliklarni o'rgatadi.

O'zbek xalq maqollari

Ishlagan - tishlaydi,
Ishlamagan – kishnaydi.

Bog'ni boqsang, bog' bo'ladi,
Botmon dahsar yog' bo'ladi.
Boqimsiz bog' tog' bo'ladi,
Yurak-bag'ring qon bo'ladi.

Dehqon bo'lsang kuz hayda,
Kuz haydamsang, yuz hayda!

Oltin o'tda, odam mehnatda bilinar.

Bugungi ishni ertaga qo'yma!

Yigit kishiga yetmish hunar ham oz,
Barvaqt qilingan harakat
Hosilga berar barakat.

Bir yil tut ekkani kishi
Yuz yil gavhar teradi.

Bir kun burun sochsang,
Hafta burun o'rasan.

Birni kessang, o'nni ek!

Bobongning tol ekkani-
O'ziga non ekkani.

Gap bilan shoshma,
Ish bilan shosh!

Ish seni yengmasin,
Sen ishni yeng!

Ko'pchilik qo'lda unum ko'p.

Topishmoqlar bolalarni o'ylashga, topqirlikka o'rgatuvchi qadimiy janrlardan biridir.

O'zbek xalq topishmoqlari

Tunda ko'rib, cho'g' deysan,
Tongda turib, yo'q deysan.

(Yulduz)

Keragida suvga otasan,
Qimirlashin poylab yotasan.

(Qarmoq)

Qo'shaloq tovoq,
Ichi to'la yog'.

(Yong'oq)

Oyna emas jimirlar,
Tek turolmas, qimirlar.

(Suv)

Qo'lsiz, oyoqsiz eshik ochar.

(Shamol)

Kasbi doim taqir-tuqur,
Qayda ilon ko'rsa cho'qir.

(Laylak)

Katta oppoq dasturxon
Yer yuzini qoplagan,

(Qor)

Birlashtirib kiyimni
Issiq tutadi sizni.

(Tugma)

Og'zi yo'g'u, tishi bor,
Duradgorda ishi bor

(Arra)

Kundalik tarix o'zi
Har yerda uning so'zi.

(Gazeta)

Tez aytishlar

Erkin egatga ertagi ekinni ertalab ekdi.

Shokir sholipoyada shovqin solib, shaqildoqni shaqillatdi.

Bir juft cho'p ko'pmi, qo'sh juft cho'p ko'pmi.

Jamila jiydani joyiga joyladi.

Shu mushuk, shum mushuk, shumshuk mushuk.

Tez aytishni tez-tez ayt.

Sovuqda tustovuq sovuq qotdi.

Boqi boqqa, Soqi toqqa bordi.

Qo'sh qo'lqop, qo'shovi ham bo'sh qo'lqop.

Gulsara gul saralab gul sanadi.

Tubsiz dengiz dedingizmi, dengiz tengsiz dedingizmi?

O'ktam ko'm-ko'k, ko'rkam ko'klam rasmini ko'p ko'k qalamda chizmoqchi.

Zanjir, sarjin, anjir.

Qurilishga terak kerak,
Demak, ekmoq kerak terak.

Tolib turipni tarozida tortib topshirdi.
Oq choynakka oq qopqoq, ko'k choynakka ko'k qopqoq.

Oltin o'tloq – oq o'tloq.

Xulosa:

Bolalar nutqini rivojlantirish samaradorligiga erishish uchun ularning bilim darajasi, qiziqishi va shaxsiy qobiliyati xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rejali tarzda rivojlantirish uchun nafaqat ertaklar bilan tanishtirish avvalombor ularni asosli ravishda tanlash, eng ahamiyatli so'zlarni ularning mavzu jihatdan xilma-xilligi, ya'ni sifat tarkibi, ma'nosi bo'yicha o'rganishni ta'minlash ham dolzarb masaladir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Bolalarga monologik nutqni o'rgatish ishining mazmuni nimalardan iborat?*
2. *Uning vazifalari haqida ma'lumot bering.*
3. *Monologik nutqni rivojlantirishga doir mashg'ulotlar qanday tashkil etiladi?*
4. *Monologik nutqni rivojlantirishga doir mashg'ulotlar tuzilayotganda nimalarga e'tibor qaratish lozim?*

17-§. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan lugʻat ishini olib borishning mazmuni

Reja:

1. *Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan lugʻat ishini olib borish vazifasi.*
2. *Lugʻatni boyitish va faollashtirish.*

Tayanch tushunchalar: *lugʻat ishi, lugʻat zaxirasi, nutq madaniyati, umumlashtirish, assotsiativ metod, sheʼva leksikasi, lugʻatni egallash, antonimiya, sinonimiya, tashbeh (epitet)lar.*

1. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan lugʻat ishini olib borish vazifasi. Lugʻat ishining bosh vazifasi – lugʻat zaxirasini boyitish, kengaytirish va faollashtirishdan iboratdir.

Bolalar lugʻatini boyitish asosini bolaning til ongiga mavzuga oid soʻzlar, sinonimik qatorlar, antonimik juftliklar, koʻp maʼnoli soʻzlarni kiritish tashkil qiladi.

Bolalar bilan sinonimlar ustida ishlash (mazmuniga koʻra bir-biriga yaqin soʻzlarni tanlash) mavzuga oid soʻzlar guruhlarini (harakat feʼllari: yurmoq, qadam tashlamoq, sudralmoq va h.k. yoki nutqni belgilovchi feʼllar: aytdi, soʻradi, javob berdi, qichqirdi va boshq.) oʻzlashtirishga oid ishlar bilan uygʻunlashib ketishi lozim.

Antonimlar ustidagi ishlar (qarama-qarshi maʼnoga ega boʻlgan soʻzlar) bolalar bilan soʻz birikmalari va gaplar tuzishda amalga oshirilishi kerak. Pedagog bolalarga maqollarda, matallarda antonimlarni topishni oʻrgatishi zarur. Koʻp maʼnoli soʻzlarda antonimlarni topish bolalarning soʻz haqidagi tasavvurlarini kengaytiradi, uning mazmunini aniqlashtirishga yordam beradi. Qarama-qarshi maʼnoga ega boʻlgan soʻzlardan iborat soʻz birikmalarini tanlar ekan, bolalar soʻzlarning koʻp maʼnoliligini yanada chuqurroq tushunadilar (eski koʻylak – yirtilgan, eski doʻst – uzoq doʻst).

Soʻzlarning koʻp maʼnoliligini maktabgacha yoshdagi bolalarga ularga yaxshi tanish boʻlgan aniq predmet ahamiyatiga ega boʻlgan (ruchka, igna, yashin, gavdaning orqa tomoni, oyoq)

soʻzlarda koʻrsatish darkor. Koʻp maʼnoli soʻzlar ustidagi ishlar quyidagi yoʻnalishlar boʻyicha olib borilishi mumkin: soʻzni aytish, unga belgilar va harakatlar tanlash – soʻz birikmasini, soʻngra gaplarni tuzish va oxir-oqibatda koʻp maʼnoli soʻzlardan ravon matnda foydalanish.

Lugʻat ishi jarayonida (va boshqa nutqiy vazifalarni hal etish jarayonida) pedagog bolalarda nutqning aniqlik, toʻgʻrilik, ravonlik, ifodalilik kabi sifatleri amalga oshishiga erishishi zarur. Bolalarda fikr bildirish uchun soʻzlovchining niyatini aniq aks ettiruvchi leksik vositalarni tanlab olish qobiliyatini shakllantirishga alohida eʼtibor qaratish lozim.

Bolalar bilan lugʻat ishlarini tashkil qilar ekan, pedagog quyidagilarni hisobga olishi lozim:

- leksikani tashkil etishning mavzuga asoslangan tamoyili;
- semantik jihati (bolani soʻz mazmuni bilan tanishtirish);
- soʻzlarni birlashtirishning assotsiativ metodi.

Leksika ishlarining barcha turlarini boshqa nutqiy vazifalar bilan oʻzaro bogʻliqlikda soʻzli oʻyinlar, mashqlar, ijodiy vazifalar shaklida oʻtkazish tavsiya etiladi.

Leksik mazmundagi oʻyinlar va mashqlar – nutqning mazmun jihatini rivojlantirishning zarur sharti hisoblanadi. Ularda turli predmetlar va obyektlarni taqqoslash, turli umumiy xususiyatlar va funksiyalarni ajratish muhim ahamiyatga ega. Bunda real obyektlar (oʻyinchoqlar, rasmlar, kiyimlar, mebel va h.k.) ham, xayoliy vaziyatlar (quvnoq va gʻamgin tulkichaning harakatlari, erta va kech kuz ob-havosi va h.k.) ham taqqoslanishi mumkin. Hikoya qilishdan oldingi lugʻat mashqlari bolalarning ravon nutqlarining aniq va obrazli soʻzlar hamda iboralar bilan boyitilishiga yordam beradi.

Lugʻat ishlarini oʻtkazishda tarbiyachi bolaning umumiy nutq madaniyatiga taʼsir qiladi, unga umumiy ravishda qabul qilingan adabiy soʻzlar va ifodalarni maʼlum qiladi, ularni toʻgʻri tovush va grammatik shaklda ifoda qiladi, bunda u bolalarda uchraydigan sheva leksikasini bartaraf qiladi (taʼqiqalaydi), ularni adabiy meʼyorlar bilan almashtiradi. “Lugʻatni egallash» atama-

si – bu nafaqat soʻzni oʻzlashtirish, uni tushunish, balki uni albatta qoʻllash, nutqiy faoliyatda foydalanish demakdir. Insonning yuqori nutq madaniyati, lugʻatining boyligi haqida u «eshitilgan», insonning jonli nutqini bezab turgan taqdirdagina soʻz yuritish mumkin. Lugʻat ishidagi asosiy jihat – bu faqat bolalarga yangi soʻzni tanishtirish emas, balki ularni faol nutqqa kiritishir. Bolalar bogʻchasidagi lugʻat ishi – bu bolalarning faol lugʻatini notanish yoki ular uchun qiyin boʻlgan soʻzlar bilan reja asosida boyitib borishdan iboratdir.

2. Lugʻatni boyitish va faollashtirish. Lugʻatni rivojlantirishda uni sifat jihatdan takomillashtirish dastlabki oʻringa chiqadi. Bu antonimiya (*oʻtkir-oʻtmas, achchiq-chuchuk*), sinonimiya (*oʻtkir - uchi oʻtkirlangan, oʻtkirlangan*), koʻp maʼnolilik (*oʻtkir pichoq, achchiq qalampir, achchiq til*) kabi hodisalarni tushunish va ularni nutqda faol qoʻllashga taalluqlidir. Bolalar narsalar, tabiat hodisalari, insonlar qilmishlarini koʻrib, ulardagi har xillik va umumiylikni aniqlashni hamda ularning maʼnosi qarama-qarshi yoki bir-biriga yaqin boʻlgan soʻzlar, taqqoslashlar, aniq feʼllar, tashbeh (epitet)lar yordamida nutqda aks ettirishni oʻrganadilar. Soʻz birikmasiga sinonim yoki antonimni tanlab olish usullari bolalarga soʻzlarning koʻp maʼnoga egaligini tushuntiradi. Narsalarning funksiyalarini taqqoslash asosida umumlashtiruvchi nomlar (hayvonlar, idish-tovoqlar, transport va boshq.) shakllanadi.

Lugʻatni rivojlantirish, nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, grammatik jihatdan toʻgʻrilikni shakllantirish ravon nutqni tuzish usullarini (gaplarni bogʻlovchilar, leksik takrorlashlar, sinonimlar yordamida bogʻlash vositalari; tavsiflash, bayon qilish, mulohaza yuritish tuzilmasi) oʻzlashtirish bilan uzviy bogʻliqdir. Turli funksiyalarni bajarish bilan bogʻliq dialogli muloqot negizida rivojlangan nutqning barcha tomonlari til ongining shakllanishiga bevosita bogʻliq boʻladi va ular buning uchun bolaning kattalar bilan muayyan shakldagi muloqotiga, toʻgʻrirogʻi, nafaqat tashqi olam va boshqa odamni bilishga qaratilgan muloqotga, balki tilning oʻzini, uning tuzilishi va faoliyatini anglab yetishga qaratilgan muloqotga muhtoj boʻladilar. Lugʻat ishlariga oid dasturlarni

amalga oshirish mashg'ulotlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Bu tizim uch xil ko'rinishdagi mashg'ulotlardan tashkil topadi:

Lug'at ishlari atrof-olamdagi doimo kengayib borayotgan narsalar va hodisalar doirasi bilan tanishtirish jarayonida amalga oshiriladigan mashg'ulotlar (ekskursiya, narsalarni namoyish qilish va h.k.);

Lug'at ishlari bolalarning atrof-dagi narsalar va hodisalar haqidagi bilimlarini chuqurlashtirishga tayanadigan mashg'ulotlar (sifatlar, xususiyatlar, o'ziga xos jihatlari bilan tanishtirish);

Umumlashtirishlar jarayonida lug'at ishining hal qiluvchi vazifasi tushunchalarni shakllantirishdan iborat bo'lgan mashg'ulotlar. Nutqiy va lug'atni rivojlantirishning bilish jarayonlarini rivojlantirish bilan yagonaligi (qabul qilish, tasavvur qilish, fikrlash). Nutqiy va bilish faoliyatining aniq maqsadni ko'zlagan holda tashkil etilishi, bilish faoliyatini tashkil etish uchun asos sifatida ko'rgazmaviylikning mavjudligi.

Mashg'ulot:

Mavzu: Suratga qarab hikoya tuzish: «Paxta – milliy boyligimiz».

Maqsad: *Tasvir bo'yicha mazmunli hikoya tuzishga o'rgatish.*

Vazifalar:

- Tasvir bo'yicha voqeani tugallashga, suratga nom topishga o'rgatish.
- Gapirganda so'zlarni bir-biriga bog'lab, jumlar tuzish malakasini mustahkamlash.
- Paxtaning o'zbek xalqi turmushidagi o'rni, asosiy milliy boyligimizdan, biri ekanligini tushuntirish.
- Bog'lanishli nutq – hikoya tuzish ko'nikmalarini shakllantirish.
- «Paxtazor» mavzusida bolalar lug'atlarini faollashtirish.
- Bolalarning faol lug'atiga mexanizator, paxta terar mashina, mahsulotlar nomlarini kiritiladi.

Kutilayotgan natijalar:

- Tasvir bo'yicha mazmunli hikoya tuzishga o'rganadilar.
- Hikoya to'qishga qiziqish uyg'onadi.
- Gapirganda so'zlarni bir-biriga bog'lab, jumlar tuzish malakasi mustahkamlanadi.

Kerakli jihozlar: «Paxtazor» mavzusida rasmlar, paxtadan tayyorlanadigan mahsulotlardan namunalar (paxta, sovun, ip kabilar).

Mashg'ulotning borishi. Bolalarga ko'rinarli qilib «Paxtazorda» mavzusida surat ilinadi. Tarbiyachi qisqagina kirish suhbatini o'tkazadi.

Bolalar, paxta – o'zbek xalqining faxri, milliy boyligi hisoblanadi. Uni e'zozlab «Oq oltin» deb ataydilar. Paxta yetishtirish uchun dehqonlarimiz juda ko'p mehnat qiladilar. Bahor va yozda paxtani parvarish qiladilar. Kuzda paxtalar oppoq bo'lib ochiladi. Hosil yig'ib terib olinadi. Paxtadan ip, gazlama, yog', qog'oz kabi mahsulotlar olinadi. So'ngra tarbiyachi bolalar diqqatini suratga jalb qiladi.

1. *Suratda qayer tasvirlangan? (paxtazor).*
2. *Bolalar nima haqida suhbatlashyaptilar?*
3. *Suratga nima deb nom berish mumkin?*
4. *Paxtalarni qanday mashinalar teryapti?*
5. *Paxta terar mashina haydovchisini kim deb ataymiz? (mexanizatorlar)*
6. *Paxtadan qanday mahsulotlar olinadi?*

Tarbiyachi: Mana endi, suratga qarab hikoya tuzishga harakat qiling. Avval hikoyaga qanday nom berishingizni ayting?

Bolalar hikoya tuzishga qiynalsalar tarbiyachi hikoya namunasini beradi.

Tarbiyachining hikoya namunasi:

Katta paxta dalasi. Paxtalar qiyg'os ochilgan. Uchta paxta terar mashina paxta dalasida ishga tushirilgan. Paxta terar mashinani mexanizatorlar boshqaryaptilar. Shahzoda va Zuhridinlar paxtazorni tomosha qilib turibdilar. Zuhridin Shahzodaga «Men katta bo'lsam albatta mexanizator bo'laman. Mashinada paxta terishni orzu qilaman» dedi.

Hikoyangizni qiziqarli tugating (bolalar hikoyalarini tugatishga qiynalsalar, tarbiyachi ularga yordam berishi mumkin).

Harakatli o'yin: «Kim tezroq paxta teradi».

Ikkita guruh bittadan yugurib borib, chanoqni olib, savatga solishadi, orqaga qaytib, safning ortiga turishadi.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar

- *Paxtani kimlar yetishtiradi?*
- *Paxtadan qanday mahsulotlar olinadi?*
- *Paxtalarni qaysi mashinalarda teradilar?*
- *Kimning hikoyasi sizga yoqdi?*

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan lug‘at ishini olib borish vazifasi.*
2. *Ko‘p ma‘noli so‘zlar ustidagi ishlar qaysii yo‘nalishlar bo‘yicha olib boriladi?*
3. *Lug‘at ishi jarayonida qaysi sifatarning oshishiga erishiladi?*
4. *Lug‘at ishlarini tashkil qilishda nimalarni hisobga olish lozim?*
5. *Lug‘atni boyitish va faollashtirishga qanday erishiladi?*

18-§. Maktabgacha ta'lim muassasasida nutqni rivojlantirish metodikasi

Reja:

1. *Nutqiy va fonematik eshitishni rivojlantirish.*
2. *Nutqiy muloqot madaniyatini shakllantirish.*
3. *Tovush tizimi, intonatsiyaning mohiyati va mazmuni.*

Tayanch tushunchalar: *nutqiy va fonematik eshitish, nutqiy muloqot, tovush tizimi, tovush artikulatsiyasi, artikulatsiya, intonatsiya, jismoniy daqiqa, ohang, tembr, pauza, og'zaki (dialogik) nutq, ravon nutq, tovush madaniyati, nutqni rivojlantirish, tetiklashtiruvchi mashq, orfoepik talaffuz, xalqona talaffuz, prosodemalar, nonutqiy vosita, orfoepiya.*

1. Nutqiy va fonematik eshitishni rivojlantirish. Bolalarning ona tilida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xalq ma'naviy boyliklarini qanchalik meros qilib olishlari, tarbiyalanuvchilarning kelgusida o'z davrining ilmiy yutuqlarini o'zlashtira olishlari, ularning insoniyatning ilg'or she'riy va estetik ideallariga sodiqligi, ya'ni mustaqil O'zbekistonda demokratik jamiyatning to'laqonli quruvchilari bo'la olishlari tarbiyachiga bog'liqdir.

Bolalarga nutqni o'rgatish uchun bo'lajak tarbiyachi nutqni rivojlantirish metodikasi nazariyasini chuqur o'rganishi va ushbu sohaning fanga ma'lum bo'lgan metodlarini o'zlashtirishi, bolaning ona tilini o'zlashtirish qonuniyatlarini tushunib yetishi lozim.

Ta'limning fonetika sohasidagi vazifalari. Quloqni tovushlarga va yangi tildagi so'zlarga o'rgatish, tovush qurilishining asosiy qonuniyatlarini farqlash zarurligi; to'g'ri adabiy talaffuz qoidalarini o'zlashtirish, tilning tovush qurilishi asosiy qoidalari, ya'ni undoshlarning qattiqligi-yumshoqligi, jarangli va jarangsizligiga qarab, bir-biriga qarama-qarshi qo'yishni o'zlashtirib olish asosida sheva bilan gapirishning oldini olish maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar nutqini o'stirishning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. To'g'ri adabiy talaffuzni mashq qilishni nutqni o'zlashtirishning keyingi bosqichlarida ham davom ettirish darkor.

Bolalarning o'z ona tilidan boshqa tilni o'rganishlari orfoepik (ifoda) qiyinchiliklarning yangi fonetik (tovush) qatlamga o'tishidan boshlanadi. Bunda shuni hisobga olish lozimki, ko'p holatlarda ushbu qiyinchiliklar inson nutqida milliy sheva ko'rinishidagi asoratlarni qoldiradi. Ko'pgina holatlarda esa orfoepik (ifoda) to'siq mamlakatimizda o'zga tilni o'rganuvchilar uchun ijtimoiy lingvistik sharoitlar o'zgarganiga qaramasdan yengib o'tilmay qolaveradi. Hattoki, rus muhitida yashaydigan va o'zga tilni yetarli darajada egallab olgan odamlar ham butun umr bo'yi nutqdagi milliy shevadan xalos bo'lolmaydilar. Shuning uchun maktabgacha yoshdagi va kichik maktab yoshidagi bolalarga o'zga tilni o'qitishda birinchi mashg'ulotlardan boshlaboq, ularda to'g'ri adabiy talaffuzni shakllantirish ishiga alohida e'tibor berish lozim. Shu bois, pedagog oldida quyidagi vazifalar turadi:

- bolalarda artikulyatsiya apparatining harakatchanligini rivojlantirish;
- eshitish organlarini yangi til tovushlariga o'rgatish;
- bo'g'inlardagi, so'zlardagi tovushlarni rus tilining orfoepik qoidalariga mos ravishda sof, tushunarli ifodalashni shakllantirish;
- bolalar nutqining ifodaviyligini, yaxshi talaffuzni shakllantirish;
- milliy shevaning oldini olish.

To'g'ri talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashga oid ishlarning muhim qismi hisoblanadi. Bu ish lug'atni, ravon va grammatik to'g'ri nutqni rivojlantirish bilan bir vaqtda amalga oshiriladi.

Nutqni rivojlantirish metodikasining asosiy mazmuni - bolalarda og'zaki nutqni, uning atrofdagilar bilan nutqiy muloqoti ko'nikmalarini shakllantirishdir. Nutqni rivojlantirish metodikasi quyidagi asosiy savollarga javob topish imkonini beradi: nimani o'qitish (bolalarda qanday nutqiy ko'nikmalarni tarbiyalash), qanday o'qitish (bolalar nutqini shakllantirishda qanday sharoitlarda qaysi metod va usullardan foydalanish lozim), nega endi aynan shunday o'qitish zarur (nutqni rivojlantirishning taklif etilayotgan usullari nazariya va amaliyotning qaysi ma'lumotlariga asoslanmoqda).

Nutqni rivojlantirish metodikasi – maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat qonuniyatlarini o‘rganuvchi fandır.

Metodikaning asosiy vazifasi – ilmiy-psixologik asosda nutqni rivojlantirishning eng samarali vositalari, metodlari va usullarini ishlab chiqish hamda bolalarda zarur nutqiy ko‘nikmalarni muvaffaqiyatli ravishda rivojlantirishlari uchun ular bilan bolalar bog‘chalari tarbiyachilarini qurollantirishdan iboratdir.

Nutqni rivojlantirish metodikasi bolalarga ona tilini o‘rgatishning obyektiv xususiyatlari aks ettirilgan, nutqni rivojlantirish metodikasi sohasida O‘zbekiston Respublikasida va xorijda yaratilgan hamda hozirda mavjud bo‘lgan barcha ijobiy natijalar umumlashtirilgan.

Metodik nazariyani bilmaydigan tarbiyachi faqat o‘z farazlaridan kelib chiqib yoki boshqalarning tajribalaridan nusxa ko‘chirgan holda bolalarni ko‘r-ko‘rona tarbiyalaydi. U ko‘p narsani nazardan qochiradi, chunki rang-barang metodlar va usullarni bilmaydi. Nutqni rivojlantirish metodikasi nazariyasi metodik amaliyot bilan birgalikda rivojlanmoqda. Ayrim metodik qoidalarning yashovchanligi amaliyotda tekshirib ko‘rilmoqda, amaliyotning o‘zi fan oldiga hali o‘z yechimini topmagan muhim masalalarni qo‘ymoqda.

2. Nutqiy muloqot madaniyatini shakllantirish. Nutqni rivojlantirish metodikasi maktabgacha ta‘limdagi boshqa xususiy metodikalar bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi, chunki nutq – bola shaxsini to‘la-to‘kis rivojlantirishning eng muhim vositalaridan biridir. Atrofdagilar nutqini tushunish va bolaning o‘z faol nutqi har qanday pedagogik jarayonda zarurdir. Nutq bolaning butun faoliyatida unga yo‘ldosh bo‘ladi.

Intellekt, ya‘ni tashqi dunyoni xotira, tasavvur, xayolot, fikrlash, shuningdek, nutq yordamida anglash qobiliyati – bu insonni hayvondan ajratib turuvchi muhim xususiyatlardir. Va intellekt ham, nutq ham insonda ilk bolalik yoshida paydo bo‘ladi hamda u o‘smirda va yosh yigitda faqatgina uning organizmi rivojlanayotgani uchun emas, balki ushbu odam nutqni ham o‘zlashtirib olgan taqdirdagina jadal takomillashib boradi.

Bolalarning o‘z tashabbusiga ko‘ra yoki kattalarning taklifiga ko‘ra hikoya qilib berishga qiziqishini qo‘llab-quvvatlash, ertak-

lar, suratlar va o'z shaxsiy tajribasiga oid taassurotlarning so'zdagi mazmunini qisqa hikoya, mulohaza, tavsiflar yordamida ifodalashni o'rgatish. Dabdurustdan tug'ilgan so'z ijodkorligida, tovushlar va qofiyalar bilan o'tkaziladigan o'yinlarda, so'zlar bilan amalga oshiriladigan sinovlarda, ularning jarangdorligi va ahamiyati, so'zlar mazmunini talqin qilishda ko'zga tashlanadigan so'zlarga qiziqishni qo'llab-quvvatlash. Til voqeyligini eng oddiy anglashni rivojlantirish, bolalarni «tovush», «so'z», «gap» atamaları bilan tanishtirish.

Lug'at. So'zning mazmun jihatları haqidagi tasavvurlarni takomillashtirish, bolalar nutqlarini antonimlar, sinonimlar, ko'p ma'noli so'zlar, umumlashtiruvchi nomlar bilan boyitish, obrazli so'zlar, qiyoslashlar, o'xshatishlar, aniq fe'llarni faollashtirish. Nutqning grammatik qurilishi. So'z o'zgartirishdagi qiyin holatlarni (ko'plikdagi otning bosh va qaratqich kelishigi, o'zgarmaydigan otlar, buyruq mayllari, fe'l shakllari, tugallangan va tugallanmagan fe'l shakllarini vujudga keltirish) o'zlashtirishga yordam berish.

Fe'l, ot va sifatdan so'z yasash usullarini shakllantirish. Gap tuzilmasini takomillashtirish, turli xil tuzilmadagi - oddiy, qo'shma gaplarning, bironlar nutqining faol qo'llanilishiga yordamlashish. Grammatik vositalarni o'rganish jarayonida nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatni, to'g'ri gapirishga intilishni qo'llab-quvvatlash. Nutqning tovush madaniyati. Fonematik qabul qilishni, nutqning talaffuz va ifoda jihatlarini rivojlantirish. Artikulatsiya va akustika jihatidan yaqin tovushlarni (qattiq va yumshoq, jarangli va jarangsiz, shuvullochi, sonor) eshitishda ajrata olish va uni to'g'ri talaffuz etish. So'zlardagi, tez aytishlardagi, qisqa she'rlardagi tovushlarni to'g'ri ifodalashni mashq qildirish. Ifoda, intonatsiya sur'ati va balandligini beixtiyor tartibga solishni o'rgatish.

Yuqorida bayon qilinganlar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, maktabgacha bo'lgan bosqichdagi katta yoshga yetib inson hayotining eng muhim davrlaridan biri – uning birinchi «dorilfununi» nihoyasiga yetadi. Ammo, haqiqiy dorilfunun talabasidan farqli ravishda bola birdaniga barcha fakultetlarda ta'lim oladi. U jonli va jonsiz tabiat sirlarini o'rganadi (albatta, imkon darajasida), matematikadan dastlabki saboq oladi. Shuningdek, eng oddiy notiqlik

kursini ham o'taydi, o'z fikrlarini mantiqan va ifodali bayon qilishni o'rganadi. Filologiya fanlarini o'rganish natijasida nafaqat badiiy adabiyot asarlarini emotsional qabul qilishni, uning qahramonlariga qayg'urishni, balki badiiy ifodalilikka oid til vositalarining eng oddiy shakllarini his qilish va tushunish ko'nikmalariga ham ega bo'ladi. Bola kichik tilshunosga aylanadi, chunki u nafaqat so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va gap tuzishni, balki so'zlar qaysi tovushdan va gaplar qaysi so'zlardan tashkil topishini anglab olishni o'rganadi. Bularning barchasi maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish, bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish uchun zarurdir. Lug'at ishi jarayonida (va boshqa nutqiy vazifalarni hal etish jarayonida) pedagog bolalarda nutqning aniqlik, to'g'rilik, ravonlik, ifodalilik kabi sifatleri amalga oshishiga erishishi zarur. Bolalarda fikr bildirish uchun so'zlovchining niyatini aniq aks ettiruvchi leksik vositalarni tanlab olish qobiliyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Bolalar bilan lug'at ishlarini tashkil qilar ekan, pedagog quyidagilarni hisobga olishi lozim:

- leksikani tashkil etishning mavzuga asoslangan tamoyili;
- semantik jihati (bolani so'z mazmuni bilan tanishtirish);
- so'zlarni birlashtirishning assotsiativ metodi.

Leksika ishlarining barcha turlarini boshqa nutqiy vazifalar bilan o'zaro bog'liqlikda so'zli o'yinlar, mashqlar, ijodiy vazifalar shaklida o'tkazish tavsiya etiladi.

Leksik mazmundagi o'yinlar va mashqlar – nutqning mazmun jihatini rivojlantirishning zarur sharti hisoblanadi. Ularda turli predmetlar va obyektlarni taqqoslash, turli umumiy xususiyatlar va funksiyalarni ajratish muhim ahamiyatga ega. Bunda real obyektlar (o'yinchoqlar, rasmlar, kiyimlar, mebel va h.k.) ham, xayoliy vaziyatlar (quvnoq va g'amgin tulkichaning harakatlari, erta va kech kuz ob-havosi va h.k.) ham taqqoslanishi mumkin. Hikoya qilishdan oldingi lug'at mashqlari bolalarning ravon nutqlarining aniq va obrazli so'zlar hamda iboralar bilan boyitilishiga yordam beradi.

Mavzu: Ijodiy hikoya tuzish: «O'jar jo'jacha».

Maqsad: Tarbiyachi tomonidan aytilgan hikoyani nihoyasiga yetkazishga, jummalarni qisqa, lo'nda tuzishga o'rgatish.

Vazifalar:

- Bog‘langan nutqni rivojlantirish.
- Gapirayotganda so‘zlarni bir-biriga bog‘lab, jumlar tuzish malakasini mustahkamlash.
- Savodga o‘rgatish. So‘zlardan gap tuzish va uni «o‘qish» malakasini o‘stirish.
- So‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratish.

Kutilayotgan natijalar:

- Hikoya to‘qishga qiziqish uyg‘onadi.
- Sifatlarining qiyosiy (solishtirma) darajalarini yasashga o‘rganadilar.

Kerakli jihozlar:

- Mavzuga oid rasmlar.

Mashg‘ulotning borishi. Bolalar, hozir men sizga o‘jar jo‘jacha haqida hikoya aytib beraman. Siz diqqat bilan eshiting, hikoyaning davomini siz aytib berasiz. Bir tovuqning 7 ta jo‘jasi bor ekan. Ulardan bittasi o‘jar ekan. Onasining so‘ziga quloq solmay uni qiynar ekan. Bir kuni ona tovuq jo‘jalarga yolg‘iz ko‘chaga chiqmanglar, adashib qolasiz, - deb o‘zi donlagani ketibdi. Oradan ko‘p o‘tmay haligi o‘jar jo‘ja ko‘chaga chiqib ketibdi. U yuraveribdi, yuraveribdi, oxiri adashibdi. Yo‘lda bir gala g‘ozlarni ko‘ribdi. Chi-chi mening onam qayerda? – deb so‘rabdi. G‘ozlar bilmaymiz, deb suvga cho‘milgani ketishibdi. Jo‘jacha yana yuraveribdi, yuraveribdi, yo‘lda kuchukchani ko‘rib qolibdi. Chi-chi, mening onam qayerda? – deb so‘rabdi. O‘jar jo‘jacha yo‘lda yana nimalarni uchratdi, qanday qilib onasini topib oldi. Shular haqida hikoya tuzib aytib bering.

Agar bolalar qiynalsalar tarbiyachi yordamlashadi.

Yo‘lda o‘jar jo‘jacha mushukni ko‘rib qoladi. Mushuk jo‘jani aldab tutib olmoqchi bo‘lib turganda, ona tovuq yugurib kelib mushukni ta‘zirini beribdi. Ona tovuq o‘jar jo‘jachani ham urishibdi. Jo‘ja esa o‘jarligidan pushaymon bo‘libdi. Bolalarni hikoya tuzishlari uchun ular 3–4 ta boladan iborat guruhlariga ajratiladi: biri boshlaydi, ikkinchisi davom ettiradi, uchinchisi yakunlaydi.

Guruh bolalarining javoblari eshitilgach tarbiyachi ularni rag‘batlantiradi.

Tetiklashtiruvchi mashq.

O'yinning borishi: Bolalar doira shaklida turadilar. Tarbiyachi ko'ptokni qo'liga olib, o'yinni boshlab beradi. Bolalar tarbiyachi aytgan so'zni bo'g'inlab aytib berishlari kerak: to-vuq, jo'-ja, mu-shuk, ech-ki, qo'l-qop, som-sa va hokazo. O'yin shu tarzda davom etadi.

Bolalar, hozir biz «**So'zni o'zgartir**» degan o'yin o'ynaymiz.

Tarbiyachi uchta bolani chaqiradi. Ular so'zlar bo'ladi. 1-bola jo'ja, 2-bola kuchukchani, 3-bola uchratdi bo'ladi, qanday gap hosil bo'ldi. (Bolalar javoblari) Agar 1-so'z o'rniga boshqa so'z qo'yadigan bo'lsak yangi gap hosil bo'ladi. Masalan, «Jo'ja» so'zining o'rniga qanday so'zni qo'yamiz? Bolalar javobi: «Mushuk» qanday gap hosil bo'ladi? Bolalar javobi: Mushuk kuchukchani uchratdi. Endi ikkita ketma-ket so'zlarni o'zgartiring. Jo'ja mushukni ko'rdi (Avvalgi so'z o'rnidagi bolalar chetga chiqadilar, ular o'rniga boshqa bolalar chiqadilar).

3. Tovush artikulatsiyasini egallash ancha uzoq va murakkab jarayon bo'lib, u ko'pincha besh yil, ba'zan esa yetti yilgacha cho'ziladi: bu boradagi ishlar muvaffaqiyatli olib borilgan taqdirda bola besh yoshdan boshlab sof so'zlay boshlaydi. «Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalash dasturi» bola hayotining yettinchi yiliga kelib, ya'ni bolalarga o'qish va yozishni o'rgatish boshlanadigan davrga kelib, uning barcha tovushlar artikulatsiyasini to'liq o'zlashtirishini ta'minlash vazifasini qo'yadi.

Bolalarga to'g'ri talaffuzni o'zlashtirish vazifasi agarda ular orfoepik talaffuzli shaxslar ichida o'sayotgan bo'lsa, juda oson hal etilishi (bu holda ularda birinchi kundan boshlab artikulatsiya bazasi to'g'ri shakllanadi) va ayni paytda u kattalardan shevaga xos yoki xalqona talaffuzdagi so'zlarni eshitsa, bu jarayon juda qiyin kechishi (aniqrog'i —hech narsani o'zlashtira olmasligi) mumkin.

Til haqidagi fanda turli toifadagi gaplar intonatsiyasi va o'z-o'zidan, prosodemalar, ularning artikulatsiya organlarini modullashtirishdagi ishtiroki masalasi juda kam o'rganilgan.

Nutqni rivojlantirish metodikasi boshqa har qanday pedagogika fani sifatida ijtimoiy fanlar sirasiga kiradi. Til va fikrlash haqidagi ta'limotlar uning metodologik asosi hisoblanadi. Xuddi til kabi in-

sonning birgalikdagi mehnat faoliyati mobaynida paydo bo'ladigan va rivojlanadigan fikrlash uni o'rab turgan borliq aksi hisoblanadi. Tilning fikrlash bilan mustahkam uzviy bog'liqligi kishilarning ishlab chiqarish faoliyati, fikr almashish va birgalikda harakat qilish zarurati tufayli yuz beradi. Garchi til va fikrlash bir-birisiz mavjud bo'lolmasa-da, ular aynan bir hodisaga taalluqli emas.

Maktabgacha yoshdagi katta bolalar nutqini rivojlantirishdagi asosiy natijalar muloqot sohasidagi chuqur o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Tengdoshlar bilan muloqot qilish birinchi o'ringa o'tadi. Bola o'z tengdoshini kattalardan afzal ko'ra boshlaydi. O'yin jaryonidagi o'rtog'iga qaratilgan nutq kattalar bilan bo'lgan muloqotga qaraganda ancha mazmunliroq bo'la boshlaydi. Sherik bilan dialog - muvofiqlashtirilgan predmetli va nutqiy faoliyat tusiga ega bo'ladi. Bolalar endi qo'shnilari e'tiborini jalb qila oladilar, o'zlari ham uning ishlari va bildirgan fikrlari bilan qiziqadilar.

Maktabgacha yoshdagi katta bola uchun nutq obyektiv aloqalarining o'ziga xos sohasi sifatida namoyon bo'ladi, u bularni so'z, tovush, qofiyalar va fikrlar bilan anglaydi.

Maktabgacha yoshdagi katta bolalar nutqi vazifalari turlicha. Nutqdan atrofdagilar bilan aloqa o'rnatishda, o'ziga, o'z ishlariga va kechinmalariga diqqatni jalb qilishda, bir-birini o'zaro tushunishda, sherik xulqiga, uning fikri va hissiyotlariga ta'sir ko'rsatishda, o'z faoliyatini tashkil etishda, o'yindagi o'z o'rtog'ining harakatlarini muvofiqlashtirishda foydalaniladi. Nutq atrof-muhit haqidagi muhim bilim manbai, tabiat, narsalar va odamlar dunyosi haqidagi tasavvurlarni qayd etish vositasi, bilish faoliyati vositasi bo'lib xizmat qiladi.

O'zining amaliy, bilish va shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun bola mavjud barcha vositalardan, vaziyatdan kelib chiqib beixtiyor bildirilgan fikrlardan, nonutqiy vositalardan (imo-ishoralar, yuz ifodasi, harakat) va matnli nutqdan (foydalanilgan vositalar asosida tushunarli bo'lgan) foydalanadi.

Nutqning barcha turlari va shakllari til shaxsining takrorlanmas individual qiyofasini yaratgan holda o'zaro hamjihatlikda mavjud bo'ladi.

Dialogni rivojlantirish nafaqat shunchaki nutqning muayyan kompozitsion shaklini o'zlashtirish, balki bolaning ijtimoiy va shaxs jihatdan shakllanishining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Dialogik muloqot nafaqat aloqa (intellektual axborot) va o'z manfaatlariga yo'nalishni, balki sherikning nuqtayi nazarini, uning qiziqishlari, istaklari, kayfiyatini hisobga olishni ham ko'zda tutadi. Dialogda nutqiy harakatlarni muvofiqlashtirish bevosita o'z tengdoshini tushuna olish va uning nuqtayi nazarini qabul qilishga bog'liq bo'ladi.

Nutqni rivojlantirish – bolaning yakka tartibdagi psixologik jarayonida markaziy o'rinni egallovchi ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirishiga doir murakkab va ko'p omilli jarayondir.

Bolalar nutqini rivojlantirishga doir ishlar maktabgacha tarbiya muassasasidagi ta'lim-tarbiya ishlari ichida alohida o'rin tutadi. Ushbu ishning maqsadi quyidagilardan iborat: bolalarga nutqiy muloqotning muhim shakli – og'zaki nutqni adabiy til me'yorlariga muvofiq holda egallashni, to'liq ko'rinishda esa tushunish va faol nutqqa kirishishni o'rgatish. Mazkur maqsaddan kelib chiqqan holda maktabgacha yoshdagi bolalar nutq madaniyatini rivojlantirish borasidagi vazifalar quyidagilar hisoblanadi:

1. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.
2. Lug'atni boyitish, mustahkamlash va faollashtirish.
3. Nutqning grammatik to'g'riligini takomillashtirish.
4. Og'zaki (dialogik) nutqni o'rgatish.
5. Ravon nutqni rivojlantirish.
6. Badiiy so'zga qiziqishni tarbiyalash.
7. Savod o'rganishga tayyorlash.

Nutqni rivojlantirish metodikasi psixolingvistikaning asosiy qoidalari asosida quriladi. Uning «Til inson faoliyatining barcha sohalarida muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladi» degan asosiy qoidasi nutqni rivojlantirish metodikasida dasturilamal bo'lib hisoblanadi. Shu bois nutqni rivojlantirish metodikasi tarbiyachini muloqot vositasi sifatida bolalar nutqini rivojlantirishga oid bilimlar va qobiliyatlarni bilan qurollantirishga qaratilgandir.

Nutq madaniyati – bu to'g'ri so'zlay olish, ya'ni nutqiy muloqot shartlari va fikr bildirishdan ko'zlangan maqsadni hisobga

olgan holda hamda barcha til vositalaridan (til vositalaridan, shu jumladan intonatsiya, leksik zaxira, grammatik shakllardan) foydalangan holda bayon qilinayotgan mazmunga mos holda gapirishdan iboratdir.

Bolalarga ona tilida nutqni o'rgatish tajribasidan ma'lumki, alohida tovushlar artikulyatsiyasini o'zlashtirish bola uchun eng qiyin vazifa hisoblanadi. O.I.Soloveva nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashga doir ishlarning asosiy yo'nalishlarini belgilar ekan, «pedagog oldida bolalarga so'zlardagi tovushlarni sof, toza talaffuz qilish, so'zlarni rus tilining orfoepiya qoidalariga muvofiq holda to'g'ri talaffuz qilish, aniq talaffuz etishni (yaxshi diksiya) o'rgatish, ularda ifodali nutqni tarbiyalash vazifalari turganligini» ta'kidlaydi¹⁹.

Ayni paytda nutqdagi tovushni shakllantirish jarayonida tarbiyachi ayrim logopedik usullardan foydalanishi, ya'ni xuddi logoped kabi nutq kamchiliklarining oldini olishga qaratilgan ishlar bilan shug'ullanishi mumkin.

Tilni amalda o'zlashtirish ona tilining barcha tovush birliklarini (tovush – bo'g'in – ibora - matn) tinglab ajratib olish va ularni to'g'ri talaffuz qilishni nazarda tutadi, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolada tovushni talaffuz qilishni shakllantirish borasidagi ishlar muntazam ravishda olib borilishi lozim.

Ohang, tembr, pauza, urg'ulashning turli xillari tovush ifodaliligining muhim vositalari hisoblanadi.

Bolaga intonatsiyadan to'g'ri foydalanishni, bildirilayotgan fikrning nafaqat mazmuniy ahamiyatini, balki emotsional xususiyatlarini ham bergan holda, uning intonatsion tasvirini qurishni o'rgatish juda muhim. Shu bilan parallel ravishda, vaziyatdan kelib chiqqan holda, talaffuz tempi, past-balandligini to'g'ri qo'llash, tovushlar, so'zlar, iboralar, gaplarni aniq talaffuz qilish (diksiya) qobiliyatini shakllantirish ishlari ham olib borilishi lozim.

Bolalarda nutqning intonatsion jihatiga diqqat-e'tibor qaratishni tarbiyalar ekan, katta yoshli odam (pedagog) uning nutqni tinglash qobiliyatini, tembr (har bir tovushning o'ziga xos bo'lgan sifati) va

¹⁹ Соловьева О.И. Методика развития речи и обучения родному языку в детском саду. 3-нашр. –М., 1966.–Стр. 50–51.

vazni his qilish, tovush kuchini sezishni rivojlantiradi, bu esa kelgusida musiqa tinglash qobiliyatini rivojlantirishga ham ta'sir ko'rsatadi.

Nutq intonatsiyasi, tovushning ifodaliligi ustidagi ishlar bolalarning bildirilayotgan fikrga nisbatan, matndan kelib chiqqan holda, ovozini balandlatib yoki pasaytirib, talaffuz qilinayotgan matnga mantiqiy va emotsional urg'u berish orqali o'z munosabatini bildirishni o'rganishlari uchun zarur. Buning uchun pedagog tegishli topshiriqlardan ko'proq foydalanishi lozim. Aynan ushbu qobiliyatlarga bolaga turlicha intonatsion ifodalashni talab qiluvchi turli xildagi ravon fikrlarni tuzish – hikoya qilish, tasvirlash, mulohaza yuritish uchun zarur bo'ladi.

Tarbiyachi nutqning tovush jihatini rivojlantirar ekan, bolaga fikrlarning predmet, fikr bildirish mavzusi va tinglovchilardan kelib chiqqan holda kommunikatsiya maqsadlari va shartlariga mos kelishini hisobga olishni o'rgatishi lozim.

Nutqning past-balandligi o'rinli bo'lishi, tezligi esa atrofdagi muhitga va fikrning maqsadiga mos kelishi lozim. Yaxshi, to'g'ri nutqning muhim ko'rsatkichi bo'lib uning ravonligi hisoblanadi.

Artikulatsion va intonatsion qobiliyatning uzviy bog'liqligi keng ma'nodagi tinglash va artikulatsion-talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Ish jarayonida tarbiyachi bolalarga so'zning tovush tarkibini, so'zdagi urg'u o'rnini tinglab, aniqlay olishga, qofiya va vazni his qilish tuyg'usini rivojlantirishga, aniq talaffuzni, so'zlar, iboralar, gaplarning turli intonatsion tavsiflarini bera olish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradigan mashqlardan foydalanishi zarur.

Bu murakkab nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish fonetik mashqlarni takrorlashni, ularni muntazam ravishda o'tkazishni talab qiladi.

Har bir nutqiy vazifa ustidagi ishlarning ustuvor yo'nalishlarini ajratar ekanmiz, ularning barchasi o'zaro bog'liqlikda va yaqin o'zaro hamkorlikda ishtirok etishini ta'kidlash lozim.

Ravon nutqni rivojlantirish asosida turli aloqa vositalaridan (so'zlar, gaplar, matn qismlari o'rtasida) foydalanish, turli toifadagi

matnlar – tasvirlash, bayon qilish, mulohaza yuritish tuzilmasi haqidagi tasavvurlarni shakllantirish qobiliyatini o‘rgatish yotadi.

Lug‘atni rivojlantirishda so‘zning mazmuni ustidagi ishlar dastlabki o‘ringa chiqadi, chunki aynan so‘zlarni matnga muvofiq holda semantik tanlab olish (ko‘p ma’noli so‘zlar mazmunini ochib berish, sinonimik va antonimik taqqoslash) til va nutq hodisalarini anglab yetishni shakllantiradi.

Mashg‘ulot: Tasviriy hikoya tuzishga o‘rgatish.

Mavzu: «Kuz».

Maqsad: *Voqeani, tasvirlashda vaqtning to‘g‘ri ifodalash, sodda yoyiq gaplarni qo‘llashga o‘rgatish*

Vazifalar:

- «Kuz» mavzusida lug‘atni faollashtirish.
- Voqea-hodisalarning muhim belgilarini ajratishga, solishtirishga va umumlashtirishga ularni ifodalash uchun aniq so‘zlarni tanlashga o‘rgatish.
- Bog‘lanishli nutq–hikoya tuzish ko‘nikmalarini shakllantirish.
- Jummalarni, tovushlarni aniq aytish, ovoz ohangini to‘g‘ri qo‘llash.

Kutilayotgan natijalar:

- Voqeani tasvirlashda sodda yoyiq gaplarni qo‘llashni o‘rganadilar.
- Grammatik jihatdan to‘g‘ri so‘zlashga intiladi.
- «Kuz» mavzusida lug‘at faollashadi.
- Voqea-hodisalarning muhim belgilarini ajratishga, solishtirishga va umumlashtirishga ularni ifodalash uchun aniq so‘zlarni tanlashga o‘rganadilar.
- Jummalarni, tovushlarni aniq aytadilar, ovoz ohangini to‘g‘ri qo‘llay oladilar.

Bolalar bilimlarini kengaytirishga yo‘naltirilgan, ishtirok etishga mo‘ljallangan interfaol usullar:

- Aqliy hujum.
- Qisqa hikoya.
- Savol- javob.
- Tetiklashtiruvchi mashqlar.

Borishi. Bugun biz kuz fasli haqida hikoya tuzamiz. Kuz faslida tabiatda qanday o'zgarishlar bo'ladi. Kuzda ob-havo turlicha bo'ladi?

a) quyosh nur sochsa, osmon musaffo va tiniq bo'lsa, kuzni qanday atash mumkin? (Oltin kuz, erta kuz).

b) agar osmon bulutlar bilan qoplangan bo'lib, sovuq shamol essa, tez-tez yomg'ir yog'sa, kuzni qanday atash mumkin? (Kech kuz, sovuq kuz, seryomg'ir kuz).

d) kuzda daraxtlarda qanday o'zgarishlar bo'ladi? (barglar qizg'ish-sariq tusga kiradi, yerga to'kiladi).

s) kuzda qushlar qanday yashashadi? Qaysi qushlar uchib ketishadi?

Jismoniy daqiqa.

Tarbiyachi bolalar javoblarini umumlashtirib, bolalarni kuz haqida hikoya tuzishga taklif etadi. Hikoya tuzganingizda kuzgi ob-havo qandayligi haqida gapiring, Kuzda kattalar mehnati haqida gapiring. Hikoya tuzganingizda hozir ishlatilgan so'zlardan foydalanishingiz mumkin (5–6 ta bolalar hikoyasi tinglanadi).

Eslatma: Tarbiyachi «Kuz» mavzusida o'zi hikoya namunasini tuzib berishi mumkin.

Issiq yozdan so'ng kuz fasli keladi. Kuz fasli kirib kelishi bilan havo salqinligi seziladi. Daraxt barglari birin-ketin qizg'ish-sarg'ish tusga kira boshlaydi. Qaldirg'och, ko'k qarg'a, turna kabi qushlar uchib ketishadi. Bog'larda kuzgi mevalar pishib yetiladi. Paxtazorlarda paxtalar oppoq bo'lib ochiladi. Dala va bog'larda ish qizg'in bo'ladi. Kuzgi meva, poliz ekinlari yig'ib olinadi.

Tarbiyachi mashg'ulotni maqol aytish bilan yakunlashi mumkin. Maqol mazmunini bolalarga tushuntirib beradi.

Yer haydasang kuz hayda,

Kuz haydamasang yuz hayda.

Bolalar bilimni tekshirish va mustahkamlash uchun savollar :

- Kuz faslida tabiatda qanday o'zgarishlar bo'ladi?
- Kuzda ob-havo qanday bo'ladi?
- Qanday qushlar uchib ketishadi?
- Bog'larda qanday mevalar pishadi?
- Qanday poliz ekinlari pishib yetiladi?
- Kimning hikoyasi sizga yoqdi?

Xulosa:

Nutqning grammatik tizimini o'zlashtirish ustidagi ishlar jara-yonida nutqning turli qismlarida so'z hosil qilish usullarini o'rganish, til umumlashmalarini shakllantirish, shuningdek, sintaktik tuzilmalar qurish (oddiy va qo'shma gaplar) vazifalari bosh vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashda intonatsion ifodalilik, temp, talaffuz va fikrni bayon qilishning ravonligi ustida ishlashga ko'proq ahamiyat berish darkor, zero, ravon nutqning shakllanishi ushbu ko'nikmalarga asoslanadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Maktabgacha yoshdagi bolalarga har xil turdagi matnlarni tuzishni o'rgatishga doir ishlar shakllari va metodlarini metodik jihatdan asoslang.*
2. *Lug'at ishining bosh vazifasi qaysi metodlar, usullar orqali amalga oshirilishi lozim? (lug'at zaxirasini boyitish, kengaytirish va faollashtirish).*
3. *Bolaning ona tilidagi nutqi mazmunini rivojlantirish uchun qaysi shart-sharoitlar zarur? O'z javobingizni aniq misollar orqali asoslang.*
4. *Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirishga doir ishlar mazmuni nimalardan iborat? Bolalarda ona tilidagi grammatik jihatdan to'g'ri nutqni shakllantirish metodlari va usullarini tavsiflang.*
5. *Bolalarda nutqning tovush jihatini rivojlantirish va takomillashtirish uchun qaysi metodlar, usullar va vositalarni qo'llash zarur?*
6. *Har bir nutqiy vazifa ustidagi ishlarning ustuvor yo'nalishini ayting. Har bir yo'nalishni tavsiflang.*

19-§. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash

Reja:

1. *Nutqning tovush madaniyati tushunchasi.*
2. *Nutqning tovush madaniyatiga doir ishlar.*
3. *Bolaning har bir yosh bosqichida nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.*

Tayanch tushunchalar: *tovush madaniyati, aniq talaffuz, orfoepiya, nutq sur'ati, nutqiy aloqa ko'nikmalari, nutqning ifodaliligi, nutqiy nafas olish, tabiat obyektlari, o'yin faoliyati, nutq me'yori, artikulatsion apparat.*

1. Nutqning tovush madaniyati tushunchasi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning nutqini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Inson o'z fikrlarini ifodalash va boshqalarning fikrlarini tushunish uchun ona tilidan foydalanadi. Nutqni egallash bolaga bevosita va bilvosita (hikoya, badiiy asar, tarbiyachining tushuntirish va boshqalar) yo'l bilan borliq haqida bilimlar hosil qilishga imkon beradi. Maktabgacha ta'lim muassasasida lug'at boyligini oshirish, so'zning grammatik tuzilishini shakllantirish, bog'lanishli nutqni rivojlantirish vazifalari hal etiladi.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirishga doir quyidagi vazifalarni muvafaqqiyatli hal etish lozim:

- 1) tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni shakllantirish (bolada avvalo, nutqni eshitish shakllanadi, keyinroq talaffuzni egallaydi);
- 2) aniq talaffuzni hosil qilish (so'z va so'z birikmalarini donadona va aniq talaffuz qilish);
- 3) so'zni talaffuz qilganda urg'uni to'g'ri qo'yish ustida ishlash;
- 4) nutqni orfoepik jihatdan to'g'riligi ustida ishlash;
- 5) nutq sur'atini rivojlantirish;
- 6) nutqning ifodaliligini shakllantirish;
- 7) nutqiy aloqa ko'nikmalarini shakllantirish;
- 8) nutqiy eshitish ko'nikmalarini shakllantirish;
- 9) nutqiy nafas olishni shakllantirish;
- 10) o'z fikrini erkin va izchil bayon etish ko'nikmasini shakllantirish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirish xilma-xil faoliyat turlarida amalga oshadi:

- 1) tabiat obyektlari bilan tanishtirish mashg'ulotlarida;
- 2) badiiy asarlar bilan tanishtirish mashg'ulotlarida;
- 3) savodga o'rgatishda;
- 4) o'yin faoliyatida;
- 5) ijtimoiy foydali mehnat jarayonida turli ishlarni bajarish asosida.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning nutqini rivojlantirish quyidagi qonuniyatlarni hisobga olishni talab etadi:

- 1) ona tilida nutqni idrok etish qobiliyati bola nutq organlarining mashqiga bog'liq;
- 2) nutq ma'nosini tushunish bola tomonidan umumlashtirishning turli darajasining leksik va grammatik til belgilari o'zlashtirilishiga bog'liq;
- 3) nutq me'yorini o'zlashtirish bolada tilni his etishning rivojlanganligiga bog'liq.

Shuningdek, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirishda tovush madaniyati alohida o'rin tutadi. Nutqning tovush madaniyati o'z mohiyatiga ko'ra nutq madaniyatining tarkibiy qismidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning tovush madaniyatini shakllantirish uchun quyidagi vazifalarni hal etish lozim:

- 1) bolalarning fonematik eshitishi, mazkur sur'at va ohangni idrok eta olish qobiliyatini asta-sekin rivojlantirib borish;
- 2) artikulatsion apparatni rivojlantirish;
- 3) iboralar vositasida erkin gapira olish qobiliyatini shakllantirish;
- 4) muomala sharoitiga bog'liq ravishda ovoz balandligi yoki pastligini boshqara olishni tarbiyalash;
- 5) ona tilidagi barcha tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish;
- 6) har bir tovush, shuningdek, so'z va iboralarni aniq va ravon talaffuz qilish;
- 7) so'zlarni adabiy til orpoefiyasi qoidalariga muvofiq talaffuz qilishga o'rgatib borish;

- 8) nutqning maromli sur'atini shakllantirish;
- 9) nutqning ohangdor va ifodali bo'lishiga erishish²⁰.

Nutqning tovush madaniyatini shakllantirish bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda muhimdir. Bolalar ko'pincha s-z, p-f, p-b, u-o', x-h, q-g' tovushlarini to'g'ri talaffuz qila olmaydilar. Nutq jarayonida ketappan – ketayapman, Hojahon – Shohjahon, Yustam – Rustam, qalga – qarq'a kabi talaffuz etishga yo'llash, ovoz balandligiga, tovush sur'atiga e'tibor berish metodik jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ba'zi bolalar o'zidan kichiklarni jerkib, ovozini ko'tarib muomala qiladilar. Shunda ularni talaffuziga, nutq madaniyatiga e'tibor qilish, me'yorda so'zlab, muomala qilishga o'rgatish zarur. Chunki bolalikda tarkib topgan muomala madaniyati inson umrining oxirigacha muhrlanib qoladi. Obrazli nutqni rivojlantirish keng ma'noda nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu o'rinda **nutq madaniyati deganda, adabiy til normalariga rioya qilish**, o'z fikrlarini, hissiyotlarini, tasavvurlarini aytilayotgan gapning yo'nalishi va maqsadiga muvofiq holda mazmunli, grammatik to'g'ri, aniq va ifodalab bera olish tushuniladi. Nutq faqat bolada til boyligiga nisbatan qiziqish tarbiyalangan, nutqda turli xil ifoda vositalaridan foydalanish ko'nikmasi rivojlantirilgan taqdirda obrazli, bevosita va jonli bo'ladi.

2. Nutqning tovush madaniyatiga doir ishlar.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda erishilgan asosiy natijalar tengdoshlar bilan muloqot asosiy o'rin egallaydigan muloqot sohasidagi chuqur o'zgarishlar bilan bog'liq. Bola katta yoshdagi odamdan ko'ra o'z tengdoshini afzal ko'ra boshlaydi. Birga o'ynayotgan o'rtog'iga qaratilgan nutq kattalar bilan bo'lgan nutqdagiga nisbatan mazmunliroq bo'lib boradi. Sherik bilan dialog muvofiqlashtirilgan predmetli va nutqiy harakatlar tusiga ega bo'ladi. Bola endi qo'shnisining e'tiborini o'ziga jalb qilishni biladi, uning o'zi o'rtoqlarining ishlari va fikrlari bilan qiziqadi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqining funksiyalari ko'p qirralidir. Bunda bola nutqdan atrofdagilar bilan muloqot o'rnatish,

---

²⁰ Babayeva D.R. Tevarak-atrofnı o'rganishda maktabgacha katta yoshdagi bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirish: Pedagogika fanlari nomzodi. ... diss. – T., 2001. – B 25.

Bolaning kattalar bilan muloqot qilishining ko'rib chiqilayotgan har bir jihati uning oldiga kattalar tomonidan qo'yilayotgan va so'zdan jamiyatda o'zaro bir-birini tushunish uchun shartli ravishda qabul qilingan vosita sifatida foydalanishni talab qilishdan iborat bo'lgan kommunikativ vazifani qabul qilishiga yordam beradi. Bundan tashqari, kommunikativ omilning ko'rib chiqilayotgan har bir jihati u yoki bu darajada va o'z holicha bolalarning kommunikativ vazifani hal etishlariga, ya'ni nutqdan foydalanishlariga yordam beradi.

Nutqni rivojlantirishning **uchinchi bosqichida** – uning materiyasi (leksika va grammatika) bolaning muloqot vazifasini o'zgartirgan holda kattalar bilan muloqotga bo'lgan ehtiyojiga va uning tarkibiga uzviy bog'liq bo'ladi. Bu bolaning nutqning yangi, yanada murakkab va keng qamrovli jihatlarini o'zlashtirishiga olib keladi.

Bolaning ruhan shakllanishida nutqning hal qiluvchi o'rinni egallashi uning turli bosqichlarda rivojlanishiga yordam beruvchi shart-sharoitlar va omillarning ahamiyatini yanada oshiradi. Nutq rivojini harakatlantiruvchi kuchlar haqidagi masala ular shiddat bilan va to'satdan amalga oshirilishi tufayli ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Xalq ertaklari, rivoyatlar va xalq o'yinlari orqali bolalar nutq madaniyatini rivojlantirish.

I. «Tulki, quyon va xo'roz» xalq ertagi:

- Bola mazkur ertak mazmunini qabul qilib tushundimi?
- Bola ko'rgazma asosida ertak mazmunini so'zlab bera oladimi?
- Bola ertak mazmunini ko'rgazmali vositasiz so'zlay oladimi?

Bolalarga ertak o'qib berilgandan keyin bir kun o'tib, har bir bola bilan ushbu ertak bo'yicha tajriba uchun suhbat o'tkazildi. Ertak yuzasidan quyidagi savollar berildi:

1. Tulkining uyi quyonning uyidan nimasi bilan farq qiladi?
2. Nimaga tulki quyonni uyidan haydab chiqardi?
3. Xo'roz quyonni qanday qilib qutqardi?

Savollardan ko'rinib turibdiki, birinchi savol ertakdagi parchani qayta hikoya qilib berishga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi savo-

limiz ertak bo'yicha bola o'z fikrini bildirishga qaratilgan. Uchinchi savolimiz esa, nutqning ifodaviyligini talab etadi.

II. Rivoyat.

Bir kampirning o'g'li bor ekan. Uning xotini va to'rt yoshli o'g'li bor ekan. Nabira buvisini nihoyatda yaxshi ko'rarkan. Har kuni kelin ovqat pishirib qaynonasiga yog'och kosa, yog'och qoshiqda ovqat berar ekan. Nabira buni kuzatib borar va ajablanar edi. Bir kuni kelin o'g'li yog'ochdan nimadir yasayotganini ko'rib qolibdi.

- Nima yasayapsan, bolam? deb so'rabdi onasi.
- Siz bilan otamga tovoq yasayapman. Katta bo'lganimda sizlarga shunda ovqat beraman, debdi o'g'il. Kelin o'z qilmi-shidan pushaymon bo'lib, qaynonasiga mehribon bo'la boshlabdi.

Bir kundan so'ng har bir bolaga mazkur rivoyat bo'yicha quyidagi savollar berildi:

- Kelin qaynonasiga ovqatni nimada berar edi?
- Kelin o'g'li yog'ochdan nimadir yasayotganini ko'rib, nima qilayapsan bolam, deb so'raganda qanday javobni eshitdi?
- Keyin nima bo'ldi?

III. «Cho'loq jo'ja» o'yini.

Bu o'yinda bolalar yarim doira shaklida o'tiradilar. Polga beshta tayoqcha to'rtta katakli narvon shaklida tashlab qo'yiladi. Har bir katakchaga bittadan stol qo'yiladi. Stolga o'tilgan mavzular bo'yicha o'qilgan ertak va rivoyatlardan qisman tasvirlangan rasmlar joylashtiriladi. «Cho'loq jo'ja» poldagi bola o'ynab sinfdan-sinfga sakrab yuradi. Agar u rasmda tasvirlangani bo'yicha savolga javob bersa, keyingi sinfga ikki oyoqda, agar javob bera olmasa bir oyoqda turib, ya'ni joyiga borib o'tiradi. Agar xato qilsa, bir oyoqda sakrab boradi. Bu o'yinda quyidagi savollarga javob berish talab qilinadi:

- Ertakning nomini aytib bering.
- Rasmda tasvirlangan parchani aytib bering.
- Rivoyatda tasvirlangan parchani aytib bering.

Xulosa:

Bolalar nutqini rivojlantirishni rag'batlantiruvchi yoki uni sekinlashtiruvchi kuchlarni aniqlash ushbu jarayonda aniq maqsadni ko'zlagan holda pedagogik sa'y-harakatlarni uyushtirish kalitidir. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida, ko'p marotaba ilg'or pedagogik texnologiyalarni o'rganib, ularni o'quv muassasalarimizga olib kirish zarurligi uqtirilgan.

Nutqning tovush madaniyati. Fonematik qabul qilishni, nutqning talaffuz va ifoda jihatlarni rivojlantirish. Artikulatsiya va akustika jihatidan yaqin tovushlarni (qattiq va yumshoq, jarangli va jarangsiz, shuvullovchi, sonor) eshitishda ajrata olish va uni to'g'ri talaffuz etish. So'zlardagi, tez aytishlardagi, qisqa she'rlardagi tovushlarni to'g'ri ifodalashni mashq qildirish. Ifoda, intonatsiya sur'ati va ba-landligini beixtiyor tartibga solishni o'rgatish.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Nutqning tovush madaniyati tushunchasiga ta'rif bering.*
2. *Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirishga doir vazifalar nimalardan iborat?*
3. *Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish qanday amalga oshiriladi?*
4. *Bolalar nutqini rivojlantirish qanday qonuniyatlarni hisobga olishni talab etadi?*
5. *Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqining funksiyalarini baholani?*
6. *Nutqning tovush madaniyatiga doir qanday ishlarni amalga oshirish mumkin?*
7. *Nutqni rivojlantirishning uch bosqichi nimalardan iborat?*
8. *Nutqning har bir yosh bosqichida nutqining tovush madaniyatini tarbiyalashda qanday ishlar amalga oshiriladi?*

20-§. Grammatik qurilishni shakllantirish metodikasi

Reja:

1. *Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning grammatik qurilishni shakllantirish mazmuni.*
2. *Grammatik ko'nikmalarni shakllantirish usullari va yo'llari.*

Tayanch tushunchalar: tizim, grammatik tizim, grammatik ko'nikma, grammatik rivojlanish.

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning grammatik qurilishni shakllantirish mazmuni. Bola tilining grammatik tizimini o'z vaqtida shakllantirish – uni to'laqonli nutqiy va umumiy psixologik rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Tilning grammatik tizimini bola predmetli harakatlarni o'zlashtirish bilan uzviy bog'liqlikda bilishni rivojlantirish asosida egallaydi. Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish morfologiya (so'zlarni rodlar, sonlar, kelishiklarga qarab o'zgartirish), so'z hosil qilish (maxsus vositalar yordamida bir so'z negizida boshqa so'zni hosil qilish), sintaksis (oddiy va qo'shma gaplarni tuzish) ustidagi ishlarni o'z ichiga oladi.

Bolalarning grammatik rivojlanishi boshqarishni pedagog eng avvalo ham bolaning o'zi bilan (dialog shaklida), ham boshqa bolalar bilan birgalikdagi muloqot faoliyati vositasida amalga oshirishi lozim.

Bolalarda grammatik tizimni – sintaksis, morfologiya, so'z hosil qilishni shakllantirish o'zining alohida xususiyatlariga ega bo'lib, ularni rivojlantirish uchun pedagog turli vositalarni qo'llashi darkor. Morfologiya va so'z hosil qilishni o'zlashtirish uchun rag'batlantiruvchi til o'yinlari; sintaksisni rivojlantirish uchun esa, keng fikr bildirish uchun motivatsiyani yaratish muhim.

Ma'lumki, bolalar o'z iqtidoriga qarab turli darajada rivojlanadi va o'z navbatida pedagogning rahbarligi ham bosqichli xususiyatga ega bo'ladi. Bola hayotining beshinchi yilida pedagog rag'batlantirishga (gap so'z hosil qilish va so'z ijodkorligi xususida bormoqda); oltinchi yilda – gap tarkibini eng oddiy tahlil qilish, nutqning grammatik to'g'riligini

shakllantirishga (soʻz oʻzgartirishda); yettinchi yilda – hosila soʻzlar oʻrtasidagi rasmiy-semantik munosabatlarni oddiy tahlil qilishga, nutqiy ijodkorlikka, murakkab sintaktik tuzilmalarni ixtiyoriy tuzishga alohida eʼtibor berishi lozim.

Didaktik oʻyinlar va grammatik mazmundagi mashqlar – bolalarning tilga oid oʻyinlarini, ularning grammatik sohasidagi faolligini ragʻbatlantirishning muhim vositasidir. Pedagog bolalarga soʻz birikmasini oʻylab koʻrish, soʻngra gapda soʻzlarni bir-biri bilan toʻgʻri bogʻlash qobiliyatini oʻrgatishi zarur.

Bolalar fikrlarida murakkab sintaktik tuzilmalarni shakllantirishni «yozma nutq vaziyati»da, yaʼni bola matnni aytib turadigan, katta yoshli kishi esa, uni yozib boradigan vaziyatda amalga oshirish tavsiya etiladi.

Bolaga bir turdagi tuzilmalardan foydalanmagan holda soʻzlarning toʻgʻri tartibini qoʻllashni oʻrganishda yoʻrdam beradigan mashqlarga alohida eʼtiborni qaratish zarur.

Muhimi, bolada gap tarkibi haqida va har xil turdagi gaplarda leksikadan toʻgʻri foydalanish haqida oddiy tasavvurlar shakllansin. Buning uchun bolalarga gapda soʻzlarni birlashtirishning turli usullarini, soʻzlar oʻrtasidagi ayrim mazmunli va grammatik bogʻliqliklardan foydalanishni hamda gapni intonatsion jihatdan rasmiylashtirishni oʻrgatish zarur.

Shunday qilib, nutqning grammatik tizimini shakllantirish jarayonida sintaktik birliklar bilan amallar bajarish koʻnikmasi shakllanadi, muayyan muloqot sharoitida va ravon monologik fikrlarni tuzish jarayonida til vositalarini ongli ravishda tanlash taʼminlanadi.

Bola tilining grammatik tizimini shakllantirish uning nutqi (tili) rivojlanishining umumiy oqimida roʻy berishi lozim; pedagogik rahbarlik shakllari va metodlari umumiy nutqiy rivojlanishning bosqichma-bosqich xususiyatga egaligini, eng avvalo dialog va monologni, soʻzgacha boʻlgan mazmunli-semantik tizimdan vaziyatga oid ixtiyoriy iborali nutqqa oʻtish (keyinchalik dialog va monolog rivojlanadi), bolalarning nutqiy havaskorligi sohasi sifatida tengdoshlar bilan muloqotning dialogik shakllarini oʻzlashtirishni hisobga olishi lozim.

2. Grammatik ko'nikmalarni shakllantirish usullari va yo'llari. Maktabgacha katta yoshda nutqning grammatik to'g'riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabat paydo bo'lishi hamda rivojlanishi, aniq va to'g'ri so'zlashga intilish bilan bog'liq. To'g'ri so'zlashga intilish grammatikaning barcha sohalari – morfologiyada (aniq shakl hosil qilishda, shakllarning turli-tumanligini o'zlashtirishda: stollar, stullar, qavatlar va boshq.), so'z hosil qilishda, (non uchun – nondon, tuz uchun tuzdon va boshq.) sintaksisda (og'zaki nutq qurilmasini yengib o'tish va bog'lovchisini ko'p marta qo'llash orqali gapni cho'zib yuborish, bitta gapda to'g'ri va bilvosita nutqni aralashtirib yuborish va boshq.) ko'zga tashlanadi. Nutqning grammatik to'g'riligiga intilish ko'proq yetti yoshli bolalarga xosdir. Besh yoshli bolakay hali ham grammatik shakllar ustida zavq bilan mashq qiladi va aynan mana shu so'z bilan mashqlar kelajakda grammatik jihatdan to'g'ri ifodalangan nutq uchun poydevor yaratadi.

Grammatika sohasidagi kamchiliklar shundan iboratki, bunda bolalar so'zlarni rodga noto'g'ri moslashtirdilar (*встретился колобок лису*), gap bo'laklari ham noto'g'ri joylashtirilgan (inversiya): - *А доктора там не было, а волк только был; И навстречи эти встретился заяц* va boshq.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning nutqini tadqiq etish natijalarini sifat jihatdan tahlil etish shuni ko'rsatdiki, eng ko'p fikr bildirishlar hajmi sevimli ertaklarni aytib berish hissasiga, eng kami esa, o'z shaxsiy tajribasidan kelib chiqib, hikoya tuzish hissasiga to'g'ri keldi.

Fikr bildirish hajmi va nutqning tezkorligi nafaqat bolaning faol lug'at zaxirasini, balki uning «o'ta tezkor sintez» qila olish qobiliyatini ham tavsiflaydi. Bundan tashqari, fikr bildirish hajmi uning obyekt bilan tanishlik darajasidan dalolat bermoqda. Bolalarning biron-bir narsa, hodisa haqidagi bilimlari qanchalik chuqur va xilma-xil bo'lsa, ularning fikr bildirishlari ham shunchalik keng bo'ladi.

Bolalarning nutqida oddiy gaplar ko'pchilikni tashkil qiladi. Ba'zan «esa», «va» kabi bog'lovchilar ishtirokida tuzilgan va ba'zan esa ularsiz bog'langan qo'shma gaplar ham uchrab turadi. Bildirish xususiyatiga ko'ra bolalar hikoyalaridagi aksariyat gaplar darak gap-

lardir, nutq bir xil ohangda jaranglaydi, ko'pincha so'zlar o'rtasidagi sintaktik bog'liqlik, ya'ni: gapdagi so'zlar tartibi, inversiya buzilishiga oid xatoliklarga yo'l qo'yiladi.

Hikoya qilib berishda so'z birikmalarini tuzishda xatoliklarga yo'l qo'yilishi kuzatildi.

- eganing kesim bilan noto'g'ri bog'lanishi: keldi quyon;

- aniqlovchining aniqlanuvchi so'z bilan noto'g'ri bog'lanishi: uchradi *ayiq*, uchradi *tulki*;

- kelishikda va kelishik-gap boshqaruvidagi xatoliklar: sayrga ayiq bilan chiqdik.

Bolalar fikrlarining tahlili shuni ko'rsatdiki, ular nutqida aniq ma'noli otlar ustunlik qiladi. Nutqni otlar bilan boyitish quyidagi sharoitlar ta'sirida ro'y beradi: bola o'zi uchun qandaydir ahamiyatga ega bo'lgan narsalarninggina nomlarini o'zlashtirib olmoqda; unga tanish narsalar va shaxslar ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mashg'ulot:

Mavzu: «Tulki bolalari bilan» surati bo'yicha hikoya qilish.

Maqsad: *Surat bo'yicha hikoya qilish malakalarini mustahkamlash.*

Vazifalar:

- Tegishli sifatlarni hosil qilishga o'rgatish.
- Jumlani grammatik tahlil qilish.
- Fe'llarning murakkab grammatik shakllaridan foydalanishni mashq qilish.

Kutilayotgan natijalar:

- Surat bo'yicha hikoya qilish malakalari mustahkamlanadi.
- Hikoya to'qishga qiziqish uyg'onadi.
- Tegishli sifatlarni hosil qilishga o'rganadilar.

Kerakli jihozlar:

«Tulki bolalari bilan» surati.

Mashg'ulotning borishi. Tarbiyachi bolalarga suratni ko'rsatadi. Tulki haqida topishmoqni eslashlarini so'raydi.

Surat bo'yicha tarbiyachining savollari.

1. *Suratda tulki qanday tasvirlangan? (malla, chaqqon, ayyor).*

2. *Tulki nima qilishni biladi? (ovlaydi, ayyorlik qiladi).*

3. *Tulki haqida o'zingiz topishmoq to'qiy olasizmi?*

Mallagina momiqqina – bu nima? (tulki).

Bolalar, suratga qarab hikoya to'qing. Avval tulki bolalari bilan qayerda, qachon o'ynashganini o'ylab toping. Keyin suratda nima tasvirlanganiga qarab hikoya o'ylab toping. Hikoyangiz yakunlangan bo'lishi kerak.

2–3 bolalar hikoyalari tinglanadi, rag'batlantiriladi.

Tetiklashtiruvchi mashq

O'yinning borishi: Bolalar doira shaklida turadilar. Tarbiyachi koptokni qo'liga olib, o'yinni boshlab beradi. Tarbiyachi bolalarga koptokni otib, turli savollar bilan murojaat qiladi: biror yovvoyi hayvonning otini ayt. Nima uchun yovvoyi hayvon? Deyiladi. Tulkinging po'sti qanday? Quyoning po'sti qanday? bo'riining po'sti qanday? Bo'ri bilan tulki o'txo'rmi yoki yirtqichmi?

O'yin shu tarzda davom etadi.

Izoh: Tarbiyachi o'yin davomida koptok har bir bolaga borishiga va javoblar qaytarilmasligiga, bolalar nutqining grammatik to'g'ri tuzilishiga ahamiyat berishi kerak.

Tarbiyachi suratni olib qo'yadi. O'yinchoq tulkini ko'rsatadi. Bolalar, tulki bizga mehmonga keldi. U siz bilan birga o'ynamoqchi. Tulki sizni barcha topshirig'ingizni bajaradi. Faqat siz undan to'g'ri iltimos qilsangiz bas. Nodir, sen tulkidan nimani so'ramoqchisan? «Tulki qo'shiq aytib ber!». Sen-chi Mahmud? «Tulki o'ynab ber!» Barakalla bolalar topshiriqni to'g'ri berdinglar. Tulki sizni hamma topshirig'ingizni bajardi. Sayrda u bilan o'ynashni davom etasiz.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar:

1. *Tulki qanday hayvon?*

2. *Suratda tulki qanday tasvirlangan?*

3. *Tulki haqida o'zingiz topishmoq to'qiy olasizmi?*

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning grammatik qurilishini shakllantirish mazmuni haqida soʻzlab bering.*
2. *Bolalarning nutqining asosiy qismini qanday gaplar tashkil qiladi?*
3. *Grammatik koʻnikmalarni shakllantirishning qanday usullari mavjud?*
4. *Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning grammatik qurilishni shakllantirishda qanday mashq va oʻyinlardan foydalanish mumkin?*
5. *Maktabgacha yoshdagi bola nutqining grammatik tizimini shakllantirish qanday ishlarni oʻz ichiga oladi?*

21-§. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tevarak-atrofni bilishida nutqni rivojlantirish texnologiyasi

Reja:

1. *Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar nutqini rivojlantirish.*
2. *Tevarak-atrofni bilishda bolalar nutqini rivojlantirish mashg'ulotlari.*

Tayanch tushunchalar: *ma'nodosh, uyadosh, xususiyat, shaxsiy qobiliyat, jarayon, shaxsiy hayot, tevarak-atrof, rivojlantirish, texnologiya.*

1. Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar nutqini rivojlantirish. Bolalar nutqini rivojlantirish uchun ma'lum bir tizimda ish olib borish maqsadga muvofiq. Buning uchun maktabgacha yoshdagi bolalarda bog'lanishli nutqni o'stirish dasturini takomillashtirish va uni bir butun, yaxlit jarayon sifatida tarbiya tizimiga kiritish hamda mazmunini belgilash zarur.

Bolalar nutqini rivojlantirish mavzu rejasiga quyidagilarni kiritishni maqsadga muvofiq deb topdik:

1. Tevarak-atrof va ona Vatan.

- «O'zbekiston – mening Vatanim».
- Samarqand, Buxoro, Toshkent, ko'hna Urganch, Xiva, Qo'qon – qadimiy shaharlar.
- 1-sentabr – O'zbekistonning mustaqillik kuni.
- I.A.Karimov – O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti.
- Toshkent metropoliteni.
- Mustaqillik maydoni.
- Toshkent teartlari.
- Mening shahrim, mahallam.
- Bir bolaga yetti qo'shni ota-ona.
- Oilamiz shajarasi.
- Bizning oila.
- Ona tilim – jonu dilim.

- Til bilgan – el biladi.
- Jonajon o‘lka tabiati.
- Hamdo‘stlik mamlakatlari.

2. Buyuk siymolar:

- Amir Temur, Zahridin Muhammad Bobur – bizning bobolarimiz.
- Jaloliddin Manguberdi – buyuk vatanparvar.
- «Alpomish» dostoni – milliy g‘ururimiz.
- Al-Xorazmiy, Al-Beruniy, Forobiy va Abu Ali ibn Sinolar – buyuk adib.
- O‘lkamizda dong taratgan sportchilar, adiblar, san’atkorlar.

3. Bayramlar va marosimlar, sayllar, urf-odatlar.

- Yangi yil bayrami.
- Onalar bayrami
- Navro‘z bayrami.
- Xotira va qadrlash kuni.
- Mustaqillik bayrami.
- Vatan himoyachilari kuni.
- Mening akam askar.
- 8-dekabr – Konstitutsiya kuni.
- Sayllar: qovun sayli, hosil bayrami, gul sayli v.b.

4. O‘zbek xalq ijodi:

- O‘zbek xalqining hunarmandchilik san’ati.
- Xalq me‘morchilik san’ati.
- Xalq qo‘shiq-lari, laparlari, alla, ertak, maqol va topishmoqlar, tez aytishlar.
- Tasviriy san’at asarlari.

5. Kattalar mehnati.

- Sanoat korxonalariga sayohat.
- Kasblar haqida ma’lumot.
- Dehqonchilik, bog‘dorchilik, sohalari haqida ma’lumot.
- So‘pon-cho‘liqlar, sut sog‘uvchilar mehnati tushuncha hosil qilish.
- Pillakorlik mehnati.
- Qurilish obyektlariga sayohat.

- Qurilishda ishlatiladigan asbob-uskunalar.
- Maishiy xizmat ko'rsatish sohalari.
- Madaniyat xodimlari.
- Yo'l harakati qoidalari.
- Aloqa vositalari.

6. Bolalar o'yinlari.

- Ot o'yin, do'ppi o'yin, hammompish, tosh o'yini, chillak, var-rak, loysuvoq o'yini.
- Chitti gul, o'q terakmi-ko'k terak, tepdik-sandiq ochildi, boy-chechagim boylandi, hakkalakam-dukkalakam.
- «Qorxat», «Qorqiz». «Qorbobo» o'yinlari.

Yuqoridagi mavzularning har biri bolalarning tevarak-atrof haqidagi bilimlarini boyitish bilan birga, bog'lanishli nutqni ham rivojlantirishga hizmat qiladi.

Masalan, 1-sentabr mustaqillik kuni umumxalq bayrami sifatida nishonlanar ekan, avval guruhdagi ertaliklar, so'ng bolalarning ot-onalari bilan Toshkentdagi mustaqillik maydoniga, shahardagi milliy boqqa sayohat uyushtirish natijasida ularning lug'atida mustaqillik bayrami, mustaqillik maydoni, milliy bog', Alisher Navoiy haykali, O'zbekistonning Birinchi Prezidenti – I.A.Karimov, O'zbekiston gerbi, O'zbekiston bayrog'i, O'zbekiston madhiyasi, Toshkent – O'zbekistonning poytaxti, metropoliten kabi tushuncha va birikmalar bilan boyiganligining guvohi bo'ldik. Bolalarning so'z zaxirasi bevosita ko'rgan-kuzatganlari asosida orta boradi degan xulosaga keldik.

Masalan, Toshkent shahri bo'ylab sayohat natijasida bolalarning lug'at boyligiga birdaniga bir necha mavzu bo'yicha so'zlar, birikmalar qo'shiladi. Masalan, Amir Temur maydoni, Amir Temur haykali, Amir Temur – buyuk sarkarda, Toshkent mehmonxonasi, «O'zbekiston» mehmonxonasi, O'zbekiston tarixi muzeyi, San'at saroyi, Milliy teatr, Markaziy univermag, Chorsu bozori, Hayvonot bog'i kabilar shular jumlasidandir. Bular 6–7 yoshli bolalarning kundalik turmushda hali ishlatilmasa-da, ularning xotirasi kuchli bo'lgani bois so'z va birikmalarni yaxshi o'zlashtirib oladilar.

Bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda, ayniqsa, lug'at boyligini faollashtirish muhim va zarurdir.

Qishloq bolalari ko'proq o'ynaydigan o'yinlar ularning sanoqlarini o'rganishga, nafas yo'llarini rivojlantirishga yordam berish bilan birga, lug'at boyligini oshirib, faollashtiradi. Bunda ayniqsa, qo'shiq-o'yinlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Bir ikki, o'n olti,
O'n olti deb kim aytdi?
O'n olti deb men aytdim,
Ishonmasang sanab ko'r...
(O'yindagi bolalar sanaladi).

Yoki,
Hakkalakam, dukkalakam,
Chori amal, beri amal,
Qayda edi, tog'da edi
Tog'man, zuvman...
(Chillak zuvillanadi).

Ayni paytda qo'shiq-o'yinlar, topishmoq-o'yinlar, sanoq o'yinlar bolalarning bilimini oshiradi, aqlini charxlaydi, hozirjavob, zukko etib tarbiyalaydi.

«Chitti gul-o, chitti gul», «Oq terakami – ko'k terak», «Tepdim sandiq ochildi» ertak – o'yinlari ham shunday ahamiyatga ega o'yinlardan sanaladi.

Chitti gul-o, chitti gul,
Hay-yu, chitti gul.
Chittigulga gul bosay,
Hay-yu, chitti gul.
Dukur-dukur ot keldi,
Chiqib qarang kim keldi?
Aravada un keldi,
Childirmada pul keldi.
Hay-yu, chitti gul,
Hay-yu, chitti gul.

Yoz fasli bilan bog'liq «Laylak keldi, yoz bo'ldi» qo'shig'i ham bolalarning sevimli qo'shiqlaridan hisoblanadi:

Laylak keldi, yoz bo'ldi,

Qanoti qog'oz bo'ldi.
Laylak boradi toqqa,
Quloqlari halqa.
Halqasi tushib qoldi,
O'tirdi yig'lamoqqa.

«Chitti gul», «Dukur-dukur ot keldi», «Aravada un», «Childirma-da pul», «Oftob chiqdi olamga», «Cho'pchak ter», «Kulcha yopdi bir o'choq», «Laylak keldi, yoz bo'ldi», «Qanoti qog'oz bo'ldi» mazmuni gullar qushlar, narsalarning nomi, ularning asl va ko'chma ma'nolari, badiiy ta'sir vositalari, bir tomondan bolalarning tez yodlash qobiliyatini oshirib, yangi-yangi so'zlarning ma'nosini bilib olishlariga yordam bersa, ikkinchi tomondan, lug'at boyligini faollashtiradi, nutqini ravon qiladi, ona tilining boyligiga, uning serqirra jilolariga qiziqishni oshiradi.

Bolalikda o'yin jarayonida yod olingan bu qo'shiqlar har bir insonning qalbida umr bo'yi saqlanib qoladi. Bundan tashqari, tavsiya etilgan mavzular bolalar nutqining grammatik tuzilishini shakllantirishda ham yordam beradi. Bolalar nutqining grammatik qurilishini shakllantirish esa bog'lanishli nuqni rivojlantirishda eng muhim tablardan sanaladi.

2. Tevarak-atrofnı bilishda bolalar nutqini rivojlantirish mashg'ulotlari. Tevarak-atrofnı o'rganish jarayoni bola tafakkurini rivojlantirishda boshqa hech narsa bilan almashtirish mumkin bo'lmagan hissiy rag'batlantirishga sabab bo'ladi. Bunday rag'batlanish bog'cha yoshidagi katta bolalar tarbiyasida muhim ahamiyatga ega. Chunki tevarak-atrofdagi predmetlar, voqeliklar asosida tug'iladigan hissiyot bola tafakkurida rivojlanib, uning tiliga, jonli ifodaga ko'chadi. Shuning uchun ham bolaning tevarak-atrofdagi voqelikni bilib borishi, uning go'zalligini, bitmas-tuganmas murakkabliklarini his etishi, ijtimoiy munosabatlar va kattalar dunyosiga kirib borishi, uning har tomonlama kamol topishi bilan birga, bog'lanishli nutqining ham boyib, shakllanib borishiga olib keladi. Zero, bolalik dunyoni zavqlanib, hissiyotlarga to'lib idrok etish, uni kashf etish bilan uyg'undir.

Ma'lumki, pedagogik texnologiya deganda o'quv-tarbiya jarayonini oldindan ma'lum tizimda uzviy loyihalash, ma'lum pedagogik

tizimning hayotda amalga oshiriladigan loyihasi, qurilishi degan ma'no tushuniladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda maktabgacha katta yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish ham ma'lum pedagogik tizimning loyihasidir. Ya'ni bolalarda nutqni rivojlantirish maqsadi, mazmuni, tarbiya metodlari, shakllari va vositalari ifodalangan bir butun tizim texnologiyasidir.

Biz hozirgi davr talabi darajasida maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning bir butun tizimi, mazmuni, o'ziga xos xususiyatlarini aniqlab chiqdik hamda eng yangi talablar darajasida uni amalga oshirish metodlari, shakllari va vositalari texnologiyasini ishlab chiqdik.

Nutqda eng muhim metod bu dialogik nutq, ya'ni bolalar bilan so'zlashishdir. So'zlashish og'zaki nutqning eng oddiy shakli bo'lib, unda bola o'zini tutishi, ko'z qarashi, xatti-harakati, ovozinging past-balandligi, tezligi kabi turli holatlar hisobga olinadi. So'zlashish – dialogik nutq, asosan kattalar yordamida amalga oshiriladi va u ayniqsa, tevarak-atrofnii bilish jarayonida yaxshi natijalar beradi. Jumladan, jamoat joylarida, ko'pchilik o'rtasida nutq madaniyatiga rioya etishga e'tibor qaratiladi.

Bunda bir-birining nutqini to'ldirib borish, tuzatishlar kiritish, so'rash, so'rab bilib olish dialogik nutqqa o'rgatishning usullari sanaladi.

Maxsus tayyorlanadigan muloqotlar esa dastur asosida muayyan mavzular bo'yicha uyushtiriladi.

Masalan, maxsus tayyorlangan suhbatlar quyidagicha tuziladi: dastlab mavzu belgilanadi, uning maqsadi, vositalari aniqlanadi, savollar tuziladi. Lekin bularning har biri nimaga? nima uchun? nimadan? qanday qilib? kabi izlanuvchi va muammoli savollar tarzida bo'lishi zarur. Shu bilan birga, savollar, umumlashtiruvchi xarakter kasb etishi ham mumkin.

Bunda muloqot mashg'uloti suhbat, muqaddima, asosiy qism va xulosadan iborat bo'ladi.

Masalan, «Bahorda bog'cha hovlisiga gul o'tqazdik» mavzuida suhbat. Bu suhbat bog'cha hovlisiga gul o'tqazilgandan keyingi kun bo'lishi mumkin.

Tarbiyachi: Bolalar, biz bog'cha hovlisiga qanaqa gullarni o'tqazdik? Kim qanday gul ko'chatini olib kelgan edi?

Bolalar: Biz atirgul, ra'no gul, lola, gulsafsar, karnaygul, xrizantemalarni o'tqazdik.

Lola: Men atirgul olib keldim.

Zahro: Men ra'no guli ko'chatini olib keldim.

Mehriniso: Men xrizantema ko'chatini keltirdim.

Bahrom: Men lola guli piyozini olib keldim.

Tarbiyachi: Kimning guli qayerda o'sayotganini qanday qilib bilib olasiz?

Lola: Gullarimiz ochilganda bilib olamiz.

Tarbiyachi: Ularni kim parvarish qiladi?

Bolalar: Hammamiz parvarish qilamiz.

Shoxruh: Bog'bon bobomiz parvarish qiladilar.

Tarbiyachi: Bolalar, biz parvarish qilamizmi, bog'bon bobomizmi?

Gulnoza: Bog'bon bobomiz keksalar. Biz u kishiga gullar parvarishida yordam qilishimiz kerak.

Tarbiyachi: To'g'ri, bu gullarni biz o'tqazdik, endi ularning parvarishiga ham yordam beramiz. Ayting-chi, gullar qanday parvarish qilinadi?

Shoxsanam: Suv quyamiz.

Lola: Tagini yumshatib, chopiq qilamiz.

Gulnoza: O'tlardan tozalaymiz.

Tarbiyachi: Juda to'g'ri javob berdingiz. Orangizda o'sayotgan gullarni payhon qilib tashlaydigan bolalar ham bormi?

Nosir: Yo'q, biz unday bolalarni gulzorimizga qo'ymaymiz.

Lola: Gullarni yulib bo'lmaydi, deb tushuntiramiz.

Tarbiyachi: Juda yaxshi aytdingiz. Gullarni payhon qilib bo'lmaydi. Har bir bola bittadan gul uzaversa, nima bo'ladi? Gullarni yulib ham bo'lmaydi. Chunki, ular hayotimizni yanada go'zal qiladi.

Lola: Hayotni go'zal qiladi, degani nima degani?

Tarbiyachi: Gulzorda hamma gullar ochilganda, bog'cha hovlisi chiroyli bo'lib ketadi. Bundan hammamiz quvonamiz. Bog'chaga borigimiz kelaveradi. Kayfiyatimiz ko'tariladi. Hamma yugurib-yelib ish qilgisi keladi. Ana shularning barchasi hayotning go'zalligini anglatadi.

Sarvar: Demak, xonamizdagi gullarni ham parvarish qilsak, ularni ko'paytirsak, xonamiz ham chiroyli va go'zal bo'ladi.

Sevara: Bog'chamiz shinam bo'ladi, biz quvonamiz. Har kuni bog'chamizga, guruhimizga kelgimiz kelaveradi.

Bolalar guruhi bilan suhbat uyushtirilganda, suhbat uchun ularning kundalik turmushida uchraydigan transport turlari tanlandi. Suhbat quyidagi savollar asosida olib borildi:

1. Odamlar bir-birlarinikiga, ishga, o'qishga nimada boradilar? (yengil avtomobil, avtobus).
2. Quruqlikda yuradigan qanday transport turlarini bilasiz? (avtobus, poyezd, yuk mashinalari, yengil mashinalar).
3. Suvda qanday transport turlari yuradi? (paraxod, qayiq, kater, suv osti kemalari).
4. Havoda-chi? (samolyot, vertolyot, raketa, kosmik kema).

Suhbat jarayonida bolalarning mavzudan chalg'ib ketish hollari ham bo'lib turadi. Shuning uchun yo'naltiruvchi savollardan ham foydalanildi. Bu xildagi suhbatlarda, albatta, bolalarning barchasi qatnashishi maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi guruh bilan navbatdagi suhbat sayrga chiqish jarayonida olib boriladi. Sayrga ota-onalardan 2 kishi hamrohlik qilishi mumkin. Tarbiyachining maxsus maslahatidan so'ng 2 ta kichik guruhda suhbat qilinadi.

Sayr «Bog'chadan shahar markaziga sayohat» deb ataladi. Bolalar sayrga avtobusda ketadilar.

Yo'lda suhbat quyidagicha davom etadi:

Tarbiyachi: Bolalar, biz sayrga nimada ketyapmiz?

Bolalar: Avtobusda.

Tarbiyachi: Yana nimalarda ketishimiz mumkin edi?

Nigora: Trolleybusda.

Zokir: Yengil mashinalarda.

Shokir: Poyezdda.

Tarbiyachi: Shahar ichida poyezd yuradimi?

Ravshan: Metro poyezdi yuradi-ku.

Tarbiyachi: Juda to'g'ri. Biz hozir avtobusda ketyapmiz. Shahar markaziga metroda ham borishimiz mumkin.

Suhbat jarayonida bolalarning nutq bo'yicha talay qiyinchiliklarga duch kelishi aniqlandi.

Bu qiyinchiliklar quyidagilardan iborat:

- nutqda kerakli so'zni topib qo'llash;
- mavzuga oid fikrni aniq va ravon bayon etish;
- o'z fikrini xulosalash;
- fikrining izchilligiga rioya etish;
- ma'nodosh, uyadosh hamda qarama-qarshi ma'no ifodalash imkoniyatlaridan maqsadga muvofiq foydalanish;
- nutqda bir-birlarini takrorlash.

Kuzatishlar suhbat jarayonida tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning erkin muloqotda bo'lishlari va fikr almashishlariga, bolalarning til vositalarini mustaqil tarzda, mavzuga mos tarzda qo'llashlariga erishish zarurligini ko'rsatdi.

Masalan, «Transport turlari» mavzusi bo'yicha o'tkaziladigan suhbatda avtobus, poyezd, samolyot, metro kabi har bir so'zning ma'nosini tushunib ishlatilishi, bir-birlarining fikrini va tarbiyachi fikrini davom ettirganda, xulosalaganda jumlar, birikmalar va so'zlarni to'g'ri tuzishi va o'z o'rnida ishlatishiga erishish nutqni rivojlantirishning muhim shartlaridan biridir.

Dialog vositasida nutqni rivojlantirishda bolalarning aniq mavzu asosida qurilgan suhbatda qo'llangan so'zlarning ma'nolarini, masalan, transport turlarining farqini anglab olishlari va ana shu so'zlar qatorini tuzishlari ham muhim.

- Tramvay, trolleybus, avtobus – transport turlari.

Ular nima bilan yuradi?

- Tramvay, trolleybus elektr tokida yuradi.
- Avtobus va boshqa avtomobillar benzin yordamida yuradi.
- Samolyot ham benzin yordamida uchadi.
- Metro elektr toki yordamida yuradi.

Tarbiyachi: Buni qanday bilib olding?

Salim: Mening dadam avtobus haydaydilar.

Razzoq: Biz dadam, oyim bilan Mustaqillik bayramida metroga tushib, buvimni ko'rgani bordik. O'shanda uning tokda yurishini bilib oldim.

Tarbiyachi: Juda yaxshi. Biz ham bugun Mustaqillik maydonini tomosha qilamiz. Buning uchun metro hamda avtobusga chiqamiz, ma'qulmi, bolalar?

Bunday suhbatlar bolalarning kundalik faoliyatida, sayru sayohatlarda samarali natija berishi shubhasizdir. Buning uchun tarbiyachi ana shu suhbatlarga oldindan tayyorgarlik ko'rishi, savollar, tushuntirishlar, xulosalarni rejalashtirishi talab etiladi. Chunki savollar bolalarning javob berishini taqozo qiladi, o'ylashga o'rgatadi - dialog esa bolalar nutqini to'g'ri shakllantiradi. Bunga o'rgatish uchun o'yinlar yoki «vaziyatlar» yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada bolalarning o'zlari ham savollar berishga, izlanishga o'rganadilar.

«Telefon», «Tez yordam» kabi o'yinlar bolalarda katta qiziqish uyg'otishini ko'rsatdi.

Tarbiyachi o'yinchoq telefonni olib Salimaga murojaat qiladi:

- Salima, buvinglar seni so'rayaptilar, buvijoning bilan so'rashgin, hol-ahvolini bilgin.

Salima telefonni olib, «buvisi» bilan so'zlashadi:

- Assalomu alaykum, buvijon! Yaxshimisiz, sog'ligingiz qanday?

- ...

- Ha, ha, bizlar salomatmiz, oyimlar, dadamlar ham.

- ...

- Ha, ha, ular sizga salom aytishyapti, Dilshod akam ham, Sohiba opam ham.

- ...

- Xo'p bo'ladi, ularni xafa qilmaymiz. Dam olish kuni sizni ko'rgani boramiz.

- ...

- Rahmat, buvijon, siz ham sog' bo'ling, kasal bo'lmang.

Tarbiyachi: Salima telefonda juda yaxshi so'zlashdi. Odobi, shirin so'zlari, mehribonligi bilan buvisini xursand qildi.

Qani, kim telefonda «buvi» bo'ladi, u Salima bilan gaplashadi va suhbatni to'ldiradi?

Rahima: Men «buvi» bo'laman.

6 yoshli bolalar zukko bo'ladi. Rahima suhbatni qanday bo'lsa, shundayligicha eslab qoladi.

- ...
- Sog'lig'im yaxshi, qizim, o'zinglar sog'-salomatmisizlar? Oying bilan dadanglar yaxshi yurishibdimi? Ularning sog'lig'i qanday?
- ...
- Dilshod akang, Sohiba opangning ham sog'lig'i yaxshimi?
- ...
- Yaxshi, rahmat. Oying bilan dadanglarni xafa qilmanglar, men sizlarni sog'indim qachon kelasizlar?
- ...
- Rahmat, men sizlarni kutaman. Shirin kulchalar yopib qo'yaman, oppog'im.

Bunday o'yin-mashg'ulotlar, rolli o'yin-suhbatlar bolalarda, bir tomondan, nutq madaniyatini tarbiyalaydi, ikkinchi tomondan, so'z zaxirasini boyitadi. ♦

Bolalar bilan yoz, kuz, qish, bahor oylarida tarbiyachi sayru sayohatlarda bolalarning javob berishinigina talab qilmasdan, ularni savol berishga ham o'rgatishi zarur. Chunki savollar izchillikni saqlash, mantiqqa rioya qilish, nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Sayrlarda bolalar bilan birga didaktik o'yinlar o'ynash ularni fikrlashga, tasavvurlarini kengaytirishga yo'llaydi.

Masalan, «Qaysi fasl qanday o'tadi?» savoliga bolalar:

- Qish sovuq, qor yog'adi.
- Yoz issiq, quyosh charaqlaydi, jazirama bo'ladi.
- Kuz salqin, yomg'ir yog'adi, Qushlar issiq o'lkalarga uchib ketadilar.
- Bahor iliq, yomg'ir yog'adi, shamol esadi, issiq o'lkalarga ketgan qaldirg'och, bulbul, ko'k qarg'a kabi qushlar qaytib keladilar.
- Ariq va suv bo'ylarida qurbaqalar qurillaydi.
- Kuzda daraxtlarning barglari sarg'ayadi.
- Bahorda hamma yoq yam-yashil bo'ladi.

Yozda ariqlarda cho'milamiz kabi javob berishlari mumkin.

Yoki shunday savollar ham berish mumkin:

«Qanday mevalar sariq rangda bo'ladi?»

- Olma.
- Limon.

- O‘rik.
  - Sariq gilos.
- «Yovvoyi hayvonlarning nomini ayting».

- Ayiq.
- Sher.
- Bo‘ri.
- Tulki.
- Yo‘lbars.

Tarbiyachi ikkita o‘xshash so‘z aytadi. Bolalar uchinchi o‘xshash so‘zni topadilar. Uchinchisi nima?

- archa, tol, . . . terak;
- lola, binafsha, . . . chuchmoma;
- chumchuq, qarg‘a, . . . kaptar.

Bu o‘yinlar bolalarni hayvonlarni bir-biridan ajrata olishga, o‘simliklarni farqlashga, tez va aniq so‘zlashga o‘rgatadi.

Sayr-sayohatlardagi suhbatlardan maqsad, bir tomondan, bolalarni tevarak-atrof, o‘simlik va hayvonot dunyosi bilan tanishtirish bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ularda mavsumiy o‘zgarishlarning yuz berishi bilan bog‘liq nutqini shakllantirish hamdir.

Sayohatga tayyorgarlik jarayonida bolalarga mavsumiy kiyinish va ayni paytdagi faslga xos xususiyatlar haqida ma‘lumot beriladi.

Sayohat davomida tarbiyachi bolalarga dov-daraxtlardagi o‘zgarishni kuzatish vazifasini topshiradi. Buning uchun quyidagicha savollar bilan murojaat qilish mumkin:

- Bahorda va yozda (kuz va qishda) daraxtlarning bargi qanday rangda edi?
- Hozir daraxtlarning bargi qanday tus olibdi?
- O‘t-o‘lanlarning rangi-chi?
- Daraxtlardagi mevalar qaysi faslda pishadi?
- Kapalaklar bahordagidan, yozdagidan ko‘pmi, ozmi?
- Kuz fasli nimasi bilan go‘zal?
- Qish fasli-chi?

Bolalar bu savollarga javob berar ekan, olma, xurmo barglarini solishtiradilar. Olma bargi sariq, to‘q sariq, qirmizi rangda rangini tovlanishi, xurmo barglaridan hali yashillik ketmagan-

ligi, o't-o'lanlar ham birin-ketin sarg'aya boshlaganligini kuzatadilar va olmalardan keltirgan savatlariga, yelim xaltalarga solib oladilar.

Xurmolar hali terib olinmagani, ammo to'q sariq rangda yal-yal tovlanishi, uni birdaniga daraxtdan uzib, yeb bo'lmasligi, 3-4 kun uyda saqlab, yumshay boshlagandan keyingina yeyish mumkinligi, o'shanda meva totli bo'lishi tushuntiriladi.

Bu sayrda bolalar yeb ko'rgan, ammo daraxtini, unda mevalarning pishishini ko'rmagan xurmo haqida ma'lumotga ega bo'ladilar. Bahor kelsa, bog'chalari hovlisiga ham xurmo ko'chati o'tqazishga kelishadilar.

Sayr oxirida bolalar qizil, sariq, qirmizi barglardan terib, gulchambar yasaydilar. Bunday sayrlar bolalarning dunyoqarashini shakllantirishga, lug'at boyligini oshirishga, nutqini boyitishga yordam beradi.

Kuz faslida qushlarning uchib ketishi haqida ham maroqli suhbat uyushtirish mumkin. Suhbatdan maqsad – bolalarning kuzda qushlarning (qaldirg'och, chug'urchuq va boshqalar) uchib ketishi, qarg'alarning uchib kelishi haqidagi tasavvurlarini aniqlash va qushlar dunyosini kuzatishga qiziqtirish bo'ladi.

Suhbatga tayyorlanish jarayonida tarbiyachi quyidagi savollarni belgilab olishi mumkin:

- Yozda qanday qushlarni ko'rgansiz? Qaysi qushlarning ovozini eshitgansiz?
- Qushlarni tanib, bilib olishda sizga kim yordam bergan?
- Qushlar kuz oxirida nima uchun issiq o'lkalarga uchib ketadi?
- Qishda nima uchun pashsha, chivin, kapalak va qo'ng'izlar ko'rinmay qoladi?
- Hovlingizda musicha va maynalar bormi? Ular nega uchib ketmaydi?

Mazkur savollarga javoblar, albatta, tarbiyachi tomonidan to'ldirilib, tuzatib boriladi. Bolalar uchun talay yangiliklar ham ma'lum bo'lib, bu yangiliklarni zukkolik bilan o'zlashtirib olganliklari ularning nutqlarida ham namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, hozirgi davrda deyarli ko'pchilik xonadonlarda to'tilar parvarish qilinadi.

Shuning uchun, to'g'ri hayoti bilan bog'liq savollar asosidagi suhbat bolalarning qiziqishini yanada oshiradi hamda bog'lanishli nutqni rivojlantirishga yordam beradi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, bolalarning tevarak-atrof bilan muloqoti qancha ko'p bo'lsa, ularning bog'lanishli nutqi shunchalik samarali rivojlana boradi. Tevarak-atrofdagi rangin dunyo ular tasavvuri va dunyoqarashini shakllantirishga, so'z zaxirasini boyitishga, nutqini o'stirishga rag'bat uyg'otadi.

Ayniqsa, qish fasli bilan bog'liq mashg'ulotlar bolalarning qiziqishiga yanada mos tushadi. Masalan, bog'cha hovlisida qor yog'ishini kuzatish jarayonida quyidagi savollar asosida suhbat uyushtirish mumkin:

- Qor uchquni nimaga o'xshaydi?
- Nima uchun qor uchquni kapalakka o'xshatiladi?
- Qor uchqunlari nima uchun har xil bo'ladi?
- Qorda yurganida odam nima uchun sovqotadi-yu, qorbo'ron o'ynaganida isib ketadi?
- Qor odam qachon erib ketadi?
- U nima uchun erib ketadi?
- Sirpanchiq o'ynash uchun nima qilish kerak?

Savol-javob jarayonida tarbiyachi bolalarni kundalik hayot bilan tanishtira boradi, tabiatdagi o'zgarishlarni kuzatish vositasida bilimni boyitadi, nutqini rivojlantiradi. Savol-javob orqali bolalar qor uchqunlarining har xil shaklda bo'lishi, uning turli tezlikda yog'ishi sabablarini bilib oladilar, havo harorati bilan bog'liq o'zgarishlarni tushunib yetadilar, qish mavsumidagi qiziqarli mehnat jarayoni bilan tanishadilar; qor kurash, supurish, qor bosgan joylarda qushlarga don tashlash uchun joylar tayyorlash kabi ishlarni zavq-shavq bilan, hamkorlikda bajaradilar va tarbiyachi, tengdoshlari bilan faol muloqotda bo'ladilar. So'zlashuv jarayonida ishlatiladigan «qor uchqunlari», «kapalak qor», «lo'ppi-lo'ppi qor uchquni», «qor kurash», «muz yo'lak», «don xo'rak», «qor odam», «muz tepa» kabi so'z va so'z birikmalari dialogik nutqni shakllantirishga yo'l ochadi.

Nutq o'stirishga oid mashg'ulotlar samaradorligini ta'minlashda mavzularning qiziqarliligi alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, «Boychechakning ochilishi» mavzusidagi ertalik o'tkazish fikrimiz dalilidir.

Bolalar bog'chasining katta guruhida ertalikka tayyorlanishda bolalar rollarga bo'linib, boychechak haqidagi she'rlar va qo'shiqlar tarqatiladi.

Guruh xonasi ertalikkacha qog'ozdan ishlangan boychechak, binafsha, lola kabi gullar bilan bezatiladi.

Ertalik «Boychechak» qo'shig'i bilan boshlanadi. Ikki bola «Boychechak» qo'shig'ini galma-gal ijro etadi.

Jarchi bola boychechak tergani hammani dalaga chorlaydi.

Bolalar «Dala»da boychechaklar - qog'ozdan yasalgan gullarni tera boshlaydilar va qo'shiq kuylaydilar, raqs ijro etadilar.

Qo'shiq ijrosi va raqslarda guruhning barcha a'zolari ishtirok etadilar.

«Boychechakning ochilishi» bilan bir qatorda «Gullar bayrami» ham bolalar sevib o'tkazadigan ertaliklardandir. Uni o'tkazishdan oldin guruhdagi barcha bolalarga gullar haqida she'r, topishmoq, raqsar bo'lib beriladi, bolalar «Gulchi qiz», «Boychechak», «Binafsha», «Lola», «Atirgul», «Rayhon», «Chuchmoma», «Bo'tako'z», «Gulsafsar», «Nomozshomgul», «Gulbeor», «Gulxayri» va boshqa gullar timsolida she'rlar yodlaydilar.

Bu xildagi ertaliklar bolalarda ham estetik didni tarbiyalash, ham nutqni rivojlantirish usullari, vositalari sifatida katta yordam beradi.

Savol-javoblar asosida suhbatlar o'tkazish orqali bolalarda nutqqa oid muayyan darajada malaka hosil qilgach, hikoya tuzishga o'rgatgan ma'qul.

Mashg'ulot:

Mavzu: Tevarak-atrof bilan tanishtirish. Bolalarni narsalarning sifati va xususiyati bilan tanishtirish.

Maqsad: Tevarak-atrofdagi narsa va buyumlar, ularning xilma-xil sifatlarini («tiniq», «xira», «qattiq») aytishni o'rgatish. Ravon nutqini o'stirish, lug'atlarini «tiniq», «xira», «qattiq» so'zlari bilan boyitish va faollashtirish. Bolalar diqqatini «tiniq», «xira» so'ziga qaratish.

Mashg'ulot uchun material: Shakli, kattaligi bir xilda bo'lgan ikkita stakan, ammo biri shisha (tiniq), ikkinchisi qog'oz (xira) stakan bo'lishi kerak. Bolalar soniga yetarli (tiniq) shishali buyumlar (stakan, banka, butilka, ryumka, fujer va hokazo).

Mashg'ulotning borishi: Tarbiyachi mashg'ulotni topishmoqli o'yin bilan boshlaydi. Bolalarga ikkita stakanni ko'rsatib: Bular nima?

Ular nimadan yasalgan? deb soʻraydi. Soʻngra tarbiyachi stakanlarning ichiga biror narsani (bir boʻlak oq qand yoki konfet, sharcha va hokazo) soladi va bolalardan uning ichida nima borligini topishni aytadi. Bolalar juda yengillik bilan tiniq stakanda nima borligini topadilar, ammo xira (tiniq boʻlmagan) qogʻoz stakan ichida nima borligini taxminlab (tavakkal qilib, tasmollab) aytadilar. Ular qogʻoz stakan ichida nima borligini toʻgʻri topa olmaydilar. Oʻyin ikki-uch marta takrorlangach, tarbiyachi bolalardan tiniq stakanni koʻrsatib: nima uchun bu stakan ichidagi narsa nima ekanligini tez topdingiz? aksincha tiniq boʻlmagan qogʻoz stakanni koʻrsatib: bu stakan ichidagi narsa nima ekanligini topishda qiynaldingiz? deb soʻraydi.

Bolalar bunday savolga quyidagicha javob berishadi: Chunki shisha stakan tiniq, bunisi esa xira (tiniq emas). Shisha stakan ichidagi narsa koʻrinib turibdi. Qogʻoz stakan ichida qanday narsa borligi koʻrinmaydi.

Bolalarning javoblaridan shu narsa koʻrinib turibdiki, ular narsaning asosiy belgisini ajrata oldilar, shuning uchun narsaning sifatini bildiruvchi soʻzni bolalar lugʻatiga kiritish kerak.

Soʻngra tarbiyachi bolalarga yana murojaat etadi «Bu stakan ichidagi narsa koʻrinib turadi, u tiniq. Bu stakan esa tiniq emas, shuning uchun uning ichidagi narsa koʻrinmaydi». Keyin ikki-uch bolaga tiniq, xira (tiniq boʻlmagan) stakanlarni koʻrsatishni taklif etadi.

Mashgʻulotning keyingi qismida tarbiyachi bolalarga shishali narsalarni tarqatib chiqadi (stakan, banka va bankachalar, butilka va butilkachalar, shishali guldon va hokazo).

2. Tarbiyachi. Endi oldingizdagi narsani qoʻlingizga olib, u orqali bir-biringizga qarang. Bir-biringizni koʻrayapsizmi? Endi qoʻlingizdagi narsangiz (butilka, stakan, ryumka va h.k.) orqali men-ga qarang. Men koʻrinayapmanmi? Tarbiyachi bolalardan qoniqarli javob olgach, ichidagi narsalar koʻrinadigan, u orqali bir-biringizni koʻrish mumkin boʻlgan buyumni qanday buyum deymiz? Deya soʻraydi.

Bolalar. Tiniq, deb javob berishadi. Keyin uch-toʻrtta bolaga ulardagi buyum qanday buyum ekanligini aytish taklif etiladi (tiniq banka, tiniq stakan, tiniq ryumka va hokazo). Soʻngra tarbiyachi bo-

larga «Tiniq buyumlarni topish uchun nima qilish kerak?» degan savolni beradi, bolalar javob berishadi: «Unga qarash kerak», «U orqali boshqa narsalar, bolalar ko'rinisa, u narsa tiniq bo'ladi».

Tarbiyachi. Stol yuzasidan (ustidan) pastga qaranglar-chi, oyoqlaringiz ko'rinadimi?

Bolalar. Yo'q.

Tarbiyachi. Stolning yuzasi taxtadan qilingan, shuning uchun undan qaraganimizda oyoqlarimiz ko'rinmaydi, deb tushuntiradi.

Shundan keyin tarbiyachi yana bolalarning diqqatini shishali buyumlarga yo'naltiradi va uni siqib ko'rishni aytadi. Bolalardan: shisha buyum qattiqmi, yumshoqmi? deb so'raydi. Bolalar, qattiq, deb javob berishadi.

Buyumning qattiq ekanligini bilish uchun nima qilish kerak? deydi tarbiyachi. Uni siqib ko'rish kerak, deb bolalar harakat bilan ko'rsatishadi. Tarbiyachi bolalarning javoblarini tasdiqlab: «To'g'ri, uni siqib ko'rish kerak» deb harakatning nomini (siqib ko'rish kerak) takrorlatadi».

Mashg'ulotning uchinchi qismi tevarak-atrofdagi narsalardan yangi sifatlarni ajratishni mashq qilishga bag'ishlanadi. Tarbiyachi bolalarga tevarak-atrofga qarab tiniq buyumlarni (narsalarni) topishni, topgach, uning nomini aytishni va quyidagi savolga javob berishni aytadi. «Buyum tiniq ekanligini qanday bilib olding? Xuddi shu tariqa tiniq bo'lmagan buyumni topishni aytib, uni qanday topganligini qanday bilib olganligini so'raydi.

Xulosa:

Muloqot ikki shaklda – erkin va maxsus tayyorlangan mashg'ulotlarda amalga oshiriladi. Kundalik hayot va taassurotlar asosida uyushtiriladigan muloqot erkin muloqot bo'lib, yo'l-yo'lakay o'tkazilsa-da, bola nutqining ifodali bo'lishiga yordam beradi, ularda jummalarni grammatik jihatdan to'g'ri tuzish malakalarining paydo bo'lishiga, so'z zaxirasining boyishiga olib keladi. Shu bilan nutq malakasining o'zlashtirilishiga zamin bo'ladi. Bolalar ko'proq guruh bilan qilingan sayrlarda tevarak-atrofni kuzatib, tarbiyachi va do'stlari bilan so'zlashadi, uyda esa oila a'zolari bilan muloqot natijasida nutqi shakllana boradi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Tevarak-atrof bilan tanishtirish jarayonida bolalar nutqini rivojlantirish uchun nimalarga ahamiyat berish lozim?*
2. *Tevarak-atrofnii bilishda bolalar nutqini rivojlantirishda yaqindan yordam beradigan qanday mashg'ulotlarni bilasiz?*
3. *Bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda, ayniqsa, lug'at boyligini faollashtirish uchun mavzu rejasiga qanday mavzularni kiritish maqsadga muvofiq?*
4. *Qanday o'yinlar bolalarning nafas yo'llarini rivojlantirishga yordam berish bilan birga, lug'at boyligini oshirib, faollashtiradi?*
5. *Maxsus tayyorlangan suhbatlar qanday tuziladi?*
6. *Muloqot mashg'uloti qanday qism va xulosadan iborat bo'ladi.*

22–23-§. Tovushlarning to‘g‘ri talaffuzi yuzasidan olib boriladigan ishlar mazmuni

Reja:

1. *Bolalarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatishning mazmuni va mohiyati.*
2. *Talaffuzga o‘rgatishning asosiy bosqichlari.*
3. *Bolalarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatish asosiy vazifalari.*
4. *Tovush hosil qilishda ishtirok etadigan turli organlarning ahamiyati.*

Tayanch tushunchalar: to‘g‘ri talaffuz, tovush, tovush apparati, generator, energetik, rezonator, tembr, diapazon, tovush jarangdorligi, tovush egiluvchanligi, tovush harakatchanligi, xattaxta, pauza-temp, ritmika, diksiya.

Bolalarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatishning mazmuni va mohiyati. Tarbiyachi u yoki bu tovush tarkibida turli nutq organlari: lablar, tishlar va til ishtirok etayotganini ko‘rsatadi hamda tushuntirib beradi. Bolalarning tovushlarni ifoda etishda nutq organlari holatini ko‘rib olishlari ularning to‘g‘ri talaffuzni o‘zlashtirib olishlarida yordam beradi. Bu boradagi ish tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, ushbu yo‘nalishdagi mashqlar ijobiy natijalarga olib keladi. Amaliyotda bu metodik usullar ko‘pincha birgalikda qo‘llaniladi va ular doimo bir-birini to‘ldiradilar.

«I» qattiq tovushining to‘g‘ri talaffuzini shakllantirish. Tarbiyachi tovush artikulyatsiyasini namoyish etadi va bolalarga tilning talaffuz chog‘idagi holatini ko‘rishni taklif qiladi. So‘ngra u tovushni bir necha bor talaffuz qiladi, keyin esa bolalar uni takrorlaydilar. Agar bolalar so‘zlardagi tovushni to‘g‘ri talaffuz eta olsalar, yangi gaplarga va to‘rt qatorli kichik-kichik she‘rlarni yod olishga o‘tish mumkin. Ravon nutqni rivojlantirish asosida turli aloqa vositalaridan (so‘zlar, gaplar, matn qismlari o‘rtasida) foydalanish, turli toifadagi matnlar – tasvirlash, bayon qilish, mu-lohaza yuritish tuzilmasi haqidagi tasavvurlarni shakllantirish qo-biliyatini o‘rgatish yotadi.

Tovush. Ayrim tarbiyachi pedagoglarda tovush tabiatdan beriladi (xudo bergan) deyishadi. Maxsus tovush yillar davomida o'zgarishi, aynishi mumkin. Shuning uchun doim mashq qilib uni rivojlantirib turish lozim bo'ladi.

Tovush apparati uch bo'limdan iborat: generator, energetik, rezonator.

Tovushning hosil bo'lishi:

1. Tovush kuchi bilan bog'liq (nutq apparati organlari bilan bog'liq).
2. Tovush jarangdorligi (tovush jarangdorligi turli masofalarga yuqorib baland pastligini o'zgartirish).
3. Tovushning egiluvchanligi va harakatchanligi (tovushni o'zgartira olishi, tovushning baland-pastligi).
4. Diapazon-tovushning hajmi (chegarasi eng baland va eng pastki ton bilan belgidir).
5. Tembr-tovushning yaqinligi, yumshoqligi, silliqdigi, xususiydigi. Tovush apparatining charchashi, tovushda bo'lgan nuqsonlar va buzilishlar orqali yuzaga keladi. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalashda intonatsion ifodalilik, temp, talaffuz va fikrni bayon qilishning ravonligi ustida ishlashga ko'proq ahamiyat berish darkor, zero, ravon nutqning shakllanishi ushbu ko'nikmalarga asoslanadi.

Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til borlig'ini eng oddiy anglashni shakllantirish bilan o'zaro bog'liqdir. Maktabgacha yoshdagi katta bolalar so'zlar, tovushlar, qofiyalar bilan faol o'ynaydilar. Ular so'z jaranglagandagi umumiy va alohida jihatlarini payqay oladilar, artikulatsion va akustik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlarni (S-Sh, S-Z) farqlay oladilar, maqol, matal va tez aytishlardagi 4–5 ta so'zda uchragan tovushlarni sezadilar.

2. Talaffuzga o'rgatishning asosiy bosqichlari.

Talaffuzga o'rgatish 3-bosqichda amalga oshiriladi:

1-bosqish Ayrim tovushlar talaffuzini shakllantirish – bu qattiq va yumshoq, jarangli va jarangsiz undoshlar talaffuzi ustida ishlashni ko'zda tutadi;

B-lab portlovchi jarangli undosh tovush. So'zning oxirida, boshida va o'rtasida keladi. B..., ...B..., ...B, B-V kabi aytiladi, araba-arava, kabob-kavob.

P-lab portlovchi jarangsiz undosh tovush.

P..., ...P..., ...P, B va F undosh tovushlari o'rnida talaffuz qilinadi, fabrika-pabrika, kelib-kelip.

2-bosqich: Ayrim so'zlar talaffuzini shakllantirish – bu leksikani to'g'ri talaffuz qilish, urg'u berish, so'zda urg'u bo'g'inini ajratishdan iborat;

Leksik jihatdan: «Ko'klam keldi» biri fasilning nomini, ikkinchisi harakatni anglatadi.

Urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi: Tikuvchi, ti-kuv-chi.

3- bosqich: Namunaviy gaplar talaffuzini shakllantirish – bu o'zgacha gap ohanglari ustida maxsus ishlashni ko'zda tutadi. Chumchuq – kichkina qushcha.

3. Bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatishning asosiy vazifalari. Tilni amalda o'zlashtirish ona tilining barcha tovush birliklarini (tovush – bo'g'in – ibora - matn) tinglab ajratib olish va ularni to'g'ri talaffuz qilishni nazarda tutadi, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolada tovushni talaffuz qilishni shakllantirish borasidagi ishlar muntazam ravishda olib borilishi lozim.

Ohang, tembr, pauza, urg'ulashning turli xillari tovush ifodaliligining muhim vositalari hisoblanadi.

Bolaga intonatsiyadan to'g'ri foydalanishni, bildirilayotgan fikrning nafaqat mazmuniy ahamiyatini, balki emotsional xususiyatlarini ham bergan holda, uning intonatsion tasvirini qurishni o'rgatish juda muhim. Shu bilan parallel ravishda, vaziyatdan kelib chiqqan holda, talaffuz tempi, past-balandligini to'g'ri qo'llash, tovushlar, so'zlar, iboralar, gaplarni aniq talaffuz qilish (diksiya) qobiliyatini shakllantirish ishlari ham olib borilishi lozim.

Bolalarda nutqning intonatsion jihatiga diqqat-e'tibor qaratishni tarbiyalar ekan, katta yoshli odam (pedagog) uning nutqni tinglash qobiliyatini, tembr (har bir tovushning o'ziga xos bo'lgan sifati) va vaznni his qilish, tovush kuchini sezishni rivojlantiradi, bu esa kelgusida musiqa tinglash qobiliyatini rivojlantirishga ham ta'sir ko'rsatadi.

Nutq intonatsiyasi, tovushning ifodaliligi ustidagi ishlar bolalarning bildirilayotgan fikrga nisbatan, matndan kelib chiqqan holda,

ovozini balandlatib yoki pasaytirib, talaffuz qilinayotgan matnga mantiqiy va emotsional urg'u berish orqali o'z munosabatini bildirishni o'rganishlari uchun zarur. Buning uchun pedagog tegishli topshiriqlardan ko'proq foydalanishi lozim. Aynan ushbu qobiliyatlarga bolaga turlicha intonatsion ifodalashni talab qiluvchi turli xildagi ravon fikrlarni tuzish – hikoya qilish, tasvirlash, mulohaza yuritish uchun zarur bo'ladi.

Tarbiyachi nutqning tovush jihatini rivojlantirar ekan, bolaga fikrlarning predmet, fikr bildirish mavzusi va tinglovchilardan kelib chiqqan holda kommunikatsiya maqsadlari va shartlariga mos kelishini hisobga olishni o'rgatishi lozim.

Nutqning past-balandligi o'rinli bo'lishi, tezligi esa atrofdagi muhitga va fikrning maqsadiga mos kelishi lozim. Yaxshi, to'g'ri nutqning muhim ko'rsatkichi bo'lib uning ravonligi hisoblanadi.

Artikulatsion va intonatsion qobiliyatlarning uzviy bog'liqligi keng ma'nodagi tinglash va artikulatsion-talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Ish jarayonida tarbiyachi bolalarga so'zning tovush tarkibini, so'zdagi urg'u o'rnini tinglab, aniqlay olishga, qofiya va vazni his qilish tuyg'usini rivojlantirishga, aniq talaffuzni, so'zlar, iboralar, gaplarning turli intonatsion tavsiflarini bera olish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradigan mashqlardan foydalaniishi zarur.

Bu murakkab nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish fonetik mashqlarni takrorlashni, ularni muntazam ravishda o'tkazishni talab qiladi.

4. Tovush hosil qilishda ishtirok etadigan turli organlarning ahamiyati. Har bir nutqiy vazifa ustidagi ishlarning ustuvor yo'nalishlarini ajratar ekanmiz, ularning barchasi o'zaro bog'liqlikda va yaqin o'zaro hamkorlikda ishtirok etishini ta'kidlash lozim.

Tilning asosiy harakatlarini: tilni yuqoriga ko'tarish, pastga tushurish, tilni og'iz burchaklariga yo'naltirishni mustaqil bajarishga o'rgatish. (lablar,til, til uchi, til kuragi, tilning orqa qismi, tishlar, tanglay, tovush, og'iz, lablar, tishlar va til, tanglay) haqida quyidagicha ma'lumot berish.

Tovush hosil qilishda ishtirok etadigan turli a'zolarning ahamiyati:

1. Nafas apparati.
2. Bo'g'iz (hiqildoq) bo'shlig'i.
3. Og'iz bo'shlig'i (til, tanglay, kichiktil, tish, va lablar).
4. Burun bo'shlig'i (tovush ohangiga alohida tus berishda ishtirok etadi).

Diksiya – talaffuz tarzi, talaffuzni aniq ravshanligi darajasi. O'qituvchi uchun to'g'ri talaffuz eng kerakli qurol. Chunki eshitayotganlar tushinishi uchun – talaffuz ravon, har bir bo'g'in, so'z va tovushlarni aniq aytishi kerak.

Ritmika – ovoz maromi yoki vazni. Ba'zi bir so'zlarning bo'g'inlarning talaffuzi, ularning tezligini nutq suratini tashkil etadi.

Ovoz tezligi har bir o'qituvchining fazilati. Nutq mazmuni muomala vaziyatiga bog'liq.

Pauza – temp va nutqning yoqimli bo'lishi nutq ohangini tashkil etadi. Monotonnost (bir ohangda nutq zerikarli bo'lib qiziqish va diqqatni pasaytiradi).

1-mashg'ulot:

Mavzu: «Quvnoq tilcha haqida ertak».

Maqsad: Bolalarga og'iz, lablar, tishlar va til, tanglay haqida tushunchalarini mustahkamlash. Tilning asosiy harakatlarini bolalar bilan birgalikda bajarish: tilni yuqoriga ko'tarish, pastga tushurish, tilni og'iz burchaklariga yo'naltirish.

Vazifalar:

Mashg'ulot vaqtida har bir bolani diqqat-e'tibor bilan kuzatib, mashqni qanday bajarayotganini tekshirib turish.

Kutilayotgan natijalar:

Bolalarning gapirishimiz uchun bizga nimalar yordam berishi (lablar, til uchi, til kuragi, tilning orqa qismi, tishlar, tanglay, tovush, og'iz, lablar) haqidagi tushunchalari yanada mustahkamlanadi. Tilning asosiy harakatlari: tilni yuqoriga ko'tarish, pastga tushurish, tilni og'iz burchaklariga yo'naltirishni mustaqil bajara oladilar.

Bolalar bilimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan, ishtirok etishga mo'ljallangan interfaol usullar:

Aqliy hujum.

Qisqa hikoya.

Savol-javob.

Tetiklashtiruvchi mashqlar.

Kerakli jihozlar:

«Quvnoq tilcha haqida» ertagi bilan ishlashni mo'ljallash.

Mashg'ulotning borishi. Tarbiyachi: Bolalar, qani ayting-chi: «Biz nima orqali gapiramiz?» (og'zimiz bilan). To'g'ri, og'zimiz orqali. Og'zimiz uychaga o'xshaydi. Bu uychada nima yashaydi? To'g'ri, til. Til haqida ertak eshitganmisiz? Qani eslab ko'ring-chi. Til uychada yashaydi. U yashaydigan uychaning eshigi bor-a? Uning uychasida bitta eshikcha emas, balki ikkita eshikcha bor edi. Birinchi eshigi-lablar, ikkinchi eshigi –tishlar. Bu uyning shifti ham bor edi. Bu nima deb atalar edi? To'g'ri, tanglay. Biz gapirmaganimizda uychaning ikkala eshikchasi yopiq bo'ladi va tilcha ko'rinmaydi. Hammangiz og'zingizni yoping va bir-biringizni og'zingizga qarang. Tilcha qorong'ida o'tiraverib zerikib, ko'chaga chiqib sayr qilib kelmoqchi bo'ladi. Avval til uchini chiqarib, havo qanday ekanligini bilib olmoqchi bo'ladi. Kelinglar, hammamiz shunday qilamiz (tarbiyachi bolalarni bu harakatni qanday bajarayotganliklarini tekshirib chiqadi). Mana, qanday keng tilcha, hammangiz bir-biringizga qaranglar. Birdan qattiq shamol esdi, tilcha burishdi. Ingichka bo'lib oldi, so'ngra butunlay uychasiga yashirinib, uxlash uchun karavatchasiga cho'zildi. (bolalarni tekshirish). Uyqudan uyg'ongan tilcha mashq qilmoqchi bo'ldi, yuqoriga ko'tarila boshladi. (yuqoridagi tishlar orqasiga), so'ngra pastga tushadi (pastki tishlar orqasiga) (tarbiyachi har bir bolani tekshiradi). Tilcha avval mashqni sekin-sekin bajaradi, so'ngra tez-tez sakray boshladi. U sakraganda shiftga yetay-yetay dedi, sakrab shiftni til uchi bilan silab qo'ydi. Tilcha mashq qilib bo'lgach, yana ko'chaga chiqmoqchi bo'ldi. Ko'chaga chiqib zinapoyaga o'tirdi (tilning keng oldingi qirrasini pastki labga qo'yish, bolalar bu harakatni bajarayotganlarida pastki lablarini qiyshaytirmasinlar, pastki tishlarga tegizmasinlar). Bir o'zi o'tiraverib zerikdi,

o'ynash uchun ko'chada hech kim yo'q edi. Bolalar yo'qmikin, deb tilcha avval o'ng tomonga, so'ngra chap tomonga qaradi. Hech bir bola yo'q edi. Bolalarni qidirib uyining atrofida yugura boshladi (til og'iz atrofida aylanma harakat qiladi). Birga o'ynash uchun sherik topdi, sevinganidan sakradi, va tili bilan cho'lpillatdi (tilni tanglayga yopishtirib, uchi bilan cho'lpillatadi (bolalar tekshiriladi). Tilcha mazza qilib sayr qilganidan so'ng uyiga ketdi va ikkala eshikni yopdi. Uychasining eshiklari oddiy emas, ikki qavatli. Bular – lablar. Mana yuqorigisi, mana pastkisi (ko'rsatadi). Lablar ham ko'p harakat qila oladilar. Mana ular ko'p harakat qilib jilmayishdi. Kelinglar hammamiz jilmayamiz, so'ngra ular nimagadur achchiqlandilar va oldinga naychaga o'xshab cho'zildilar (tekshirish). So'ngra lablar biroz ochilib, ikkinchi eshikni ko'rsatishdi (tarbiyachi tishlarini ko'rsatadi). Mana yuqorigi tishlar, mana bu pastki tishlar.

Hamma eshiklarni yopamiz, tilcha juda ham charchadi, uning dam olgisi kelyapti.

Jismoniy daqiqa.

Bolalar, yana bizning ovozimiz ham bor-a! U ham uychada yashaydi. Biroq uning uychasi og'izda emas, bo'yinda (ko'rsatadi).

Ba'zan ovoz uxlaydi va sekingina pishillaydi, uning pishillashi eshitilmaydi (tarbiyachi «s» tovushini talaffuz etadi So'ngra bolalar «s» tovushini talaffuz etadilar. Qo'llarining orqa tomonini bo'yinlariga qo'yib, ovoz uxlayaptimi yoki yo'qmi, tekshirib ko'radilar). Ovoz uyqudan turgandan keyin ashula aytadi. U shunday ovozda ashula aytadiki, hatto uychaning devorlari titray boshlaydi (bola «z» tovushini bo'yinga qo'l kaftining orqa tomonini qo'yib talaffuz etadi. Bu bilan ovoz uxlayaptimi yoki yo'qmi, tekshiriladi. Xuddi shu tariqa bolalar ikki – uch marta «s» va «z» tovushini navbatma-navbat talaffuz etadilar va tovush uxlayaptimi yoki ashula aytyaptimi aniqlashadi. Bolalar, bugun biz ko'p narsalarni bilib oldik. Mashg'ulot bolalarni rag'batlantirish bilan yakunlanadi.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar:

Demak, gapirishimiz uchun bizga nimalar yordam beradi?

(lablar, til, til uchi, til kuragi, tilning orqa qismi, tishlar, tanglay, tovush)

2-mashg'ulot:

Mavzu: «O» tovushini talaffuz qilish

Maqsad:

- «O» tovushi bilan tanishtirish.

Vazifalar:

- «O» tovushini talaffuz qilishga o'rgatish
- «O» tovushining unli tovush ekani haqida tushuncha berish, uning so'z boshi, o'rtasi va oxirida kelishini aytish, uning to'g'ri talaffuzini o'rgatish,
- «O» tovushli so'zlar bilan bolalar nutqini boyitish.

Kutilayotgan natijalar:.

- «O» tovushining unli tovush ekanligini, uning so'z boshi, o'rtasi va oxirida kelishini bilib oladilar.

- «O» tovushli so'zlar ayta oladilar.

Kerakli jihozlar:

- «O» tovushi bor suratlar, kubik: bir tomoniga labning ochiq holati rasmi yopishtirilgan, boshqa tomonlariga unli harflar yopishtirilgan.

• **Mashg'ulotning borishi:**

Tarbiyachi bolalarning tovushlar haqidagi bilimini aniqlash va mustahkamlash uchun savollar beradi.

Tovushlarni nima qilamiz?

(tovushlarni talaffuz qilamiz va eshitamiz)

Tarbiyachi bolalar javoblarini umumlashtiradi: nutq tovushlari 2 xil bo'ladi: unli tovushlar va undosh tovushlar, tovushlarni aytamiz, eshitamiz.

• Bugun biz «O» unli tovushi bilan tanishamiz.

«O» tovushini talaffuz etganimizda quyidagi holat yuz beradi:

Lablar aylana shaklida (dumaloqlangan) va bir oz oldinga chiqadi, tishlar dumaloqlangan lablar bilan berkiladi, til ildizi bir oz yuqoriga ko'tariladi, yumshoq tanglay tomoqning orqa devoriga siqilgan bo'lib, burun yo'llarini yopib turadi, havo oqimi og'iz bo'shlig'i orqali o'tib ketadi, tovush boylamlari bog'langan bo'lib, tebranadi va tovush hosil bo'ladi.

Unli tovushlar to'siqqa uchramaydi, cho'ziq aytiladi. Unli tovushni biz qizil rangda belgilaymiz (qizil kvadrat shaklni ko'rsatiladi). Kubiklarning (tarbiyachi kubikni ko'rsatadi) bir tomoniga labning ochiq

holati rasmi yopishtirilib belgilanadi. Siz kubiklarni o'ynayotganingizda bilingki, kubikning bir tomoniga labning ochiq holati rasmi yopishtirilib, qolgan tomonlarda harflar ko'rsatilgan bo'lsa, demak, bu kubikdagi harflar unli harflar bo'ladi. Mana qarang, kubikning bir tomoniga labning ochiq holati rasmi yopishtirilib, boshqa tomonida «O» harfi yopishtirilgan. Demak, «O» harfi unli tovush ekanligini bildiradi.

Xattaxta tagligiga uy hayvonlari rasmi terib qo'yiladi (qo'y, echki, sigir, buzoq, ot) va quyidagicha suhbat orqali ot so'zi ajratib olinadi.

– Uy hayvonlari nomini ayting.

(qo'y, echki, sigir, ot)

Ular nima uchun uy hayvonlari deyiladi?

(chunki ularni uyda odamlar boqadi, parvarishlaydi)

Shu hayvonlarning qaysi biri nomida «O» tovushi bor? Aytib ko'rib aniqlang-chi? (tarbiyachi o'zi aytib yordam beradi: o-o-o t.)

(Ot so'zida «O» tovushi bor).

– «O» tovushini talaffuz qilib, uning qanday tovush ekanini aniqlang.

(o-o-o - o unli tovush ekan.)

– Qayerdan bildingiz?

– «O» tovushi to'siqqa uchramayapti, cho'ziq aytilyapti.

To'g'ri: «O» tovushi cho'ziq aytilyapti, unli tovush. Ot so'zida «O» tovushi so'zning boshida kelyapti, «O» tovushi so'z o'rtasida ham, oxirida ham keladi. Masalan: sado, non.

Jismoniy daqiqa.

Tarbiyachi bolalarga «Rasmni top» o'yinini taklif etadi. Buning uchun tarbiyachi bolalarni uch guruhga bo'ladi: 1-guruhga «O» tovushi bilan boshlanadigan predmetlar rasmlarini topish, 2-guruhga «O» tovushi bilan tugaydigan predmetlar rasmlarini, 3-guruhga «O» tovushi so'z o'rtasida kelgan predmetlar rasmlarini topish aytiladi, qaysi guruh o'ylanib, belgilangan muddatda so'z topa olmasa, o'yindan chiqadi. O'yinni oxirigacha davom ettirgan guruh g'olib sanaladi.

Bolalar uchun amaliy ish.

Tez aytish:

Oqqush ko'lda suzadi,

Oppoq bo'yin cho'zadi

Mash'ulotga faol qatnashgan bolalar rag'batlantiriladi.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar

Bugun qaysi tovush bilan tanishdik?

U qanday tovush ekan?

Bu tovushni nima qilamiz?

Biz tovushlarni nima uchun o'rganamiz?

Qaysi tovushlar unli tovushlarga kiradi?

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatishning mazmuni va mohiyati nimalardan iborat?*
2. *Talaffuzga o'rgatishning qanday asosiy bosqichlarini bilasiz?*
3. *Bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatishning asosiy vazifalariga nimalar kiradi?*
4. *Tovush hosil qilishda ishtirok etadigan turli organlarning ahamiyati haqida so'zlab bering.*
5. *Bolalar bilimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan qanday interfaol usullarni bilasiz?*

24–25-§. Bolalar lugʻatini boyitishda taʼlimiy oʻyinlar

Reja:

1. *Maktabgacha taʼlim muassasalarida taʼlimiy oʻyinlar va ularning ahamiyati.*
2. *Lugʻatni boyitish uchun yordam beradigan taʼlimiy oʻyinlarning turlari.*
3. *Koʻrgazmali materiallar bilan oʻynaladigan taʼlimiy oʻyinlar.*
4. *Bolalar lugʻatini boyitishda taʼlimiy oʻyinlarni tanlash, oʻtkazish va tahlil qilish.*

Tayanch tushunchalar: taʼlimiy oʻyinlar, koʻrgazmali material, didaktik oʻyinlar, qoidali-harakatli oʻyinlar, stol-bosma oʻyinlar. Ogʻzaki soʻzli oʻyinlari, oʻyin tempi va ritmi, sensor madaniyati.

1. Maktabgacha taʼlim muassasalarida taʼlimiy oʻyinlar va ularning ahamiyati. Taʼlimiy oʻyinlar taʼlimiy oʻyin sifatida bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan oʻyinlar sirasiga kiradi. Didaktik oʻyinlarning muhim belgisi undagi qoidalarning mavjudligidir. oʻyinda oʻyin maqsadi, oʻyin qoidalari, oʻyin harakatlari oʻrtasida uzviy aloqa mavjud. Oʻyin maqsadi oʻyin harakatlarining tabiatini belgilaydi. Oʻyin qoidasi esa, oʻyin harakatlarini, vazifasini hal etishga va oʻyindagi harakatlarni amalga oshirishga yordam beradi.

Taʼlimiy oʻyinlar orqali bolalarga yangi bilimlar, tushunchalar berib boriladi. Bu oʻyinlarda bolaning har tomonlama rivojlanishi, bilim jarayoni, sensor madaniyati, nutq faoliyati, aqliy qobiliyatlari takomillashadi. Oʻyin qoidasiga rioya qilish, unga amal qilish oʻyin mazmunini boyitadi.

Taʼlimiy oʻyinlarda tabiiy narsa va buyumlardan keng foydalaniladi. Bolaning kun tartibida taʼlimiy oʻyin uchun vaqt va joy ajratilishi kerak. Bunday oʻyinlar mashgʻulot jarayonida va oʻyindan tashqari vaqtlarda guruh yoki yakka-yakka oʻtkaziladi. Bunda oʻyin mazmuni va natijasi puxta aniqlanadi. Taʼlimiy oʻyinlarda quyidagi qoidalarga amal qilinishi kerak:

1. Navbatma-navbat taʼsir etish.
2. Soʻralganda javob berish.
3. Oʻrtoqlari fikrini eshita olish.

4. O'yin jarayonida boshqalarga xalaqit bermaslik.

5. O'yin qoidasini bajarish.

6. O'z xatosini tan olish.

Ta'limiy o'yinlarda bolalarning yosh, individual xususiyatlarini hisobga olish lozim. O'yinda o'yin tempi va ritmi katta rol o'ynaydi, juda sekin va bir tekisdagi temp bolani ko'p kuttiradi, juda tez temp esa bolalarni hayajonga soladi, turli bahs-munozaralarga olib keladi. Kattalar tomonidan o'yin ishtirokchilarini to'g'ri baholash muhim ahamiyatga ega.

Ta'limiy o'yinlarning quyidagi turlari mavjud: a) buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan; b) stol-bosma; d) og'zaki so'z o'yinlari.

Buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan o'yinlar bolaning ilk yoshidan boshlab, to maktab yoshiga yetgunga qadar o'ynaladigan o'yin turi hisoblanadi. Bunda bolalarning tasavvurlari, diqqatlari o'yin asosini tashkil etadi. Ularda tevarak-atrofdagi narsa va buyumlar, ularning sifati, foydali tomonlari to'g'risida umumiy tushuncha hosil bo'ladi. O'yinda o'ynaladigan har bir buyum yoki o'yinchoq o'zining tashqi ko'rinishiga ega bo'lishi, narsaning asosiy belgisini ajrata bilish imkonini berishi lozim. Bunday o'yinlar bolalarning narsalarning shakli, hajmi, belgisi, sifati haqidagi bilimlarini kengaytiradi.

Stol-bosma o'yinlari bolalarning tevarak-atrof haqidagi tasavvurlarini aniqlash, bir tizimga solish, tafakkurini (tahlil qilish, sintez, umumlashtirish, tavsiflash) o'stirish imkonini beruvchi o'yin usulidir. Bu o'yin turiga a) loto; b) juft rasmlar; d) domino; e) labirint kiradi.

2. Lug'atni boyitish uchun yordam beradigan ta'limiy o'yinlarning turlari.

Ta'limiy o'yinlar.

Didaktik o'yinlar ta'limiy o'yin sifatida bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan o'yinlar sirasiga kiradi. Didaktik o'yinlarning muhim belgisi undagi qoidalarning mavjudligidir. O'yinda o'yin niyati, o'yin qoidalari, o'yin harakatlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud. O'yin niyati o'yin harakatlarining tabiatini belgilaydi. O'yin qoidasi esa, o'yin harakatlarini, vazifasini hal etishga va o'yindagi harakatlarni amalga oshirishga yordam beradi.

Didaktik o'yinlar orqali bolalarga yangi bilimlar, tushunchalar berib boriladi. Bu o'yinlarda bolaning har tomonlama rivojlanishi, bilim jarayoni, sensor madaniyati, nutq faoliyati, aqliy qobiliyatlari takomillashadi. O'yin qoidasiga rioya etish, unga amal qilish o'yin mazmunini boyitadi.

Didaktik o'yinlarda tabiiy narsa va buyumlardan keng foydalaniladi. Bolaning kun tartibida didaktik o'yin uchun vaqt va joy ajratilishi kerak. Bunday o'yinlar mashg'ulot jarayonida va o'yindan tashqari vaqtlarda guruh yoki yakka-yakka o'tkaziladi. Bunda o'yin mazmuni va natijasi puxta aniqlanadi. Didaktik o'yinlarda quyidagi qoidalarga amal qilinishi kerak:

1. Navbatma-navbat ta'sir etish.
2. So'ralganda javob berish.
3. O'rtoqlari fikrini eshita olish.
4. O'yin jarayonida boshqalarga xalaqit bermaslik.
5. O'yin qoidasini bajarish.
6. O'z xatosini tan olish.

Didaktik o'yinlarda bolalarning yosh, individual xususiyatlarini hisobga olish lozim. O'yinda o'yin tempi va ritmi katta rol o'ynaydi, juda sekin va bir tekisdagi temp bolani ko'p kuttiradi, juda tez temp esa bolalarni hayajonga soladi, turli bahs-munozaralarga olib keladi. Kattalar tomonidan o'yin ishtirokchilarini to'g'ri baholash muhim ahamiyatga ega.

3. Ko'rgazmali materiallar bilan o'ynaladigan ta'limiy o'yinlar. Didaktik o'yinlarning quyidagi turlari mavjud: a) buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan; b) stol-bosma; d) og'zaki so'z o'yinlari.

Buyum va o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan o'yinlar bolaning ilk yoshidan boshlab, to maktab yoshiga yetgunga qadar o'ynaladigan o'yin turi hisoblanadi. Bunda bolalarning tasavvurlari, diqqatlari o'yin asosini tashkil etadi. Ularda tevarak-atrofdagi narsa va buyumlar, ularning sifati, foydali tomonlari to'g'risida umumiy tushuncha hosil bo'ladi. O'yinda o'ynaladigan har bir buyum yoki o'yinchoq o'zining tashqi ko'rinishiga ega bo'lishi, narsaning asosiy belgisini ajrata bilish imkonini berishi lozim. Bunday o'yinlar bolalarning narsalarning shakli, hajmi, belgisi, sifati haqidagi bilimlarini kengaytiradi.

Stol-bosma o'yinlari bolalarning tevarak-atrof haqidagi tasavvurlarini aniqlash, bir tizimga solish, tafakkurini (tahlil qilish, sintez, umumlashtirish, tavsiflash) o'stirish imkonini beruvchi o'yin usulidir. Bu o'yin turiga a) loto; b) juft rasmlar; d) domino; e) labirint kiradi.

Og'zaki so'zli o'yinlari katta maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladi. Ular bolaning eshita olish, zudlik bilan javob topa olish, o'z fikrlarini tez va aniq ifoda eta olishga o'rgatadi. Tadqiqotchilarning fikricha, bunday o'yinlar bolaning aqliy rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan o'yin turlarida didaktik maqsad va o'yin materiallarining mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Qoidali-harakatli o'yinlar asosini bolaning jismoniy rivojlanishiga qaratilgan harakatlar tizimi egallaydi. Bunda asosan yurish, yugurish, sakrash, chirmashib chiqish, uloqtirish, emaklash kabi harakatlar o'yin mazmunini belgilaydi. Qoidali-harakatli o'yinlar kelib chiqishiga ko'ra: a) xalq milliy o'yinlari; b) mualliflik o'yin turlariga bo'linadi.

Har ikkala o'yin turida ham asosiy mezon o'yin qoidasi bo'lib hisoblanadi. Harakatli o'yinlar harakatlarning aniqligi, ifodaliligi, bolalarda tezkorlik, epcillik, mardlik kabi olijanob fazilatlarini tarbiyalab boradi. Ko'pchilik harakatli o'yinlar jamoa bo'lib o'ynashga mos bo'lib, bu jamoada uyushgan holatda harakat qilish qobiliyatini shakllantiradi. Qoidali harakatli o'yinlarni o'tkazishda bolalarga rolni to'g'ri taqsimlash, o'yin jarayonini kuzatib borish, unga rahbarlik qilish, o'z vaqtida yaxshi harakatlarni rag'batlantirish o'yin nufuzini oshiradi. O'yin jarayonida quvnoq kayfiyat, ijobiy his-tuyg'ular yuzaga keladi.

Kichik yoshdagi bolalar uchun o'yin syujeti ochiq xarakterga ega bo'ladi. Masalan, «To'pni quvla!», «To'pni ushlab ol!». Katta yoshdagi bolalar uchun o'yin maqsadi, qoidasi va o'yinni tashkil etish murakkablashadi. Qoidali-harakatli o'yinlar avval jismoniy tarbiya mashg'ulotida o'rganiladi. So'ngra boshqa jarayonlarda takroran o'ynatilishi lozim. «Bolajon» dasturida turli yosh guruhleri bo'yicha o'tkaziladigan harakatli milliy o'yinlar turkumlari kiritilgan.

Milliy xalq o'yinlari ikki guruhga bo'linadi:

1. Milliy harakatli o'yinlar.

2. Milliy xalq o'yinlari.

Milliy harakatli o'yinlar sport turlari bilan hamda xalqimiz qadriyatlarini bilan aloqador bo'lib, ular asrlar davomida davrlarga mos ravishda rivojlanib, takomillashib, e'zozlanib kelingan. U bolalarning jismonan baquvvat, sog'lom, jasur, qat'iyatli, chaqqon, uddaburon bo'lib o'sishlarida muhim omil bo'lib hisoblanadi. Xalq milliy o'yinlarida millatning o'tmish tarixi, ma'naviy va madaniy rivojlanishining xarakter xususiyatlari, urf-odatlarini, an'analari jamlangandir.

4. Bolalar lug'atini boyitishda ta'limiy o'yinlarni tanlash, o'tkazish va tahlil qilish. Xalq milliy o'yinlarini maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etishda quyidagi vazifalar amalga oshirilishi lozim:

– xalq milliy o'yinlarining turlari va ularni tashkil etish yo'llari, usullari hamda uslublarini ishlab chiqish;

– milliy o'yinlarni tashkil etishda ma'naviy qadriyatlar va urf-odatlarimizni kundalik hayot jarayoniga singdirib borish;

– maktabgacha yoshdagi bolalarni milliy istiqloq ruhida tarbiyalashda xalq milliy o'yinlaridan maqsadli foydalanish;

– xalq ertaklari, xalq og'zaki ijodi durdonalaridan unumli foydalanish;

– bolalarning o'ynashlari uchun shart-sharoit (o'yin uchun jihozlar, atributlar) yaratish;

– maktabgacha ta'lim muassasalari, oila va mahallalar o'rtasida milliy o'yinlar bo'yicha ko'rik tanlovlari va musobaqalar o'tkazish.

Milliy harakatli o'yinlar bolalarning yosh xususiyatlariga, o'yindagi harakatlar rivojiga qarab takomillashib boradi.

1–2 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Barmoqqabarmoq», «G'oz-g'oz», «G'oz tursin», «Bup-bup», «Toy-toy», «Poyezd», «Achom-achom» o'yinlari, go'dak endi bir-ikki qadam tashlashni o'rganayotgan vaqtda gavdasini to'g'ri tutishga yordam beradigan o'yinlar hisoblanadi.

3–4 yoshli bolalar bilan o'ynaladigan o'yin turlari: «Ot o'yin», «Ko'z boylagich», «Chori chamber», «Avval akam», «Tayoq irg'itish», «Quloq cho'zish», «Chitti gul», «Xolam mehmonga keldi», «Uchdi-uchdi».

4–5 yoshli bolalar bilan o‘ynaladigan o‘yin turlari: «Chir aylanma», «Chillak», «Tortishmachoq», «Lafta», «Dor o‘yin», «Berkinmachoq», «Jami», «Chertan devor gir-gir aylan».

Katta yoshdagi bolalar uchun o‘yinlar «Chavandozlar», «Doiraga tort», «Do‘ppi yashirma», «Sapalak», «Besh tosh», «Oq terakmi, ko‘k terak». Bu o‘yinlar orqali bolalarda chaqqonlik, o‘z-o‘zini boshqara olish va o‘ziga ishonch tarbiyalanadi, qat’iyatlilik ko‘nikmalari shakllanadi, fikrlashga o‘rgatilib boriladi, topqirlik qobiliyatlari rivojlanadi, hozirjavob bo‘lishga tayyorlanib boriladi.

Mustaqil ish

Jadvalni to‘ldiring. Qaysi o‘yinlar bolalarni mehr, shafqat va sadoqatga o‘rgatadi? Nomlarini yozing

1.	
2.	
3.	
4.	
5.	
6.	

Xulosa:

Xalq milliy o‘yinlari orqali bolalarni ma’naviy, aqliy, jismoniy, estetik jihatdan tarbiyalab borish jarayonida bolalarda o‘z Vatani sevish, uning boyliklari qadriga yetish, buyuk ajdodlarimiz

meroslarini hurmat qilish, milliy kuy va qo'shiqlardan zavqlanish tuyg'ulari, shuningdek, o'sib kelayotgan yosh avlodda chidamlilik, sabr-toqatlilik, tezkorlik, ildamlilik, botirlik kabi shaxsiy sifatlar shakllanib boradi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *O'yin faoliyatiga ta'rif bering.*
2. *O'yin turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini yoritib bering.*
3. *Bolalar o'yinchoqlariga qo'yiladigan asosiy talablar nimalardan iborat?*
4. *Maktabgacha ta'lim tizimida o'yin texnologiyasining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?*
5. *Interfaol o'yinlarning o'ziga xos tomonlarini ayting?*
6. *Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'limiy o'yinlar va ularning ahamiyati haqida nimalarni bilasiz?*
7. *Lug'atni boyitish uchun yordam beradigan ta'limiy o'yinlarning turlarini bilasizmi?*
8. *Ko'rgazmali materiallar bilan o'ynaladigan ta'limiy o'yinlarni aytib bering.*
9. *Qoidali-harakatli o'yinlar asosini qanday harakatlar tizimi egallaydi?*

2-BO'LIM

1-§. Ta'lim muassasalarida bolalar nutqini o'stirish jarayonini tashkil etish

Reja:

1. *Bolaning ijtimoiy va shaxs sifatida shakllanishida maktabgacha ta'lim muassasasining roli.*
2. *Maktabgacha ta'lim muassasasida nutqni rivojlantirishga doir ishlar tizimi.*

Tayanch tushunchalar: ijtimoiy, nutqiy mahorat, ko'rgazmali taqqoslash, intellektual meros, umumbashariy qadriyatlar, demografik xususiyat, e'tirof pedagogikasi.

1. Bolaning ijtimoiy va shaxs sifatida shakllanishida maktabgacha ta'lim muassasasining roli. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar nutqini rivojlantirish ishlari tegishli dastur asosida amalga oshiriladi, mazkur dasturda atrof-olam haqidagi bilimlar doirasi, tegishli lug'at hajmi hamda bolalarning har bir yosh bosqichida o'zlashtirishlari lozim bo'lgan nutqiy mahorat va ko'nikmalari belgilab qo'yilgan bo'lib, u muayyan shaxs sifatlarini tarbiyalashni ko'zda tutadi (masalan, dialogik nutqni rivojlantirishda dastur kirishimlilik, xushmuomalalik, bosqlik kabi sifatlarini tarbiyalash zarurligini ta'kidlaydi). Nutqni rivojlantirish dasturi ham, umuman olganda, xuddi «Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalash va ta'lim berish dasturi» kabi ilmiy asoslarga qurilgan. U butun mazmuni bilan maktabgacha ta'lim nazariyasini amalga oshirishga, ya'ni bola shaxsini har tomonlama rivojlantirishga yo'naltirilgan. Dastur asosini psixologiya va turdosh fanlarning bolaning og'zaki nutqni egallab olganligi hamda bilish faoliyatining o'ziga xosligi haqidagi ma'lumotlar tashkil etadi, bu esa turli yosh bosqichlarida bolalarga nisbatan talabning hajmi va izchilligini belgilaydi. Shuningdek, dastur bolaning rivojlanishida faoliyatning yetakchi ahamiyatga ega ekanligi

haqidagi muhim pedagogik qoidani hisobga olgan holda tuzilgan, shuning uchun nutqni rivojlantirish dasturi turli faoliyat turlari (o‘yinlar, mashg‘ulotlar, mehnat va boshq.) bilan taqqoslangan.

Dasturni o‘rganishni nutqni rivojlantirishning asosiy vazifalarini eslatib o‘tish bilan boshlash mumkin. So‘ngra bitta guruh misolida ushbu asosiy vazifalarning mazmuni qandayligini va u dasturning qaysi bo‘limlarida uchrashini ko‘rsatish zarur. Yuqorida qayd etilgan jamoaviy muhokama singari tarbiyachiga boshqa yosh guruhlari dasturlarining matnlarini o‘rganib chiqish taklif etiladi. Navbatdagi mashg‘ulotda dasturiy materialni alohida vazifalar bo‘yicha qiyosiy tahlil qilish o‘tkaziladi, materialni yosh guruhlarda izchil ravishda murakkablashtirib borish qayd etiladi. Maktabgacha tarbiya sohasi xodimiga dasturni yakka tartibda va ayni paytda jamoa bo‘lib o‘rganishga to‘g‘ri keladi. Maktabgacha ta‘lim muassasasi mudirasi yoki katta tarbiyachi har yili sentabr oyida tarbiyachilarning o‘z yosh guruhlari uchun dasturning tegishli talablarini ajratib olishlari, ularni o‘zlarining yosh guruhlariga mo‘ljallangan dasturiy talablar bilan ko‘rgazmali taqqoslash, aralash guruhlar dasturi bilan ko‘rgazmali taqqoslash uchun nutqni rivojlantirish dasturini tarbiyachilar ishtirokida jamoaviy muhokama qilishni o‘tkazishlari lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablarining asosiy yo‘nalishlaridan biri nutq, o‘qish va savodga tayyorgarlikdan iboratdir. Bu umumiy vazifa –

«Nutq, o‘qish va savodga tayyorgarlik» quyidagi maxsus vazifalardan iborat:

- nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash,
- lug‘atini boyitish,
- mustahkamlash va faollashtirish,
- nutqning grammatik to‘g‘riligini takomillashtirish,
- og‘zaki nutqni shakllantirish,
- ravon nutqni rivojlantirish,
- savodga tayyorlash.

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablarining tayyorlov guruhdagi nutq, o‘qish va savodga tayyorgarlik yo‘nalishining asosiy vazifalari: bolaning til to‘g‘risidagi tasav-

vur va bilimlarga ega (antonim va sinonimlarni topa oladi), o'qish va yozish malakalarini shakllantirishdan iborat. Bola o'z ona tilining fonetik grammatik tuzilishini biladi, so'zlardagi birinchi tovushlarni bo'g'inlab o'qiydi, alifbeni biladi deb belgilangan. Bu vazifalarni bajarish uchun tayyorlov guruhida yil davomida jami 72 ta mashg'ulot o'tkaziladi. Shulardan 36 tasi bolalarning og'zaki nutqini o'stirish bo'yicha, 36 tasi savodga tayyorlash bo'yicha bo'ladi. Mashg'ulotlarning davomiyligi 25–30 daqiqa.

Og'zaki nutqini o'stirish bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlarda asosan, bolalarning og'zaki nutqini o'stirish bilan birga nutqni grammatik tomondan to'g'ri shakllantirishga:

- nutqning morfologik va sintaksis tomonlarini shakllantirishni davom ettirish;

- sodda va qo'shma gaplar tuzish, bunda barcha so'z turkumlaridan foydalanishga o'rgatish, bolalarni gapirganda sonni otga, sifatni otga, sifatni fe'lga to'g'ri ishlatish malakalarini takomillashtirish;

- tovush va so'zlarni to'g'ri talaffuz etishga, ravon gapirishga;

- mustaqil hikoya qilishga e'tibor beriladi. Og'zaki nutqini o'stirishda mustaqil hikoya qilishga o'rgatish katta o'rin egallaydi: bolalarni o'z hayotlarida uchragan voqealar, suratlarga qarab, tarbiyachining taklif qilgan mavzusi asosida hikoyalar tuzishga o'rgatiladi. Tayyorlov guruh bolalarining hikoyalari mazmunan bog'langan, ma'lum izchillikda, grammatik tomondan to'g'ri tuzilgan bo'lishi kerak.

Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan-texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

Maktabgacha ta'lim bolaning sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlaydi. Maktabgacha ta'lim maqsadi va vazifalarini ro'yobga chiqarishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi.

Maktabgacha ta'limni rivojlantirish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- malakali tarbiyachi va pedagog kadrlarni ustuvor ravishda tayyorlash;
- maktabgacha ta'limning samarali psixologik-pedagogik uslublarini izlash va joriy etish;
- molalarni oilada tarbiyalashni tashkiliy, psixologik, pedagogik va uslubiy jihatdan ta'minlash;
- mamonaviy o'quv-uslubiy qo'llanmalar, texnik vositalar, o'yinchoqlar va o'yinlar yaratish hamda ularni ishlab chiqarish;
- maktabgacha yoshdagi bolalarni xalqning boy madaniy-tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash uchun shart-sharoitlar yaratish;
- maktabgacha ta'lim muassasalarining har xil turlari uchun turli variantlardagi dasturlarni tanlab olish, maktabgacha tarbiyaning barcha masalalari bo'yicha malakali konsultatsiya xizmati ko'rsatish imkoniyatini yaratish;
- maktabgacha tarbiya va sog'lomlashtirish muassasalari tarmog'ini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqish kabi vazifalarni maqsad qilib qo'yadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim to'g'risidagi Nizomda maktabgacha ta'limga alohida urg'u berilib, maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining boshlang'ich turi hisoblanadi hamda O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablari asosida tashkil etiladi, deyilgan.

Maktabgacha ta'lim, bola 6–7 yoshga yetguncha oilada hamda davlat va nodavlat (davlatga qarashli bo'lmagan) maktabgacha ta'lim muassasalarida amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'limning asosiy vazifalari quyidagilar deb belgilanadi:

- bolalarni xalqning boy milliy, madaniy tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida aqliy va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash;
- bolalarda milliy g'urur, vatanparvarlik hislarini shakllantirish;

- maktabgacha yoshdagi bolalarda bilim olish ehtiyojini, o'qishga intilish mayllarini shakllantirib, ularni muntazam ravishdagi ta'lim jarayoniga tayyorlash;
- bolalarning tafakkurini rivojlantirish, o'zining fikrini mustaqil va erkin ifodalash malakalarini shakllantirish;
- bolalarning jismoniy va ruhiy sog'ligini ta'minlash kabilarni o'z oldiga maqsad qilib belgilaydi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarining yasli va maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar guruhlariga bir xil yoshdagi, shuningdek, turli yoshdagi bolalar qabul qilinishi mumkin.

Guruhlardagi bolalar soni quyidagicha belgilanadi:

- 1 yoshdan 2 yoshgacha – 10 ta.
- 2 yoshdan 3 yoshgacha – 15 ta.
- 3 yoshdan 6–7 yoshgacha – 20 ta.
- Turli yoshdagi guruhlarda 15 ta.

Maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyati hududlarining demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi, maktabgacha ta'lim muassasalarini tashkil etish va tugatish qonunga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari yo'nalishlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- bolalar yaslisi, bolalar bog'chasi, bolalar yasli bog'chasi, xonadon bolalar bog'chasi (ham mustaqil muassasa sifatida, ham filial sifatida);
- bog'cha maktab muassasasi;
- tarbiyalanuvchilarning bir yoki bir necha ustuvor yo'nalishlarda rivojlantiradigan (til o'rganish, badiiy estetik, sport va boshqa yo'nalishlar bo'yicha) maktabgacha ta'lim muassasasi;
- tarbiyalanuvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanishidagi kamchiliklarni bartaraf etishni ustuvor ravishda amalga oshiruvchi maxsus maktabgacha ta'lim muassasasi;
- sanitariya-gigiyena, profilaktika va sog'lomlashtirish tadbirlari hamda muolajalari ustuvor ravishda amalga oshiriladigan sog'lomlashtiruvchi maktabgacha ta'lim muassasasi;
- aralash turdagi maktabgacha ta'lim muassasasi.

Maktabgacha ta'lim muassasasi turlari ota-onalar tomonidan tanlanadi. Maktabgacha ta'lim muassasasiga bolalarni qabul qilish tartibi, ularni bir muassasadan ikkinchisiga ko'chirish, muassasadan chiqarish davlat muassasalarida Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilangan tartibda, davlatga qarashli bo'lmagan maktabgacha ta'lim muassasalarida esa, muassasaning Ustavi bilan belgilanadi.

Aqliy va jismoniy rivojlanishda kamchiliklari mavjud bo'lgan bolalar uchun maxsus maktabgacha ta'lim muassasalari yoki guruhlar tashkil etish ham maktabgacha ta'lim muassasasi to'g'risidagi Nizomda ko'rsatib o'tilgan.

Har bir sohada bo'lganidek, maktabgacha ta'lim tizimida ham maktabgacha ta'lim muassasalariga tegishli ma'lumotga, kasb tayyorgarligiga hamda yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga egadirlar.

Ta'limni boshqarish bo'yicha vakolati davlat organlari tomonidan pedagogik kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, kasb sifatini raqobatbardoshlik darajada saqlab turish ta'minlanadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari pedagogik kadrlarning o'quv pedagogik vazifasi maktabgacha ta'lim muassasa turiga davlat talablaridan kelib chiqqan holda Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilanadi. Ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalari, mutaxassislar tomonidan tavsiya etilgan yangi dasturlar, metodik qo'llanmalar, didaktik materiallarni joriy etish uchun shart-sharoitlarni ta'minlaydi.

Pedagogik kadrlarning o'zaro munosabatlari hamkorlik, demokratiya, hurmat, shaxsning o'z qadr-qimmatini bilishni e'tirof pedagogikasi asosida quriladi.

O'zbekiston Respublikasining maktabgacha tarbiya konsepsiyasida ham belgilangan bosh maqsad va vazifalar maktabgacha ta'lim muassasalari uchun yozilgan yangi dasturlar mazmunini amalga oshirishga qadar aniqlana boradi. Maktabgacha ta'lim muassasasida bolaning o'sishidagi psixologik va etnopsixologik xususiyatlarga asoslanib, ta'lim-tarbiya tizimida odob estetik, musiqiy-badiiy, jismoniy tarbiyani birinchi o'ringa chiqarish, gramatikani bu qadar majburiy o'rgatmaslik lozim bo'ladi. Shunday yo'l bilan maqsad asosida vazifa va usullar belgilanadi hamda rivojlantiriladi.

2. Maktabgacha ta'lim muassasasida nutqni rivojlantirishga doir ishlar tizimi. Maktabgacha ta'lim muassasasining asosiy vazifalaridan biri bolalarning o'z xalqining badiiy tilini o'zlashtirib olishlari natijasida ularning to'g'ri og'zaki nutqini shakllantirishdan iboratdir. Bu umumiy vazifa quyidagi maxsus vazifalardan iborat: nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, lug'atni boyitish, mustahkamlash va faollashtirish, nutqning grammatik to'g'riligini takomillashtirish, og'zaki (dialogik) nutqni shakllantirish, ravon nutqni rivojlantirish, badiiy so'zga qiziqishni tarbiyalash, savod o'rgatishga tayyorlash.

Bolalar nutqini rivojlantirishni tegishli dastur asosida amalga oshirish zarur. Ushbu dasturda atrof-olam haqidagi bilimlar doirasi va lug'at hajmi, har bir yosh bosqichida bolalarda shakllanishi lozim bo'lgan nutqiy mahorat va ko'nikmalar belgilangan bo'lib, u shaxsning muayyan sifatlarini (kirishimlilik, xushmuomalalik, bosiqlik) tarbiyalashni ko'zda tutishi lozim.

Nutqni rivojlantirish dasturi ilmiy asoslarga qurilgan bo'lib, u butun mazmuni bilan bola shaxsini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan.

Nutqni rivojlantirish dasturi bola faoliyatining o'quv, o'yin, mehnat va maishiy kabi shakllarida amalga oshadi.

Jamoat tarbiyasi sharoitida ta'lim – bola nutqini shakllantirishning yetakchi vositasi hisoblanadi.

Ona tilini o'qitish – bolalarning bilish qobiliyatini rejali, aniq maqsadni ko'zlagan holda rivojlantirish, ularning atrof-olam haqidagi eng oddiy bilimlarni va tegishli lug'atni o'zlashtirish, nutqiy mahorat va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitishning asosiy shakli – mashg'ulotlardir.

Didaktik maqsadlar bo'yicha quyidagi mashg'ulotlar turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- yangi materialni ma'lum qilish mashg'uloti;
- bilimlar, mahorat va ko'nikmalarni mustahkamlashga oid mashg'ulotlar;
- bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirishga oid mashg'ulotlar;
- yakuniy mashg'ulotlar yoki hisob-tekshiruv (nazorat) mashg'ulotlari.

1 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishga doir mashg'ulotlarni didaktik o'yinlar, ermak o'yinlar, sahna ko'rinishlari shaklida o'tkazish tavsiya qilinadi. Ular nafaqat ko'ngilochar tusga, balki albatta ta'lim tusiga ega bo'lishi lozim.

3 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish emotsional tusga ega bo'lishi lozim. Bunda ko'rgazmaviylik, o'yin usullari va didaktik o'yinlarni keng qo'llash zarur.

5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishga doir mashg'ulotlar muayyan vazifaga ega – ya'ni u bolalarni maktabda o'qishga tayyorlashni ko'zda tutadi.

Mashg'ulotlarda pedagog nutqiy vazifalardan tashqari o'quv faoliyatini yo'lga qo'yish qobiliyatini shakllantirish (diqqat-e'tiborli bo'lish, pedagog topshirig'ini tinglash, tushunish va uni aniq bajarish, bolalar jamoasi oldida fikr oldira olish, tengdoshining javobiga oddiy baho bera olish va h.k.) vazifasini ham bajaradi.

Xulosa:

Bolalarga ona tilini o'qitishga doir mashg'ulotlar har bir guruhda bolalarning yosh imkoniyatlarini va har bir bolaning nutqiy rivojlanganlik darajasini hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim. Chunki bilimlar mazmuni, ularning tarkibi, metod va usullarni tanlash, haftasiga o'tkaziladigan mashg'ulotlar soni, har bir mashg'ulotning davomiyligi shunga bog'liq bo'ladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Bolaning ijtimoiy va shaxs sifatida shakllanishida maktabgacha ta'lim muassasalarining roli nimalardan iborat?*
2. *Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarining asosiy yo'nalishlari?*
3. *Maktabgacha ta'lim muassasalari yo'nalishlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?*
4. *Bolalarga ona tilini o'qitish qanday jarayon hisoblahadi?*
5. *Maktabgacha ta'lim muassasasida nutqni rivojlantirishga doir ishlar tizimi haqida nimalarni bilasiz?*

2-§. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning asosiy vazifalari

Reja:

1. *Bolalar nutqini o‘stirish bo‘yicha ishlarni rejalashtirish.*
2. *Maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalashning mazmuni va metodlari.*

Tayanch tushunchalar: sharqona turmush, shaxs-oila-mahalla, rivojlantirish, texnologiya, vazifa, axloqiy tarbiya, tarbiya mazmuni, tarbiya metodi.

1. Bolalar nutqini o‘stirish bo‘yicha ishlarni rejalashtirish. Bolani har tomonlama rivojlantirish uning insoniyat tajribasi, bilimlari, qobiliyati va madaniyatining saqlovchisi bo‘lgan kattalar bilan muloqoti tufayli insoniyatning ko‘p asrlik tajribasini o‘zlashtirish asosidagina amalga oshiriladi. Bu tajribani faqat insoniy muloqotning eng muhim vositasi – til orqaligina berish mumkin. Bolalarga ona tilini o‘rgatish va ular nutqini rivojlantirishga doir ishlar maktabgacha tarbiya muassasasidagi ta‘lim-tarbiya ishlari ichida alohida o‘rin tutadi. Ushbu ishning maqsadi quyidagilardan iborat: – bolalarga nutqiy muloqotning muhim shakli – og‘zaki nutqni adabiy til me‘yorlariga muvofiq holda egallashni, to‘liq ko‘rinishda esa tushunish va faol nutqqa kirishishni o‘rgatish. Nutqni tushunish. Bolaga eng oddiy, uning o‘ziga tanish bo‘lgan maishiy vaziyatlar, jarayonlar va o‘yin vaziyatlarini ochib beruvchi oson tushuniladigan so‘zlar va oddiy iboralar zaxirasini kengaytirish.

Uch oylikdan boshlab talaffuz jihatidan boy bo‘lgan asarlardan foydalanish tavsiya etiladi. 3 oylikdan boshlab 6 oylikkacha ovoz xirgoyisiga ega bo‘lgan – xalq cholg‘u asboblari taqlid qilinadigan («taka-tum-bak», «dili-bom, tili-bom» va boshq.) asarlar foydali. Ular bolaning ovoz imkoniyatlarini rivojlantiradi. Bolada chuldirash paydo bo‘lishi bilan (5–6 oy) chuldirashga ohangdosh bo‘lgan, bir necha marta takrorlanadigan va ovoz bilan ifodalanadigan bo‘g‘inlardan iborat bo‘lgan his-hayajonli qisqa iboralar va ay-

tishuvlardan foydalangan ma'qul. 9 oylikdan boshlab bolaga tanish bo'lgan, u «o'rgangan» vaziyatlarga tayangan holda nutqiy taqlid va ovoz ifodaliligini rivojlantirish muhimdir. 12 oylikdan boshlab kichkintoyda kichik folklor janri asarlari elementlari (bekinmashoq va h.) asosida nutqiy muloqotga kirishishga, jaranglayotgan matnga mos ravishda harakatlar bajarishga undash lozim. **Bola hayotining ikkinchi yili.** Bola bilan nutqiy muloqotni yo'lga qo'yish va uning lug'atini boyitish, o'z harakatlarini so'zlar bilan birgalikda amalga oshirish, kichkintoyni tarbiyachi (kattalar)topshirig'iga ko'ra ayrim oddiy topshiriqlarni (o'yinchoqni, etiklarni, paltoni keltirish; qizil o'yinchoqlarini ko'rsatish) bajarishga undash, buyumlar, kiyim-boshlar, idish-tovoqlar, sabzavotlar va mevalarning nomlari hamda ular bilan amalga oshiriladigan harakatlar haqidagi savollarga javob berish uchun barcha vaziyatlardan foydalanish lozim.

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalashning mazmuni va metodlari. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy vazifalari bolalarni jismoniy, aqliy va ma'naviy jihatdan rivojlantirishdan, ularning tug'ma layoqati, qiziqishi, ehtiyoji va imkoniyatlarini hisobga olgan holda milliy va umum insoniy qadriyatlar asosida muntazam ta'lim olishga tayyorlashdan iborat.

Bolada kattalar bilan muloqot jarayonida axloqiy xulq-atvorning dastlabki tajribalari shakllanadi. Muloqotga bo'lgan ehtiyoj – muhim ijtimoiy ehtiyoj bo'lib, katta yoshli kishi bu ijtimoiy ehtiyojni qondiruvchi manba hisoblanadi. Axloqiy his-tuyg'ular va odatlarni tarbiyalash shunday zaruriy asos hisoblanadiki, usiz bola shaxsining murakkabroq xususiyatlarini, ma'naviy kamolotni ta'minlash, mamlakatning ijtimoiy hayot hodisalari hadidagi tasavvurlarni va ularga ijobiy munosabatni shakllantirib bo'lmaydi.

Maktabgacha bolalikning dastlabki bosqichlarida tarkib toptirilgan insonparvarlik asoslari uning ijtimoiy yo'nalganligi bolalarda asta-sekin shaxsning jamoatchilik belgilari: xulq-atvor odatlari, munosabatlari va tasavvurlarini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Avvalo bolalar muassasasida jamoaning katta yoshli a'zolari o'rtasida to'g'ri o'zaro munosabat uslubini vujudga keltirish kerak.

O‘zaro hurmat va g‘amxo‘rlik, ishga muhabbat, mamlakatning siyosiy va mehnat hayotida ishtirok etish – bularning barchasi zarur uslubni ta‘minlashi lozim. Pedagogik jamoa va ota-onalar jamoalarining to‘g‘ri munosabatlari uslub ham muhim ahamiyatga ega. Bu uslub esa bolalar bog‘chasining ota-onalar bilan muntazam ish olib borishi, oila tarbiyasi tajribalarini o‘rganish natijasida tarkib topadi.

Kattalar bilan bolalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning yuksak darajasi – muvaffaqiyatli axloqiy tarbiyaning majburiy shartidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalashning mazmuni va metodlari bu yoshdagi bolalarning xususiyatlariga mos kelishi va u eng yaqin vaqtdagi axloqiy rivojlanish jarayonini ko‘zda tutishi kerak. Masalan, agar 4 yoshli bolalar o‘z tengdoshlariga asosan tarbiyachining maslahati, ko‘rsatmasi ta‘sirida baholi-qudrat yordam ko‘rsatsalar, 5 yoshga to‘layotganda bunday yordamni o‘z xohishlariga ko‘ra ko‘rsatishlari lozim.

Oilaga xos bo‘lgan muhabbat, o‘zaro e‘tibor, g‘amxo‘rlik muhiti bola his-tuyg‘usini shakllantirishga ta‘sir ko‘rsatadi. Oilada qaror toptiriladigan ijtimoiy his-tuyg‘ular bolaning kichik yoshdan boshlab to‘g‘ri axloqiy rivojlanishining muhim asosi hisoblanadi.

«Salomatlik va xayrixohlikni tarbiyalashning chinakkam maktabi – bu oiladir; Otaga, onaga, buvaga, buviga, aka-ukalariga, opa-singillariga munosabat insoniylikning sinovi hisoblanadi», - degan allomalarimiz.

Maktabgacha ta‘lim muassasasi tarbiyachisining muhim vazifasi – ota-onalarga bola shaxsini shakllantirishda ularning alohida rol o‘ynashlarini tushuntirishi, zarur pedagogik bilim va ko‘nikmalarni egallashlarida ularga yaqindan yordam berishdan iborat. Bolalarning ma‘naviy kamolotini ta‘minlashda mahallaning o‘rni ham kattadir. Mahalla, avvalo, sog‘lom ijtimoiy muhitdir. Bu yerda kuchli ta‘sirga ega bo‘lgan jamoatchilik fikri mahalla ahlining xulq-atvori o‘zaro munosabatlarini adolat va ma‘naviy mezonlar asosida tartibga solib turadi. Mahalla ijtimoiy kelib chiqishi, millati, mijozi turli xil bo‘lgan va oilalarni tashkil qilgan odamlardan iborat. Mana shu oilalarning boshlarini birlashtirish, ularni ma‘naviy va moddiy-jismoniy jihatdan mustahkamlash, yoshlarni tarbiyalash kabi muhim vazifalar ham mahallada amalga oshadi. Oilalarni bir jamoaga, ij-

timoiy guruhga, muassasaga, aynan mahalla birlashtiradi. Ularda ahillik, hamjihatlik, hamkorlik, hamdardlik, his-tuyg'ularini shakllantiradi, kamol toptiradi.

Har bir fuqaroning hayotida «Shaxs-oila-mahalla» uchligi katta ahamiyat kasb etadi. Bu sharqona turmush tarzimizning o'ziga xos tizimidir va eng muhimi, insonning jamiyat hayotiga singib, ijtimoiy munosabatlar ishtirokchisiga aylanishida muhim vositadir.

Insonning oilada shakllangan imon-e'tiqodi, odobi, oriyati, vijdoni, tafakkuri mahalla muhitida yanada yuksalib xalq manfaatlarini, o'zaro inoqlik va hamkorlik his-tuyg'ulari bilan uyg'unlashib, jamiyatda sog'lom munosabatlarning shakllanishiga olib keladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

- 1. Bolalar nutqini o'stirish bo'yicha ishlarni qanday rejalashtiriladi?*
- 2. Bolaning ovoz imkoniyatlarini qanday rivojlantiriladi?*
- 3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalashning mazmuni va metodlari nimalardan iborat?*
- 4. Maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachisining muhim vazifasi nimalardan iborat?*

3-§. Maktabgacha ta'lim muassasalarida aqliy tarbiya berish vazifalari

Reja:

1. Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli.
2. Mashg'ulotlarda aqliy tarbiyalash yo'llari.

Tayanch tushunchalar: didaktik o'yinlar, jozibali munosabat, elementar tushuncha, o'simlik va hayvonot olami, atrofdaqi olam, ekskursiya, klassifikatsiya, rang, shakl, kattalik.

1. Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli. Bolalarni bilimlarni egallab olishlari ularni aqliy faolligini rivojlantirish, aqliy malaka va ko'nikma egallab olishlari, ularning maktabda muvaffaqiyatli o'qishlari uchun bo'lajak mehnat faoliyatiga tayyorlanishda manba bo'lib xizmat qiladi. Bolalarni maktabga tayyorlashda aqliy tarbiyaning o'rni katta. Bilimlar zaxirasini kengaytirish, aqliy faollikni va mustaqillikni rivojlantirish, maktabda yaxshi o'qish, keyingi mehnat faoliyatiga tayyorlanishning muhim shartidir.

Bola 6-7 yoshdan maktabga o'tishi, ularni maktab ta'limiga tayyorlash uchun aqliy rivojlantirish yetarli bo'lishini ta'minlash tarbiyachidan katta mas'uliyatni talab etadi. Maktabgacha ta'lim yoshida bilim tez sur'atda rivojlanib boradi, boyib boradi. Nutq shaqllanadi, bilish jarayonlari takomillashadi, bola eng oddiy aqliy faoliyat usullarini egallab boradi. Bolalarda aqliy faoliyatni dastlab muomala orqali, so'ng mashg'ulotlar, bilim berish orqali amalga oshiriladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy tarbiyalashning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Bolalarda tabiat va jamiyat to'g'risidagi bilimlar tizimini, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish.
2. Bilimga doir ruhiy jarayonlarni rivojlantirish: sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq. Bilishga doir ruhiy jarayonlarni rivojlantirish aqliy tarbiyaning muhim vazifasidir.

3. Bilishga qiziqish va aqliy qobiliyatlarni aqliy mehnat madaniyatini rivojlantirish. Aqliy tarbiyaning vazifasi bolalar qiziquvchanligini ular aqlining sinchkovligini rivojlantirish va shular asosida bilishga qiziqish hosil qilishdan iborat.

4. Aqliy malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, ya'ni eng oddiy faoliyat usullari predmetlarni tekshirish ulardagi muhim va muhim bo'lmagan belgilarni ajratib ko'rsatish boshqa predmetlar bilan taqqoslash maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga aqliy tarbiya berish vazifalaridan biridir. Bu ko'nikma va malakalar bilish faoliyatining tarkibiy qismlari bo'lib, bolaning bilimlarini chuqur egallab olishiga yordam beradi.

Eng muhimi shundaki, bolalarga bilim beribgina qolmay, ularni olgan bilimlaridan aqliy va amaliy vazifalarni hal etishga foydalanishga o'rgatish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy maqsad va vazifalari bolalarni jismoniy va aqliy jihatdan rivojlantirish, ularning ruhiyat, shaxsiy qobiliyatlari, intilish va ehtiyojlarini qondirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga, mustaqillik g'oyalari sodiq holda voyaga yetib borishni ta'minlash, ularni maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yilgan davlat talablariga muvofiq maktab ta'limiga tayyorlashdan iborat. Maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish jarayoni oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarning bajarilishiga erishish «Bolajon» tayanch dasturi asosida amalga oshiriladi.

Har bir oila barkamol avlodni tarbiyalash uchun qayg'urishi lozim. Shu bois «Ta'lim to'g'risida»gi qonun hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashning asosiy omili bo'lgan kadrlarni tayyorlash borasidagi eng zarur tadbirlar tizimi belgilab berildi. Sog'lom avlodni tarbiyalash davlat va jamiyatning ustuvor yo'nalishidir.

Hech kimga sir emaski, respublikada bolalarni maktabgacha ta'lim-tarbiya muassasalariga jalb etish 17 foizni tashkil qiladi. Bunday sharoitda maktabgacha ta'lim muassasalariga jalb qilinmagan 83 foiz bola bilan yuqorida ko'rsatilgan 17 foiz bolaning rivojlanish darajasi o'rtasida nomutanosiblik vujudga kelmoqda. Bunday no-

mutanosiblik, bolalar maktab ostonasiga qadam qo‘ygan kundan boshlab ularning rivojlanish darajasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. So‘ngi yillarda maktabgacha ta‘lim tizimini takomillashtirish, ta‘lim-tarbiya mazmuni, shakli, vosita va metodlarini yengillashga aloqida e‘tibor berilmoqda. Davlat va jamiyat maktabgacha yoshda bo‘lgan bolalarni yagona talab asosida rivojlantirish vazifasini qo‘ydi. Shunga ko‘ra maktabgacha yoshdagi bolalar ta‘lim-tarbiyasiga qo‘yiladigan davlat talablariga tayangan holda maktabgacha yoshdagi bolalarga integral tarzda ta‘lim-tarbiya berish maqsadida tayanch dasturlari taqdim etilmoqda. Bu tayanch dasturlari bugungi kunda maktabgacha ta‘lim-tarbiya muassasalariga jalb etilmagan 3 milliondan ortiq bolani ham rivojlantirish va yagona davlat talablari asosida maktabga tayyorlash imkonini beradi. Ta‘lim-tarbiya jarayoni yakunida mustaqil fikrlaydigan, erkin, bilimli, bir so‘z bilan aytganda barkamol shaxsni voyaga yetkazish asosiy maqsad qilib belgilandi. Bu uzluksiz ta‘lim tizimining ilk turi – maktabgacha ta‘limga o‘ziga xos yondashuvni talab etar edi.

Bola dunyoga kelgan kundan boshlab, davlat va jamiyat hamda ota-ona zimmasiga uning sog‘lom, aqlli, xush xulqli qilib tarbiyalash vazifasi qo‘yildi.

Bu ko‘nikma, malakalar bilish faoliyatini tarkibiy qismlarga bo‘lib, bola bilimlarni chuqur egallab olishga yordam beradi.

2. Mashg‘ulotlarda aqliy tarbiya usullari. Pedagogika, psixologiya fani aqliy tarbiya vazifalarini samarali hal etish *birinchi* navbatda bolaning imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanishni, *ikkinchi* tomondan bola organizmining charchashiga sabab bo‘ladigan ortiqcha zo‘rayish bo‘lmasligi kerak, degan fikrni ilgari suradi. To‘g‘ri tashkil etilgan faoliyat jarayonidagina to‘laqonli aqliy rivojlanish ro‘y beradi. Shu sababli pedagoglarning vazifasi muayyan maqsadni ko‘zlab, tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatish uchun kerakli sharoitni yaratish bolalarda aqliy faoliyatni dastlab muomala orqali so‘ng mashg‘ulotlar, bilim berish orqali amalga oshiriladi. Bolalarni maktab ta‘limiga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli kattadir. Bolani bilimlarni egallab olishi, aqliy faolligini rivojlantirish, aqliy malaka va ko‘nikmalarni egallab olishi maktabda

muvaffaqiyatli o'qishi uchun, bo'lajak mehnat faoliyatiga tayyorlanishda manba bo'lib, xizmat qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi **bolalarni aqliy tarbiyalashning asosiy vazifalari quyidagilar:**

1. Bolalarda tabiat va jamiyat to'g'risidagi bilimlar tizimini ilmiy dunyoqarashini shakllantirish. Bola tevarak-atrofdagi narsalar, ularning vazifasi, sifati, xossalari haqida, qaysi materiallardan foydalanganligi, tayyorlanganligi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishi kerak.
2. Bilishga doir ruhiy jarayonlarni rivojlantirish: sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq va boshqalar. Bilimga doir nutqni rivojlantirish aqliy tarbiyaning erkin vazifasidir.
3. Bilishga qiziqish va aqliy qobiliyatlarni, aqliy mehnat madaniyatini rivojlantirish. Aqliy tarbiyaning vazifasi bolalar qiziquvchanligini, sinchkovligini rivojlantirish va shular asosida bilishga qiziqish hosil qilishdan iborat.
4. Aqliy malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, ya'ni oddiy faoliyat usullari, predmetlarni tekshirish, ulardagi muhim va muhim bo'lmagan belgilarni ajratib ko'rsatish boshqa predmetlar bilan taqqoslash maktabgacha yoshdagi bolalarga aqliy tarbiya berish vazifalaridan biridir.

O'simlik va hayvonlar bilan tanishish bo'yicha sistemali mashg'ulotlar olib borilgandan keyin bolalar o'simlik, yosh hayvonlar to'g'risidagi ma'lum bir tasavvurga ega bo'ladilar. So'ngra bolalardagi aqliy ko'nikma, malakalarni rivojlantirish maqsadida tarbiyachi bolalar bilan mashg'ulotlarni o'tkazishni rejalashtirishi mumkin. Bular quyidagilar:

«Sen ta'rifla, men topaman».

Didaktik vazifa – Kattalarning savollariga narsaning xarakterli belgisini ajratib va nomini aytib javob berish.

O'yin harakati – Kattalarga topishmoqni aytish.

O'yin qoidasi – Ta'riflanayotgan narsaning nomini aytish mumkin emas.

Tarbiyachining savollariga aniq va to'g'ri javob berish.

Jihozlash – Sabzavot va mevalarni stol ustiga qo'yiladi. Tarbiyachi stulini o'simliklar ko'rinmaydigan qilib qo'yiladi.

O'yinning borishi – Tarbiyachi bolalarga stol ustidagi sabzavotlardan bittasini tanlang. Men sizdan uning qandayligini so'rayman. Siz javob berasiz. Faqat uning nomini aytmang. Sizlarning javoblaringizdan men uni topishga harakat qilaman, deydi. Keyin tartib bilan tarbiyachi savol beradi: «Shakli qanday?, hamma tomoni shardek dumaloqmi?, chuqurchasi bormi?, rangi qanday?» va boshqa.

Bolalar savollarga to'la javob berishadi. Bolalar narsaning xarakterli belgilari haqida gapirib berganlaridan keyin tarbiyachi topishmoqni topadi.

Mashg'ulotda, o'yinda, tabiat burchagida va maydonchadagi mehnatda, ekskursiya va sayr vaqtida tarbiyachi bolalarga atrofda gi olamning turli-tumanligini, chiroyini ko'rsatadi, o'simlikning turli xususiyatlari, sifatleri bilan tanishtiradi, o'simlik va hayvonot olami haqida elementar tushunchani shakllantiradi. Bolalarning jozibali munosabati tarbiyachining hikoyasidan faolroq o'zlashtirib olishga imkon beradi. Mashg'ulotlarda, didaktik o'yinlarda qo'yilgan vazifani hal etishda bola buyum va hodisalarning ayrim xususiyatlarini ajratishga, solishtirishga, umumiy xususiyatlarga, belgilariga qarab guruhlariga ajratishga, klassifikatsiya etishga o'rganadilar. Bolalar fikr yuritishga, xulosalar chiqarishga o'rganadi, bolalar diqqati, xotirasi va ixtiyoriy idroki rivojlanadi. Mashg'ulotni, o'yin vazifasini hal etishda bola o'zining xatti-harakatini tushuntiradi. Bu esa nutqining o'sishiga yordam beradi. Mashg'ulotlar, didaktik o'yinlar davomida turli maktabgacha yoshdagi bolalar ko'p marotaba takrorlash orqali Maktabgacha ta'lim muassasalarining ta'lim-tarbiya dasturiga xos bilimlar majmuini o'zlashtiradilar. Tabiiy materiallar bilan o'ynaladigan o'yinlarni tanlashda tarbiyachi o'yinning mazmuni atrof-muhitdagi, tabiatdagi o'zgarishlarga mosligini unutmazligi lozim.

Masalan: «Urug' sotib olish» o'yini bahorda, «Hosil yig'ishtirish» esa yoz yoki kuzda o'tkazilishi kerak. Tarbiyachining o'zi ham mashg'ulot, o'yinning turlicha variantlarini o'ylashi mumkin: o'yinga, mashg'ulotga qo'shimcha vazifa, yangi rol, bolalarning atrof-olam haqidagi bilimlarini boyitish va boshqalar. Ba'zi bir didaktik o'yinlarni turli variantda, turli yoshdagi bolalar uchun tavsiya

etiladi. O'yinlar o'simliklar, hayvonlar yoki boshqa predmetlarning soni oshishi, turlicha qoida va o'yin harakatlarining oshishi hisobiga murakkablashadi. Masalan: paypaslab bilish uchun sabzi, bodring, olma va boshqalar olish mumkin, keyinchalik shakli o'xshash bo'lgan meva va sabzavotlarni kiritish mumkin.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga barg, gullar bilan o'ynash ko'pincha guruh xonasini, ovqat stolini bezash, guldasta, barglarni kattalarga, kichik bolalarga sovg'a qilishga xohishlari bilan bog'lanadi. Bunday o'yinlarni, mashg'ulotlarni o'tkazishda bolalarni o'simliklarga nisbatan ehtiyotkorlik, gullarni bekordan-bekorga uzmaslikka o'rgatish lozim.

Agar bola olma yoki boshqa predmetlarning shakliga diqqatini qaratgan bo'lsa, unga olmani dumalatib ko'rish, ko'ptokdek silab ko'rish, uning silliqligini aniqlashni taklif etish lozim. Bolalarda rang, shakl, kattalik tushunchalarini ishlatishga o'rgatish lozim.

Xilma-xil tabiat hodisasi olamida bolalarning bevosita kuzatishlari uchun eng tushunarligi o'simlik va uy hayvonlaridir. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni o'simlik va hayvonlar bilan tanishtirish jarayonida bolalarda tabiatga nisbatan muhabbat tarbiyalanadi, hayvonlarni parvarishlashga, o'simliklarni o'stirishga nisbatan istaklari tarbiyalanadi.

Xulosa:

Bolalarda aqliy faoliyatni dastlab muomala orqali, so'ng mashg'ulotlar, o'yinlar, bilim berish orqali amalga oshirildi. Bola har doim buyumlar, hodisalar orasida bo'ladi. Doimo biror narsa bilan tanishadi, nimanidir bilib oladi, ushlab ko'radi, nimagadir quloq soladi, shu tarzda bola dunyoni anglaydi. Tevarak-atrof buyum va narsalar bolalarning sezgi organlariga, analizatorlarga ta'sir etadi va sezgi hosil bo'ladi. Sezgi bolalarda ayrim xossalarni bilib olishga yordam beradi. Bolada aqliy malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, eng oddiy faoliyat usullari predmetlarini tekshirish, ulardagi muhim va muhim bo'lmagan belgilarni ajratib ko'rsatish boshqa predmetlar bilan taqqoslash maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga aqliy tarbiya berish vazifalaridan biridir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

- 1. Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli nimadan iborat?*
- 2. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy maqsad va vazifalari haqida nimalarni bilasiz?*
- 3. Qanday mashg'ulotlar aqliy tarbiyada samarali hisoblanadi?*
- 4. Bolalarni rang, shakl, kattalik tushunchalarini anglashga qanday o'rgatiladi?*
- 5. Turli mashg'ulot, o'yin, tabiat burchagi va maydonchadagi mehnat hamda sayrning bolalar tarbiyasidagi ahamiyati nimalardan iborat?*

4-§. Suhbat turlari va uning mazmuni

Reja:

1. *Suhbat turlari.*
2. *Suhbatga tarbiyachining tayyorlanishi va o'tkazishi.*
3. *Suhbatga asosiy o'rgatish usuli orqali savollar berish.*

Tayanch tushunchalar: axloqiy mavzu, dialogik metod, axloqiy tasavvur, didaktik maqsad, old ko'makchi, chet ma'no, sintaktik qator, kirish suhbatlari.

1. Suhbat turlari. *Suhbat* – ta'limning dialogik metodi bo'lib, savol-javob o'tkazish, o'z nuqtayi nazarini ifodalashni talab etadi. Suhbat bolalar narsa-hodisalar, voqealar to'g'risida ayrim bilim va tajribalarga ega bo'lgan holatda o'tkaziladi. Suhbat jarayonida bolalarning mavjud bilimlari aniqlashadi, boyiydi, tizimlashtiriladi. Suhbatda ishtirok etish bolalar uchun foydali qator ko'nikma va malakalarni paydo qiladi: bir-birini tinglash, aytilganlarini to'ldirish, ularni takrorlamaslik, bildirilgan fikrlarni samimiy baholash va boshqalar. Suhbat fikrning aniq yo'nalganligini, diqqatni va o'z xulq-atvorini boshqara olishni talab etadi. U mantiqiy fikr yuritish, aniq fikr bildirish, xulosa qilishga o'rgatadi. Suhbat orqali tarbiyachi bolalarda his-tuyg'ularni tarbiyalaydi, fikr yuritilayotgan voqea-hodisaga munosabatni tarkib toptiradi.

Mazmuniga ko'ra ikki turdagi suhbat farqlanadi: *axloqiy mavzudagi va bilishga doir.* Axloqiy mavzudagi suhbatlar faqat katta maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladi, bilishga doir suhbatlarni esa o'rta guruhdanoq boshlab o'tkazish mumkin.

Axloqiy mavzudagi suhbatlar bolalarda axloqiy his-tuyg'uni tarbiyalash, axloqiy tasavvur, mulohaza va bahoni shakllantirish maqsadini ko'zda tutadi. Turli mavzularda axloqiy suhbatlarni o'tkazish mumkin: «Xushmuomalalik haqida», «Do'stlik va o'rtoqlik haqida», «Salomlashish odobi», «Ovqatlanish qoidalari» va boshqalar. Axloqiy mavzudagi suhbatlar badiiy asarlar o'qish, ko'rgazmali materiallarni ko'rsatish, film namoyish etish bilan uyg'unlikda amalga oshiriladi.

Bilishga doir suhbatlar mavzusi maktabgacha ta'lim dasturlarida aniqlab berilgan. Shuningdek, bunday suhbatlar kundalik turmush voqealari, atrof-muhit va kattalar mehnati bilan ham chambarchas bog'liqlikda o'tkaziladi.

Didaktik maqsadiga ko'ra suhbat qurish va umumlashtiruvchi turlarga bo'linadi. Bolalarni amalga oshirilishi ko'zda tutilayotgan faoliyatga, kuzatishga tayyorlash maqsadida *kirish suhbatidan* foydalaniladi. Ana shu maqsadda tarbiyachi bolalardagi mavjud tajribani aniqlaydi, ularning bilimlarini faollashtiradi, bajarilishi ko'zda tutilayotgan faoliyatga qiziqishni hosil qiladi, amaliy yoki bilishga doir vazifalarni taqdim etadi. *Umumlashtiruvchi suhbat* bolalarning biror mavzuda tashkil etilgan o'quv ishi natijasida qo'lga kiritilgan bilimlarni jamlash, aniqlashtirish, tizimga solish maqsadida o'tkaziladi.

2. Tarbiyachining suhbatga tayyorlanishi va uni o'tkazishi. Yetti yoshli bolalar nutqida old ko'makchilar ko'pincha nafaqat o'z ma'nosida, balki chet ma'noda ham qo'llaniladi. Shunisi diqqatga sazovorki, old ko'makchilar dastlab kenglik ma'nosi ko'rsatkichi sifatida to'rt-besh yoshli bolalar nutqida paydo bo'ladi (uydan, devordan uzoqlashdi); so'ngra besh-olti yoshli bolalar ushbu old ko'makchini obyektiv ma'no ko'rsatkichi sifatida ham qo'llaydilar (onamning sovg'asi, dadamning xati) va faqat, keyinroq, yetti-sakkiz yoshlarga kelib, bola sabab ma'nosini ifodalash uchun «dan» old ko'makchisidan foydalanishi mumkin (qo'rqqanidan qichqirib yubordi, og'riqning zo'ridan yig'lab yubordi).

Yetti yoshga kelib, odatda, nutqning sintaktik qatori shakllanadi: bola oddiy gaplarni, bir xil a'zoli gaplarni to'g'ri tuzadi, bunda u biriktiruvchi, zidlovchi, ajratuvchi bog'lovchilarni qo'llaydi; u o'z nutqida qo'shma gaplardan, ko'pincha esa turli xil sintaktik munosabatlarni ifodalovchi ergashgan qo'shma gaplardan foydalanadi: qo'shimcha gaplar – «Kamol nima ko'rganligimizni so'radi»; maqsadli gaplar – «Biz oziq-ovqat xarid qilish uchun do'konga ketayapmiz»; shartli gaplar – «Agar yomg'ir yog'masa, biz sayr qilgani chiqamiz» va boshq.

O'z taassurotlari haqida hikoya qilargan ekan, olti yoshli bola ravon monologik nutq shaklidan foydalanishi lozim.

Bolalar bog'chasining tayyorlov guruhida grammatik rasmiylashtirilgan nutqni rivojlantirish borasidagi ishlar asosiy o'rinni egallashi lozim. Xuddi oldingi yillardagi kabi, u maxsus mashg'ulotlarda va boshqa faoliyat turlari bilan bog'liqlikda amalga oshiriladi.

Aynan bir fikrni turli vositalar yordamida rasmiylashtirish maktabga tayyorlash guruhidagi bolalarda grammatik nutq ko'nikmalarini shakllantirishga doir ishlarning asosiy turi bo'lishi mumkin. Masalan, bolalar o'yin-kulgi qilayotgan syujetli suratni tahlil qilishda qator gaplarni tuzish mumkin: «Bolalar quvonchdan sakrab yuborishdi», «Bolalar xursand bo'lib, osmonga sakradilar»; «Bolalar sakrab yuborishdi, chunki ular xursand edilar». Aynan bir mavzuda turlicha gaplar tuzishga doir bunday ishlar maktabgacha yoshdagi bolalarga bitta fikrni turlicha ifodalash imkonini beradi. Mashg'ulotlarda tarbiyachi ataylab bolalarga bir-birining o'rini bosishi mumkin bo'lgan gaplar tuzishni o'rgatadi.

Aynan bir mavzuga oid gaplar variantlarini yaratish uchun didaktik o'yinlar, syujetli rasmlar, badiiy matnlardan foydalanish mumkin. Aynan bitta fikrni ifodalash uchun turlicha gaplar tuzishga oid ishlar yetti yoshli bolalarda grammatik to'g'ri nutq ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy o'rinni egallashi lozim.

Bu yoshdagi bolalarga nutqda sifatdoshlarni qo'llashni o'rgatish ular nutqini rivojlantirishga doir ishlarning ikkinchi yo'nalishi bo'lishi mumkin.

Bolalar nutqiga sifatdosh shakllarni kiritish uchun bolalar, kattalar, hayvonlar, qushlarning turli harakatlarini tasvirlovchi suratlardan foydalanish mumkin (o'qiyotgan bola, raqs tushayotgan qiz, yugurayotgan quyon va h.k.).

Bolalar surat asosida gap tuzadilar: Tarbiyachi ularga so'z birikmasini tuzishga yordam beradi. «Bola o'qiyapti». Tarbiyachi so'z birikmasidagi sifatdoshni aytadi, so'ngra bolalardan so'raydi: «qaysi bola?» – «o'qiyotgan bola».

Mashg'ulot uchun eng ko'p qo'llaniladigan fe'llarni olish va ulardan hozirgi zamondagi haqiqiy sifatdoshlarni hosil qilish darkor. Bolalarga hech qanday atamalar ma'lum qilinmasligi kerak, bunda ularning ayrim sifatdoshlarni esda saqlab qolishlari va zarur bo'lganda ularni o'z nutqiga qo'sha olishlari juda muhimdir.

3. Suhbatga asosiy o'rgatish usuli orqali savollar berish. Bolalar hayotda ko'rgan, ularga tanish bo'lgan buyumlar, narsa va hodisalarni kuzatish orqali ularni suhbatga o'rgatish. Bolalar turli mavzular yuzasidan o'tkazgan suhbatlarda hosil qilgan tushunchalarini, taassurotlarini so'z vositasida boshqalarga bildiradilar. «Mening o'yinchog'im» «Avtobusda sayr», «Bizning hovli» «O'rtog'imizga ko'maklashyapmiz», «Koptokni qutqaryapmiz», «Chana uchyapmiz», «Bozorda», «Akamning kabutarlari», «Mehmonda», «Yozda», «Uy hayvonlari», «Mushuk bolalari bilan», «Quyonglar», «Mening onam shifokor», «Mening dadam quruvchi» va boshqa mavzulardagi suhbatlar jumlasiga kiradi. Ushbu mavzular bo'yicha o'tkazilgan suhbatlarda bolalar yangi so'zlarni bilib olishadi. Suhbatlar natijasida bolalar nimalarni o'zlashtirishlari lozimligini, qaysi yangi so'zlarni esda saqlashlarini va uning mazmunini tushunib olishlarini, bolalar diqqatini nimalarga qaratishni va-ular yuzasidan beriladigan savollarni tarbiyachi o'ziga belgilab qo'yishi lozim. Savollar qisqa va aniq bo'lishi, bolalar tajribasiga asoslanishi, ularga fikr yuritishni, boshlang'ich — oddiy xulosalar chiqara olishni o'rgatishi kerak. Shuningdek, tarbiyachi mavzular bo'yicha mashg'ulotni qanday boshlash va yakunlashni o'ylab qo'yishi, mavzu mazmuniga mos she'rlar, topishmoqlar, maqollar, masallar, tez aytishlar, kichik hikoyalar ham tanlashi kerak bo'ladi.

Mashg'ulotni boshlashdan oldin bolalarni jonlantirish, suhbat mazmunini yaxshilab tushunib olishlari uchun qisqagina kirish suhbatini o'tkazish mumkin, Masalan: «Mushuk o'z bolalari bilan» nomli suhbatni boshlashdan avval tarbiyachi bolalarga: Kimning uyida mushugi bor? Nima uchun mushuk saqlaysiz? Uni nimalar bilan boqasiz? U qanday ovoz chiqaradi? kabi savollar beradi. So'ngra bolalarga: «Men sizlarga mushuk va uning bolalari tasvirlangan suratni olib keldim» – deb suratni ularga ko'rinarli joyga ilib qo'yadi va bolalar uni yaxshilab ko'rib olishlari uchun 1–2 daqiqa vaqt beradi. Suratni yaxshilab ko'rib olishgach, tarbiyachi unda tasvirlanganlar bo'yicha savollar bera boshlaydi. Savollar bolalarning yosh va shaxsiy xususiyatlarini, dastur maqsadini hisobga olgan holda beriladi. Chunonchi, agar birinchi va ikkin-

chi kichik guruhlarda ushbu surat bo'yicha mashg'ulot o'tkazilsa, undan maqsad: bolalarning mushuk va uning bolalari haqidagi tasavvurlarini aniqlash, tashqi ko'rinishi, harakati, ovqatni qanday yeyishi haqida tushuntirish va lug'atini faollashtirish bo'lsa, tarbiyachi bolalarga suratni ko'rsatib shunday savollar beradi: Suratda nima tasvirlangan? Ona mushuk nima qilyapti? Ona mushuk yonida kim yotibdi? Mushuk qanday miyovlaydi? Ikkinchi kichik guruh bolalariga esa yuqoridagi savollardan tashqari yana ushbu savollarni ham berish mumkin: Ona mushukning panjalari qanday rangda? Dumi qanday rangda? Mushukning boshida nimalari bor, tumshug'ida-chi? Kulrang mushukcha nima qilyapti? U nimadan sut ichyapti? U sutni qanday ichyapti? Ip kalavasi bilan o'ynayotgan mushuk bolasini ko'rsatib: Bu mushukcha qanday rangda? U panjalari bilan nima o'ynayapti? Ip kalavalari qanday rangda? Katta va maktabga tayyorlov guruhida beriladigan savollar esa ancha murakkablashadi. Rasmlarni ko'rib chiqish vaqtida bolalar diqqati ayrim detallarga yo'naltiriladi: Ona mushuk nimaning ustida yotibdi? Uning yonida uxlab yotgan mushukchanning panjalarida ninasi ko'rinib turibdi? Polda sochilib yotgan ip kalavalari qayerda edi? Nima uchun ip kalavalari polda sochilib yotibdi? Savatni kim ag'darib yubordi? Tarbiyachining savollariga bolalar javob berib bo'lishgach, surat yuzasidan tarbiyachining o'zi gapirib beradi: «Mana bu ona mushuk – Mosh». Uning mushukchalari bor. U gilamcha ustida yotib, bolalariga qarayapti. Kulrang mushukchalar tarelkadagi sutni tili bilan chapillatib ichyapti, targ'il rangdagi mushukcha esa sakrab, savat ichidagi ip kalavalarini ag'darib yubordi. Ip kalavalari savat ichidan har tomonga sochilib ketdi va targ'il mushukcha ko'k rangdagi ip kalavasini chuvalashtirib o'ynay boshladi. Oq-qora rangli mushukcha esa ona mushukning yonida uxlab yotibdi. Ona mushuk mushukchalariga qarayapti va «xur-xur» qilib xurillayapti». Ushbu mashg'ulot jarayonida yangi so'zlar izohlab beriladi, qiyin so'zlar jo'r bo'lib takrorlanadi. Mashg'ulot topishmoq aytish va uning javobini topish (Kichkina qumg'on, o'tirib ko'zini yumgan), she'r aytish (Sh. Sa'dullaning «Mushuk» she'rini):

Mushugim deydi: miyov,
Sichqon doim menga yov!
Shuning uchun qo'ymayman,
Qancha yemay to'ymayman.

yoki qisqa hikoya o'qib berish bilan (Habib Po'latovning «Mosh hikoyasi») davom ettirilishi mumkin. Tarbiyachi ushbu mashg'ulotda bolalar lug'atiga mushukchalar, ip kalavasi, panja, mo'ylov, ichyapti, chapillatib, chuvalashib, kulrang, sohib yuborilgan, miyovlaydi, xurillaydi va boshqa so'zlarni kiritadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

- 1. Suhbatning qanday turlarini bilasiz ?*
- 2. Suhbat didaktik maqsadiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?*
- 3. Grammatik rasmiylashtirilgan nutqni rivojlantirish qanday amalga oshiriladi?*
- 4. Tarbiyachining suhbatga tayyorlanishi va o'tkazish jarayoni haqida gapirib bering.*
- 5. Suhbatga o'rgatish usuli orqali savollar berish qanday amalga oshiradi?*

5-§. Suratlar bilan o‘tkaziladigan suhbatlar

Reja:

1. *Suratlar orqali suhbat o‘tkazish usullari.*
2. *Suratlar bilan o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda bolalarni so‘zlashuv nutqiga (dialogik) o‘rgatish.*

Tayanch tushunchalar: *mushukchalar, ip kalavasi, panja, mo‘ylov, ichyapti, chapillatib, chuvalashib, kulrang, sochib yuborilgan, miyovlaydi, xirillaydi, perron, vokzal, relslar, bekat, yo‘lovchilar vagoni, yuk vagoni, pristan, paluba likopcha, kosa, chinni lagan, qoshiqcha, ushlab turibdi, salfetka pat, toj, baqbaqa, panjai.*

1. Suratlar orqali suhbat o‘tkazish usullari. Bolalarni tevarak-atrofdagi narsa va hodisalar, ijtimoiy hayot hodisalari bilan tanishtirishda, ular lug‘atini kengaytirishda suratlar muhim ahamiyatga ega. Suratlardan lug‘at ishining barcha vazifalarini hal etishda foydalaniladi. Bu mashg‘ulot turida tarbiyachining nutqi, ya‘ni uning tushuntirishi, yangi so‘zlarni aytishi, bolalarga ma‘lum bo‘lgan so‘zlar bilan yangi so‘zlarning ma‘nosini taqqoslashi va hokazolar asosiy o‘rin egallaydi. Buning natijasida bolalarning lug‘ati boyib boradi, ular suratdagi tasvirlarni ko‘rishga va tushunishga o‘rganadilar. Biroq tarbiyachi suratdagi tasvirlar haqida gapirib berish jarayonida bolalarga murojaat etadi, ularga ma‘lum bolgan so‘zlarni faollashtirish usulidan foydalanadi. Tarbiyachi suratlardan bolalar kuzatishi lozim bo‘lmagan obyekt, ya‘ni narsa va buyum, hodisalar, hayvonlar qushlar va o‘simliklar, ayrim tabiat manzaralarining aynan o‘zini ko‘rsata olish imkoni bo‘lmagan hollardagina foydalanadi. Masalan, yovvoyi hayvonlar, ularning belgilari, ayrim uy hayvonlari (sigir buzog‘i bilan, tuya bo‘talog‘i bilan, eshak xo‘tigi bilan va hokazolarni), shahar va qishloq hayoti, kishilar faoliyati va hokazolar bilan tanishtirishda suratlardan keng foydalaniladi. Shahar maktabgacha ta‘lim muassasalarining bolalari surat orqali qishloq hayoti bilan tanishganlarida ular dehqonlarning mehnati bilan bog‘liq bo‘lgan *xirmon, paxtakor, paxtazor, paxta terish mashinasi, zangori kema, bunker, jo‘yak,*

egat kabi soʻzlarni bilib oladilar. Qishloq maktabgacha taʼlim muassasalaridagi bolalar esa suratlar yordamida shahar hayoti bilan tanihadilar va *bekat, shohkoʻcha, chorraha, haykal, yodgorliklar, sve-tofor* kabi soʻzlar va ularning maʼnosini bilib oladilar. Shuningdek, suratlardan bolalarni sayohatda, sayrda kuzatganlari yuzasidan olgan bilimlarini aniqlash va mustahkamlash maqsadida foydalaniladi. Bolalar hayotda koʻrgan, ularga tanish bolgan buyumlar, narsa va hodisalarni suratda koʻrib, tez bilib oladilar va tushunadilar, bevosita kuzatish vaqtida aniqlay olmagan, koʻrish imkoni boʻlmagan belgilarni, qismlarni bilib oladilar. Masalan, uy hayvonlarini, qushlarni, transport vositalarini va boshqalarni kuzatganda koʻp narsalar bolalar uchun noaniq boʻladi. Aytaylik, bolalar maqsadli sayrga chiqqanlarida tovuqlarni kuzatadilar. Mana shu kuzatishda bolalar xoʻrozning baqbaqasini, tojini yoki oyoqlaridagi panjalarini, panjalaridagi tirnoqlarini sezmay qolishlari mumkin. Suratda esa bu aniq tasvirlangan boʻlib, bolalar xoʻrozning tashqi tuzilishini tasvirlashganda bu ularning diqqat markazida turadi va *pat, toj, baqbaqa, panjalari* kabi soʻzlar bilan lugʻatlari yanada boyiydi. Suratda tasvirlangan narsani toʻgʻri tushunish fikrlash masʼuli boʻlib hisoblanadi. Bolalar surat yuzasidan yuritgan fikrlarini, hosil qilgan tushunchalarini, taassurotlarini soʻz vositasida boshqalarga bildiradilar. Suratda tasvirlangan narsa va buyumlarni, hodisalarning nomlarini, ularning belgilarini, sifat va xossalarini soʻz bilan ifodalaydilar, sayr va sayohatda koʻrgan narsalari bilan taqqoslaydilar, suratdagi tasvirlar haqida gapirib beradilar.

«Suratlar koʻrsatish va ularning mazmunini gapirib berish tarbiyachining bolalarga yaqinlashuvida eng yaxshi vositadir», - deb koʻrgazmali ishni yuqori baholaydi K.D.Ushinskiy. Suratlarini koʻzdan kechirish va u haqda suhbat mashgʻulotlari har oyda bir marta rejalashtiriladi. Maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalar uchun mashgʻulotlarda foydalaniladigan suratlar maxsus nashr etiladi. Y.G.Baturinaning «Biz oʻynayapmiz», «Avtobusda ketyapmiz», «Uy quryapmiz» «Oʻrtogʻimizga koʻmaklashyapmiz», «Koptokni qutqaryapmiz», «Chana uchayapmiz» suratlari, O.I.Solovyovanning «Bizning Tanya», «Tanyaning kabutarlari», «Kimning qayiqchasi?», «Yozda» suratlari, S.A. Veretennikovanning «Uy hayvonlari», «Mushuk bolalari

bilan», «Quyonglar», «Echki bolalari bilan», «Ot toychog'i bilan», «Qo'ylar qo'zichoqlari bilan», «Tovuqlar» suratlari shular jumlasiga kiradi. Ushbu suratlar bo'yicha mashg'ulotda bolalar *likopcha, kosa, chinni lagan, qoshiqcha, yeyapti, artyapti, ushlab turibdi, salfetka* so'zlarini bilib olishadi. «Maktabgacha ta'lim muassasalarida archa bayrami», «Bolalar tovuq, jo'jalarni boqishyapti», «Tipratikanlar», «Quyonglar», «Olmaxonlar», «Tulki», «Bo'rilar», «Oq ayiqlar», «Arslonlar», «Yo'lbarslar», «Fillar», «Maymunlar» nomli rasmlari, L.A. Penevskaya, Y.I. Radinaning «Buvimnikiga – mehmonga», «Shar uchdi», «8 Mart bayramiga onamga sovg'a», «Maktabda», «Ishga», «Shahar ko'chasi», «Anhorda», «Aziz mehmonlar» nomli suratlari, bulardan tashqari, qishloq maktabgacha ta'lim muassasalari uchun F.F.Sovetkin va V.I.Chistyakovning «Bolalar bog'chasi», «Oila», «Hovli», «Qishloq ko'chasi», «Anhorga» nomli suratlari, O.I.Solovyova va O.A.Frolovaning «Qadrdon dalalar», «Qishloqda bolalar bog'chasi», «Qishloq otxonasida», «Qishloq bog'ida» va boshqa suratlar.

Bolalar o'z lug'atlarini transport turlarini tasvirlovchi suratlarni ko'rib chiqish («Hayajonli uchrashuv» , «Buvimnikiga–mehmonga», «Vokzalda» va boshqalar) va u haqdagi suhbat mashg'ulotlari orqali boyitib boradilar. Ular bilan tanishish orqali bolalar uchun *perron, vokzal, relslar, bekat, yo'lovchilar vagoni, yuk vagoni, pristan, paluba* kabi so'zlar tushunarli bo'ladi. Suratlar bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulot tarbiyachidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Tarbiyachi surat bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rar ekan, u avvalo, surat mazmuni bilan yaxshilab tanishib chiqishi kerak. So'ng suratlarni ko'rib chiqish natijasida bolalar nimalarni o'zlashtirishlari lozimligini, qaysi yangi so'zlarni esda saqlashlarini va uning mazmunini tushunib olishlarini, suratlarni ko'rib chiqishdagi izchillikni, bolalar diqqatini nimalarga qaratishni va ular yuzasidan beriladigan savollarni o'ziga belgilab qo'yishi lozim. Savollar qisqa va aniq bo'lishi, bolalar tajribasiga asoslanishi, ularga fikr yuritishni, boshlang'ich – oddiy xulosalar chiqara olishni o'rgatishi kerak. Shuningdek, tarbiyachi suratlar bo'yicha mashg'ulotni qanday boshlash va yakunlashni o'ylab qo'yishi, mavzu mazmuniga mos she'rlar, topishmoqlar, maqollar, tez aytishlar, kichik hikoyalar ham tanlashi kerak.

2. Suratlar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda bolalarni so'zlashuv nutqiga (dialogik) o'rgatish. Suratni ko'rish va u haqida suhbat mashg'ulotining uslubiyoti xuddi kuzatish mashg'ulotining uslubiyotiga o'xshashdir. Tarbiyachi mashg'ulotdan oldin suratni bolalarga ko'rsatmasdan, guruh xonasiga olib kiradi va uni doskaga teskari tomoni bilan osib qo'yadi. Bunday qilishdan maqsad bolalardagi ixtiyorsiz diqqatdan mashg'ulotning boshlanishida foydalanishdir.

Mashg'ulotni boshlashdan oldin bolalarni jonlantirish, yangi surat mazmunini yaxshilab tushunib olishlari uchun qisqagina kirish suhbatini o'tkazish mumkin, Masalan: «Mushuk o'z bolalari bilan» nomli suratni bolalarga ko'rsatishdan avval tarbiyachi ularga: Kimning uyida mushugi bor? Nima uchun mushuk saqlaysiz? Uni nimalar bilan boqasiz? U qanday ovoz chiqaradi? kabi savollar beradi. So'ngra bolalarga: «Men sizlarga mushuk va uning bolalari tasvirlangan suratni olib keldim, hozir sizlarga ko'rsataman, – deb suratning old tomonini ilib qo'yadi va bolalarning uni yaxshilab ko'rib olishlari uchun 1– 2 daqiqa vaqt beradi. Suratni yaxshilab ko'rib olishgach, tarbiyachi unda tasvirlanganlar bo'yicha savollar bera boshlaydi. Savollar bolalarning yosh va shaxsiy xususiyatlarini, dastur maqsadini hisobga olgan holda beriladi. Chunonchi, agar birinchi va ikkinchi kichik guruhlarda ushbu surat bo'yicha mashg'ulot o'tkazilsa, undan maqsad: bolalarning mushuk va uning bolalari haqidagi tasavvurlarini aniqlash, tashqi ko'rinishi, harakati, ovqatni qanday yeyishini bilish va lug'atini faollashtirish bo'lsa, tarbiyachi bolalarga suratni ko'rsatib shunday savollar beradi: Suratda nima tasvirlangan? Ona mushuk nima qilyapti? Ona mushuk yonida kim yotibdi? Mushuk qanday miyovlaydi? Ikkinchi kichik guruh bolalariga esa yuqoridagi savollardan tashqari, yana ushbu savollarni ham berish mumkin: Ona mushukning panjalari qanday rangda? Dumi qanday rangda? Mushukning boshida nimalari bor, tumshug'ida-chi? Kulrang mushukcha nima qilyapti? U nimadan sut ichyapti? U sutni qanday ichyapti? Ip kalavasi bilan o'ynayotgan mushuk bolasini ko'rsatib: Bu mushukcha qanday rangda? U panjalari bilan nima o'ynayapti? ip kalavalari qanday rangda? Katta va maktabga tayyorlov guruhida beriladigan savollar esa ancha murakkablashadi. Rasmlarni ko'rib chiqish

vaqtida bolalar diqqati ayrim detallarga yo'naltiriladi: Ona mushuk nimaning ustida yotibdi? Uning yonida uxlab yotgan mushukchanning panjalarida ninasi ko'rinib turibdi? Polda sochilib yotgan ip kalavalari qayerda edi? Nima uchun ip kalavalari polda sochilib yotibdi? Savatni kim ag'darib yubordi? Tarbiyachining savollariga bolalar javob berib bo'lishgach, surat yuzasidan tarbiyachining o'zi gapirib beradi: «Mana bu ona mushuk – Mosh. Uning mushukchalari bor. U gilamcha ustida yotib, bolalariga qarayapti. Kulrang mushukchalar tarelkadagi sutni tili bilan chapillatib ichyapti, targ'il rangdagi mushukcha esa sakrab, savat ichidagi ip kalavalarini ag'darib yubordi. Ip kalavalari savat ichidan har tomonga sochilib ketdi va targ'il mushukcha ko'k rangdagi ip kalavasini chuvalashtirib o'ynay boshladi. Oq-qora rangli mushukcha esa ona mushukning yonida uxlab yotibdi. Ona mushuk mushukchalariga qarayapti va «xir-xir» qilib xirillayapti». Ushbu mashg'ulot jarayonida yangi so'zlar izohlab beriladi, qiyin so'zlar jo'r bo'lib takrorlanadi. Mashg'ulot topishmoq aytish va uning javobini topish (Kichkina qumg'on, o'tirib ko'zini yumgan), she'r aytish (Sh. Sa'dullaning «Mushuk» she'rini):

Mushugim deydi: miyov,
Sichqon doim menga yov!
Shuning uchun qo'ymayman,
Qancha yemay to'ymayman.

yoki qisqa hikoya o'qib berish bilan (Habib Po'latovning «Mosh hikoyasi» davom ettirilishi mumkin. Tarbiyachi ushbu mashg'ulotda bolalar lug'atiga *mushukchalar, ip kalavasi, panja, mo'ylov, ichyapti, chapillatib, chuvalashib, kulrang, sochib yuborilgan, miyovlaydi, xurillaydi* va hokazolarni kiritadi. Suratlarini ko'zdan kechirish va u haqda suhbat mashg'ulotining o'ziga xos xususiyati shundaki, mashg'ulotda ko'p o'rinni hikoya, yangi ma'lumotlar va so'zlarni ma'lum qilish, ularni bolalarga oldindan tanish bolgan tushunchalar bilan taqqoslash egallaydi. Bunday mashg'ulotlarda bolalarga m'lum bo'lgan so'zlarni faollashtirish, yangi so'zlarni mustahkamlash elementlari mavjud. Ba'zan katta va maktabga tayyorlov guruhleri bolalariga mashg'ulotda rassomlarning reproduksiya suratlarini ko'rsatishdan ham foydalaniladi; bunday mashg'ulotlar bolalarga

estetik va axloqiy tarbiya berishda muhim vosita bo'lib hisoblanadi. Undan to'g'ri foydalanish natijasida tarbiyachi bolalar lug'atini sezilarli darajada boyitishi mumkin. Maktabgacha tarbiya pedagogikasida va tasviriy faoliyat uslubiyotida maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar yoshiga mos bo'lgan suratlar reproduksiyasining ro'yxatlari ishlab chiqilgan.

Mashg'ulotdan keyin surat bir necha kun guruh xonasida qoldiriladi va bolalar uni yana bir bor diqqat bilan ko'rib chiqadilar. Bolalar lug'atini faollashtirish, aniqlash va mustahkamlashda suratlardan keng foydalaniladi. **Suratlarning turlari juda xilma-xil.** Masalan, predmetli suratlar, voqeaviy suratlar va hokazo. Suratlarini ko'zdan kechirishdagi lug'at ishi bevosita kuza-tishdagi lug'at ishidan ancha farq qiladi. Bolalar suratda buyum-larning tasvirini ko'radilar va biz bolalarga shu tasvirdagi buyum-larni bilishga, ya'ni ularga ma'lum bo'lganlari bilan taqqoslashga o'rgatamiz. Suratdagi tasvirni ko'rib chiqish va unda nimalar tasvirlanganligini aytish uchun bola ilgari ko'rgan, idrok qilgan so'zni, buyumni esga keltirishi kerak. Suratda tipik obraz berilib, aniq narsalar tasvirlanadi, shuning uchun bola suratdagi tasvirni osonlikcha bilib oladi. Chiroyli surat bolalar diqqatini o'ziga jalb qiladi va u suratni ko'rib chiqish bilan birga, ovoz chiqarib, tasvirdagi buyum, hodisa nomini aytadi, unga o'z munosabatini bildi-radi. Dastlab kichikintoy suratdagi tasvirlarning nomlarini diqqa-tini o'ziga tortuvchi, o'ziga yaxshi tanish yoki qiziqarli bo'lgan narsalarni tartibsiz sanab o'tadi. Tarbiyachining vazifasi bolalarni surat mazmunini idrok qilishga, izchillik bilan ko'rib chiqishga, asosiy belgilarini ajratib ko'rsata olishga o'rgatishdan iboratdir. Suratlarini to'g'ri ko'rib chiqish malakalari ta'lim jarayonida, tarbiyachi rahbarligida shakllanib boradi. U buyum va hodisalarni suratdan darrov tanib olishga, hayotda ko'rganlari bilan taqqos-lashga, tasvirlanganlarni to'g'ri asoslashga o'rgatadi va bolalar-ning his-tuyg'ularini tarbiyalaydi. Suratdagi tasvirlar yuzasidan beriladigan umumiy savollar: Nima tasvirlangan? Yana nima deyish mumkin? bolalarni idrok qilishga o'rgatmaydi. Suratdagi mazmunni aniq yoritishga yordam beruvchi ancha to'g'ri savol bu

– Surat nima haqida? degan savoldir. Tarbiyachi bolalarni sekin-astalik bilan bu savolga javob berishga oʻrgatib boradi. Bunda ushbu usullardan foydalaniladi:

1) oʻzi surat mazmunini qisqacha yoritib beradi;

2) markazdagi buyumni koʻrsatkich tayoqcha bilan koʻrsatadi va shu vaqtning oʻzida: «Bu nima, bu kim? deb soʻraydi, yaʼni birinchi savol aniq jaranglaydi; 3) surat kompozitsiyasi haqida beriladigan savol tuzilishiga diqqatini yoʻnaltiradi: «Ona mushuk qayerda yotibdi va u kimlarga qarayapti?». Katta guruh bolalariga suratga nom oʻylab topishni faqat mashgʻulot oxirida emas, balki mashgʻulotning boshida ham taklif etadi. Suratlarini koʻrib chiqish va u haqda suhbat mashgʻuloti umumiy faol didaktik prinsiplarga boʻysunadi, bu haqda bevosita kuzatish mashgʻulotlari haqida fikr yuritilganda yoritib oʻtilgan suratni bolalarga koʻrsatishdan avval diqqatlari toʻplanadi, tasvirni koʻrib chiqishlari uchun vaqt beriladi, soʻngra tarbiyachi rahbarligida suratdagi tasvirlardan biri koʻrib chiqiladi. Bu jarayonda ular oʻrtasidagi mazmunli bogʻliqlik aniqlanadi. Bu mashgʻulotda lugʻat ishining asosiy usuli savoldir. Bunda turli shakldagi savollardan foydalaniladi:

1. Suratning umumiy mazmunini aniqlash uchun – Surat nima haqida? Uni biz qanday ataymiz?
2. Buyumlarni tasvirlash uchun – Nima?, Qanday?, Qayerda?, Nima qilyapti?, Nimaga oʻxshaydi?
3. Suratning tarkibiy qismlari oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqliklarni aniqlash uchun – Nega?, Nima uchun?, Nimaga?, Kimniki?, Nima bilan oʻxshash?
4. Suratda tasvirlanganlardan chetga chiqish uchun – Keyin nima boʻladi? Bungacha nima boʻlgan edi? Buni sen qanday topding?
5. Surat mazmuniga yaqin boʻlgan, bolalar shaxsiy tajribasiga oid savollar – Senda shunday oʻyinchoq bormi, yaqinda bizning guruhimizga kim keldi? Biz yangi bolani qanday kutib oldik?
6. Katta guruh bolalarining lugʻatlarini faollashtirish maqsadida sinonimlarni tanlash uchun savollar - buni yana qaysi soʻzlar bilan aytish mumkin: kun-oftob-quyosh, yordamlashyapti-koʻmaklashyapti-qarashyapti, tiniq-begʻubor, iliq – issiq, goʻzal – koʻrkam va boshqalar.

Beriladigan savollar har doim ham javob berishni talab etuvchi bo'lmagan, balki yordam beruvchi ham bo'lishi mumkin. Bunday savollardan ko'proq kichik guruhlarda foydalaniladi – Bu mushukchami? Bu koptokmi? Katta guruhlarda Y.I.Tixeyeva tomonidan ishlab chiqilgan usullardan foydalanish mumkin. Bu usul «Kim ko'proq ko'radi» nomli o'yin shaklidagi mashqdır. Bolalar bu o'yin mashqida suratda tasvirlangan buyumning belgilarini bir-birlarini takrorlamagan holda aytadilar. Bunday usul bolalarda kuzatuvchanlikni, diqqatni rivojlantirish va ularning lug'atini boyitish uchun juda muhimdir. Bundan tashqari, suratlarni taqqoslash ham nimasi bilan o'xshaydi, nimasi bilan o'xshamaydi, juda yaxshi usul hisoblanadi. Suratlarni ko'zdan kechirish va beriladigan savollarning maqsadi rasmning asosiy mazmunini aniqlashdan, ma'lum bir guruh so'zlarni faollashtirishdan iboratdir. Suratni ko'zdan kechirish mashg'ulotida bolaning samimiy muomala me'yori, hatto muomalada ko'z qarashlari, boshqalar oldida o'zini tuta bilish – muomala madaniyatining oddiy talablari ham ahamiyatlidir.

Surat bo'yicha hikoya qilish. «2-sentabr – bilimlar kuni» nomli surat.

Maqsad: *Surat bo'yicha mazmunli hikoya tuzishga, suratdagi tasvirdan oldingi voqealarni mustaqil o'ylab to'qishga o'rgatish.*

Vazifalar:

- «Maktab», «Kuz» mavzularida lug'atni faollashtirish.
- Voqea-hodisalarning muhim belgilarini ajratishga, solishtirishga va umumlashtirishga, ularni ifodalash uchun aniq so'zlarni tanlashga o'rgatish.
- Bog'lanishli nutq–hikoya tuzish ko'nikmalarini shakllantirish.
- Nutqning ifodaliligini tarbiyalash.

Kutilayotgan natijalar:

- Surat bo'yicha mazmunli hikoya tuzishga, suratdagi tasvirdan oldingi voqealarni mustaqil o'ylab to'qishga o'rganadilar.
- So'zlarni bo'g'inlarga bo'lishni o'rganadilar.
- Grammatik jihatdan to'g'ri so'zlashga intiladi.

Bolalar bilimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan, ishtirok tishga mo'ljallangan interfaol usullar:

- Aqliy hujum
- Qisqa hikoya
- Savol- javob
- Tetiklashtiruvchi mashqlar
- Amaliy ishlar

Kerakli jihozlar:

«2-sentabr – bilimlar kuni» mavzusi aks ettirilgan surat.

Mashg‘ulotning borishi.

Tarbiyachi: bolalar, 2-sentabr – bilimlar kuni deb belgilangan. Hammangizni bilimlar kuni bilan tabriklayman. Bugun bizning muassasamizdan chiqqan bolalarimiz ilk bor maktabga qadam qo‘ydilar. O‘quvchi bo‘ldilar. Bugun, 2-sentabrdan barcha ta‘lim muassasalarida o‘qish boshlanadi. Shuning uchun bu kun «Bilimlar kuni» deb nomlanadi. Siz ham bir yildan so‘ng maktabga chiqasiz, o‘quvchi bo‘lasiz. Men sizlarni hammangizni a‘lo baholarga o‘qishlaringizni, ilm- hunarli bo‘lishingizni istayman. Ilm-hunar orqali inson ko‘p narsalarni bilib oladi.

Mana bu suratga qarang.

Savollar:

1. *Bu suratni qanday nomlash mumkin? Nom o‘ylab toping.*
2. *Kimning nomlagani to‘g‘riroq, qiziqarliroq deb o‘ylaysiz?*
3. *Nima uchun bu bolalarni bog‘chaga emas, maktabga kelyaptilar deb o‘ylayapsiz? (o‘quvchilar kiyimini kiyishgan, papka olib ketyaptilar)*
4. *Maktab deganda qayerni tushunasiz? Maktabda bolalar nima qiladilar? (Maktab- bolalarga bilim beruvchi o‘quv – tarbiya maskani)*
5. *Maktabga kelayotgan bolalarni kimlar deyish mumkin? (o‘quvchilar, maktab bolalari)*
6. *O‘quvchilarning papkalarida nimalar bor? (daftarlar, kitoblar, qalamdon, ruchka).*
7. *Bu narsalarning hammasini birgalikda qanday aytish mumkin? (o‘quv qurollari)*
8. *Ularni qanday asrab- avaylash zarur?*
9. *Kitob - o‘quvchilarning eng aziz do‘sti, ular bolalarga bilim beradi. Kitob haqida qanday topishmoqlar yoki hikmat-*

li so'zlarni bilasiz? (A.Navoiy «Olamda kitobdan aziz do'st yo'qdir», «Qat-qat qatlama, aqling bo'lsa tashlama», «Kito-bim-oftobim»).

10. *Suratda kimlarni ko'ryapsiz?*

11. *Bolalar gullarni kimlarga taqdim etyaptilar?*

12. *Ilk bor maktabga chiqayotgan bolalar ota-onalari bilan chiq-yaptilar, ko'ryapsizlarmi? Nima uchun shunday deb o'ylaysiz?*

13. *Qizchaning qo'lida nima bor?*

14. *To'g'ri, qizchaning qo'lida qo'ng'iroqcha bor. Siz ham mak-tabga chiqqaningizda maktabda 1-qo'ng'iroq chalinadi. 1-qo'ng'iroq siz uchun esda qoladigan qadrli daqiqalar bo'lib qoladi. Siz bu daqiqalarni bir umr yodda saqlaysiz.*

Jismoniy daqiqa (ixtiyoriy):

Hozir mana shu surat bo'yicha hikoya tuzamiz.

Bolalar avval o'quvchi-bolalar maktabga kelgunlariga qadar ular nima qilganliklari haqida, keyin suratda ko'rayotganlari haqida so'zlab beradilar (5–6 ta bola hikoya qilishga chaqiriladi).

Agar bolalar surat tasviridan oldingi voqealarni o'ylab topishga qiynalsalar, tarbiyachi ularga oldindan tayyorlab qo'yilgan namuna-sini beradi. Masalan: quyoshli sentabr kunlarining birida o'g'il va qiz bolalar maktabga borishga tayyorlanishdi. Kechqurun ular papa va o'quv qurollarini tayyorlab qo'yishdi. Salim erta turdi. Uning oldiga o'rtog'i Nodir keldi va ular tanish yo'ldan maktabga ketdilar (keyin bolalar suratda tasvirlangan voqealar haqida so'zlab beradilar). Tarbiyachi hikoyaning tugallanganligini nazorat qilib turadi.

5–6 ta bolalarning hikoyalari tinglanadi.

Tarbiyachi: Bolalar siz maktabga borishni xohlaysizmi?

Qani, «Men maktabga boraman», degan gapni maktabga borishni xohlayotganingizni va xursandligingizni bildiradigan holatda ayting-chi (5–6 ta bolalardan so'raladi). Mashg'ulot bolalarni rag'batlantirish bilan yakunlanadi.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar :

- 2-sentabr qanday kun?
- Kitob haqida qanday topishmoq, hikmatli so'zlarni bilasiz?
- Kimning hikoyasi sizga yoqdi? Nima uchun?

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Suratlar orqali suhbatlar o'tkazish usullarini ayting.*
2. *K. D. Ushinskiy tarbiyachining bolalarga suratlar ko'rsatish va ularning mazmunini gapirib berishni qanday baholaydi?*
3. *Suratlarni ko'rib chiqish natijasida bolalar nimalarni o'zlashtirishlari lozim?*
4. *Suratlar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda bolalarni so'zlashuv nutqiga (dialogik) o'rgatish haqida nimalarni bilasiz?*
5. *Bolalar surat tasviridan oldingi voqealarni o'ylab topishga qiynalsalar, tarbiyachi qanday yo'l tutishi lozim?*

6-§. Hikoya qilib berish turlari va metodlari

Reja:

1. *Hikoyalar turlari va ularni o'rgatishning izchilligi.*
2. *Bolalarni hikoya tuzishga o'rgatish.*
3. *Bolalarga ertak va hikoyalar aytib berish usullari.*

Tayanch tushunchalar: Hikoya, o'quv material, qurilish materiallari, uy maketlari, mashg'ulot uchun ko'rgazmali qurollar.

1. Hikoyalar turlari va ularni o'rgatishning izchilligi. Hikoya – o'quv materialini bolalar uchun tushunarli tarzda bayon etish imkonini beruvchi og'zaki metodlardan biri. Hikoyada turli mazmundagi bilimlar obrazli shaklda taqdim etiladi. Bolalar uchun hikoyalar kundalik voqealar, yil fasllari, yozuvchilar, rassomlar, ona shahri haqida bo'lishi mumkin. Hikoya qilish uchun material sifatida badiiy asarlardan foydalanish mumkin. Ayniqsa, bolalar uchun tarbiyachining shaxsiy tajribasi bilan bog'liq hikoyalar qiziqarlidir: «Mening bog'cham», «Mening oilam», «Mening sevimli o'yinchog'im» va boshqalar. Hikoyani tushunish qobiliyati, ya'ni tinglay olish, mazmuniga munosabat bildira olish, savollarga javob berish, oddiy qayta aytib berish uch yoshdan boshlab paydo bo'ladi. Kichik guruhlarda hikoya ko'rgazmali materiallarni (narsa-buyumlar, ularning tasviri) namoyish qilish bilan birga qo'shib olib boriladi. Ko'rgazmali materiallardan bolalar tasavvurga ega bo'lmagan voqea-hodisalar haqida hikoya qilinganda o'rta va katta maktabgacha yosh guruhlarida ham foydalaniladi. Biroq, katta guruhlarda hikoya qilish jarayonida ko'rgazmali materiallardan keragidan ortiqcha foydalanish tavsiya etilmaydi. Chunki bolalarni so'z yordamida fikrlashga o'rgatish, ularda fazoviy tasavvurni rivojlantirish lozim.

Hikoya – biror voqea, hodisani kengaytirib bayon qilishdir. Hikoya tasviri va syujetli bo'lishi mumkin. Tasviriy hikoya – bu biror predmet yoki voqeaning o'ziga xos tomonlarini bayon etishdir.

Hikoyalar turlari va ularni o'rgatishning izchilligi.

Hikoya – biron-bir fakt, voqeaning mustaqil tuzilgan keng qamrovli bayonidir.

2. Bolalarni hikoya tuzishga o'rgatish. Hikoya tuzish – hikoya qilib berishga nisbatan ancha murakkab faoliyatdir, chunki bolalarning o'zi ushbu mavzu bo'yicha hikoya mazmuni, uning nutqiy shaklini tanlashlari, ketma-ket (tarbiyachi yoki o'z rejasi asosida) bayon qilishlari zarur.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun hikoyalarning uchta turini ko'rsatish mumkin:

- qabul qilinishiga qarab aytiladigan hikoyalar (bolaning hikoya paytida nimani ko'rayotganligi haqida hikoya);
- xotira asosida hikoya qilish (bola hikoya aytish paytida nimalarni qabul qilganligi haqida hikoya);
- tasavvur asosida hikoya qilish (o'ylab topilgan hikoya).

Qabul qilish va xotira asosidagi hikoyalar faktli materiallarga asoslangan bo'lib, bolalar faktlarni bayon qiladilar.

Tasavvurga asoslangan hikoyalar ijod mahsuli bo'lib, unda hikoyachi bola mavzuga qarab o'z tajribasining shaklini o'zgartiradi hamda yangi vaziyat va obrazlar yaratadi. Bitta mashg'ulotda bitta fikrda hikoyalar turlarining aralashib ketishiga yo'l qo'yish mumkin: bola o'yinchoqni tavsiflab (qabul qilish asosidagi hikoya) bo'lganidan so'ng uni qayerdan sotib olganligi yoki uni qanday qilib tuzatganini (xotira asosidagi hikoya) aytib berishi mumkin.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha hikoyalar turlari ta'lim maqsadlaridan kelib chiqqan holda tavsiflash, bayon qilish yoki shunchaki mulohaza yuritish sifatida bajarilishi mumkin.

Masalan, tarbiyachi to'tiqushlar haqida mashg'ulot o'tkazib, bolalarga hikoya qilib berishni topshirishdan oldin to'tiqushlar haqida savollar beradi:

- To'tiqushning patlari qanaqa rangda?
- To'tiqush patlari uning hamma yerida bir xil ko'rinishdami? Dumi, boshidagi patlari qanday? Qayerida uzunroq, qayerida kaltaroq?
- Idishga suv solib qafasga qo'yamiz, qushlar nima qiladi, cho'miladimi, uchadimi?
- Qushlar qanday uchadi, bir-birining patini nega cho'qiydi, nima uchun shoxdan-shoxga qo'nadi?
- Qafasning ichiga don, tuxum, tvorog, sabzi, olma solamiz.

To'tiqushlarimiz ularning qaysi birini xush ko'rib yeydi?

Bu savollar vositasida bolalar qushlar bilan ishlashga o'rganadilar, savollar natijasida va kuzatishlar asosida «Men qushlarga don berdim» mavzusida hikoya tuzish topshiriladi.

So'ng 5–6 boladan hikoyani so'zlab berish so'raladi.

Zebinisoning hikoyasi hammaning diqqatini tortadi:

«Dadam menga bozordan ikkita to'ti sotib olib berdilar. To'tilar kichkina qafaschada edi. Ikkinchi kuni ini bor, chiroyli, katta qafas olib keldilar va to'tilarni unga qo'yib yubordilar. To'tilar keng qafasga kirgandan so'ng sayray boshladilar, ham yayrab o'ynay boshladilar. To'tilarning pati yashil, havorang, sariq, kulrang bo'lib, tovlanib turar edi. Ular bir-birlarining patlarini tozalay boshladi. To'tilarning patlari bosh qismida kalta, dumida, qanotlarida uzun, kichik-kichik xolchalari ham bor. Xuddi ataylab chizilgandek. –

Hikoya tugagandan so'ng tarbiyachi hikoyalarni tahlil etib, eng yaxshi tasviriy lavhalarga, parchalarga bolalar diqqatini tortadi: masalan, to'tiqushning patlari rangini Dilnoza sariq, yashil, kulrang, oq, havorang deb tasvirlaydi.

«To'tiqushlar nima uchun shoxdan-shoxga qo'nadi?» degan savolga Dilbar: «To'tiqushlar mitti, jonsarak qushlar, o'ynashni yaxshi ko'radi», - dedi.

Sarvar esa: «To'tiqushlar don cho'qiydi, tuxumni yaxshi ko'radi, sabzi, olma bersak ham yeydi. To'tilarga meva va sabzavotlar juda foydali», - deydi.

Syujetli hikoyada ham biror voqea-hodisa hikoya qilinadi.

Masalan, «Bizning oila», «Mening do'stlarim», «Alla», «Do'kon», «Bizning doktor», «Mening ko'cham», «Ko'cha harakati qoidalari», «Men kim bo'lmoqchiman», «Sayrda», «Paxta terimida», «Mehrjon bayrami», «Bizning qishloq» kabi mavzulardagi hikoyalar shakl jihatidagina emas, mazmunan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu hikoyalarni tuzishda bolalarning nimalarga e'tibor berishi tushuntiriladi.

3. Bolalarga ertak va hikoyalar aytib berish usullari. Hikoya tuzish jarayonida bolalarning narsalarni ko'rib idrok etishi, eslab hikoya qilish, tasavvur etib hikoya qilish kabi qismlarga bo'linadi.

Ko'rgan narsalarni idrok etib yoki eslab hikoya qilish aniq materiallar asosida tuziladi. Ulardan tasavvur etib hikoya qilish – ijodkorlikni talab qiladi. Bu hikoyalarning hammasi ham nutqning bog'liqligi va maqsadga yo'naltirilganligi bilan muhimdir.

Hikoya qilish usullari xilma-xildir. Jumladan, tarbiyachi tomonidan hikoyaning qisqacha namunasi berilishi mumkin. Bunda hikoyaning bir qismi tuziladi yoki o'yin tarzida bayon etiladi.

So'ng bolalarning o'zlari hikoya tuzadilar. Masalan, «Bizning vrach» hikoyasi qanday yaratilganligini ko'rib chiqaylik.

Mashg'ulotning maqsadi tibbiy yordam ko'rsatish namunasida bemorlarga g'amxo'rlik tuyg'usini tarbiyalash orqali bolalar nutqini rivojlantirishdan iborat.

Hikoya o'yin jarayonida o'yinchoqlar vositasida bemorga tibbiy yordam ko'rsatish, «bemor», «tez yordam» xodimlari bilan muloqot asosida tuziladi.

Sardorning hikoyasi: «Sanjar qovunni ko'p yeb qo'yib, qorni og'rib qoldi. Otasi «tez yordam» chaqirdi. Shifokor kelib, bemor Sanjarga tezkor tibbiy yordam ko'rsatdi. Sanjarning otasi, onasi shifokorga tashakkur bildirdilar».

Mehrinisoning hikoyasi: «Gulnoza dam olish kuni opasi, singlisi bilan hovlida o'ynadi. Oyisi murabbo qaynatish uchun bir chelak olxo'ri olib kelgan edi. Gulnoza, opasi, singlisi o'ynab-o'ynab chanaqadilar. Olxo'ridan yeb olib, bir necha marta sovuq suv ichishdi. Uchalasining ham qorni og'rib, isitmasi ko'tarildi.

Ularni dadasi mashinada poliklinikaga olib bordi. Poliklinikada bolalar shifokori, hamshira opa ularga shoshilinch yordam ko'rsatdi. Ular kerakli dori-darmonlarni olib, tezda sog'ayib ketdilar. Shundan so'ng ho'l meva yeb, qaynatilmagan suv ichmaydigan bo'ldilar».

Hikoya tuzishda uning rejasi, mazmunining asosiy qismlari bolalar tomonidan muhokama etilib, ma'lum qismi bayon qilinadi. Bolalar yo'l qo'ygan xatolar tuzatib boriladi va oxirida xulosa qilinadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida «Bog'cha sahnasi uchun saboq» nomli bir pardali, bir ko'rinishli pyesa sahnalashtirilib, namoyish etiladi va bolalarda katta qiziqish uyg'otadi. Spektakldan so'ng tarbiyachi bolalardan asar voqealarini hikoya qilib berishni so'raydi.

Bolalar koʻrgan-kuzatganlarini qoldirmasdan hikoya qiladi:

Sobir. Katta koʻchada mashinalar gʻiz-gʻiz oʻtib turganda, birdan koʻchaning oʻrtasida samokat uchib kelayotgan Boʻrivoy koʻrinadi. U mashinalarning ishorasiga ham eʼtibor bermaydi. Shunda svetafor uni toʻxtatadi va tanbeh beradi. Boʻrivoy bunga eʼtibor bermay, qochib qoladi.

Sanjar. Svetafor va qayerdandir paydo boʻlgan Boʻrivoy quyonlarni quvib ketishadi. Boʻrivoy qoʻlga olindi. DAN mashinasi yetib keladi va Boʻrivoy qafasga qamaladi.

Zuhra. Quyonlar Boʻridan qutilganiga xursand boʻlganidan sakrab oʻynay boshlaydilar. Birdan mashinalardan biri quyonchani urib yuboradi. «Tez yordam» mashinasi yetib keladi va quyonchanning oyogʻini gipslab qoʻyadi. Quyonlar yoʻl harakati qoidasiga rioya etmay koʻchada oʻynaganlari uchun shikast yeydilar.

Har uchala tarbiyalanuvchi ham yoʻl harakati qoidalarini kuzatganlari asosida esda saqlab qolganlarini toʻgʻri izchil, gapirib beradilar.

Ularning hikoyasini boshqa bolalar toʻldiradilar.

Bu usulda koʻrgazmalilik, kuzatish muhim rol oʻynaydi. Bolalar oʻzlari va tengdoshlarining narsalarini taqqoslaydilar, oʻxshash va farqli tomonlarini bilib oladilar. Bu jarayonda hikoyani «toʻqish» oddiydan murakkabga qarab boradi. «Kim tez va chiroyli uy qura oladi?» oʻyini bolalarning fikrlash doirasi nihoyatda kengligini koʻrsatadi. Mashgʻulotning maqsadi bolalarni bir qavatli va koʻp qavatli uylar qurish, qurilish vositalari, quruvchilar haqida ijodiy tasavvur qilishga, oʻylashga, fikr yuritilishga yoʻllash, quruvchilar mehnati bilan tanishtirish asosida nutqini rivojlantirishdan iboratdir.

Qurilish materiallari: Gʻisht, panel, bloklar, koʻtarma kranlar, yuk mashinalar, ishchilar uchun ish qurollari, uy maketlari, mashgʻulot uchun koʻrgazmali qurollar vazifasini oʻtaydi.

Bolalar uch guruhga boʻlinib, tarbiyachining topshirigʻi boʻyicha turar joy, bolalar bogʻchasi, doʻkon qurishni boshlab yuboradilar. Qurilish materiallari, ish qurollari har uch guruhga bab-baravar taqsimlanadi. Bir guruh bolalar rasmga qarab, turar joy binosi, ikkinchi guruh bogʻcha, uchinchi guruh esa doʻkon quradilar. Bolalar faqat

rasmdagi tasvirga qarab emas, o'zlarining tasavvurlaridagi imoratlarni qurishlari mumkin. Masalan, rasmdagi turar joy binosi to'qqiz qavatli panelli bino bo'lsa-da, kichkintoy quruvchilar negadir besh qavatli g'ishtli imorat quradilar. Do'kon rasmda ikki qavatli bo'lsa, ular bir qavatli qilib quradilar.

Imoratlarni qurishda bo'sh qolgan bolalar ham uch guruhga bo'linib, «quruvchilar»ga yordam beradilar (og'zaki).

Turar joy hovlisiga yuk mashinalari birin-ketin kirib kela boshlaydi. Bular yangi turar joyga ko'chib kelayotgan «xonadon»larning yuklari bo'lishi mumkin.

Do'kon ham gavjum. Hamma qo'g'irchoqlar xarid bilan band.

Nihoyat, asosiy muammo, bolalarning o'zlari qurgan binolari haqidagi hikoyalari tinglanadi.

Sadriddin: Biz² besh qavatli turar joy binosini qurib bitirdik. To'qqiz qavatlik qurmadik, sababi liftlar tez-tez ishlamay qolib, buvalarimiz, buvalarimiz yuqoriga chiqishga qiynaladilar. Uyimizning kirish joylarini, mehmonxona va yotoqxonalarini, bolalar xonasini ham keng-keng qilib qurdik. Hovlisida bolalar maydonchasi bor. Gulzorlarga joy ajratdik. To'yxonamiz ham bor. Keyin har bir xonadon uchun mevali bog'chaga ham joy ajratdik. Yozda, issiqda daraxtlar soyasida hordiq chiqariladi. Bog'cha va do'konni uyimizga yaqin joyga qurdik.

Lutfiniso: To'g'ri, bog'cha turar joylarga yaqin bo'lgani yaxshi. Biz maslahatlashib, bog'chani turar joylarga yaqin qurdik. Bog'chamizning hovlisi keng, ko'rkam, soya-salqin bo'lishiga, o'yin maydonlariga e'tibor berdik, ya'ni rasmdagidan o'zgartirdik.

Sojida: Biz ham do'konni uylarga yaqin qurdik. Onalarimiz ishdan qaytayotganda bizni bog'chadan olib, do'kondan kerakli narsalarini xarid qilib, shundoq uyimizga kirib ketaveradilar.

Haqiqatan ham bolalar qurilishga ijodiy, hayotiy yondashadilar va bu ijodkorlik ularning nutqida o'z ifodasini topadi. Shunisi ham borki, yuqorida bayon etayotgan monologik nutq usullarining har biri alohida-alohida yuz bermaydi. Ular ba'zi hikoyalarga qo'shilib ketib, ijodiy, erkin, bir butun hikoyani ifodalashi mumkin.

Buni biz kundalik faoliyatda bolalar to'qigan hikoyalardan turkumidan bilsak bo'ladi. Bolalar to'qigan ertak va hikoyalarda o'zlariga xos o'yayollari, orzu-istaklari, tasavvurlari murg'ak qalbdan tilga ko'chadi.

Ishimizning natijasi sifatida ana shu hikoyalarning ba'zilarini namuna tarzida keltiramiz:

Ruxsora. «Mening dadam xurmo ko'chati olib kelib, bahorda hovlimizga o'tqazgan edilar. Unda men juda kichkina bo'lgan ekanman. Hozir men ham, xurmo daraxti ham o'sdik. Uning barglari juda chiroyli, yozda soyasi qalin, biz daraxt salqinida rosa o'ynaymiz. Mevasi esa mazali. Mevasini uzganimizdan so'ng biz qarindoshlarimizga, qo'shnilarimizga tarqatamiz. Ayniqsa, buvam va buvim duo qiladilar: «Xurmo jannatning mevasi. Uni ardoqlang, kam bo'lmaysiz». Bu yil dadam daraxtlarni ko'paytirmoqchilar».

Nigina. «Men oktabr oyida oyim bilan Chinozga – xolamnikiga bordim. Birinchi marta paxtazorni ko'rdim. Paxtalar lo'ppi-lo'ppi bo'lib ochilgan. Oppoq dala. Quyoshda ko'zni qamashtiradi.

Bir tomonda mashinalar paxta terayapti. Yoshu kekka, bolalar etak bog'lagan. Men ham paxta termoqchi bo'ldim. Xolam menga ham etak bog'lab qo'ydilar. Lekin tezda belim og'rib qoldi. Qishloqdagi xolamning bolalariga qoyilman. Men tengi qizlari ham paxta terdi, ham moliga o't yulib oldi. Bog'chaga bormas ekan».

Nurxon: «Biz oilamiz bilan qishloqdan ko'chib kelganmiz. Qishloqda men quyosh botishini ko'p ko'rganman. Quyosh botganda ufq qizarib, dalalar qorong'lasha boradi. Qorong'ulik hamma yoqqa birdan o'rmalab ketadi. Lekin teraklar uchi xali nurli ko'rinadi. Hamma yoqqa birdan jimlik cho'kadi. Lekin oqshomda ham odamlar tinmaydilar.

Saharda issiq non hidi butun qishloqni tutib ketadi. Daladan qaytgan ayollar sigirni sog'ib, xamir qoradi. Tong otmay tandirga o't yoqib, tog'oradan toshay-toshay deb turgan xamirdan non yasab, sutga yo'g'rilgan issiq, bo'rsildoq nonlarni tandirdan uzib oladi. Qishloq hayoti ana shunday, issiq, bo'rsildoq non hidi ufurgan oppoq tong bilan boshlanadi».

Ravshan. «Olmalar gullaganda bog' juda chiroyli bo'lib ketadi. Quyosh nurini olmoqchi bo'lgan oppoq gulbarglar oftobga qaragan.

Shabboda turib, olma gullarini silab-siypalaydi. Shunda olma gullari kuylagandek bo'ladi. Bu asalarilar kuyi ekan. Shabboda tinadi. Go'yo butun bog' kuylagandek bo'ladi. Asalarilar gullagan bog' tepasida g'ujg'on o'ynaydi.

Yuqoridagi hikoyalardan ko'rinib turibdiki, ona tilining hissiy, estetik ma'no qirralarini bir vaqtning o'zida anglay boradilar, til go'zalligini, boyligini his etadilar.

Mavzu: Shaxsiy hayotdan hikoya tuzish: «Mehmonda».

Maqsad: *Tarbiyachining rejasi, namuna hikoyasi asosida shaxsiy hayotda bo'lgan voqealarni hikoya qilib, so'zlab berishga o'rgatish.*

Vazifalar:

- Amaliy mashqlar orqali boshlangan so'zni to'ldirish. Mu-shuk, ech-ki, qo'l-qop, som-sa va hokazo.
- Gapirganda so'zlarni bir-biriga bog'lab, jumlar tuzishga o'rgatish.

Kutilayotgan natijalar:

- Tarbiyachining rejasi, hikoya namunasi asosida shaxsiy hayotda bo'lgan voqealarni hikoya qilib, so'zlab berishga o'rganadilar.
- Gapirganda so'zlarni bir-biriga bog'lab, jumlar tuzishga o'rganadilar.

Kerakli jihozlar:

- Mavzuga oid rasmlar.

Mashg'ulotning borishi.

1. Bolalar, siz oyingiz yoki buvingiz bilan mehmonga borganmisiz?

2. Mehmonga borishdan avval qanday tayyorgarlik ko'rish kerak?

Mehmonda bolalar o'zini qanday tutish kerak?

Savol-javobdan so'ng tarbiyachi: Bolalar, hozir «Mehmonda» mavzusida hikoya tuzishni o'rganamiz. Tarbiyachi reja beradi.

1. Mehmonga qachon, qayerga, kim bilan bordingiz?

2. U yerda kimlarni ko'rdingiz?

3. Qanday o'ynadingiz?

4. Mehmonda yana nimalar bilan shug'ullandingiz?

Tarbiyachi hikoya namunasini berishi mumkin.

Bir kuni buvim meni xolamnikiga mehmonga olib boradigan bo'ldilar. Men darrov yuvinib, kiyinib oldim. Buvim bilan yo'lga tushdik. Xolamning uylariga kirishimiz bilan kattalarga salom berdim. Oyoq kiyimimni bir chekkaga yechdim. Buvimning kovushlarini ham chetroqqa olib qo'ydim. Xolamning qizlari bilan mehmon-mehmon o'ynadik. Keyin oshxonada xolamga yordam berdik, yuvilgan idishlarni artib turdik. Xolam xursand bo'ldilar. Uyg'a ketayotganimizda «Yana kelganingizda, albatta, Nilufarni olib keling», dedilar.

5–6 ta bolalar javoblari tinglanadi.

Tetiklashtiruvchi mashq.

«So'zni to'ldir» o'yini.

O'yinning borishi: Bolalar doira shaklida turadilar. Tarbiyachi ko'ptokni qo'lga olib, o'yinni boshlab beradi. Bolalar tarbiyachi boshlagan so'zni davom ettirishlari kerak: mu-shuk, ech-ki, qo'l-qop, som-sa va hokazo. O'yin shu tarzda davom etadi.

Izoh: Tarbiyachi o'yin davomida ko'ptok har bir bolaga borishiga va javoblar qaytarilmasligiga, bolalar nutqining grammatik to'g'ri tuzilishiga ahamiyat berishi kerak.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar :

Mehmonda bolalar o'zini qanday tutish kerak?

Kimning tuzgan hikoyasi sizga yoqdi?

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Hikoyalar turlari va ularni o'rgatishning izchilligi nimalardan iborat?*
2. *Hikoya qilishning qanday usullarini bilasiz?*
3. *Bolalarni hikoya tuzishga qanday o'rgatiladi?*
4. *Qabul qilish va xotira asosidagi hikoyalarda bolalar nimalarni bayon qiladilar?.*
5. *Bolalarni so'z yordamida nimalarga o'rgatiladi?*
6. *Bolalarga ertak va hikoyalar aytib berish usullarini o'rgating.*

7–8-§. O‘yinchoq va predmetlarga qarab hikoya qilishga o‘rgatish

Reja:

1. *Bola tarbiyasida o‘yinchoqning ahamiyati.*
2. *Turli yosh guruhlarda bolalarni o‘yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o‘rgatish usullari.*
3. *Bola tarbiyasida milliy o‘yinchoq va qo‘g‘irchoqlarning roli.*
4. *O‘yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o‘rgatish usullari.*

Tayanch tushunchalar: shartli va natural ko‘rinish, sivilizatsiya, san‘at vositalari, qo‘lbola o‘yinchoqlar, o‘yinchoq-ovutmachochlar, chamberak, froniton, kolonka, tom, ark, kub, prizma, konus, piramida, slindr, plastinka, texnika o‘yinchoq, personaj, shaqldoq, buyumli harakat.

1. Bola tarbiyasida o‘yinchoqning ahamiyati. *O‘yinchoq* – bola hayotining dastlabki davrlaridan boshlab ularga yo‘ldosh, quvonch manbaidir. O‘yinchoq bolaning o‘ynashi uchun mo‘ljallangan va boshqa maqsadlarda foydalanilmaydigan buyum hisoblanadi. Unda buyumlarning tipik xususiyatlari umumiy tarzda aks etadi.

Pedagog A.S.Makarenko, «O‘yinchoq o‘yinning «material asosi», o‘yinchoq o‘yinni yaratishda ishtirok etadi, bolaning o‘ziga xos sherigi sifatida namoyon bo‘ladi, uning shaxsiga ta’sir ko‘rsatadi», - deb ta’kidlaydi. Rus pedagoglari o‘yinchoq bolalarga atrofda mavjud voqelikni o‘rganishga yordam beradigan, ranglar, buyumlar ko‘lamini ularning materiallarini farqlash malakasini rivojlantiruvchi vosita deb ta’kidlab, bola dunyoqarashini kengaytirishdagi ahamiyatini ko‘rsatib berdilar.

Xalq pedagogikasida o‘yinchoqlarning butun bir tizimi ishlab chiqilgan bo‘lib, bular bolaning sensor qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan.

O‘yinchoqlar bolalarning nutqiy faolligini uyg‘otadi, lug‘at boyligini oshiradi, ularda tahlil qilish, yaxlit holatga keltirish, umumlashtirish, taqqoslash, tavsiflash, diqqatni jamlash kabi qobiliyatlarni rivojlantiradi.

O'yinchoq bolalarda – ma'naviy-axloqiy tuyg'ularni (mehribonlik, avaylash, e'tiborlilik) shakllantiradi, atrof-muhitga ijobiy munosabatni uyg'otadi. O'yinchoqlar tanlashda bolaning yosh va individual xususiyatlari, qiziqishlari, istaklari hisobga olinadi. Maqsadga qaratilgan bunday yondashuv – o'yinchoq tanlashga bo'lgan talabni yanada oshiradi. Asosan, pedagogik, gigienik, badiiy talab orqali o'yinchoq tanlanadi.

Pedagogik talab. O'yinchoq obrazi va mazmunining bola tarbiyasiga muvofiqligi; jamiyatimiz g'oyasi nuqtayi nazariga mos kelishi, g'oyaviy jihatdan qimmatli bo'lishi pedagogik talabning muhim belgisi hisoblanadi. O'yinchoq bolada olijanob tuyg'ularni uyg'otishi, boshqa millat bolalari bilan do'stona munosabatlarni tarbiyalash, voqeylikka nisbatan olijanob tuyg'ular uyg'otishi, ijobiy, axloqiy tajriba to'plashga yordam berishi lozim. Bolaning faollikka bo'lgan intilishini qoniqtirishi va uni uyg'otishi kerak. Obrazli o'yinchoq real haqiqatni ifoda etadi, buyum, uning xususiyatlari va hayotdagi ahamiyatini aks ettiradi.

O'yinchoqning dinamiklik xususiyati undan ko'p marotaba rejali tarzda foydalanish imkonini yaratadi. Bu xususiyatidan kelib chiqib, o'yinchoqqa quyidagi talablar qo'yiladi:

Gigiyenik talablar. O'yinchoq qanday materialdan va rangdan tayyorlanganligi, bolaning hayotiga hech qanday xavf solmasligi, yaxshi tozalanishi mumkinligi asosiy talablardan hisoblanadi.

Badiiy talablar. Shakl, bo'yoq va bezaklarning har tomonlama uyg'unlashuvi, bir-birini rang va shakl jihatdan to'ldirib, ta'kidlab, o'yinchoqning badiiy ifodaliligini oshiradi. O'yinchoqlarning tuzilishi va bezalishi bolalarning turli yosh bosqichlarida idrok etish xususiyatlariga to'la mos kelmog'i lozim.

To'g'ri tanlangan o'yinchoq – bolaning jismoniy, axloqiy, aqliy va badiiy-estetik tarbiyasi rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bolani aqliy jihatdan tarbiyalashda didaktik o'yinchoqlarning butun bir tizimi katta ahamiyat kasb etib, sensor va nutq rivojiga ta'sir etadi, fikrlash jarayonlari va diqqatini tarbiyalaydi, buyum va uning xususiyatlariga, qurilishiga bo'lgan qiziqish shakllanadi, bilimi, tushunchalari boyib boradi.

– O‘yinchoq bolani quvontiradi, atrofdagilarga nisbatan ijobiy munosabat hosil qiladi, birgalikda o‘ynash tuyg‘usini uyg‘otadi va ijobiy his-tuyg‘ularni tarkib toptiradi. Axloqiy his-tuyg‘ularni shakllantirishda qo‘g‘irchoq muhim ahamiyatga ega. Milliy qo‘g‘irchoq bolalarni boshqa millatga mansub bo‘lgan tengdoshlariga bo‘lgan ijobiy munosabatini tarbiyalash manbalaridan hisoblanadi. San‘atni birinchi yorqin obrazli va eng tushunarli buyumi bo‘lgan o‘yinchoq estetik hislar va kechinmalarni uyg‘otadi, estetik tarbiyani to‘plashga yordam beradi va badiiy didni shakllantiradi. Shu o‘rinda bolalarga yaqin va tushunarli bo‘lgan xalq o‘yinchoqlarining ahamiyatini alohida ta‘kidlash lozim.

2. Turli yosh guruhlarda bolalarni o‘yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o‘rgatish usullari. O‘yinchoq bolalarni turli rang-barang harakatlarga undaydi va bolaning faol harakatga bo‘lgan ehtiyojini qondiradi. Tezkor javob reaksiyasini, harakatlarning aniqligi va muvofiqlashtirishini rivojlantiradi.

Ilk yoshdagi bolalarga mo‘ljallangan ko‘p o‘yinchoqlar (shaqildochlar, rezina koptokchalar, shaklchalar va boshq.) bolada ko‘rish va eshitish diqqatini rivojlantiradi, ushlar harakatlari va buyumli harakatlarni o‘stirishga yordam beradi.

O‘yinchoqlarni turlari va ko‘rinishlari bo‘yicha quyidagi turkumlarga ajratiladi:

- syujetli-obrazli;
- texnika o‘yinchoqlari;
- qurish–yasash, qurilish materiallari o‘yinchoqlari;
- didaktik o‘yinchoq va o‘yinlar;
- sport va harakatli o‘yinlar uchun mo‘ljallangan o‘yinchoqlar;
- yig‘ma–bo‘linma o‘yinchoqlar;
- teatr va dekorativ o‘yinchoqlar (soya va qo‘g‘irchoq teatrlarining personajlari, dramalashtirilgan o‘yinlar uchun kiyimlar, archa o‘yinchoqlari);
- o‘yinchoq-ermaklar;
- ohang chiqaruvchi musiqaviy o‘yinchoqlar;
- qo‘lbola o‘yinchoqlar va o‘yin materiallari, turli-tuman o‘yin jihozlari.

- **Syujetli-obrazli o‘yinchoqlardan** syujetli-rolli o‘yin uchun foydalaniladi. U bolalarda ijobiy xarakter qirralarini, muloyimlik, g‘amxo‘rlik, yordam berishga ehtiyoj, shuningdek, kattalar mehnatiga hurmat va tengdoshlari bilan o‘ynay olish malakalarini tarbiyalaydi.
- **Texnika o‘yinchoqlari** bolalarda texnikaga va texnika asboblari bo‘lgan qiziqish uyg‘otib, ularni o‘z o‘yinlarida qo‘llay olish imkonini yaratadi. Bolalarga texnikaga bevosita aloqasi bor buyumning (mashinalar, mexanizmlar, transport turlari, aloqa vositalari) tashqi ko‘rinishi, obrazini va unga xos harakatlarini tanishtiruvchi texnik o‘yinchoqlar yaqin turadi.
- **Qurish-yasash o‘yinchoqlari** sodda, boshqarish va foydalanish jihatdan qulay va osondir. Bu o‘yinchoqlarni o‘ynash buyumning asosiy vazifalariga taqlid qilish imkonini yaratishi lozim. (avtomobilda g‘ildiraklar harakatlanishi, eshik ochilishi). Qurilish materiallari bilan o‘ynaladigan o‘yinchoqlarning asosiy 2 turi mavjud:
  - a) kublar, prizmalar, konuslar, piramida, slindrlar, plastinkalar, geometrik shakllar to‘plami.
  - b) turli blok - devor, fronton, kolonka, tom, ark va boshqa arxitektura- qurilish materiallari. Mayda (stol o‘yinlari uchun) va yirik (polda va maydonchada) o‘ynashga mo‘ljallangan bu qurilish materiallarining rangi har xil bo‘lishi mumkin.
- **Didaktik o‘yinchoqlarning** asosini xalq o‘yinchoqlari tashkil qiladi. Ularni o‘ynashda bola o‘z-o‘zini nazorat qiladi. Xilma-xil mozaykalar sensor qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ulardagi o‘yin vazifasi naqshlar, rasmlarni tanlash va joylashtirishdan iborat.
- **Harakatli o‘yinlarga** mo‘ljallangan o‘yinchoqlar: suv, qum bilan o‘ynaladigan o‘yinchoqlar, koptoklar, arg‘amchilar, chamberaklar va boshqalar. Ularning asosiy vazifasi bolalarni jismoniy jihatdan tarbiyalashdir.
- **Musiqali va teatrlashtirilgan o‘yinchoqlar** bolalarning musiqaviy ohang va ritmni eshita olish qobiliyatini o‘stirishga yordam beradi. Katta yoshdagi bolalar ertaklarni sahnalashtiradilar.

- *O‘yinchoq-ovutmacholqlar* harakatchan, ko‘pincha ovoz chiqaradigan bo‘ladi. Ular bolalarni o‘zlarining ajoyib xatti-harakatlari bilan quvontiradilar, syujetlari esa vaqtichog‘lik bag‘ishlaydi.
- *Qo‘lbola o‘yinchoqlarni* kattalar bolalar bilan birgalikda tayyorlaydilar va turli ertak, hikoyalarni sahnalashtiradilar.
- O‘yinchoqlarni materialiga ko‘ra: hunarmandchilik, qo‘lbola usulida, fabrikada tayyorlanadi.

Taniqli pedagog A.S.Makarenko o‘yinchoqlarning 3 turini ajratib ko‘rsatgan edi: **tayyor o‘yinchoqlar, yarim tayyor o‘yinchoqlar va o‘yin materiallari**. Birinchi turi bolalarni buyumlar va narsalarining rang-barangligi bilan tanishtiradi, tasavvurini o‘stiradi. Ikkinchi turi boladan faol faoliyatni talab qiladi, mantiqan va aqlan o‘shishga yordam beradi. Uchinchi turi bevosita bolaning ijodiy faoliyatini ta‘minlaydi.

3. Bola tarbiyasida milliy o‘yinchoq va qo‘g‘irchoqlarning roli. Maktabgacha ta‘lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarning aqliy tafakkurini shakllantirish turli xil vositalar orqali amalga oshiriladi. Avvalo tarbiyalanuvchilarning aqliy tafakkuri har xil faoliyatlar vositasida katta kishilarning mehnati bilan tanishtirish jarayonida (masalan, qo‘g‘irchoq yasash ishi), har xil mashg‘ulotlar va mashg‘ulotlardan tashqari, ta‘lim berish asosida, mustaqil topshiriqlarni bajarish bilan rivojlantirib boriladi. Bundan tashqari, har xil bayramlar, turli xil tadbirlar, shoir va yozuvchilarning tavallud topgan kunlarini nishonlash jarayonlari, san‘at vositalari, bolalar badiiy adabiyoti, tasviriy va amaliy san‘at, o‘yinchoq va o‘yin materiallari, ommaviy axborot vositalari, kino va turli xil multfilmlar, xalq og‘zaki ijodi namunalari bo‘lgan ertaklar, rivoyat va topishmoqlar, maqollar tarbiyalanuvchilarning aqliy rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Bu hamma vositalardan keng ravishda, izchillik va tizimlilik asosida foydalanib borsagina bolalar aqliy tafakkurining rivojlanishiga samarali ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, maktabgacha ta‘lim muassasalaridagi bolalar tafakkur va bilimlarini faqat o‘yin-mashg‘ulotlarda yaxshi o‘zlashtirib oladilar. Tarbiyalanuvchilar tomonidan o‘zlashtirib olingan aqliy tafakkur jarayoni tasavvur va tushunchalarni ongli ravishda tushunib yetishlari,

fikrlashlari dastlab mashg'ulotlarda, keyinchalik o'yin, mehnat, ayrim topshiriqlarni mustaqil bajarishlari orqali amalga oshiriladi. Ana shunday vositalardan biri maktabgacha yoshdagi (3–5 yoshli) bolalar aqliy tavakkurini shakllantiruvchi asos **qo'g'irchoqlardir.**

Qo'g'irchoqlar voqea, hodisa va jarayonning obrazli ko'rinishidir. Qo'g'irchoqlar milliy va umuminsoniy xususiyatlarga egaligi bilan insoniyat sivilizatsiyasida yashagan bo'lib kelmoqda. Uning obrazlilik xususiyati maktabgacha yoshdagi bolalar aqliy tafakkurini, maqsadni shakllantirish imkonini beradi. Bu o'rinda, ta'kidlash lozimki, aqliy tafakkur tushunchasida bilish, emotsional va anglash tafakkuridan shu jihatlari bilan aqliy tafakkur farq qiladi. Maktabgacha ta'lim sog'lom, har tomonlama yetuk bolalarni tarbiyalash uchun zaruriy tashkiliy, uslubiy, psixologik shart-sharoitlar yaratadi, bolalarni maktabda muntazam ravishda ta'lim olishga tayyorlash ota-onalar davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalarida amalga oshiriladi.

Shunday shakllardan biri **qo'g'irchoqlar** vositasida tarbiyalashdir.

O'zbek tilining izohli lug'atida qo'g'irchoq - odamga yoki boshqa biror narsaga o'xshatib yasalgan bolalar o'yinchog'idir. Shu ma'noda qo'g'irchoq o'yinchoqning bir turi va har turli ashyolardan yasaladi. Qo'g'irchoqlarning to'la, shartli va natural ko'rinishlari bor.

Qo'g'irchoqlarni shartli ravishda ikki ko'rinishga bo'lish mumkin:

- 1) odam timsoli ifodalangan qo'g'irchoqlar.
- 2) hayvonlar timsoli ifodalangan qo'g'irchoqlar.

Butun dunyo xalqlarida qo'g'irchoq mavjud, hatto qo'g'irchoq teatrlari ham faoliyat ko'rsatmoqda. Insoniyat qachondan boshlab qo'g'irchoq yasay boshlagan va uni qaysi davrdan boshlab tarbiya vositasiga aylantirganligi masalalari aniqlangan emas. Lekin olimlar qo'g'irchoqlar eramizdan avvalgi X-XI asrlarda mavjud bo'lganligini qayd etadilar. Bizning fikrimizcha, qo'g'irchoqlarning yasalishiga sabab aynan tarbiyaviy zaruriyati bo'lgan. Chunki qo'g'irchoqning quyidagi xususiyatlarga egaligi tarbiya vositasi sifatida qabul qilingan:

a) qo'g'irchoqlar yumshoq, mayin va estetik rang-barang ashyolardan yasaladi, bu bolada qiziqish uyg'otadi;

- b) bola qo'g'irchoq bilan ovunadi va o'zi xohlagan tarzda o'ynaydi;
- d) qo'g'irchoq bolada idrok, tasavvur va fikr uyg'otadi;
- e) bola qo'g'irchoq bilan munosabatga kirishadi, uni yaqin kishisi sifatida qabul qiladi;

f) qo'g'irchoq bola ongining o'sishiga ta'sir ko'rsatadi va h.k.

4. O'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o'rgatish usullari.

Suhbat jarayonida bolalar bilan so'zlashuvning jonliligi ko'p jihatdan og'zaki nutqqa va nutqiy muloqotning savol-javob shakliga xos bo'lgan grammatik tuzilmalarining turlichaligi bilan bog'liqdir. Suhbat jarayonida bolalarda nutqiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

Bolaga mana bunday ko'rsatma berish mumkin: «Qisqa javob ber. Batafsil javob ber (ammo to'liq javob bilan emas)», ulardan so'rash mumkin: «Kim qisqa javob bera oladi (yoki o'rtog'idan chiroyliroq javob bera oladi)». Zarur holatlarda pedagog qo'yilgan savolga keng qamrovli javob namunasini namoyish qilishi mumkin.

Suhbatlarda bolalar keng qamrovli fikr bildirishlari va bir-ikkita so'zdan iborat bo'lgan javob berishlari mumkin (Sizga bog' yoqdimi? – Ha). Bolalarni keng qamrovli javoblarga savollarni to'g'ri qo'yish orqali yo'naltirish zarur: «Bahorda ob-havo ko'proq qanday bo'ladi? Bu haqda aytib bering».

Didaktik o'yin: «**O'yinchoqlar do'koni**»

O'yin jarayonida bolalarning o'tilgan o'quv materialidan nutqda foydalana olishlarini, savollar berishlari va ularga javob qaytarishlari hamda hosil qilinayotgan vaziyatda mustaqil nutqiy yechimlar topa olishlarini aniqlash zarur bo'ladi.

Bolalar sotuvchining oldiga kelib, o'z ismini aytishi va o'yinchoqning rangi va o'lchamini aytgan holda uni olib berishni so'rashi kerak. O'yinchoqlar bolalarning bilimlari (ularning nomi, o'lchami va rangi haqidagi) ga mos ravishda tanlanadi: qizil va sariq mashinalar, katta va kichik qo'g'irchoqlar, kubiklar, sharlar, har xil rangdagi bayroqchalar va kuzovi yashil, kabinasi esa qora bo'lgan bitta mashina.

Sotuvchi rolini Sanjar ismli bola ijro etadi. Bolalarga ular do'kondan xohlagan o'yinchoqlarini olishlari mumkinligini aytadi. Sotuvchi bilan bolalar o'rtasida taxminan mana bunday dialog bo'lib o'tadi:

Sotuvchi: Assalomu alaykum.

Bola: Assalomu alaykum.

Sotuvchi: Keling, ismingiz va sizga qanday o'yinchoq kerak?

Bola: Mening ismim Alisher, menga sochi qora rangdagi Zumrad degan o'yinchoq kerak.

Sotuvchi: Bu qizlar o'yinchoq'i-ku. Uni qanday o'ynaysiz?

Bola: Bu o'yinchoqni singlim Nargizaga sovg'a qilaman. U ham Zumrad kabi aqlli qiz bo'lishi uchun.

Sotuvchi: Juda yaxshi o'ylabsiz. Bu fikringiz menga yoqqani uchun, qo'g'irchoqni sizga sovg'a qilishga moslab, o'rab beraman.

Bola: Rahmat.

Bolalar navbati bilan kelib, o'zlariga yoqqan o'yinchoqlarni so'raydilar. Anvar kelganida esa barcha mashinalar tarqatib bo'lingan va faqat yashil kuzov va qora kabina rangli mashina qolgan edi. Alisher va Dilshod o'rtasida quyidagi suhbat bo'lib o'tdi:

Alisher: Salom Dilshod.

Dilshod: Assalomu alaykum.

Alisher: Sen oying bilan o'yinchoqlar do'koniga bordingmi?

Dilshod: Men oyimlarni o'yinchoqlar do'koniga olib bordim.

Alisher: Qanaqa o'yinchoq olding?

Dilshod: Koptok.

O'yinning tugashi: Bolalar dialogini kuzatib turgan tarbiyachi, ularni boshqa mashg'ulotga yo'naltiradi. Dialog davomida Dilshod tomonidan qilingan nutqiy g'alizliklar inobatga olinadi va kunning ikkinchi qismida Dilshod bilan individual ish olib boriladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. *Bola tarbiyasida o'yinchoqning ahamiyati nimalardan iborat?*
2. *Turli yosh guruhlarda bolalarni o'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o'rgatish usullari haqida nimalarni bilasiz ?.*
3. *Bola tarbiyasida milliy o'yinchoq va qo'g'irchoqlarning roli qanday?*
4. *Qo'g'irchoqlarning qanday ko'rinishlarini bilasiz?*
5. *O'yinchoqlarga qarab hikoya tuzishga o'rgatish usullari xususida to'xtaling?.*

9-§. Bolalarni rasmga qarab hikoya tuzishga o'rgatish

Raja:

1. Turli yosh guruhlarda rasmga qarab hikoya tuzishga o'rgatishning vazifalari va uslubiyoti.
2. Qayta hikoya qilishga o'rgatish metodikasi.

Tayanch tushunchalar: Tetiklashtiruvchi mashq, lug'at, so'z oboroti, tuzilish, analogiya, siluet.

1. Turli yosh guruhlarda rasmga qarab hikoya tuzishga o'rgatishning vazifalari va uslubiyoti. Maktabgacha ta'lim muassasalarining katta guruhlarida bolalarning nutqi qay darajada shakllanganligi aniqlanib, maxsus topshiriqlar ro'yxatini ishlab chiqiladi, har bir bola bilan yakka tartibda mashg'ulot olib boriladi.

I-topshiriq bolaga tavsiya etilgan ertak yoki hikoyani qayta hikoya qilib bera olishini aniqlash. «Zumrad va Qimmat», «Bo'g'irsoq», «Ikki echki», «Ur, to'qmoq», «Echki bolalari», «Toshbaqa bilan chayon» kabi ertak va hikoyalardan uchtasini taklif etiladi. Bola ertakni eslay olmasa, unga shu ertaklarga ishlangan rasmlar havola qilinadi.

Bolalar hikoyasi quyidagi ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinadi:

- hikoyani mustaqil bayon qilish (kattalarning yordamisiz).
- matn mazmunining to'liqligi;
- matnni bayon qilishda izchillik;
- ifoda vositalaridan foydalanish ko'nikmasi;
- nutqning ravonligi.

Tevarak-atrofdagi narsa-predmetlarga oid matnni qayta hikoya qilib berishda bolalar nutqida quyidagi kamchiliklar uchrashi mumkin:

- bolalar ertakni yordamchi savollar bermasdan turib mustaqil hikoya qila olmaydi;
- matndagi so'zlarga taqlid qilib so'zlaydi;
- ba'zi muhim voqealarni tushirib qoldiradi;
- bir oz to'xtab-to'xtab hikoya qiladi, nutqda uzilish bo'ladi;
- nutqda ifodalilik yetishmaydi;
- bir xil tezlikda, bir xil tovushda hikoya qiladi;

- o‘zicha ba‘zi so‘zlarni qo‘shib, ma‘nosiz hikoya qiladi;
- kattalar yordami vositasida hikoya qiladi;
- hikoya qilish jarayonida matn ma‘nosini o‘zgartirib yuboradi;
- mantiqiy izchillikka rioya qilmaydi.

Bolalarga «Mehmonda», «Uycha», «Maktabga yo‘l» mavzulari va ularga ishlangan rasmlar tavsiya etiladi. Hikoya qilish jarayonida yo‘l qo‘ygan xatolari va yutuqlari aniqlanadi.

Mazkur bog‘chalarda bolalarning nutqini kuzatganda quyidagilar asosiy mezon sifatida olinadi:

- tavsiya etilgan matnni hikoya qilishda voqeani kattalarning yordamisiz, mustaqil bayon eta olishi;
- matn mazmunini to‘liq ifodalay olishi;
- matn mazmunini bayon qilishda izchillikka rioya qilishi;
- ifoda vositalaridan foydalana olishi;
- nutqning ravonligi, tezligi;
- jumalarning grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzilganligi;
- nutq madaniyatiga rioya etishi.

Bolalar nutqini o‘rganishning eng qulay usuli, shubhasiz, suhbat metodi hisoblanadi. Shuningdek, bolalarning tevarak-atrofdagi mavjud bo‘lgan narsalarni kuzatish va ularni tahlil etish, ular haqida sayrlarda uyushtirilgan savol-javoblar ham muhimdir. Shu bilan birga, bolalarning bog‘lanishli nutqini o‘rganishda ularning tarjimai holi yuzasidan olib boriladigan kuzatishlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu: «Navro‘z bayrami» surati asosida hikoya tuzish

Maqsad: Surat bo‘yicha mazmunli hikoya tuzishga, suratdagi tasvirdan oldingi voqealarni mustaqil o‘ylab to‘qishga o‘rgatish.

Vazifalar:

- Tarbiyachining rejasi asosida shaxsiy hayotda bo‘lgan voqealarni hikoya qilib, so‘zlab berishga o‘rgatish.
- Grammatik jihatdan to‘g‘ri jumlar bilan savol berish va javob berish malakalarini faollashtirish.
- Sumalak, halim, palov, ko‘k somsani tayyorlash mavzulari bilan bolalar lug‘atini faollashtirish.
- Nutqning ifodaliligini tarbiyalash.

Kutilayotgan natijalar:

- Bolalarning bogʻlangan nutqi va tovush madaniyati rivojlanadi.
- «Navroʻz bayrami» mavzusida hikoya tuza oladilar.
- Navroʻz taomlari haqida tushunchaga ega boʻladilar.
- Hikoya toʻqishga qiziqish uygʻonadi.

Kerakli jihozlar:

«Navroʻz bayrami» surati.

Mashgʻulotning borishi:

«Navroʻz bayrami» surati ilib qoʻyiladi va mazmuni boʻyicha suhbat oʻtkaziladi.

Tarbiyachi: Bolalar, qanday bayram boʻlib oʻtdi? Biz avval Navroʻz bayramini bogʻchada oʻtkazdik. Navroʻz ertaligi juda qiziqarli boʻldi. Saxiy, quvnoq bahoroy bizga sovgʻa-salomlar berdi. Hammangiz Navroʻz bayramini uyingizda davom ettiringiz. Mana bu suratga qarang.

- Suratda qaysi bayram tasvirlangan?
- Navroʻz bayrami qachon nishonlanadi?
- Navroʻz bayramini odamlar qanday nishonlaydilar?
- Suratda qanday urf-odatlar tasvirlangan?

(Doshqozonda sumalak pishirilyapti, kishilar oʻz yaqinlari, mahalla-kuy, qoʻni-qoʻshnilar bilan hamjihatlikda bayramni kutib olyaptilar, bolalar varrak uchiryaptilar, karnay-surnay navolari chalinyapti, bolalar raqs tushyaptilar)

- Navroʻzda tabiatda qanday oʻzgarishlarni koʻryapsiz?
- Sumalakni kimlar pishiryaptilar?
- Sumalak pishirishda kimlar yordam berishyapti?

Hozir biz «Navroʻz bayrami» mavzusidagi surat asosida hikoya tuzishni oʻrganamiz. Hikoya tuzishda hozir ishlatgan soʻzlardan foydalanishingiz mumkin.

Tarbiyachining namunasi.

Biz Navroʻz bayramini mahallamiz bilan birgalikda kutib oldik. Bogʻda katta dasturxon yozildi. Qoʻshnilar dasturxonga turli xil pishiriqlar qoʻydilar. Qoʻshni qiz Feruza uyidan lola terib chiqdi. Biz lolalarni idishga solib dasturxonga qoʻydik. Buvimning juda shirin sumalak pishirishlarini hamma biladi. Bu yil ham buvim sumalak pishirdilar. Buvimga qoʻshni ayollar yordam berdilar. Biz oʻtin, suv tashib keldik. Mahallamiz qariyalariga akam choy damlab berdilar. Karnay-surnaylar

chalindi. Nodir bilan Shahzoda raqsga tushdilar. Biz kattalarga yordam-
lashib bo'lgach, varrak uchirdik. Mening varragim eng balandda uchdi.
Unga hamma o'rtoqlarimning havasi keldi. Buvim sumalak pishgach
qo'shnilariga tarqatdilar. Biz hammamiz mazza qilib sumalak yedik.

(So'ngra 5–6 ta bolalar hikoyalari tinglanadi va baholanadi).

Tetiklashtiruvchi mashq:

So'z va harakatni uyg'unlashtiruvchi mashqlar: «Chuchvara»

Yakshanba kun ertalab,

Chuchvara qilmoqchydik.

Tog'oraga un solib,

Ketidan suvni quydik.

Tuxum chaqib xamirga,

Yaxshilab mushtlab oldik.

Koptokcha qilib uni,

O'qlovda yoyib oldik.

Go'shtni qiyma qilamiz,

Unga piyoz qo'shamiz.

Xamirni kesib olib,

Qiyma qo'yib tugamiz.

Tuzli suvni qaynatib,

Chuchvarani solamiz.

Do'stlar kelgach biz uni,

Dasturxonga tortamiz.

Barcha do'stlar kelishdi,

Chuchvarani yeyishdi.

Bizga rahmat deyishib,

Uylariga ketishdi

Bolalarning bilgan tez aytishlarini takrorlash bilan mashg'ulotni tugatish
mumkin. Tez aytishni avval sekin sur'atda, keyin tez sur'atda aytadilar:

Uy yasatasizmi, osh oshatasizmi?

Mashg'ulotga faol qatnashgan bolalar rag'batlantiriladi.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar:

- Navro'z bayrami qachon nishonlanadi?
- Navro'z bayramini odamlar qanday nishonlaydilar?
- Qanday navro'z urf-odatlarini bilasiz?

2. Qayta hikoya qilishga o'rgatish metodikasi. Qayta hikoya qilishni o'rgatish metodikasi qayta hikoya qilib berish va hikoya to'qish monologga o'qitish metodi hisoblanadi. Bolalar monologik matnlarni qayta hikoya qilib beradilar, real va xayoliy voqealar haqida hikoya qiladilar, hikoyalar to'qiydilar.

Monologik nutqni o'qitish metodini o'zlashtirib olish pedagog uchun quyidagilarni anglatadi: bolalarni tinglashni o'rganish; hikoya qilish va qayta hikoya qilish, shuningdek, hikoya to'qishda bolalarga yordamlashishni o'rganish. Qayta hikoya qilish – eshitilgan badiiy asarni ravon, ifodali aytib berish. Qayta hikoya qilish nisbatan oson nutqiy faoliyatdir, chunki bola tayyor mazmunni qayta aytib beradi, bunda u muallifning tayyor nutqiy shakllaridan (lug'at, so'z oborotlari, tuzilish), uni o'qiyotgan tarbiyachining nutq ifodaliligi usullaridan foydalanadi. Ammo bu mexanik ravishdagi takrorlash emas, balki matnni tushungani holda erkin va emotsional aytib berishdir.

Qayta hikoya qilib berishni o'rgatish vazifasi ilk yosh guruhlarida asta-sekin qiyinlashtirilib boriladi – yaxshi tanish ertaklar, hikoyalarni aytib berish, yangi o'qib chiqilgan asarlarni aytib berish, hikoyachi shaxsini o'zgartirgan holda (birinchi shaxs nomidan emas, balki uchinchi shaxs nomidan va aksincha) aytib berish, tarbiyachi rejai asosida aytib berish, bolalar bilan birgalikda tuzilgan reja asosida aytib berish, o'xshashlik asosida (analogiya bo'yicha) aytib berish (qahramonni, mavsumni o'zgartirish va h.k.), sahnalashtirgan holda aytib berish (o'yinchoqlar siluetlar), bolalar tanlovi bo'yicha aytib berish.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

- 1. Turli yosh guruhlarda rasmga qarab hikoya tuzishga o'rgatishning vazifalari va uslubiyoti nimalardan iborat?.*
- 2. Bolalar hikoyasi nimalar asosida tahlil qilinadi?*
- 3. Monologik nutqni o'qitish metodidan foydalanish ushun pedagogdan nimalarni o'zlashtirish talab etiladi?*
- 4. Bolalar nutqini o'rganishning eng qulay usulini bilasizmi?*
- 5. Qayta hikoya qilishga o'rgatish metodikasi haqida nimalarni bilasiz?*

10-§. MTM bolalar nutqini rivojlantirish texnologiyasi

Reja:

1. Bola yoshiga mos tasviriy hikoyalar tanlash.
2. Bolalar nutqini rivojlantirish texnologiyasi.

Tayanch tushunchalar: Syujetli hikoya, tasviriy faoliyat, pikto-gramma, qo‘l motorikasi, jaranglaydigan qutichalar, plastik jadval, spektr, emotsional iroda, intellekt.

1. Bola yoshiga mos tasviriy hikoyalar tanlash. Hikoya – biror voqea, hodisani kengaytirib bayon qilishdir. Hikoya tasviriy va syujetli bo‘lishi mumkin. Tasviriy hikoya – bu biror predmet yoki voqeaning o‘ziga xos tomonlarini bayon etishdir.

Masalan, tarbiyachi to‘tiqushlar haqida mashg‘ulot o‘tkazib, bolalarga hikoya qilib berishni topshirishdan oldin to‘tiqushlar haqida savollar beradi:

- To‘tiqushning patlari qanaqa rangda?
- To‘tiqush patlari uning hamma yerida bir xil ko‘rinishdami? Dumi, boshidagi patlari qanday? Qayerida uzunroq, qayerida kaltaroq?
- Idishga suv solib qafasga qo‘yamiz, qushlar nima qiladi, cho‘miladimi, ichadimi?
- Qushlar qanday uchadi, bir-birining patini nega cho‘qiydi, nima uchun shoxdan-shoxga qo‘nadi?
- Qafasning ichiga don, tuxum, tvorog, sabzi, olma solamiz. To‘tiqushlarimiz ularning qaysi birini xush ko‘rib yeydi?

Bu savollar vositasida bolalar qushlar bilan ishlashga o‘rganadilar, savollar natijasida va kuzatishlar asosida «Men qushlarga don berdim» mavzusida hikoya tuzish topshiriladi.

So‘ng 5–6 boladan hikoyani so‘zlab berish so‘raladi.

Zebinsoning hikoyasi hammaning diqqatini tortadi:

«Dadam menga bozordan ikkita to‘ti sotib olib berdilar. To‘tilar kichkina qafaschada edi. Ikkinchi kuni ini bor, chiroyli, katta qafas olib keldilar va to‘tilarni unga qo‘yib yubordilar. To‘tilar keng qafasga

kirgandan so'ng sayray boshladilar, ham yayrab o'ynay boshladilar. To'tilarning pati yashil, havorang, sariq, kulrang bo'lib, tovlanib turar edi. Ular bir-birlarining patlarini tozalay boshladilar. To'tilarning patlari bosh qismida kalta, dumida, qanotlarida uzun. Kichik-kichik xolchalari ham bor. Xuddi ataylab chizilgandek.

Hikoya tugagandan so'ng tarbiyachi hikoyalarni tahlil etib, eng yaxshi tasviriy lavhalarga, parchalarga bolalar diqqatini tortadi: masalan, to'tiqushning patlari rangini Dilnoza sariq, yashil, kulrang, oq, havorang deb tasvirlaydi.

To'tiqushlar nima uchun shoxdan-shoxga qo'nadi? - degan savolga Dilbar: «To'tiqushlar mitti, jonsarak qushlar, o'ynashni yaxshi ko'radi», dedi.

Sarvar esa: «To'tiqushlar don cho'qiydi, tuxumni yaxshi ko'radi, sabzi, olma bersak ham yeydi. To'tilarga meva va sabzavotlar juda foydali», deydi.

Syujetli hikoyada ham biror voqea-hodisa hikoya qilinadi.

Masalan, «Bizning oila», «Mening do'stlarim», «Alla», «Do'kon», «Bizning vrach», «Mening ko'cham», «Ko'cha harakati qoidalari», «Men kim bo'lmoqchiman», «Sayrda», «Paxta terimida», «Mehrjon bayrami», «Bizning qishloq» kabi mavzulardagi hikoyalar shakl jihatidagina emas, mazmunan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu hikoyalarni tuzishda bolalarning nimalarga e'tibor berishi tushuntiriladi.

Hikoya tuzish jarayonida bolalarning narsalarni ko'rib idrok etishi, eslab hikoya qilish, tasavvur etib hikoya qilish kabi qismlarga bo'linadi.

Ko'rgan narsalarni idrok etib yoki eslab hikoya qilish aniq-materiallar asosida tuziladi. Ulardan tasavvur etib hikoya qilish – ijodkorlikni talab qiladi. Bu hikoyalarning hammasi ham nutqning bog'liqligi va maqsadga yo'naltirilganligi bilan muhimdir.

Hikoya qilish usullari xilma-xildir. Jumladan, tarbiyachi tomonidan hikoyaning qisqacha namunasi berilishi mumkin. Bunda hikoyaning bir qismi tuziladi yoki o'yin tarzida bayon etiladi.

So'ng bolalarning o'zlari hikoya tuzadilar. Masalan, «Bizning doktor» hikoyasi qanday yaratilganligini ko'rib chiqaylik.

Mashg'ulotning maqsadi tibbiy yordam ko'rsatish namunasida bemorlarga g'amxo'rlik tuyg'usini tarbiyalash orqali bolalar nutqini rivojlantirishdan iborat.

Hikoya o'yin jarayonida o'yinchoqlar vositasida bemorga tibbiy yordam ko'rsatish, «bemor», «tez yordam» xodimlari bilan muloqot asosida tuziladi.

Sardorning hikoyasi: «Sanjar qovunni ko'p yeb qo'yib, qorni og'rib qoladi. Otasi «tez yordam» chaqiradi. Doktor kelib, bemor Sanjarga tezkor tibbiy yordam ko'rsatadi. Sanjarning otasi, onasi doktorga tashakkur bildiradilar».

Mehrinisoning hikoyasi: «Gulnoza dam olish kuni opasi, singlisi bilan hovlida o'ynadi. Oyisi murabbo pishirgani bir chelak olxo'ri olib kelgan edi. Gulnoza, opasi, singlisi o'ynab-o'ynab chanqadilar. Olxo'ridan yeb olib, bir necha marta sovuqsuv ichishdi. Uchalasining ham qorni og'rib, isitmasi ko'tarildi.

Ularni dadasi mashinada poliklinikaga olib bordi. Poliklinikada bolalar doktori, hamshira opa ularga shoshilinch yordam ko'rsatdi. Ular kerakli dori-darmonlarni olib, tezda sog'ayib ketdilar. Shundan so'ng ho'l meva yeb, qaynatilmagan suv ichmaydigan bo'ldilar».

Hikoya tuzishda uning rejasi, mazmunining asosiy qismlari bolalar tomonidan muhokama etilib, ma'lum qismi bayon qilinadi. Bolalar yo'l qo'ygan xatolar tuzatib boriladi va oxirida xulosa qilinadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida «Bog'cha sahnasi uchun saboq» nomli bir pardali, bir ko'rinishli pyesa sahnalashtirilib, namoyish etiladi va bolalarda katta qiziqish uyg'otadi. Spektakldan so'ng tarbiyachi bolalardan asar voqealarini hikoya qilib berishni so'raydi. Bolalar ko'rgan-kuzatganlarini qoldirmasdan hikoya qiladi:

Sobir. Katta ko'chada mashinalar g'iz-g'iz o'tib turganda, birdan ko'chaning o'rtasida samokat uchib kelayotgan Bo'rivoy ko'rinadi. U mashinalarning ishorasiga ham e'tibor bermaydi. Shunda svetafor uni to'xtatadi va tanbeh beradi. Bo'rivoy bunga e'tibor bermay, qochib qoladi.

Sanjar. Svetafor va qayerdandir paydo bo'lgan Bo'rivoy quyonlarni quvib ketishadi. Bo'rivoy qo'lga olindi. Dan mashinasi yetib keladi va Bo'rivoy qafasga qamaladi.

Zuhra. Quyonlar Bo‘ridan qutilganiga xursand bo‘lganidan sakrab o‘ynay boshlaydilar. Birdan mashinalardan biri quyonchani urib yuboradi. «Tez yordam» mashinasi yetib keladi va quyonchani oyog‘ini gipslab qo‘yadi. Quyonlar yo‘l harakati qoidasiga rioya etmay ko‘chada o‘ynaganlari uchun shikast yeydilar.

Har uchala tarbiyalanuvchi ham yo‘l harakati qoidalarini kuzatganlari asosida esda saqlab qolganlarini to‘g‘ri izchil, gapirib beradilar.

Ularning hikoyasini boshqa bolalar to‘ldiradilar. Katta guruh bolalarining kuzatgan voqeani esda saqlashi asosida nutqni rivojlantirishga yordam beruvchi hikoyasi ham samarali ekanligi namoyon bo‘ldi. Ko‘rganlarini esda saqlash asosida hikoya tuzish bilan bir qatorda, o‘ylab, tasavvur etish, hikoya qilish ham nutqo‘stirishning samarali usullaridan sanaladi. Tasavvur etish kichik va o‘rta bog‘cha yoshidagi bolalarda o‘yin, ko‘rish, rasm chizish vositasida paydo bo‘lsa, nutq faoliyatida katta yoshida tarkib topa boshlaydi va ijodiy xususiyat kasb etadi. Bola bunda hikoyani o‘zi yaratadi, ijod qiladi, qahramonlarining harakatlarini o‘ylab topadi.

Bu faoliyatda «o‘ylash», «o‘ylab topish», «ijod qilish» muhim sanaladi. Bunda dastlab tarbiyachi hikoyani boshlab berishi, so‘ng bolalar davom ettirishi mumkin. Ana shu davom ettirish, tugallash jarayonida bola o‘ylaydi, ijod qiladi. O‘ylash, hikoya mazmunini «to‘qish»da bolalar voqea bo‘lgan joy, vaqti, mazmuni, qahramonlarning xatti-harakatlariga alohida e‘tibor beradilar. Ayniqsa, mazmun bilan birga bolalarning nutq shakliga e‘tibor beriladi.

Bu usulda ko‘rgazmalilik, kuzatish muhim rol o‘ynaydi. Bolalar o‘zlari va tengdoshlarining narsalarini taqqoslaydilar, o‘xshash va farqli tomonlarini bilib oladilar. Bu jarayonda hikoyani «to‘qish» odidiydan murakkabga qarab boradi. «Kim tez va chiroyli uy qura oladi?» o‘yini bolalarning fikrlash doirasi nihoyatda kengligini ko‘rsatadi. Mashg‘ulotning maqsadi bolalarni bir qavatli va ko‘p qavatli uylar qurish, qurilish vositalari, quruvchilar haqida ijodiy tasavvur etishga, o‘ylashga, fikr qilishga yo‘llash, quruvchilar mehnati bilan tanishtirish asosida nutqini rivojlantirishdan iboratdir.

Qurilish materiallari: g'isht, panel, bloklar, ko'tarma kranlar, yuk mashinalar, ishchilar uchun ish qurollari, uy maketlari, mashg'ulot uchun ko'rgazmali qurollar vazifasini o'taydi.

Bolalar uch guruhga bo'linib, tarbiyachining topshirig'i bo'yicha turar joy, bolalar bog'chasi, do'kon qurishni boshlab yuboradilar. Qurilish materiallari, ish qurollari har uch guruhga bab-baravar taqsimlandi. Bir guruh bolalar rasmga qarab, turar joy binosi, ikkinchi guruh bog'cha, uchinchi guruh esa do'kon quradilar. Bolalar faqat rasmdagi tasvirga qarab emas, o'zlarining tasavvurlaridagi imoratlarni qurishlari mumkin. Masalan, rasmdagi turar joy binosi to'qqiz qavatli panelli bino bo'lsa-da, kichkintoy quruvchilar negadir besh qavatli g'ishtli imorat quradilar. Do'kon rasmda ikki qavatli bo'lsa, ular bir qavatli qilib quradilar.

Imoratlarni qurishda bo'sh qolgan bolalar ham uch guruhga bo'linib, «quruvchilarga» yordam beradilar (og'zaki).

Turar joy hovlisiga yuk mashinalari bin-ketin kirib kela boshlaydi. Bular yangi turar joyga ko'chib kelayotgan «xonadon»larning yuklari bo'lishi mumkin.

Ta'lim muassasasida ham bayram - qabul marosimi. Ona-qo'g'irchoqlar o'g'il-qizlarini, qo'llarida guldastalari bilan yetaklab kelmoqdalar. Bog'cha opa-qo'g'irchoqlar ularni kutib olayaptilar.

Do'kon ham gavjum. Hamma qo'g'irchoqlar xarid bilan band.

Nihoyat, asosiy muammo, bolalarning o'zlari qurgan binolari haqidagi hikoyalari tinglanadi.

Sadriddin: Biz besh qavatli turar joy binosini qurib bitirdik. To'qqiz qavatlik qurmadik, sababi liftlar tez-tez ishlamay qolib, buvalarimiz, buvilarimiz chiqishga qiynaladilar. Uyimizning kirish joylarini, mehmonxona va yotoqxonalarini, bolalar xonasini ham keng-keng qilib qurdik. Hovlisida turli bolalar maydonchasi bor. Gulzorlariga joy ajratdik. To'yxonamiz ham bor. Keyin har bir xonadon uchun mevali bog'chaga ham joy ajratdik. Yozda, issiqda daraxtlar soyasida hordiq chiqariladi. Bog'cha va do'konni uyimizga yaqin joyga qurdik.

Lutfiniso: To'g'ri, bog'cha turar joylarga yaqin bo'lgani yaxshi. Biz maslahatlashib, bog'chani turar joylarga yaqin qurdik. Bog'chamizning hovlisi keng, ko'rkam, soya-salqin bo'lishiga, o'yin maydonlariga e'tibor berdik, ya'ni rasmdagidan o'zgartirdik.

Sojida: Biz ham do‘konni uylarga yaqin qurdik. Onalarimiz ishdan qaytayotganda bizni bog‘chadan olib, do‘kondan xarid qilib, shundoq uyimizga kirib ketaveradilar.

Haqiqatan ham bolalar qurilishga ijodiy, hayotiy yondoshadilar va bu ijodkorlik ularning nutqida o‘z ifodasini topadi. Shunisi ham borki, yuqorida bayon etayotgan monologik nutq usullarining har biri alohida-alohida yuz bermaydi. Ular ba‘zi hikoyalarga qo‘shilib ketib, ijodiy, erkin, bir butun hikoyani ifodalashi mumkin.

Buni biz kundalik faoliyatda bolalar to‘qigan hikoyalar turkumidan bilsak bo‘ladi. Bolalar to‘qigan ertak va hikoyalarda o‘zlariga xos o‘y-xayollari, orzu-istaklari, tasavvurlari murg‘ak qalbdan tilga ko‘chadi.

Ishimizning natijasi sifatida ana shu hikoyalarning ba‘zilarini namuna tarzida keltiramiz:

Ruxsora. «Mening dadam xurmo ko‘chati olib kelib, bahorda hovlimizga o‘tqazgan edilar. Unda men juda kichkina bo‘lgan ekanman. Hozir men ham, xurmo daraxti ham o‘sdik. Uning barglari juda chiroyli. Yozda soyasi qalin, biz daraxt salqinida rosa o‘ynaymiz. Mevasi esa mazali. Mevasini uzganimizdan so‘ng biz qarindoshlarimizga, qo‘shnilarimizga tarqatdik. Ayniqsa, buvam va buvim duo qildilar: «Xurmo jannatning mevasi. Uni ardoqlang, kam bo‘lmaysiz». Bu yil dadam daraxtlarni ko‘paytirmoqchilar».

Nigina. «Men oktabr oyida oyim bilan Chinozga – xolamnikiga bordim. Birinchi marta paxtazorni ko‘rdim. Paxtalar lo‘ppi-lo‘ppi bo‘lib ochilgan. Oppoq dala. Quyoshda ko‘zni qamashtiradi.

Bir tomonda mashinalar paxta terayapti. Yoshu kekxa, bolalar etak bog‘lagan. Men ham paxta termoqchi bo‘ldim. Xolam etak bog‘lab qo‘ydilar. Lekin tezda belim og‘rib qoldi. Qishloqdagi xolamning bolalariga qoyilman. Men tengi qizlari ham paxta terdi, ham moliga o‘t yulib oldi. Bog‘chaga bormas ekan».

Nurxon: «Biz oilamiz bilan qishloqdan ko‘chib kelganmiz. Qishloqda men quyosh botishini ko‘p ko‘rganman. Quyosh botganda ufq qizarib, dalalar qorong‘ilasha boradi. Qorong‘ulik hamma yoqqa birdan o‘rmlab ketadi. Lekin teraklar uchi hali nurli ko‘rinadi. Hamma yoqqa birdan jimlik cho‘kadi. Lekin oqshomda ham odamlar tinmaydilar.

Saharda issiq non hidi butun qishloqni tutib ketadi. Daladan qaytgan ayollar sigir sog'ib, xamir qoradi. Tong otmay tandirga o't yoqib, tog'oradan toshay-toshay deb turgan xamirdan non yasab, sutga yo'g'rilgan issiq, bo'rsildoq nonlarni tandirdan uzib oladi. Qishloq hayoti ana shunday, issiq, bo'rsildoq non hidi ufurgan oppoq tong bilan boshlanadi».

Ravshan. «Olmalar gullaganda bog' juda chiroyli bo'lib ketadi. Quyosh nurini olmoqchi bo'lgan oppoq gulbarglar oftobga qaragan. Shabada turib, olma gullarini silab-siypalaydi. Shunda olma gullari kuylagandek bo'ladi. Bu asalarilar kuyi ekan. Shabada tinadi. Go'yo butun bog' kuylagandek bo'ladi. Asalarilar gullagan bog' tepasida g'ujg'on o'ynaydi.

Yuqoridagi hikoyalardan ko'rinib turibdiki, ona tilining hissiy, estetik ma'no qirralarini bir vaqtning o'zida anglay boradilar, til go'zalligini, boyligini his etadilar.

2. Bolalar nutqini rivojlantirish texnologiyasi. Badiiy adabiyot va xalq og'zaki ijodiyotiga oid asarlar, shu jumladan kichik folklor janrlari (maqollar, matallar, topishmoqlar, tez aytilishlar, sanoq she'rlar va boshq.) bolalar nutqining ifodaliligini rivojlantirishning eng muhim manbalari hisoblanadi.

Agarda atrofidagi kattalar bolani beshikdan boshlab to'g'ri so'zlashga o'rgatsalar, u intellektual jihatdan normal rivojlanadi. Unda tasavvur qilish, so'ngra fikrlash va xayol surish qobiliyati paydo bo'ladi. Har bir yosh bosqichda bu qobiliyat takomillashib boradi. Bola intellektining rivojlanishi bilan bir vaqtda uning emotsional-iroda sohasi ham takomillashib boradi. Nutqni rivojlantirish metodikasi har qanday rivojlanishning umumiy shakllari, tomonlari va o'zaro bog'liqligini aks ettiradigan dialektika qonunlari va toifalariga tayanadi.

Bolaning taraqqiyot jarayoni faqat o'yin orqali olib borilmay, balki qo'llar harakati orqali ham olib borilishi mumkin. Bunga biz alohida ahamiyat beramiz. M.Montessori pedagogikasining asosiy tamoyillaridan biri – «Barmoqlar uchining harakati inson intellektining taraqqiyot qurolidir». Shu tamoyil asosida bolalar turli narsalarning xususiyatlarini: masalan shakarni, tuzni, melni, unni suvga solib, bu narsalarning erib ketishini bilib oladilar. Ular oyoq kiyimlarini krem

bilan tozalaydilar, uni yaltiraguncha artadilar, plastmassa pinsetdan foydalanishni o'rganadilar, paxtani rulondan ajratib olish orqali barmoqlarini harakatga keltiradilar va mashq qildiradilar, xamir bilan ishlashni, sabzavotlarni kesishni, mahsulotlarning xususiyatlarini va sifatlarini to'g'ri aytishni o'rganadilar. To'rlar yordamida bola yormani guruchdan ajrata olishni o'rganadi va uni boshqa idishlarga joylashtiradi. Bu jarayonlar bolaning ko'z bilan chamalash, diqqatni jamlash, irodasini taraqqiy ettirishga yordam beradi. Agar bola nimanidir to'kib yuborsa yoki sochib yuborsa, shu yerning o'zida bolaning o'zi sochiq bilan yoki supurgi va hokandozda uni tozalab olishni bilishi lozim.

Sensor rivojlanish mini-muhitida M.Montessori tavsiya etgan jihozlardan boshqa ta'limiy jihozlar: B. Nikitinning «Naqsh yasa», «Uni-kub»}, «Qirqma kvadrat» kabi jihozlarini va turli-tuman o'yinlarni taklif etish mumkin. Bu yerga mualliflik jihozlarini joylashtirish mumkin. Masalan: Ko'rishni taraqqiy ettirish uchun turli ranglardan tashkil topgan spektrlar, rangli tiniq plastik jadvallar, bo'yoqlarni aralashtirish uchun jihozlar va boshqalardan foydalanish mumkin. Bu muhitda bolalar rangli «yo'lakchalarni» yasaydilar, ya'ni eng to'q rangdan eng och rangga tomon yo'nalib boradilar.

Eshitish sezgisini taraqqiy ettirish uchun «Jaranglaydigan qutichalar»dan foydalanishlari (korobkachalar ichiga toshlar, metall sharchalar solinadi), musiqa asbobida o'yinashlari mumkin.

Harakat sezgisini taraqqiy ettirish uchun shunday jihozlarni joylashtirish lozimki, ular barmoqlarning mayda qo'l motorikasini shakllantirishga yordam bersin (qisqichlar, turli-tuman mozaikalar, turli hajmdagi qurish-yasash jihozlari);

Sezgi organlarini taraqqiy ettirish uchun yuzasi har xil kartochkalar va matolar, «His etish qopchasi», g'adir-budir harflar, raqamlardan foydalanish mumkin. Bolalar xohlasalar ko'zlarini yumib ishlashlari, maxsus ko'zoynaklar taqqan holda notekis yuzalikni qo'l bilan his qilishlari, nimadan yasalganini aniqlashlari va tartib bilan joylashtirishlari mumkin.

Ta'm va hid bilishni ajratish uchun alohida jihozlar mavjud bo'lishi mumkin.

«Bola va notanish odamlar».

Insonlar kiyimi va ularning niyatlarining bir-biriga mos kelmasligi. Pedagog bolalarga notanish kimsalar bilan muloqotda bo'lish qanchalik xavfli ekanligini, chunki bolalar kattalarning qanchalik xavfli bo'lishlari mumkinligini bilmasliklari mumkin. Ko'pchilik bolalarning tasavvurida yomon odamlar faqat yomon kiyim-bosh kiyishlari yoki pala-partish kiyinishlari mumkin deb o'ylaydilar. Ba'zi bir bolalar avvalambor soqolli, iflos kimsalargina xavf tug'dirishi, yaxshi kiyingan, kelishgan ayollar, qizlar va o'smirlar, har qanday ochiq chehrali, do'stona kulgisi bor insonlar hech qanday yomonlik qilishi mumkin emas,- deb o'ylaydilar. Shuning uchun bolalar bilan ko'pincha yaxshi kiyingan odamlar va ularning niyatlari mos kelmasligi haqida suhbat uyushtirish maqsadga muvofiqdir.

Kichik va o'rta maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga tanish er-taklar va adabiy asarlardan namunalar keltirish lozim (masalan: Guloyim chuvrindi kiyimlarga burkangan, qora kuya bilan chaplangan bo'lsada, u juda mehribon ekanligini; «Qizil gul» ertagidagi mavjudot sehrlangan mehribon shahzoda ekanligini bilishadi).

Katta maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar bilan esa o'z hayot tajribalaridan misollar keltirib suhbat uyushtirish katta samara beradi.

Hayotda uchraydigan tasodifiy vaziyatlar.

Bolalarning bunday sharoitda telefondan foydalanish qonun-qoidalarini, tanish va qadrdon insonlarning telefon raqamlarini bilishlariga erishish. Bu holatlar bolalarga tasodifiy vaziyatlarda bola nimadandir va kimdandir qo'rqanida kerak bo'lib qolishini tushuntirish. Pedagoglar bolalarga telefon bilan o'ynashni tasodifan telefon qilishdan farqlashga o'rgatish. Haqiqiy telefon orqali so'zlashishni maxsus treninglar jara-yonida mustahkamlash va ota-onalar bilan hamkorlikda ish olib borish.

Bolalar o'rtasidagi keskin vaziyatlar va kelishmovchiliklar.

Pedagogning asosiy vazifasi—bolalarga muammoli vaziyatlardan tinchgina chiqib ketish usullarini o'rgatishdan iborat.

Bunday vaqtda pedagog bolalarga kelishmovchilikdan quyidagicha chiqib ketish yo'llarini:

- kelishmovchilik vaziyatini keltirib chiqaruvchi muammoni aniq ifodalashga o'rgatish;

- har bir tarafdagi muammoni izohsiz yechish imkoniyatini yaratish;
- qarshiliklarsiz to‘g‘ri xulosa chiqarishga intilishni taklif etishi mumkin.

Nutq bolalarning tevarak-atrof go‘zalligini ifoda etish vositasi bo‘lib qolgandagina kutilgan natijaga erishish mumkin.

Bolalarning nutqini rivojlantirish, gap tuzish va ertaklarni kelgan joyidan davom ettirishni o‘rgatishda piktogrammalardan foydalanish yaxshi natijalar beradi.

Har bir mavzuga mos ravishda ishlangan piktogrammalar bilan bolalar tanishtiriladi. Mashg‘ulotlar davomida yoki yakunida rasmlar chizilgan ko‘rgazmalar bolalarga tavsiya etiladi.

Masalan: 1-rasmda bola, yurak (qora, qizil), ko‘z va bahor fasli tasvirlangan.

Tarbiyachi: Bolalar, rasmga diqqat bilan qarang. Bahor faslidagi o‘zgarishlarni yaxshi ko‘rishingiz, qaysilarini yoqtirmasligingizni ifodalab bering.

Bola: Rasmdagi tasvimi ko‘rsatib, bu men; yurakni ko‘rsatib – yaxshi; ko‘zni ko‘rsatib - ko‘raman deb gap tuzadi.

Bola: Men yaxshi (qizil yurak) ko‘raman bahor faslini, undagi o‘zgarishlarni, qushlarni, gullarni, daraxtlarni ... yoki men yomon (qora yurak) ko‘raman yomg‘irni, hasharotlarni...

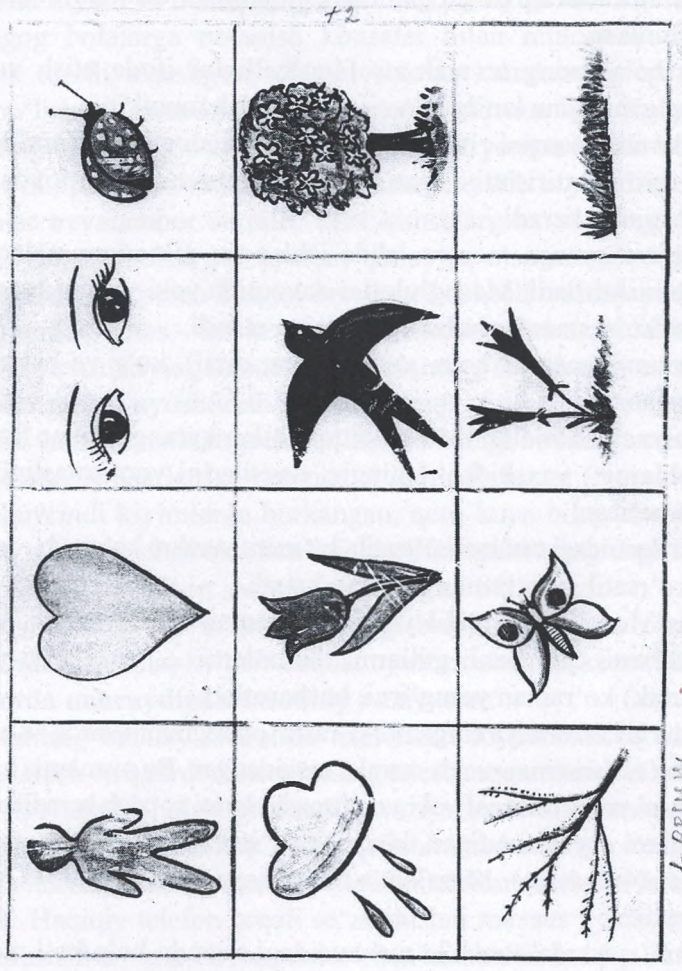
Bolalar uchun tavsiya etilgan (2–3-rasm) piktogrammalarda «Kasblar», «Transport turlari» mavzusida rasmlar tasvirlangan. Bu rasmlarda ham bolalar nimani yoqtirishlarini yoki yoqtirmasliklarini so‘zlab beradilar.

Bolalarni o‘ylantiradigan, biroz chalg‘itadigan rasmlar ham tavsiya etiladi (4–5-rasm). Masalan: «Nima qayerda o‘sadi?», «Qurbaqa nima yeydi?».

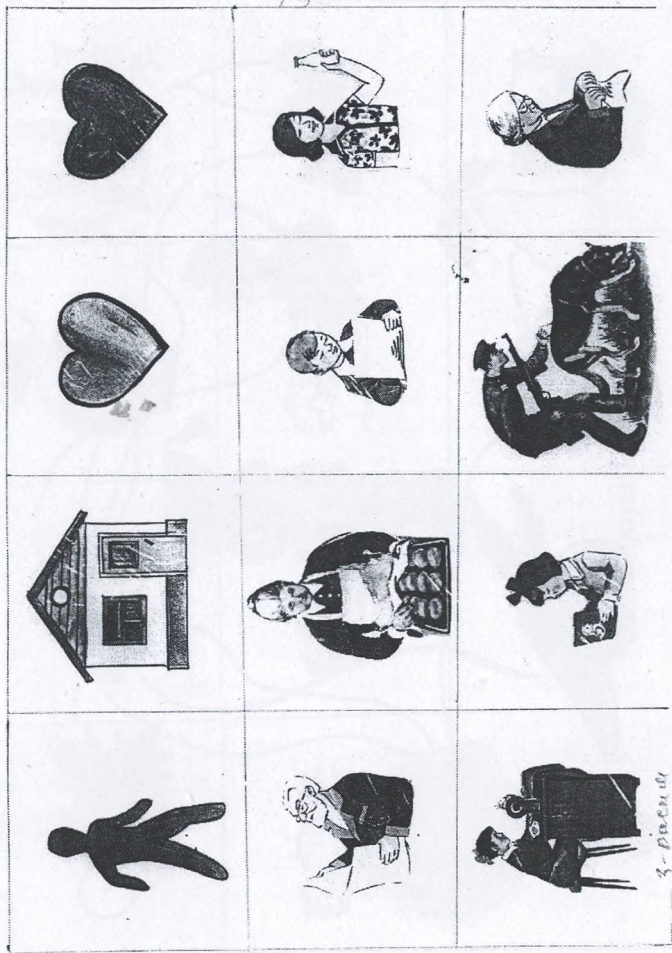
«Nima, qayerda o‘sadi?» mavzusidagi rasmda bola ho‘l meva va sabzavotlarni farqlay olishlari va ular qayerda, qachon o‘shini rasm orqali ko‘rsatib, so‘zlab beradilar (4 rasm).

«Qurbaqa nima yeydi?» mavzusidagi rasmda ham bolalarni fikrlashga hamda nutqini aniq va ravon ifodalashga yo‘naltiradi.

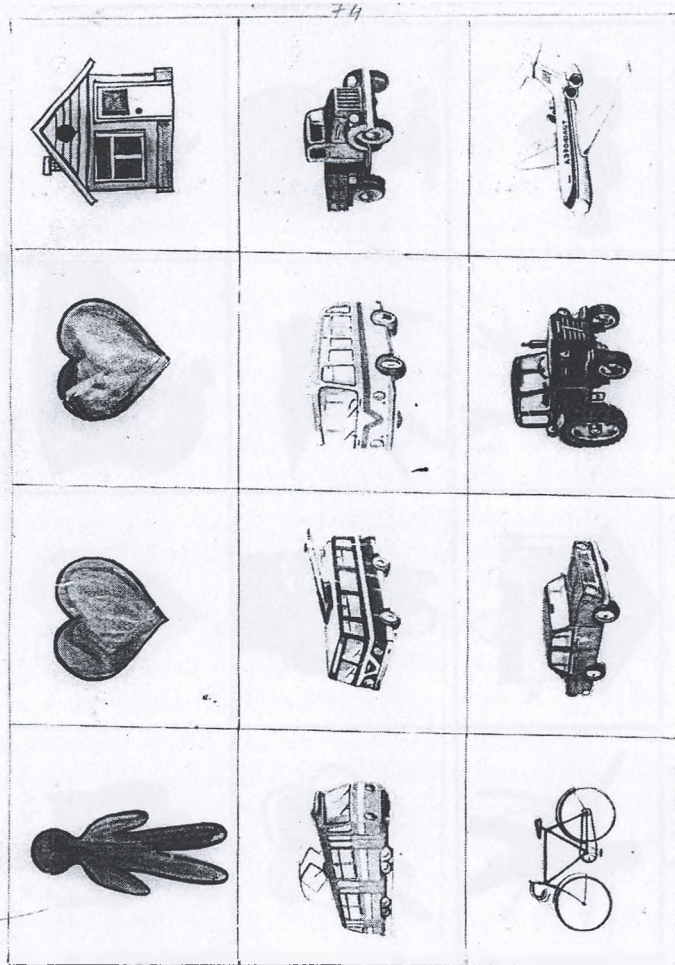
Tarbiyachi bolalardan hasharot turlarini so‘raydi va rasmga qarab turib qurbaqa nima yeyishini, qaysi hasharot yoniga borishini chiziq-lar yordamida ko‘rsatib berishni so‘raydi.

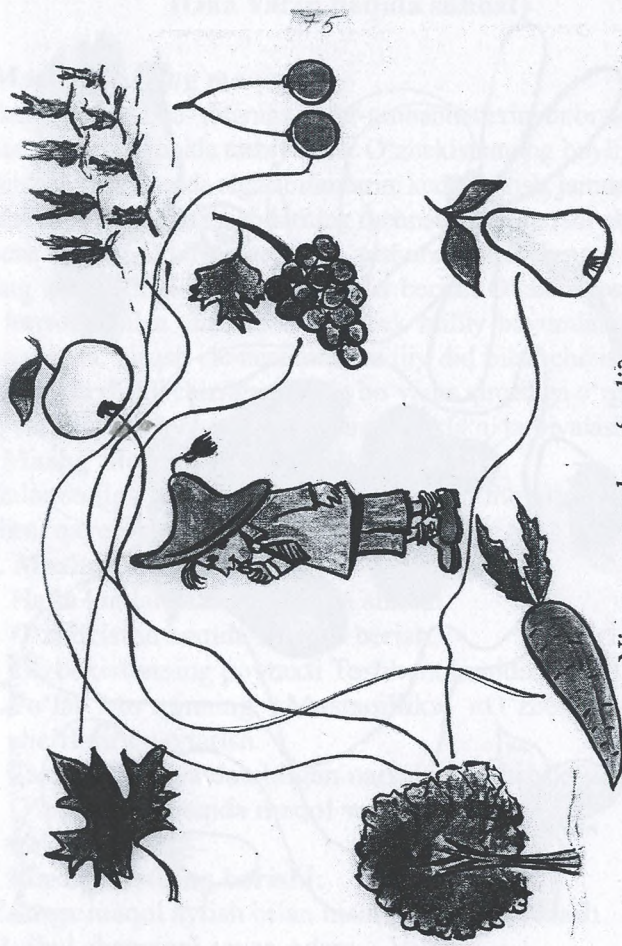
1-rasm.

2-рasm.

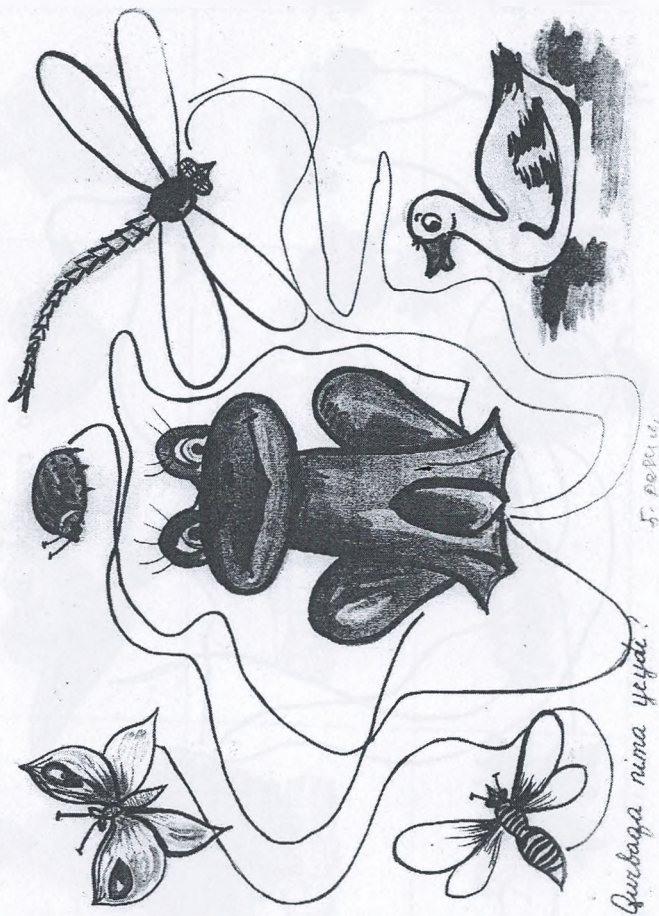

3-rasm.

Nima qayerda ósadi?

4-rasm.

5-rasm.

MUJASSAM MASHG'ULOT

(Ona Vatan haqida suhbat)

I. Mashg'ulotning maqsadi:

Bolalarning o'z ona-Vataniga mehr-muhabbatlarini tarbiyalash, xalqparvar, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash. O'zbekistonning boyligi, ya'ni oltin koni, paxtasi, ipagi haqida olgan bilimlarini kengaytirish, jamoa a'zolarining, oltin konida ishlayotgan ishchilarning mehnati mashaqqatli ekanligi haqida tushuncha berish. Oddiy matematik tushunchalarni kengaytirish, o'zbek xalqining mustaqilligi haqida tushuncha berish. O'zbekiston Respublikasining bayrog'i bilan tanishtirish. O'zbek milliy buyumlariga muhabbatlarini uyg'otish. Naqsh elementlarini badiiy did bilan chizishga o'rgatish. Garimdori guli shakli chizilgan chiziq bo'yicha qirqishga o'rgatish malakalarini o'stirishni mustahkamlash, mehnatsevarlikni tarbiyalash.

II. Mashg'ulotga tayyorlanish:

Bolalar soniga yetarli stol-stul, qog'ozlar, mo'yqalam, suv, salfetka, yelim, qaychilar tayyorlash.

III. Mashg'ulotning tuzilishi:

1. Hafta kunlari, fasllar haqida suhbat.
2. O'zbekiston haqida so'zlab berish.
3. O'zbekistonning poytaxti Toshkent haqida suhbat.
4. Po'lat Mo'minning «Mustaqillik», «O'zbekiston», «Paxta» she'rlarini qaytarish.
5. Tasviriy faoliyatdan bilgan narsalarini chizdirish.
6. O'zbekiston haqida maqol va qo'shiqlar aytish.
7. Yakunlash.

IV. Mashg'ulotning borishi:

Bolalarga maqol aytish bilan mashg'ulotni boshlash.

1. Bulbul chamanni sevar, odam – Vatanni.
2. Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas.
– Bolalar, bugun haftaning qaysi kuni?
– Juma.
– To'g'ri, bugun haftaning juma kuni.
– Bolalar bir yilda necha fasl bor? (Bolalar javobi) to'g'ri.
– Hozir qaysi fasl? (javobi) to'g'ri.
– Kuz fasli haqida kim she'r aytib beradi? «Kuz» (Sh.Sa'dulla), «Kuz keldi» (Uyg'un). Juda yaxshi.

- Bolalar siz yashayotgan o‘lkangizning nomi nima?
- O‘zbekiston Respublikasi.
- To‘g‘ri.

Men hozir sizlarga O‘zbekiston Respublikasi haqida so‘zlab bera-man (bolalarga O‘zbekiston va uning markazi Toshkent shahri haqida so‘zlab berish). So‘ngra bolalarga O‘zbekiston, mustaqillik haqidagi tushunchalarni mustahkamlash uchun savollar berish.

1. Yaqinda qanday bayram bo‘ldi?
2. O‘zbekistonning poytaxti qaysi shahar?
3. O‘zbekistonning qaysi joyiga ekskursiya qilib bordingiz?
4. O‘zbekistonning bayrog‘i qanday ranglardan iborat?
5. Qaysi madrasalarni bilasiz?
6. Qaysi mehmonxonalarni bilasiz?

Bolalar, hozir o‘zingiz xohlagan rasmni chizasiz, bo‘yaysiz.

Bolalarni mashg‘ulot davomida rag‘batlantirib borish, so‘ngra do‘ppi yasagan boladan do‘ppi haqida she‘r aytishni so‘rash.

«Do‘ppi kiygan bola» (Qambar O‘tavev she‘ri).

Do‘ppisini kashtasida

Aks etadi to‘lin oy,

Teppasida nur sochib

Tutar go‘yo so‘lim oy.

Do‘ppi kiygan bolaning

Yo‘llari erkinlikdir.

Do‘ppi kiygan bolaning

Odobi qimmatlidir.

Juda yaxshi she‘r aytding, rahmat (bolalar javoblari rag‘batlantiriladi).

Bolalar, siz chiroyli qilib, bayroq, paxta shaklini chizingiz. Chamanda gul qilib do‘ppini naqshlar bilan bezatdingiz. Gul va naqshlarni qirqib, do‘ppiga yopishtirdingiz.

Rahmat, bolajonlarim. Endi qo‘shiq eshitamiz (agarda vaqt qo‘lsa «Xo-lam mehmonga keldilar» xalq milliy o‘yinini o‘ynash bilan yakunlash).

«Mustaqillik maydoni – tinchlik ramzi» nomli surat asosida hikoya tuzish:

Maqsad: Bolalarni surat bo‘yicha mazmunli hikoya tuzishga, suratdagi tasvirdan oldingi voqealarni mustaqil o‘ylab tuzishga o‘rgatish, suh-

bat paytida faol ishtirok etishga undash, suratda aks ettirilgan voqealarni izchil bayon qilish, mavzu bo'yicha berilgan savollarga tushunib, qisqa va to'liq javob berish, o'rtog'larining berayotgan javoblariga e'tibor berish malakasini takomillashtirish. Suhbat davomida bolalar qalbida Milliy Armiyaga nisbatan muhabbat, milliy g'urur hissini tarbiyalash.

Vazifalar:

- «Mustaqillik bayrami», «Mustaqillik maydoni» mavzularida lug'atni faollashtirish.
- Voqea-hodisalarning muhim belgilarini ajratishga, solishtirishga va umumlashtirishga, ularni ifodalash uchun aniq so'zlarni tanlashga o'rgatish.
- Bog'lanishli nutq-hikoya tuzish ko'nikmalarini shakllantirish.
- Nutqning ifodaliligini tarbiyalash.

Kutilayotgan natijalar:

- Surat bo'yicha mazmunli hikoya tuzishga, suratdagi tasvirdan oldingi voqealarni mustaqil o'ylab to'qishga o'rganadilar.
- Grammatik jihatdan to'g'ri so'zlashga intiladi.

Bolalar bilimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan, ishtirok etishga mo'ljallangan interfaol usullar:

- Aqliy hujum
- Qisqa hikoya
- Savol- javob
- Tetiklashtiruvchi mashqlar

Kerakli jihozlar:

«Mustaqillik maydoni- tinchlik ramzi» surati.

Mashg'ulotning borishi. Surat ilib qo'yiladi va mazmuni bo'yicha suhbat o'tkaziladi.

– Bolalar, Vatanimizda har yili 1-sentabr kuni mustaqillik bayrami nishonlanadi. Bayram kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti xalqimizni bayram bilan tabriklaydilar. So'ng maydonda tomosha bo'ladi. Bolalar, bayramingiz muborak bo'lsin! Hozir biz «Mustaqillik maydoni – tinchlik ramzi» nomli suratni ko'rib, surat bo'yicha hikoya tuzishni o'rganamiz. Suratga diqqat bilan qarang.

- Suratda kimlar tasvirlangan?
- Bolalar qiyofasida qanday holat ifodalangan?

- Bayram tantanasida siz ham ishtirok etdingizmi?
- Bayramda nimalarni ko'rdingiz?
- Mustaqillik maydonida qanday inshootlarni ko'ryapsiz? («Baxtiyor ona» haykali, favvoralar, ark, laylaklar)
- Laylaklar qanday ma'noni ifodalaydi? (Tinchlik ramzini)

Jismoniy daqiqa

4 ta joyga doira chiziladi, har bir doiraga bittadan faslning belgisi chiziladi, o'rtada bolalar turadi. Tarbiyachi «Kuz» desa, bolalar kuz belgisi bor doiraga, «Yoz» desa yoz belgisi bor doira ichiga kirib turadilar. O'yin shu tarzda davom etadi.

Tarbiyachi jismoniy daqiqadan so'ng: kelinglar, endi surat asosida hikoya tuzamiz (5–6 ta bola hikoyalari tinglanadi).

Mashg'ulot yakunida tarbiyachi bolalar javoblarini umumlashtiradi: bolalar, biz Vatanimizda har yili 1-sentabr kuni mustaqillik bayrami bo'lishi, bayram kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti xalqimizni bayram bilan tabriklashi, so'ng maydonda tomoshalar bo'lishi haqida suhbatlashib oldik. Surat orqali Mustaqillik maydoni haqida tushunchaga ega bo'ldik. Hammangiz bayramni qanday o'tkazganingizni gapirib berdingiz. Bayram hammangizga quvonch olib kelganidan men xursandman. Doimo shunday xursand bo'lib yuring.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar:

- Mustaqillik bayrami qachon nishonlanadi?
- Mustaqillik maydonida qanday inshootlar bor ekan?
- Laylaklar qanday ma'noni ifodalaydi?
- Kimning hikoyasi sizga yoqdi?

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Bola yoshiga mos tasviriy hikoyalar tanlash.*
2. *Bolalar nutqining ifodaliligini rivojlantirish manbalarni bilasizmi?*
3. *M. Montessori pedagogikasining asosiy tamoyillarini aytib bering?*
4. *Bolalar o'rtasidagi keskin vaziyatlar va kelishmovchiliklarni qanday hal qilish mumkin?*
5. *Bolalar nutqini rivojlantirish qaysi texnologiyalarga asoslanadi?*

11–12-§. Badiiy asarni sahnalashtirish turlari va uni ko‘rsatish metodlari

Reja:

1. *Badiiy asarni sahnalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari.*
2. *Sahnalashtirilgan o‘yinlar.*
3. *Badiiy asarni sahnalashtirib ko‘rsatish usullari.*

Tayanch tushunchalar: personaj, emotsional, ijodiy o‘yinlar, sahnalashtirilgan o‘yinlar, siluetlar, teatr-kitoblar, panorama-kitoblar, qurish-yasash o‘yinlari

1. Badiiy asarni sahnalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari. Sahnalashtirish o‘yinlari, bu bolalarning mustaqil ijodiy o‘yin turi bo‘lib, unda badiiy asar va hikoyalar bolalar tomonidan rollarga bo‘lib ijro etiladi. Bu o‘yinlar bolalarda iroda, intizom va o‘z xatti-harakatlarini boshqara olish, boshqalarning harakatlari bilan hisoblash kabi ijobiy ma‘naviy xislatlarni shakllantiradi.

Sahnalashtirish o‘yinlarida bolalar o‘yin jarayoniga kirib boradi- lar, voqea va ertak qahramonlarining ichki hayotiga bevosita aloqador bo‘lgan qahramonlik, jasurlik, mehribonlik, jonbozlik, jonkuyarlik kabi ijobiy fazilatlarni o‘zlarida yaqqol namoyon qiladilar. Bu jarayonda bolalarning nutq faolligi, lug‘at boyligi, dunyoqarashi kengayib boradi.

Sahnalashtirish uchun badiiy asar, ertaklar tanlash katta yoshdagilardan bolalarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari, istaklarini hisobga olishni talab etadi.

Adabiy asarlarni tanlashda quyidagi talablar qo‘yiladi:

1. Mazmunining g‘oyaviy-ma‘naviy barkamolligi.
2. Badiiy jihatdan mazmundorligi.
3. Asardagi qatnashchi va rollarning soni (qancha ko‘p bo‘lsa, asar shuncha ahamiyatlidir).
4. Mazmuni yaxshi bo‘lishi bilan birga, unda harakat turlarining ham ko‘p bo‘lishi.
5. Ifodali o‘qishga mos bo‘lishi.
6. Mazmuni qiziqarli, hayot bilan bog‘langan bo‘lmog‘i zarur.

Bolalar xalq ertaklarini sahnalashtirishni yaxshi ko'radilar. Masalan, «Sholg'om», «Zumrad va Qimmat», «Bo'g'irsoq» va boshqalar. Bolalar boshqa xalq ertaklarini ham turli usullarda (qo'g'irchoq, soya, soya teatri orqali) sahnalashtirishga ehtiyoj sezadilar.

Badiiy asarni eslab qolishlari uchun uni qayta qo'yib berish, sahnada ko'rsatish, rasmlar namoyish etish, didaktik o'yinlardan foydalaniladi.

Sahnalashtirish o'yinlari qiziqarli o'tishi va uzoq vaqt davom etishi uchun kerakli jihozlar tayyorlanishi va unga to'g'ri rahbarlik qilinishi kerak. Kattalar o'yin rejissyori rolini amalga oshira borib, bolalarning xatti-harakatlari, qobiliyatlari, intilishlarini hisobga olib boradilar. o'yinda faol ishtirok etgan bolalarni alohida rag'batlantirilib, kelgusida qaysi asarlarni sahnalashtirish kerakligini aniqlaydilar.

Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini yanada takomillashtirishda qurilish materiallari bilan o'ynaladigan o'yinlarning roli kattadir. Pedagoglardan Z.V. Lishtvan, V.G. Nechayeva o'z tadqiqotlarida qurish-yasash o'yinlarining o'ziga xos tomonlari va ahamiyatini yoritib berganlar. Bolalar nashriyotlari badiiy asarlarni sahnalashtirish uchun xalq ertaklariga siluetlar, teatr-kitoblar, panorama-kitoblar kabi turli ko'rinishdagi ko'rgazmali qo'llanmalarni chop etmoqdalar.

2. Sahnalashtirilgan o'yinlar. Sahnalashtirilgan o'yinlar ijodiy o'yinlar sarasiga kiradi. Unga ijodiy o'yinning quyidagi asosiy: niyatning mavjudligi, roli va mavjud harakatlar, xayol qilingan vaziyatning va boshqa elementlarning uyg'unligi, bolalarning mustaqillik va o'z-o'zini uyushtira olish jihatlari xos. Sahnalashtirilgan o'yin badiiy asar asosida ko'riladi: o'yin syujeti, rollar, qahramonlarning xatti-harakatlari, ularning nutqi asar matniga ko'ra belgilanadi.

Sahnalashtirilgan o'yin bolalarning eshitgan asar yoki ertagidan olgan tasavvurlarini mustaqil ifodalash hamda mashq qilish imkonini beradi. Bu o'yinlar bolalarda iroda, intizom, o'z harakatlarini boshqalarining harakatiga muvofiq amalga oshirish kabi sifatlarni tarbiyalashda samarali vosita hisoblanadi. Sahnalashtirish bolalarni qayta so'zlashga o'rgatish usullaridan biridir. Ba'zi bir bolalarda badiiy asardan olingan parchani qayta so'zlab berishga xohish ham qiziqish ham bo'lmaydi, ammo unga o'yin usuli kiritilishi bilan bola asardagi rolga kirib, o'sha asar mazmunini juda yaxshi aytib berishga harakat qiladi.

Bunday o'yinda bola o'zini o'sha asardagi qahramon o'rnida his etib, uning sezgi, kechinmalari dunyosiga chuqurroq kirib boradi. Badiiy asarlarni qahramonlar tilida so'zlab berish boladagi xayolni rivojlantirishga yordam beradi va asar qahramonida mavjud bo'lgan ijobiy sifatlarni egallashga intiladi. Sahnalashtirilgan o'yinda badiiy asarning g'oyaviy mazmuni bolalar tomonidan chuqurroq anglab olinadi.

Sahnalashtirilgan o'yinlar bolalar biror ertak yoki hikoya syujeti asosida ma'lum bir rolni bajarishiga, o'yin jarayonidagi personajlarining aytadigan so'zlarining yod olinishiga asoslangan bo'lib, bolalarda iroda, intizom, o'z harakatlarini boshqalarning harakatiga muvofiq amalga oshirish kabi sifatlarni tarbiyalashda samarali vosita sanaladi. Sahnalashtirilgan o'yinlarni tashkil etish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga qamrab oladi:

I bosqich. Sahnalashtirish uchun badiiy asarni tanlash. Badiiy asarni tanlashda quyidagi talablarga rioya qilish kerak: 1) ertak yoki hikoyada qatnashuvchilar soni ko'p bo'lishi kerak; 2) asarning nafaqat mazmuni, balki unda harakatlarning ham turfa xil bo'lishiga e'tibor qaratish lozim; 3) asar ifodali o'qishga mos bo'lishi kerak; 4) asar mazmuni qiziqarli va emotsional bo'lishi zarur; 5) asar bolalarning yoshiga mos kelishi lozim.

II bosqich. Sahnalashtirish uchun tanlangan ertak yoki hikoyaning mazmunini o'qib berish.

III bosqich. Asarni bolalar tomonidan eslab qolinishiga erishish: qayta o'qib berish, har bir bolaning aytadigan gaplari ustida individual ish olib borish, rasmlar namoyish etish.

IV bosqich. O'yin qiziqarli o'tishi va uzoq davom etishi uchun o'yinga kerakli materiallar, kiyimlar tayyorlash hamda rahbarlikni to'g'ri amalga oshirish.

3. Badiiy asarni sahnalashtirib ko'rsatish usullari.

Sahnalashtirilgan o'yinlar bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda oddiydan murakkabga qarab yo'naltirib borilishi maqsadga muvofiq. Masalan, o'rta guruh uchun asosan harakatni aks ettiruvchi asarlar tanlansa, katta guruh bolalari uchun esa asar qahramonlarining ancha murakkab munosabatlari, ularning kechinmalari, qayg'ulari aks ettirilgan asarlar tanlanadi.

Ertak va hikoyalarni bolalar ko'pincha o'zlarining ijodiy rolli o'yinlarida sahnalashtiradilar, bu o'yinlarda tulki, sichqon, xo'roz, quyon kabi personajlarni o'yinlarda aks ettiradilar. Yozuvchilarning badiiy asarlarini ham bolalar sevib sahnalashtiradilar. Bolalar bilan suhbatlasha turib, tarbiyachi hikoya yoki ertak qahramonlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga harakat qiladi. Har xil she'r, ertak qahramonlarining o'ziga xos xususiyatlari mana shunday o'rganiladi.

Guruhda shu yoshli bolalarga xos bo'lgan ertaklar, hikoyalar ularga tanish bo'lib qolgandan keyingina sahnalashtirish boshlanadi. «Sholg'om», «Bo'g'irsoq» kabi ertaklar sahnalashtiriladi. Tayyorlov guruhida bu ish davom ettiriladi. Sahnalashtirish uchun ertaklargina olinmasdan, badiiy asarlar, xususan, she'rlar ham olinadi. Masalan, tarbiyachi o'rta guruh uchun asosan harakatni aks ettiruvchi asarlar tanlaydi, katta guruh bolalari uchun esa asar qahramonlarining ancha murakkab munosabatlari, ularning kechinmalari, qayg'ulari aks ettirilgan asarlar tanlanadi.

Tarbiyachi bajarilgan ishning hisobini olib boradi. Bolalarga qaysi asar yoqqanini, ular ko'proq qanday asarni sahnalashtirishni yoqtirishlarini, qaysi bola topshirilgan rolni yaxshi ijro eta olganini, rollarni ijro etishda bolalarda qanday qiyinchiliklar vujudga kelganini yozib boradi. Mana shu asosda bo'lg'usi sahnalashtiriladigan o'yinlar jonlantiriladi.

Non isi

Alisher Navoiy

Sahnada saroy ko'rinishi tasvirlanadi. «Non isi» rivoyatini sahnalashtirish uchun zarur bo'lgan barcha jihozlar hozirlanadi. Ishtirokchilarning barchasi o'z o'rnini egallaydi.

– Bir kuni podshoh Husayn Boyqaro o'z huzuriga vazirlarini chaqiribdi. Dunyodagi eng xushbo'y narsani keltiring!

O'ng qo'l vaziri bir dasta atirgul keltiribdi.

Vazir: – Mana shohim.

Shoh: – Yo'q, men aytgan narsa bu emas.

Chap qo'l vaziri qalampirmunchoq keltiribdi.

Vazir: – Mana, shohim, marhamat.

Shoh: – Yo‘q. Men aytgan narsa bu emas. Sizlarga uch kun muhlat: topsalaringiz – topdingiz, topmasalaringiz, hammangizni jazolaymen!

Vazirlar nima qilishlarini bilmay, rosa boshlari qotibdi. O‘y lay-o‘y lay, Alisher Navoiyning huzuriga borib, maslahat so‘rashga qaror qilishibdi.

– Assalomu-alaykum, taxsir.

– Vaalaykum assalom. Kelinglar, xush ko‘rdik, marhamat.

Vazir: – Ey, mehribon ustoz! Bizni jazodan qutqaring. Shohimiz dunyoda eng xushbo‘y isli narsani keltirishimizni buyurib edilar. Shuni hech topa olmayapmiz. Panohingizga oling.

Navoiy: – Bu jumboqni ochadurg‘on kishi – Dehqon bobodur. Qani, yuringlar-chi, so‘raymiz.

Hammalari birgalashib, Dehqon bobo huzuriga boribdilar.

Dehqon: – Otam rahmatli tandirdan yangi uzilgan non isidan hushbo‘y roq narsa yo‘q, deguvchi edilar. Yangi yopilgan non olib boringlar-chi, shohga ma‘qul kelsa, ajabmas.

Navoiy yangi uzilgan nonni savatga solib, shoh huzuriga kiribdi.

Navoiy: – Mana, shohim. Dunyoda hushbo‘y hidli narsa – tandirdan yangi uzilgan nondir.

Shoh: – Rahmat, do‘stim, ko‘nglim istagan narsani siz topib keltiribsiz.

Navoiy: – Shohim, rahmatni menga emas, Dehqon boboga ayting, ko‘nglingizning istagini shu kishi topdi.

Shoh chapak chalib, mulozimlarini chaqiribdi.

Shoh: – Dehqonga sarpo kiydiring!

Shoh xazinaboni dehqonga sarpo kiydiribdi.

Dehqon: – Qulluq, shohim, qulluq.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Badiiy asarni sahnalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari nimalarlar iborat?

2. Adabiy asarlarni tanlashga qo‘yiladigan talablarni bilasizmi?

3. Sahnalashtirilgan o‘yinlar bolalarda qaysi sifatlarni tarbiyalashda yordam beradi?

4. Sahnalashtirish uchun badiiy asarni tanlashda nimalarga rioya qilish kerak?

5. Sahnalashtirish ishini qanday bosqichlar bo‘yicha o‘tkazish mumkin?

6. Badiiy asarni sahnalashtirib ko‘rsatish usullarini aytib bering.

13–14-§. Bolalarni savod o‘rganishga tayyorlash

Reja:

1. Bolalarda o‘qish, yozish va mavzuga qiziqish uyg‘otish.
2. Bolalarni turli faoliyat yo‘nalishlarida savodga o‘rgatishga tayyorlash.
3. Bolalar nutqini o‘stirish va savodga tayyorgarlik.

Tayanch tushunchalar: Ekspressiv muloqotchanlik, Impressiv muloqotchanlik, Ijodiy-rivojlantiruvchi muhit, mini muhit, tayyorgarlik davri, savodga o‘rgatish.

1. Bolalarda o‘qish, yozish va mavzuga qiziqish uyg‘otish.

Mustaqil O‘zbekistonning kelajagi ko‘p jihatdan barkamol, intellektual salohiyatli avlod va unga ta‘lim-tarbiya berish sifatiga bog‘liq. Shu bois Vatani, xalqini sevadigan, istiqlol g‘oyalariga sadoqatli, mustaqil fikrlaydigan ijodkor shaxsni yetishtirish davlatning ta‘lim sohasidagi siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Shuning bilan birga ta‘lim tizimidagi tub islohotlar orqali shaxs ma‘naviy kamolotini ta‘minlash mazkur yo‘nalishning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib, bu haqda O‘zbekiston Respublikasining «Ta‘lim to‘g‘risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» da ta‘lim tizimini tubdan isloh qilish, ma‘naviy barkamol shaxsni tarbiyalash davlat ahamiyatiga molik muhim vazifalaridan biri ekanligi ko‘rsatilgan. Maktabgacha ta‘lim, umuman olganda, uzliksiz ta‘limning birinchi bosqichi hisoblanib, u maktabda o‘qish uchun tayyor bo‘lgan sog‘lom va to‘laqonli shaxs sifatida shakllangan bolani tarbiyalashni ko‘zda tutadi.

Bolani maktabda muvaffaqiyatli ta‘lim olishga tayyorlash uchun unga ona tilining barcha boyliklarini egallab olish uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish zarur. Bola nutqining rivoji ko‘p jihatdan uning ruhiyatiga, sog‘lom, tetik o‘sishiga. Axloqiy sifatlariga o‘quv dasturini o‘zlashtirishda me‘yorli bajarilishini ta‘minlashshiga, qo‘llanmalarning monandligiga bog‘liqdir. Bu masalalar maktabgacha ta‘limda o‘z yechimi ifodasini topishi va o‘z ona tilida ravon gapira oladigan qilib tarbiyalashga qaratilishi zarur.

Bolalarning aqliy jarayonini rivojlantirish uchun ularning nutqini o‘stirish zarur: Bola har bir so‘z manosini tushuna olishi uni o‘z nutqida erkin ifodalashga muvofiq bo‘lishi kerak. Tushunchalar tizimiga moslashgan bola o‘z fikrini jamlab gapirishga va ifodalab berishga o‘rganadi.

Og‘zaki nutqni o‘stirish bo‘yicha o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda, asosan, bolalarning og‘zaki nutqini o‘stirishga, nutqni grammatik tomondan to‘g‘ri shakllantirishga, nutqning morfologik va sintaksis tomonlarini shakllantirishni davom ettirish: sodda va qo‘shma gaplar tuzish, bunda barcha so‘z turkumlaridan foydalanishga o‘rgatish, bolalarni gapirganda sonni otga, sifatni otga, sifatni fe‘lga to‘g‘ri ishlatish malakalarini takomillashtirish, tovush va so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz etishga, ravon gapirishga, mustaqil hikoya qilishga e‘tibor beriladi. Og‘zaki nutqini o‘stirishda mustaqil hikoya qilishga o‘rgatish katta o‘rin egallaydi: bolalarni o‘z hayotlarida uchragan voqealar, suratlarga qarab, tarbiyachining taklif qilgan mavzusi asosida hikoyalar tuzishga o‘rgatiladi. Tayyorlov guruh bolalarining hikoyalari mazmunan bog‘langan, ma‘lum izchillikda, grammatik tomondan to‘g‘ri tuzilgan bo‘lishi kerak.

Savodga tayyorlash bo‘yicha o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda savodga o‘rgatish ikki davrga ajratiladi.

Tayyorgarlik davri.

Asosiy davr (Savodga tayyorlash).

Savodga o‘rgatishning **tayyorgarlik davri** vazifalari sentabr, oktabr oylarida rejalashtiriladi. Bu davrda quyidagi ishlar olib boriladi:

1. Tovushlarni to‘g‘ri talaffuz etish va so‘zning tovush tarkibi haqidagi tasavvurlarini aniqlash va shakllantirish.
2. Unli va undosh tovushlar haqida tushuncha berish.
3. Jarangli va jarangsiz tovushlarni ajratishga o‘rgatish asosida fonematik idrokni va tasavvurni rivojlantirish.
4. Oddiy tahlil va sintez qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish.
  - a) gapni so‘zlarga bo‘lish, so‘zlarni bo‘g‘inlarga bo‘lish;
  - b) ma‘lum tovushlarning o‘rnini aniqlash (so‘zning boshida, o‘rtasida va oxirida);

d) soʻzda tovushlar ketma-ketligini va sonini aniqlash;

e) tovushlardan boʻgʻinlar, soʻzlar tuzishga oʻrgatish;

f) tovushlarni eshitishda farqlashga oʻrgatish.

Tayyorlov guruhida nutq, oʻqish va savodga tayyorlash yoʻnalishining savodga oʻrgatish boʻlimi 2-bosqichi - **asosiy davrida** (oktabr-may) quyidagi ishlar olib boriladi:

1. Berilgan tovushni harf belgisi bilan tanishtirish.
2. Kesma harflar yordamida tovush-harf tahlil va sintezi boʻyicha mashqlarni bajarishga oʻrgatib borish;
3. Boʻgʻin oʻqish;
4. Kesma harflar yordamida boʻgʻin va soʻzlarni tuzish va ularni boʻgʻinlab oʻqishga oʻrgatish.

Tayyorlov guruhlarida yil davomida oʻtkaziladigan mashgʻulotlar bolalar yoshiga mos boʻlishi va ketma-ketlikda olib borilishi kerak.

Mashgʻulotlar ishlanmasida mavzuning maqsad-vazifalari, kutilayotgan natijalar, kerakli jihozlar, mashgʻulotning borishi toʻliq yoritiladi. Mashgʻulot mavzulari bolalar uchun tushunarli, amaliy ishlar va turli interfaol oʻyinlar bolalar yoshiga mos, qiziqarli va turli boʻlishi lozim. Mashgʻulotlar davomida bolalar barmoq mashqlarini tetiklashtiruvchi daqiqalarda bajaradilar, harflar bilan maxsus oʻyinlar (yigʻish, terish), amaliy ishlarni bajarib, alifbeni bilib, boʻgʻinlarni oʻqiy olish koʻnikmalari mustahkamlanib boradi.

Bola nutqi rivojlanganligini aniqlash (savodxonlikka oʻrgatish).

Maqsad: *Bolalarning tovushlar, soʻzlar va soʻz birikmalari haqidagi bilim va tasavvurlarini, ularning soʻzlarni boʻgʻinlarga ajaratish hamda berilgan soʻzlardan gap tuzishni bilishini aniqlash.*

1. «Chiroyli stol» soʻzi ishtirokida gap tuzish.
2. «Ruchka» chiqib soʻzi bilan soʻz birikmasi oʻyla.
3. Koptok haqida imkon qadar koʻp soʻz ayt.
4. «Bolalar maktabga kelishdi. Ular sinfda oʻtirishibdi. Dars boshlandi. Bir oʻquvchini doskaga chaqirishdi». Bu hikoyada nechta gap bor (har bir gapni uchburchak bilan belgilang. Qancha uchburchak boʻlsa, demak, shuncha gap boʻladi).
5. «Mashina», «oshxona» soʻzlarini boʻgʻinlab ayt.
6. «Bahor keldi» soʻz birikmasidan gap tuz.

7. Soʻz nimadan tashkil topgan?
8. Gap nimadan tashkil topgan?
9. Xonadagi «O» tovushi bor narsalarni ayt (boshqa tovushlarni ham aytish mumkin).
  - *Ikkita gapni eplab gapira olmasang, maktabda qanday oʻqiysan?*
  - *Sanashni bilmaysan-u, maktabga qanday borasan?*
  - *Maktabga borsang, oʻrtoqlaring bu qiligʻingdan lol qolishadi!*
  - *Hech narsani bilmaysan, maktabga borsang bizni uyaltirasan!*

Kabi taʼna-dashnomlar, bolada maktabdan qoʻrqish, undan xavf-sirashning shakllanishiga asos boʻlishi mumkin. Shunday qoʻrquv bilan maktabga borgan bolalarning maktabga boʻlgan munosabatini oʻzgartirish, ularda oʻziga nisbatan ishonch uygʻotish uchun haddan ziyod kuch, vaqt, mehnat, sabr-toqat, chidam, eʼtibor zarur boʻladi. Bu esa bolada oldindan maktabga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga qaraganda shubhasiz, murakkab jarayondir.

2. Bolalarni turli faoliyat yoʻnalishlarida savodga oʻrgatishga tayyorlash. Bolaning faolligi ijtimoiy tarixiy tajribani oʻzlashtirishga yordam beradi, buning asosida uning bilish, koʻrgazmali, oʻyin, eng oddiy mehnat va oʻquv kabi xilma-xil faoliyat turlari, shuningdek, muomalasi shakllanadi. Bola u yoki bu faoliyatni oʻzlashtirib, faollik koʻrsatadi, ayni paytda shu faoliyat bilan bogʻliq bilimlar, malaka, koʻnikmalarni oʻzlashtiradi, shu asosda unda xilma-xil qobiliyatlar va shaxs xususiyatlari shakllanadi.

Bolaning faoliyatdagi mavqei uni faqat tarbiya obyektiga emas, shu bilan birga tarbiya subyektiga ham aylantiradi. Bu bolani tarbiyalash va rivojlantirishda faoliyatning yetakchilik rolini belgilaydi. Bolalarning rivojlanishi va tarbiyalanishining yosh bilan bogʻliq davrlarida faoliyatning turli xillari yonma-yon boʻladi va oʻzaro taʼsir koʻrsatadi, lekin bunda ularning roli bir xil boʻlmaydi: har bir bosqichda faoliyatning yetakchi turi ajratiladi, unda bolaning rivojlanishidagi asosiy yutuqlar namoyon boʻladi. Har bir faoliyat ehtiyoj, sabablar, faoliyat maqsadi, mavzui, vositalari, buyumlar bilan amalga oshiriladigan harakatlar va nihoyat, natija bilan ajralib turadi. Ilmiy maʼlumotlarning dalolat berishicha, bola ularni darhol emas, balki asta-sekin va katta yoshdagi odamning rahbarligida egallaydi. Bola

faoliyatining xilma-xilligi va boyligi, uni egallashdagi muvaffaqiyat oiladagi, maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiya va ta'lim sharoitlariga bog'liq, bo'ladi.

Bolaning dastlabki yoshlaridan boshlab faoliyatning eng oddiy turlari uning shaxsiy qobiliyatlarini, xususiyatlarini va atrofda narsalarga munosabatini shakllantirishning asosi hisoblanadi.

O'zlashtirilgan bilimlar va rivojlangan aqliy qobiliyatlarni bolalar xilma-xil o'yinlarda va mehnatda qo'llaydilar. Bularning hammasi bola shaxsining rivojlanishiga ta'sir etadi, unda faoliyatning yangi mazmuniga qiziqishni shakllantiradi.

Maktabgacha yosh davridagi ehtiyojlar, his-tuyg'ular, sabablar, maqsadlarni tarbiyalash va rivojlantirish shu darajaga yetadiki, u bolaga maktabdagi muntazam o'qishga o'tish imkonini beradi.

Kichik maktab yoshida asosiy narsa o'qish bo'lib qoladi va uni bolalar ijtimoiy ahamiyatga molik faoliyat sifatida tushunadilar. Bolaning jamiyatdagi yangi mavqei o'z xatti-harakatini va tengdoshlarining xatti-harakatini o'zgacha nuqtayi nazardan – maktab o'quvchisi nuqtayi nazaridan baholashni shart qilib qo'yadi. Bola faollik, ijodkorlik ko'rsatib, kattalarning uning xulq-atvoriga va faoliyatiga qo'yayotgan tobora murakkablashib borayotgan talablarini bajarishga intiladi.

Har bir faoliyat turining mazmuni va tuzilishining ijtimoiy-tarixiy tabiati har bir yosh avlodga obyektiv ravishda berilgan bo'ladi. Odamlarning ishlab chiqarish qurollarida, bilimlarda, san'atda, ahloqda va hokazolarda jamlangan sermahsul faoliyati natijalari birgalikdagi faoliyatda va muloqotda bo'lgan paytda tarbiya va ta'lim vositasida katta avloddan kichiklarga beriladi. Odam shaxsining ijtimoiy tabiati ana shunday shakllanadi.

3. Bolalar nutqini o'stirish va savodga tayyorgarlik. Nutq o'stirish va savodga tayyorlash mini muhitiga M. Montessori va boshqalarning nutq o'stirish bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazishning turli uslublarini qo'yish mumkin. Hozir maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qishga o'rgatish to'g'risida munozaralar o'tkazishayapti. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, tarbiyachi metodik jihatdan ishni to'g'ri tashkil etishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan o'yin faoliyati orqali bo-

lalar harflar bilan o'ynashadi, o'qishga o'rganishadi, so'zlar yozilgan turli tuman kartochkalardan, yirik bosma shriftlar, chiroyli rasmlardan foydalanishadi.

M.Montessorining shiori – «Menga o'zim bajarishim uchun yordam ber, men o'zim bajaraman». Tarbiyachi doim mehribon, sabr-toqatli, bolani to'g'ri yo'lga yo'naltirishi, o'zining shaxsiy namunasi bilan nima qilish va qanday qilish lozimligini ko'rsatishi lozim. U bu yerda ustoz emas, balki voqealarning qatnashchisi sifatida ishtirok etadi: faqat bolalarni qiziqтира olishi lozim. O'zaro bir-birini tushunish, anglash va muhabbat tuyg'usi asosida muloqot olib boriladi. Tabassum, imo-ishora bilan kichkintoyni qo'llab-quvvatlab turadi, ko'proq uni maqtaydi. Tarbiyachining ichki dunyosi bilan kichkintoyning ichki tuyg'usi o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud, tarbiyachining madaniyat darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, bolaning madaniyat darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Bunday jarayon davrida tarbiyachi ham, bola ham shakllanadi, bu esa hamma uchun hissiy qulaylik yaratadi, shuningdek, ota-onalarni ham ijod qilishga yo'naltiradi. Ijodiy rivojlantiruvchi muhitning samarasi kichkintoyning umumiy taraqqiyotiga, ijodiy tafakkuriga, mustaqilligiga ta'sir ko'rsatuvchi shart-sharoitgagina bog'liq emas, balki tarbiyachining bola bilan bo'ladigan muloqotiga, vaziyatga, beriladigan topshiriqlarga, ularni berish usullariga ham bog'liq. Bolalarga ta'lim-tarbiya berish bir tartibda o'tmaydi. Tarbiyachi bolalarning taraqqiy etish dinamikasini kuzatib borishi, lozim bo'lsa, yordam ko'rsatishi lozim. Ammo bunda bolaning psixikasiga nisbatan yutuqlari darajasi dastur talablari bilan solishtirilmaydi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, yuqorida ko'rsatilgan shart-sharoitlarda psixikasi sog'lom bola sezilarli darajada an'anaviy davlat ta'lim standartlaridan o'zib ketadi, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar esa o'z yoshlariga mos yetarlicha bilim va malakalar oladilar. Yuqori darajada olinadigan bilimlar darajasi har bir bolaning individual imkoniyatlariga bog'liq. Ijodiy-rivojlantiruvchi muhitni to'g'ri tashkil etish bola shaxsining har tomonlama yetukligi: mustaqil, maqsadga intiluvchan, ishni to'g'ri rejalashtira olish qobiliyatlarini takomillashtiradi. Bunday vaziyat

bofani to'g'ri anglab harakat qilishga o'rgatadi. Tarbiyachilar bolalarning o'xshamaydigan xislatlarini qadrlashlari, o'ziga xos individual bo'lishlarini hurmat qilishlari lozim.

Tarbiyachilar! Bolani majburlamang, bolaning erkin faoliyat yuritishi uchun imkoniyat yaratib bering. Eng asosiysi, hamma narsa bola uchun qiziqarli bo'lishi lozim.

1. Eshitish va tushunish malakasini shakllantirish.

1. Impressiv muloqotchanlik.
2. Nutq malakasi. Ekspressiv muloqotchanlik.

2. O'qish va savodga tayyorgarlik ko'rish.

1. Kitobning qadr-qimmatini tushunish.
2. O'qish va savod malakalarini egallash.

Bu yo'nalishda bolalarning nutqi va ularda shakllanayotgan o'qish va yozish malakalari orqali muloqot qilishning belgilari rivojlanadi.

Kattalar bilan muloqotda bola:

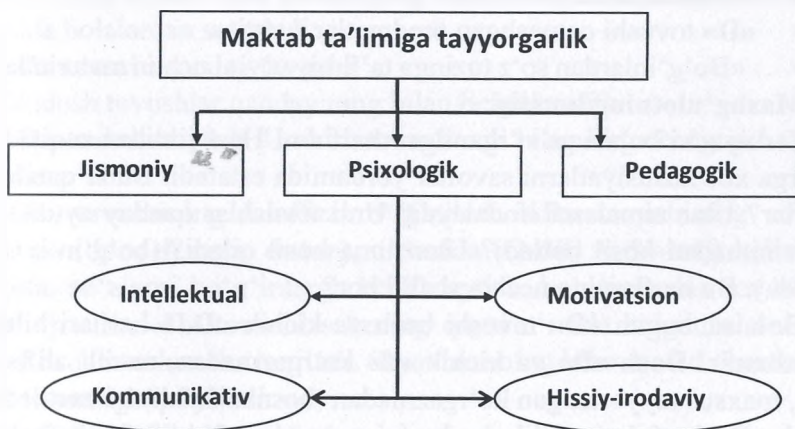
- * Kattalar bilan muloqotga kirisha oladi.
- * Kattalarning savollariga javob bera ola oladi.
- * O'z fikrini kattalarga bayon qila oladi.
- * Dialogik nutqdan foydalanib suhbatlasha oladi.
- * Istagini so'z bilan ifodalay oladi.
- * Kattalardan so'z orqali yordam so'raydi.
- * Oilasi va tanishlari to'g'risida hikoya qilib bera oladi.
- * Kattalar bilan boshqa mavzularda ham so'zlasha oladi.
- * Odob bilan muloqotga kirisha oladi.
- * Muomalada nutq va imo-ishoralarni qo'llay oladi.
- * Kattalar bilan muloqot qilishda tanish qonun-qoidalarga rioya qiladi.

- * Kattalarga murojaat qilishning turli usullaridan foydalanadi.
- * Notanish kattalar bilan muloqotga kirisha oladi.

Tengdoshlari bilan muloqotda:

- * Tengdoshlari bilan yonma-yon o'ynay oladi.
- * Tengdoshlari bilan muloqotga kirisha oladi.
- * Tengdoshlari bilan salomlasha oladi.
- * Tengdoshlarini ismi bilan chaqiradi.
- * Olgan taassurotlarini boshqa bolalar bilan o'rtoqlasha oladi.

- * Tengdoshlari bilan o‘yin qoidalarini birgalikda kelishib oladi.
- * Tengdoshlari bilan muloqotda o‘z fikrini ayta oladi.
- * Tengdoshlari bilan yuzaga kelgan nizolarni bartaraf eta oladi.
- * Tengdoshini so‘z orqali baholay oladi.
- * Tengdoshiga oddiy takliflar, iltimoslar bilan murojaat qiladi.
- * O‘yin davomida tengdoshiga sherik sifatida qaraydi.
- * Tengdoshlari bilan muloqotda dialogik nutqdan foydalanadi.

MASHG‘ULOT

Mavzu: «d» tovushi hamda bosh va kichik (Dd) harflari bilan tanishtirish.

Maqsad: «d» tovushi va «Dd» harflari bilan tanishtirish, o‘rganilgan unli harflar bilan bo‘g‘in, so‘z tuzish va o‘qish.

Vazifalar:

- «D» tovushining undosh tovush ekani haqida tushuncha berish, uning so‘z boshi, o‘rtasi va oxirida kelishini aytish, uning to‘g‘ri talaffuzini o‘rgatish;
- «D» tovushli so‘zlar bilan bolalar lug‘atini boyitish;
- «D» tovushli so‘zlarni bo‘g‘inga bo‘lish;
- Bo‘g‘inlardan so‘z tuza olish.

Kutilayotgan natijalar:

- «D» tovushi va «Dd» harflarini bilib oladilar.
- «D» tovushining undosh tovush ekanligini, uning soʻz boshi, oʻrtasi va oxirida kelishini bilib oladilar.
- «D» tovushli soʻzlarni ayta oladilar.
- «D» tovushli soʻzlarni boʻgʻinlarga boʻla oladilar.

Kerakli jihozlar:

- «Dd» harflari.
- «D» tovushi qatnashgan predmetlar suratlar.
- «Boʻgʻinlardan soʻz tuzing» taʼlimiy oʻyini uchun materiallar.

Mashgʻulotning borishi:

Tarbiyachi bolalarga oʻrganilgan harflarni Harf jildidan oʻqitadi. Ularga xos xususiyatlarni savollar yordamida eslatadi: Bular qanday harflar? Ular nimalarni ifodalaydi? Unli tovushlar qanday aytiladi? Ular nimadan hosil boʻladi? Ular nima hosil qiladi? (boʻgʻin hosil qiladi.). Bu harflarning nechta shakli bor?

Bolalar, bugun «D» tovushi bosh va kichik «Dd» harflari bilan tanishamiz. Bosh «D» va kichik «d» koʻrgazmadan, rasmi alifbodan, maxsus tayyorlangan koʻrgazmadan (bosma shakli) koʻrsatiladi. Bosh «D» harfi koʻrsatilib, bu harfning qanday shakli? (bosh shakli – bosh D harfi) Bosh «D» harfi bilan qaysi soʻzlar yoziladi? Bu («D») qanday harf? (bu kichik «d»harfi) U qaysi soʻzlarda yoziladi? (**dutor, doira...**) Men koʻrsatgan «Dd» harflarini nimalarda oʻqiysiz?

Di-van soʻzi necha boʻgʻinli? Men aytaman, siz aniqlaysiz: **Di-van** men shu soʻzni qayta aytaman, siz birinchi tovushni aytasiz: **D-D-Di-van**, Xattaxtaga bitta toʻrtburchak chizaman. Endi 2-tovushni ayting: **Di-v-v-van**, 2-toʻrtburchak chiziladi. 3-tovushni toping: **Di-v-v-van** 3-toʻrtburchak chiziladi: – **Di-van** soʻzining modeli hosil boʻladi: Bu soʻzda biz tanishmagan qaysi tovush bor? («D» tovushi) Bugun siz «D» tovushi bilan tanishasiz. «D» tovushi bolalarga talaffuz qildirtiriladi.

Tarbiyachi: «D» tovushini talaffuz qilganimizda quyidagilar sodir boʻladi: lablar biroz ochiq, harakatsiz, tinch holatda boʻladi, tishlar bir-biriga yaqinlashgan, lekin jiplashmagan, «D» tovushi unli «a», «i», «o», «u» tovushlari bilan qoʻshib talaffuz etilganda tilning ol-

dingi kurak qismi yuqorigi tishlarga yoki alveolalarga tiralib turadi. «D» tovushi **ya, yo, ye, yu** unli tovushlari birikmasi bilan talaffuz etilganda tilning uchi pastga tushgan bo'lib, pastki kurak tishlari tilga tegib turadi.

Tarbiyachi: endi men «D» tovushini talaffuz qilaman, «D» tovushini cho'zib aytib bo'ladimi? (Yo'q) Tarbiyachi «D» tovushining hosil bo'lishini tushuntiradi. «D» tovushi undosh tovushlar sirasiga kirishi qayd etiladi. «D» tovushining xususiyatlari quyidagi savollar asosida bolalardan so'raladi:

«D» tovushi qanday tovush?

Undosh tovushlar qanday rang bilan belgilanadi?

«D» undosh tovush. Undosh tovush unli bilan birga bo'g'in hosil qiladi.

«D» tovushining talaffuzi o'rgatiladi. «D» tovushining so'z boshida (**don, deraza, dutor**), o'rtasida (**O-dil, A-do-lat**) kelishi haqida, so'zlarni bo'g'inlarga bo'lib aytish, bo'g'inlardan tovushlarni ajratish, «D» tovushi so'zning qaysi o'rnida kelganini aniqlatish orqali tushuncha beriladi. Shundan so'ng kesma «Dd» harflari harf kassasiga qo'yiladi.

Tetiklashtiruvchi mashqlar:

«Kapalaklar»

O'yinning mazmuni: Bolalar stulchalarda o'tirishadi.

Tarbiyachi bolalarga: «Bolalar, qaranglar-a, qanday chiroyli kapalaklar, ko'k, sariq, qizil! Ular xuddi jonli kapalaklarga o'xshaydi. Ko'raylikchi, ular ucha oladilarmi? (ularni puflaydi). Qaranglar, uchib ketishdi. Qani sizlar ham puflab ko'ringlar-chi, kimniki uzoqqa uchar ekan?»

Tarbiyachi har bir kapalakning qarshisiga bittadan bolani turg'azib qo'yadi, bolalar kapalakka qarab puflaydilar.

O'yin bir necha marotaba takrorlanadi. Bunda bolalarning to'g'ri turishiga, nafas olganlarida yelkalarining ko'tarilmasligiga ahamiyat berib borish kerak. Bolalar bir nafas chiqarishda, havo olmasdan turib, biron narsani puflashlari kerak. Lablar biroz cho'chchaygan bo'ladi. Har bir bola biror narsani 10 soniyadan (orasidan tanaffus qilish bilan) ortiq puflamasligi kerak.

Bolalar uchun amaliy ish.

Tarbiyachi: Bolajonlar, kelinglar hammamiz plastilindan «D» harfini yasaymiz. Buning uchun «D» harfining shakliga diqqat bilan qarab olib, plastilindan shu shaklni yasaymiz.

Bolalar «D» harfi haqida quvnoq she'r eshiting.

Oyijonim olmani

To'rt bo'lakka bo'ldilar.

Bir bo'lagin ko'rsatib,

«D»ga o'xshar, dedilar.

«D» harfli bo'g'in tuzish va uni o'qish. Tarbiyachi harf terish kartoni, xattaxta tagligiga yoki xattaxtaga **di,du,do',ad, id,od, o'd** bo'g'inlarini tuzib, yozib qo'ygan bo'ladi. Uni bolalarga o'zi o'qib namuna ko'rsatadi. Bolalar bilan xor bo'lib o'qiydi. So'ng yakka-yakka o'qitadi. Bunda «D» tovushiini ichda saqlab, keyin unlini qo'shib birga o'qish lozimligi amaliy ko'rsatiladi.

Shu bo'g'inlar qayta bolalarning o'zlariga tuzdiriladi va o'qitiladi. Bunda tarbiyachi «Da» deydi va yo'llanma beradi: avval qaysi tovushni eshityapsan («D» tovushini), o'shani harf jildidan olib qo'y. «Daa», endi oxirida qaysi tovushni eshityapsan? («a» tovushini) «D» harfining qaysi tomoniga «a» harfini qo'yasan? (orqasiga). Tuzgan bo'g'ininingni o'qi: «Da» (Qolgan bolalar o'z joylarida kesma harflardan foydalanib bo'g'in tuzadilar).

Shu tartibda **di, du, do', ad, id, od, o'd** bo'g'inlari tuzdiriladi va o'qitiladi.

Kesma harflar bilan ishlash. Bolalarga kesma harflardan bo'g'in tuzdiriladi va o'qitiladi. Tuzilgan bo'g'inlardan yoki bo'g'inli kartochkalardan bir nechta so'z tuzdirilib, o'qitiladi, ulardan birining bo'g'in-tovush tahlili o'tkaziladi: **don, do'l, do-ri, da-la, O-dil, du-tor.**

Mashg'ulotga faol qatnashgan bolalar rag'batlantiriladi.

Bolalar bilimini tekshirish va mustahkamlash uchun savollar:

- Bugun qaysi tovush bilan tanishdik?
- «D» qanday tovush ekan?
- Biz tovushlarni nima uchun o'rganamiz?»
- «D» tovushi qaysi harf bilan yoziladi?

- «D» harfining shakli qanaqa ekan?
- «D» harfining necha xil shakli bor ekan? (bosh va kichik, bosma shakli)
- Bosh D harfi qaysi soʻzlarda yozilar ekan?
- Boʻgʻinli kartochkalar bilan qanday soʻzlarni tuzdik?

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Bolalarda oʻqish, yozish va ularda mavzusga qiziqish uygʻotish jarayoni qanday amalga oshiriladi?*
2. *Bolalarni turli faoliyat yoʻnalishlarida savodga oʻrgatishga tayyorlash jarayoni haqida nimaarni bilasiz?*
3. *Bola nutqini rivojlanganligini aniqlashning asosiy davrida (oktabr-may) qanday ishlar olib boriladi?*
4. *Bolalar nutqini oʻstirish va savodga tayyorgarlik uchun qanday ishlar amalgam oshiriladi?*
5. *Bolalar nutqini oʻstirish va savodga tayyorgarlik davrida qanday ishlar olib boriladi?*

15–16-§. Tarbiyachi nutqiga qo‘yiladigan pedagogik talablar

Reja:

1. *Tarbiyachi nutqi bolalar nutqini to‘g‘ri rivojlantirish uchun namuna ekanligi.*
2. *Tarbiyachi nutqiga qo‘yilgan pedagogik talablar.*
3. *Tarbiyachi o‘z nutqini takomillashtirish ustida ishlashning zarurligi.*
4. *Tarbiyachi nutqining ta‘sirchanligi va ifodaliligi.*

Tayanch tushunchalar: ilg‘or tajribali, tabiatga qiziqish, haqiqatgo‘ylik, madaniyatli munosabat, madaniy axloq, texnikaviy vositalar, murakkab oborotlar, ritmika, monoton nutq, pauza, ritm, tembr, ohang, sheva, mahalliy so‘zlashuv, diksiya, ibora, nutqning shoshqaloqligi.

1. Tarbiyachi nutqi bolalar nutqini to‘g‘ri rivojlantirish uchun namuna ekanligi. Pedagog-tarbiyachi bolalarga kundalik hayotda, o‘yinlarda, mashg‘ulotlarda, birgalikdagi mehnat faoliyatida va ular bilan bo‘ladigan muomalada ta‘sir ko‘rsatadi. U har bir bolani diqqat bilan o‘rganishi, uning shaxsiy xususiyatlarini, qobiliyatlarini bilishi, pedagogik nazokatini namoyon qilishi, bolalarning xulq-atvorini, ish natijalarini haqqoniy baholashi kerak, ularga o‘z vaqtida yordam ko‘rsata olishi, oiladagi ahvoli bilan qiziqishi zarur. Hozirgi zamon tarbiyachisining asosiy fazilatlaridan biri o‘z kasbiga sadoqatliligi, g‘oyaviy e‘tiqodliligi, o‘z kasbini sevishi va bu kasbga bo‘lgan cheksiz sadoqati bilan o‘qituvchi – tarbiyachi boshqa kasb egalaridan ajralib turadi. Pedagog – tarbiyachi shaxsiga qo‘yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o‘z predmetini, uning metodikasini chuqur o‘zlashtirgan bo‘lishi zarur. Predmeti va uning nazariyasini chuqur bilishi, bolalarni bilishga bo‘lgan qiziqishlarini oshiradi. Bu pedagog – tarbiyachining obro‘cini oshiradi. Bolalarni sevish, ularning hayoti bilan qiziqish, har bir shaxsni hurmat qilish tarbiyachi kasbiga xos

bo'lgan muhim fazilatlaridan, talablaridan hisoblanadi. Bolani sevgan butun kuch va bilimni bolalarni kelajagi buyuk vatanga sodiq fuqaro qilib tarbiyalashga safarbar qila oladigan odamgina haqiqiy tarbiyachi pedagog bo'la oladi. Bolaga befarq, uning kelajagi bilan qiziqmaydigan, tarbiyachilik kasbiga loqayd odam haqiqiy pedagog – tarbichi bo'la olmaydi.

Bolalarni sevish – pedagogning murakkab mehnatini jozibali va yengil qiladi. O'qituvchi tarbiyachining bolalarga munosabati pedagogikada tarbiyalanuvchi shaxsga hurmat, unga talabchanlik bilan bir qatorda turadi. Bu munosabat bolada pedagogga nisbatan ishonchni uyg'otadi, o'qituvchiga bolalarga chinakam ma'naviy murabbiy bo'lishga imkon beradi.

Pedagog faoliyatining muvaffaqiyati pedagogik qobiliyatlarining mavjudligiga ham bog'liqdir. Pedagogik qobiliyatlar – pedagogik mahoratga erishishning zaminidir. Pedagogik qobiliyatlar tarkibiga: pedagogik kuzatuvchanlik, pedagogik tasavvur, diqqatni taqsimlash, tashkilotchilik qobiliyati va pedagogik muomala kiradi. Pedagogik qobiliyatlar pedagogik faoliyat jarayonida, shuningdek, uni bu faoliyatga tayyorlash jarayonida shakllanadi. Pedagogik mahorat – yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishni yuksak darajada va doimiy ravishda takomillashtirib borish san'atidir.

2. Tarbiyachi nutqiga qo'yilgan pedagogik talablar. Tarbiyachi maktabgacha yoshdagi bolalarga tabiat, jamiyat hodisalari, kattalarning mehnati haqida boshlang'ich bilim va tushunchalar beradi, ularga madaniy axloq, o'z tengdoshlari va kattalar bilan madaniyatli munosabatda bo'lish, yaxshilik, haqiqatgo'ylik, adolat, jasurlik, kamtarinlik, kattalarga hurmat bilan qarash, tabiatga qiziqish, kuzatuvchanlik, o'simlik va hayvonlarga g'amxo'rlik bilan qarash, mehnat-sevarlik, kattalarning mehnati natijalarini asrab-avaylash kabi axloqiy sifatlarni tarbiyalaydi.

Xalq san'ati, musiqa, ashula, adabiyot, tasviriy san'atni bilish, san'atga muhabbat tarbiyachini madaniyatli qiladi, bolalar bilan olib boradigan ishida yordam beradi. Pedagog kerakli bilim, malaka va ko'nikmalarni ma'lum bir izchillik bilan egallab borsagina bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish ishida yaxshi natijalarga erishadi.

Tarbiyachi o'z kasbining mohir ustasi bo'lish uchun maxsus tayyorgarlik ko'rishi, quyidagi shartlarga amal qilishi kerak:

1. Pedagog yosh avlodni tarbiyalash uchun yuqori ma'lumotli, kerakli bilimlarni egallab, kerakli adabiyotlarni tanlay oladigan, ilmiy adabiyotlar bilan ishlay oladigan, ilg'or tajribali pedagoglarning tajribasini o'rganib, o'z ishiga tatbiq eta oladigan kishi bo'lishi kerak.
2. Pedagog bolalarni kuzata oladigan, ularning xulqi, xatti-harakati sabablarini to'g'ri tahlil qilib, unga ijobiy ta'sir etuvchi vositalarni topa olishi kerak.
3. Yosh avlodni kerakli bilim, malaka, ko'nikmalardan xabar-dor qilish uchun pedagogning nutqi ravon, aniq, mantiqiy, ixcham bo'lishi lozim. Ta'lim berishda texnikaviy vositalardan samarali foydalana olishi kerak. Bolalar bilim, malaka, ko'nikmalarni yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun faollashtiruvchi savollardan foydalanishi kerak.
4. Tarbiyachi o'ziga yuklangan vazifani bajarish uchun bolalarda faoliyatiga nisbatan qiziqish uyg'ota olish, ularning diqqatini jalb qilib, faolligini o'stirish, bolalarning xulqini, xatti-harakatini haqqoniy baholay olishi kerak.
5. Har bir faoliyat uchun kerakli materiallarni oldindan tayyorlab qo'yishi kerak.
6. Kun tartibini to'g'i tashkil eta bilishi, bolalar jamoasiga undagi har bir a'zoni e'tiborga olgan holda rahbarlik qila bilish.
7. Bolalarning ruhiy va jismoniy holatini aniqlay bilishi va buni bolalar bilan amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiyaviy ishlarida e'tiborga olishi lozim.
8. Tarbiyachi ota-onalar bilan muntazam ravishda suhbatlar, uchrashuvlar o'tkazib, axborot almashib turishi kerak.
9. Pedagog bolalarga nisbatan xayrixohlik munosabatda bo'lishi, har bir bola uchun qulay sharoit yaratishi, xafa bo'lsa, tinchlantira olishi kerak.
10. Kun tartibida olib borgan ta'lim-tarbiya ishini tahlil qila bilishi va uni yanada yaxshilash yo'llarini topa olishi kerak.

Eng muhimi, tarbiyachi bolalarga ishonch bilan qarashi, ularning mehnatsevarligi, mustaqilligi, tashabbuskorligini to'g'ri taqdirlashi va mustaqil faoliyat yuritishlari uchun imkoniyat yaratishi kerak. Buni bolalar yuqori baholaydilar.

3. Tarbiyachi o'z nutqini takomillashtirish ustida ishlashning zarurligi. O'qituvchi – tarbiyachi bolalarimizga zamonaviy bilim berish uchun, avvalo, murabbiyning o'zi chuqur bilimga ega bo'lishi kerak.

Bolalarning nutq madaniyati pedagogning (va boshqa kattalarning) nutq madaniyatiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Doimo kichkintoylarning diqqat-e'tibori markazida turadigan va ular bilan muloqot qiladigan tarbiyachining nutqi bolalar ona tili, nutq madaniyati namunalari oladigan asosiy manba hisoblanadi, shuning uchun u nafaqat to'g'ri so'zlashi, ona tilining barcha tovushlarini aniq va tushunarli qilib talaffuz etishi, balki u muayyan balandlikdagi ovozda bosiqlik bilan so'zlashi, uning nutqi intonatsion jihatdan ifodali, grammatik jihatdan to'g'ri rasmiylashtirilgan, ravon, tushunish uchun oson bo'lishi hamda so'z bilan belgilash to'g'ri va aniq amalga oshirilishi lozim.

Tarbiyachining ifodalilik vositalaridan foydalangan holda o'qigan hikoyasi bolalarda qiziqish uyg'otadi, ularda qayg'urish, so'z kuchini his qilish, uning mazmunini anchagacha yodda saqlab qolish imkonini beradi; agarda aynan shu hikoya tez va quruq ohangda his-hayajonlarsiz o'qib berilsa, u faqatgina badiiy asarga nisbatan zerikish va befarqlikni shakllantiradi.

Pedagog o'z nutqiga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lishi va unda kamchiliklar borligini sezsa, ularni darhol bartaraf etishga intilmog'i lozim.

Biroq o'z nutqining kamchiligini aniqlash har doim ham oson kechmaydi, chunki muloqot jarayonida so'zlovchining diqqat-e'tibori eng avvalo nutqning shakliga emas (qay tarzda aytish), balki uning mazmuniga (nimani aytish) qaratilgan bo'ladi. Bundan tashqari, o'z nutqiga nisbatan beparvolik bilan munosabatda bo'lish natijasida ayrim kamchiliklar tilga qattiq o'rmashib qolishi va keyinchalik so'zlovchi uni sezmay qolishi mumkin. Masalan, nutqning shoshqaloqligi, tushunarsizligi, bir ohangdaligi (monotonligi), ovozning kuchliligi, ayrim tovushlar, so'zlarni noaniq talaffuz qilish kabi nuqsonlar sezilmasdan qoladi.

O'z nutqining nomukammalliklari haqida bilish uchun pedagog o'z o'rtoqlarining mulohazalariga quloq tutishi darkor. Ochiq darslarni videokassetaga yozib olish va uni keyin muhokama qilish maqsadga muvofiqdir. Shunda tarbiyachi nutqini tovush, leksik vositalardan foydalanish, grammatik jihatdan rasmiylashtirish nuqtayi nazaridan tahlil qilish mumkin bo'ladi.

Ayni paytda shuni hisobga olish lozimki nutqni yozib olish chog'ida tarbiyachining o'zini-o'zini nazorat qilishi evaziga nutq sifati yaxshilanadi. Shuning uchun nutqda aniqlangan kamchiliklarga tarbiyachining o'zi va uning o'rtoqlari diqqat-e'tibor bilan yondashishlari zarur.

Nutqda aniqlangan kamchilik(nomukammalliklar)larni (yomon diksiya, leksik-grammatik rasmiylashtirishdagi xatoliklar va h.k.) tarbiyachi maxsus daftarga qayd etadi, so'ngra reja ishlab chiqadi va kamchiliklarni bartaraf etishga doir ishlarni tashkil qiladi.

O'z tarbiyalanuvchilarida ana shunday kamchiliklar paydo bo'lishining oldini olish uchun pedagog o'z nutqiga nisbatan qanday tablarni qo'yishi zarur?

Bolalar aniq va tushunarli so'zlaydigan, iboralar, so'zlar va har bir tovushni alohida-alohida aniq talaffuz etayotgan, ya'ni yaxshi diksiyaga ega bo'lgan pedagog yordamida ona tilidagi tovushlarni muvaffaqiyatli ravishda o'zlashtiradilar. Ko'pincha pedagoglarning talaffuzi biroz noaniq va tushunarsiz bo'ladi, ular tovushlar va so'zlarni og'izni yetarli darajada ochmasdan talaffuz qiladilar, ayrim tovushlar yutib yuboriladi, undoshlar tushunarsiz talaffuz etiladi.

Pedagog talaffuzning adabiy me'yorlariga rioya qilishi, o'z nutqida turli shevalar, mahalliy so'zlashuvlar ta'sirini bartaraf etishi, so'zlarda urg'uni to'g'ri qo'yishi lozim.

Nutqda hissiyotlar, fikrlarning eng nozik qirralarini ham ifodalash mumkin. Bunga nafaqat tegishli so'zlar yordamida, balki ifodalilikning intonatsion vositalari, ovoz kuchi, sur'ati, mantiqiy urg'usi, pauza, ritm, tembr, ohangdan to'g'ri foydalanish tufayli erishiladi. Ushbu vositalardan foydalanilganda tarbiyachi tomonidan bolalarga o'qib berilgan she'rlar, ertaklar, hikoyalar ularning mazmunini yaxshi tushunish, ona tilining qudrati va go'zalligini his qilish imkonini beradi.

Bir xil ohangdagi nutq kichik tinglovchilarni toliqtirib qo'yadi, matn mazmuniga bo'lgan qiziqishni pasaytiradi. Bolalar bunday nutqni tinglash davomida tez toliqib qoladilar, boshqa tomonlarga qaraydilar, chalg'iy boshlaydilar, keyinroq esa umuman tinglamay qo'yadilar.

Tovush apparati uch bo'limdan iborat: generator, energetik, rezonator. Tovushning hosil bo'lishi:

1. Bu tovush kuchi bilan bog'liq (nutq apparati organlari bilan bog'liq).
2. Tovush jarangdorligi (tovush jarangdorligini turli masofalarga yuborib baland pastligini o'zgartirish).
3. Tovushning egiluvchanligi va harakatchanligi (tovushni o'zgartira olishi, tovushning baland-pastligi).
4. Diapazon–tovushning hajmi (chegarasi eng baland va eng pastki ton bilan belgidir).
5. Tembr–tovushning yaqinligi, yumshoqligi, silliqligi, xususiy-
ligi. Tovush apparatining charchashi, tovushda bo'lgan nuq-
sonlar va buzilishlar orqali yuzaga keladi.

Chunki pedagog 50 foiz ish vaqtida oddiy so'zlashishdan yuqoriroq–balandroq tonda gapiradi. Shuning uchun ish jadvalini tuzishda rahbariyat 3–4 soat ichida tarbiyachi charchab, 1 soat ichida tovush tiklanishini hisobga olishi kerak. Tajribali o'qituvchi 2 soatda charchaydi va yana 2 soat dam olingach tovush yangitdan tiklanadi.

Monoton nutq tovush apparatini charchatadi. Changdan o'zini saqlash va sovuq havoda yurmaslik kerak.

Diksiya – so'zlarni, tovushlarni, bo'g'inlarni unli va undosh tovushlarni (harflarni) aniq va ravon talaffuz etilishidir. Nutqda organik va noorganik kamchiliklar bo'lishi mumkin. Diksiyani takomillashtirish Monoton nutq bilan bog'liq. Nutqdagi kamchiliklarni to'g'irlash uchun ifodali o'qish bo'yicha adabiyot qo'llanmalaridan foydalanish mumkin.

4. Tarbiyachi nutqining ta'sirchanligi va ifodaliligi.

Tarbiyachining nutqi emotsional to'liq, intonatsiyalarga boy, yetarli darajada baland va tezligi bir maromda bo'lishi lozim. Bolalar bilan muloqotda xuddi tovushlarni noto'g'ri talaffuz etib bo'lmaganidek, nutqning shoshqaloqligiga ham yo'l qo'yilmaydi. Agarda nutq biroz

ohista sur'atda davom etsa, u yaxshi qabul qilinadi. Bunday sur'at nutqning aniqligini oshiradi va aksincha, tezashtirilgan nutq qabul qilishni qiyinlashtiradi. Bolalar uchun mo'ljallangan ertaklar, hikoyalar, she'rlarni badiiy so'z ustalari odatda, og'zaki nutqqa qaraganda biroz sekin sur'atda o'qiydilar. Bolalarga sekinlashtirilgan nutqni qabul qilish, uning mazmunini kuzatish, matnni eslab qolish oson kechadi.

Shu bilan birga esda tutish lozimki, bu qoida hamma narsani ham qamrab olmaydi. Badiiy asarlarni o'qishda nutqni jadallashtirish yoki sekinlashtirishni ushbu chog'da mazmun tushuntirilayotgani bilan oqlash mumkin, ayni paytda bu badiiy ifodalilik vositasiga aylanishi zarur.

Ovoz – bu tarbiyachining kasbiy quolidir, u mazkur quoldan to'g'ri foydalanishi va uni zo'riqishdan asrashi lozim. Ovozdan noto'g'ri foydalanishni masalan, uning haddan tashqari balandlatishda (guruhda, maydonda shovqin bo'lganida) ko'rish mumkin.

Agarda muloqot vaziyati nutq balandligini ancha kuchaytirishni talab qilsa, bu ovozni baqirish darajasiga yetkazish kerak, degani emas.

Ovozni biroz kuchaytirishda nutq sur'atini pasaytirish va so'zlarni yanada aniqroq talaffuz qilish lozim. Agarda ovoz past va zaif bo'lsa, uni balandlashguncha mashq qildirish va maxsus mashqlar bilan mustahkamlash zarur. Ovozning yoqimsizligini (xirrilash, chiyillash) ham bartaraf etish mumkin.

Bolalar kattalardan nafaqat tovushlar va so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni, balki ertaklar, hikoyalar mazmunini aytib berish, atrof-olam haqidagi o'z kuzatishlarini bayon qilish, o'z fikrlarini izchil bayon qilish va xulosalar chiqarishni ham o'rganadilar.

Bolalarga nutqda u yoki bu mazmuni ravn, qiziqarli va imkonli shaklda yetkaza olish pedagog nutqining zarur sifatlaridan biri hisoblanadi.

Tarbiyachi o'z fikrlarini izchil bayon qilar ekan, u o'z nutqini tushunarsiz so'zlar, murakkab obrotlar, uzoq iboralar bilan qiyinlashtirib yubormasligi lozim.

Bolalar nutqni agarda, u qisqa iboralardan iborat bo'lsagina yaxshi qabul qiladilar. Chunki uzun, buning ustiga grammatik jihatdan juda murakkab tuzilgan iboralarni qo'llashda bolalarga uning qismlari o'rtasida aloqa bog'lash, uning mazmunini mulohaza qilish va tushunish qiyin kechadi.

Faqat oddiy gaplarni qo'llash bilan cheklanmaslik lozim. Ayniqsa, bog'langan qo'shma gap va ergashgan qo'shma gaplarni keng qo'llash juda muhimdir.

Bolalarga hikoya qilib berishda (o'tkazilgan ekskursiya, tabiat haqida va h.k.) faqat asosiy narsani, ya'ni barcha ikkinchi darajali va ahamiyatsiz narsalarni tashlab yuborgan holda faqat ushbu mavzuga aloqador narsalarni ajratib olish va bolalarga yetkazish zarur. Ko'p so'zlash, ortiqcha iboralarni qo'llash tarbiyachining nutqini og'ir, tushunish uchun qiyin qilib qo'yadi.

Murakkab so'zlar bilan boyitilgan hikoyani tinglashda maktabgacha yoshdagi bolalarning pedagogning fikrini kuzatib borishlari, hikoya mazmunini esda saqlab qolishlari qiyin bo'ladi va bunday hikoya foyda keltirmaydi.

Pedagog nutqining imkonliligi va tushunarligiga eng avvalo, so'zlardan to'g'ri va aniq foydalanish orqali erishiladi. Ona tilining lug'at zaxirasi boy, u doimo yangi so'zlar bilan boyib boradi; muomaladan chiqqan so'zlar yo'qolib ketadi.

Tarbiyachining lug'atidagi kamchiliklar sifatida so'zlarni kichraytirilgan-erkalash suffikslari bilan qo'llash (Sevaraxon, qo'lchalaringni yuv; Samatjon, stakanchalarni yig'ishtirib qo'y va h.k.), nutqni ortiqcha so'zlar bilan to'ldirib yuborish (Xo'sh, aytish mumkinki, demak), nisbatan katta bolalar bilan muloqot qilishda ularga xuddi go'daklar kabi muomala qilish (Vov-vov qani?) kabi holatlarini keltirish mumkin.

So'zlar va so'zli iboralarni to'g'ri tanlash tarbiyachi nutqining aniqligi, tushunarligi va ifodaliligini ta'minlaydi.

Yangi so'zlardan foydalanishda juda ehtiyot bo'lish zarur. Bir tomondan, bolalarning yoshini hisobga olish va ular tushuna oladigan so'zlarni tanlash, ikkinchi tomondan, doimiy ravishda yangi so'zlarni muomalaga kiritish, mavjud so'zlardan foydalanishni kengaytirish va ularning ma'nosini tushuntirib berish lozim. Pedagogning hikoyasi to'liq, chiroyli, so'zlari aniq tanlab olingan, grammatik jihatdan to'g'ri rasmiylashtirilgan va ifodali bo'lishi, uning alohida qismlari o'rtasida mantiqiy aloqa o'rnatilgan bo'lishi lozim. Hikoya qilishda nutqni ifodali, turli-tuman, mazmunga boy qiladigan sinonimlar, metaforalar,

tashbehlardan, xalq og‘zaki ijodiyotidan (maqollar, matallar), frazeologik iboralardan kengroq va mohirona foydalanish lozim.

Bundan tashqari, tarbiyachining nutqi nafaqat bolalarga nisbatan, balki maktabgacha ta‘lim muassasasi xodimlariga nisbatan ham osuda, doimo bosiq, xushmuomala bo‘lishi shart.

Shunday qilib, bolalar bilan ishlash orqali pedagog quyidagilarga e‘tiborini qaratishi lozim:

- ona tilidagi barcha tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, nutqdagi mavjud kamchiliklarni bartaraf etish;
- aniq, tushunarli nutqqa, ya‘ni yaxshi diksiyaga ega bo‘lish;
- o‘z nutqida adabiy talaffuzlardan foydalanish, ya‘ni orfoepik qoidalarga rioya qilish;
- ifodalilikning intonatsion vositalaridan bildirilgan fikrlarni hisobga olgan holda to‘g‘ri foydalanishga intilish;
- bolalar bilan muloqotda biroz sekinlashirilgan sur‘atda, ovozni sal pasaytirgan holda nutq so‘zlash;
- matnlar mazmunini so‘zlar va grammatik tuzilmalardan foydalangan holda ravon hamda imkonli shaklda hikoya qilish va bolalarga yetkazish;
- bolalar va xodimlar bilan suhbatda ovozni balandlatish va qo‘pol muomalaga yo‘l qo‘ymaslik.

Ta‘lim muassasasi tarbiyachisi uchun namunali nutqqa ega bo‘lish uning kasbiy tayyorligi ko‘rsatkichidir. Shuning uchun o‘z nutqini takomillashtirish haqida qayg‘urish bo‘lajak pedagogning axloqiy va ijtimoiy burchidir. U o‘zida keyinchalik bolalarga beradigan nutqiy ko‘nikmalarni mukammal rivojlantirishi shart.

Tarbiyachi nutq madaniyatiga ega bo‘lishi, uning nutqi quyidagi xususiyatlarni o‘zida aks ettira olishi kerak.

- a) nutqning to‘g‘riligi;
- b) nutqning aniqligi;
- d) nutqning ifodaliligi;
- e) nutqning sofligi;
- f) nutqning ravonligi;
- g) nutqning boyligi.

Xulosa:

Bolalar bilan muloqotda tarbiyachi bolalarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda ona tilining leksik boyligini keng qo'llashi: tushunish mumkin va o'zlashtirish oson bo'lgan so'zlarni tanlashi, ulardan o'z nutqida foydalanishi lozim.

Bolalar bilan suhbat chog'ida adabiy tilga oid so'zlarni qo'llash, qo'pol so'zlarga yo'l qo'ymaslik, oddiy so'zlashuv tili va shevalardan, shuningdek, muomaladan chiqqan so'zlardan qochish lozim. Tarbiyachining lug'ati qanchalik boy va turli-tuman bo'lsa, uning nutqi qanchalik yorqin bo'lsa, bolalar shunchalik ko'p so'zlarni o'zlashtirib olishlari mumkin.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Tarbiyachi nutqi bolalar nutqini to'g'ri rivojlantirish uchun qanday namuna bo'la oladi?*
2. *Pedagog – tarbiyachi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablar nimalardan iborat?*
3. *Tarbiyachiga xos bo'lgan muhim fazilatlar, ularga qo'yiladigan talablarni bilasizmi?*
4. *Pedagogik qobiliyatlar tarkibini aytib bering?*
5. *Tarbiyachi o'z kasbining mohir ustasi bo'lish uchun qanday shartlarga amal qilishi kerak?*
6. *Tarbiyachi nutqiga qo'yilgan pedagogik talablarni bilasizmi?*
7. *Tarbiyachi nutqining takomillashtirilishi ustida ishlash zarurligi nimada ekanini tushuntiring?*
8. *Tarbiyachi nutqining ta'sirchanliligi va ifodaliligining ahamiyati nimada?*
9. *Tovush qanday hosil bo'ladi?*
10. *Tovush apparati necha bo'limdan iborat?*

17-§. Maktabgacha ta'lim muassasalari va oilada nutq o'stirish bo'yicha metodik ishlar

Reja:

1. *Maktabgacha ta'lim muassasalari va oilada metodik ishlarning olib borilishi.*
2. *Maktabgacha ta'lim muassasasining ota-onalar bilan hamkorlikdagi ishlar mazmuni.*
3. *Ota-onalar bilan o'tkaziladigan pedagogik kengash.*

Tayanch tushunchalar: anatomik-fiziologik va ruhiy xususiyatlari.

1. Maktabgacha ta'lim muassasalari va oilada metodik ishlar olib borilishi. Maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachilarining oila bilan olib boradigan ish mazmuniga quyidagilar kiradi:

- bola tarbiyasi, oilani mustahkamlash, onalik va bolalikni himoya qilish bo'yicha maktabgacha ta'lim muassasasida amalga oshirilayotgan ishlarning mazmuni bilan tanishtirib borish;
- ota-onalarga o'z farzandlarining tarbiyasi uchun davlat va jamiyat oldida javobgar ekanliklarini tushuntirib borish;
- ota-onalarni bola tarbiyasi uchun zarur bo'lgan bilim, malakalardan xabardor qilish (bolalarning yosh, anatomik-fiziologik va ruhiy xususiyatlari, ularni oilada tarbiyalashning mazmuni, metodi, shart-sharoitlari bilan tanishtirish);
- bola tarbiyasida oila bilan hamjihatlik, bolani to'g'ri tarbiyalashni nazorat qilib borish, oila tarbiyasining eng yaxshi namunalari o'rganish va ommalashtirish.

Bola maktabgacha ta'lim muassasasida egallagan eng yaxshi fazilatlarni oila sharoitida davom ettirib, oilada egallagan eng yaxshi fazilatlarni esa maktabgacha ta'lim muassasasida qo'llansa, istalgan ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Tarbiyachilar oila tarbiyasiga doir tajribalaridagi ijobiy ishlarni ko'ribgina qolmay, balki uni qo'llab-quvvatlash va shu asosida ota-onalar e'tiborini bola tarbiyasida hali hal etilmagan vazifalarga qaratishlari lozim.

Yuqoridagi ishlarni rejalashtirish, tashkil etish va ularga rahbarlik qilishda mudira javobgar shaxs hisoblanadi.

Ota-onalar bilan ishlash bo'yicha yillik reja tuziladi. Bu reja pedagogik kengashda muhokama qilinadi. Rejada umumiy va guruhiy majlislar, ota-onalar uchun ochiq eshiklar kuni, suhbat va maslahatlar, otaliq tashkilotlarida ko'rgazmalar tashkil etish va konsertlar qo'yib berish, shuningdek, bu tadbirlarni o'tkazish vaqtlari va unga mas'ul bo'lgan shaxslar belgilanadi.

Ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarning mavzulari va mazmuni tarbiyachi-metodistning rejasida va tarbiyachining kalendar rejasida aks etadi.

Ota-onalar bilan ishlash bo'yicha juda ko'p ishlarni tarbiyachi – pedagog amalga oshiradi, chunki u bola tarbiyasida yuz berayotgan o'zgarishlarni hammadan ko'proq ko'radi va bolalar hayoti bilan yaqindan tanish bo'ladi. U ota-onalarga bolalar tarbiyasida ko'proq nimalarga e'tibor berish kerakligi, ularni maktab ta'limiga tayyorlash, sog'lig'ini saqlash, ovqati va kun tartibini to'g'ri tashkil etish va boshqalar sohasida tavsiyalar berib boradi.

2. Maktabgacha ta'lim muassasasining ota-onalar bilan hamkorlikdagi ishlar mazmuni.

Ta'lim muassasalari va oila o'rtasida hamkorlik o'rnatishda mudira, pedagoglar jamoasi va ota-onalar birgalikda faol ishtirok etishlari lozim. Shundagina bola tarbiyasida kutilgan natijalarga erishish mumkin.

Ota-onalar bilan ishlashda quyidagi alohida ish shakllaridan foydalaniladi: suhbatlar, maslahatlar, oilalarga borish, ayrim ota-onalarni maktabgacha ta'lim muassasasiga taklif etish, alohida esdaliklar va ko'chma papkalardan foydalanish.

Bolaning uyiga borishdan ko'zlangan maqsad oila sharoiti, bolaning oiladagi xulqi qiziqishlari, ota-onasi va oila a'zolari bilan tanishish, shuningdek, ota-onalarni bola tarbiyasining samarali usullari bilan tanishtirish va oilaning bola tarbiyasidagi ijobiy tajribalarni o'rganib, ommalashtirishdir.

Tarbiyachi bolaning uyiga tekshiruvchi sifatida emas, balki do'st, bola tarbiyasidek murakkab ishda yordam beruvchi sifatida borishi, oila a'zolari bilan nazokat va xushmuomalalik bilan munosabatda

bo'lishi kerak. Tarbiyachi har bir oilaga har gal borishidan avval o'z oldiga aniq maqsad qo'yishi, qaysi mavzuda suhbatlashishini oldindan belgilab olishi lozim. Ota-onalarga beriladigan savollar puxta o'ylangan bo'lishi kerak.

Suhbat shunday tuzilishi kerakki, tarbiyachi bilan ota-ona bir-birlarini yaxshi tushunishlari, ular o'rtasida ishonchli aloqa o'rnatilishi darkor. Oilaga borishdan oldin tarbiyachi shu oila to'g'risida (ota-onalarning fe'l-atvori, oilaviy munosabatlar, bolaning rivojlanish darajasi) to'g'risida ma'lum tasavvurlarga ega bo'lishi kerak. Tarbiyachi ota-onalar hurmati va ishonchini qozonmoq uchun avval ota-onalarning bolaning ijobiy fazilatlarini to'g'risida fikr, mulohazalarini bilib oladi va bolaning uyidagi hayotini qanday tashkil etish kerakligi, unga nimalarni o'qib, hikoya qilib berish mumkinligi, bolaning kun tartibi, uni oila mehnatida qatnashtirish, kattalarga hurmat ruhida tarbiyalash kabi ta'lim-tarbiya ishlari mazmuni va usullari bo'yicha tavsiyalar beradi.

Albatta, tarbiyachining oila bilan olib boradigan ishida bolaning yoshi, imkoniyatlari, o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olinadi.

Oilaga borishning maqsad va mazmuni tarbiyachining rejasi va hisobotida, kundalik daftarida aks ettirilishi kerak. Tarbiyachi har bir bolaning oilasiga yiligi kamida 2 marta borishi kerak.

Ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarning mazmuni rang-barang bo'lib, unda ayrim masalalar birgalikda muhokama qilinishi taqozo etiladi. Masalan:

- bolalarni tarbiyalashda oilaning roli, ota-onalarning vazifasi, bolalarni maktabga tayyorlash to'g'risidagi qonunlar;
- maktabgacha tarbiya muassasalarining yillik ish rejasi to'g'risida;
- ota-onalar jamoatchiligining ishi haqidagi masalalar shular jumlasidandir.

Bu masalalarni jamoa bo'lib muhokama qilish uchun ota-onalarning guruhi va umumiy majlislari, maslahatlar, konferensiyalar, ota-onalar kechalari kabi ish shakllari jamoa ish shakllariga kiradi.

Ota-onalar majlisi. Ota-onalar majlisiga maktabgacha ta'lim muassasasidagi hamma guruh bolalarining ota-onalari, parallel guruhlar ota-onalari va bitta guruh bolalarining ota-onalari taklif etilishi mumkin.

Umumiy majlisda ota-onalarni maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni har tomonlama rivojlantirish va tarbiyalash vazifalari, shu yilgi rejalar, ota-onalar qo'mitasining faoliyati, oila tarbiyasidagi ilg'or tajribalar bilan tanishtiriladi. Bunda majlisda mudira yoki metodist-tarbiyachi ma'ruza qiladi, ota-onalar so'zga chiqishadi, bolalar gapirishadi. Bular ta'lim-tarbiya ishidagi yutuq va kamchiliklarni aniqlab olishga imkon beradi, oila va jamoatchilik aloqasini mustahkamlaydi, ota-onalarning o'z bolasining tarbiyasi uchun javobgarligini oshiradi, ularda maktabgacha ta'lim muassasasiga qiziqish uyg'onadi.

Guruhdagi ota-onalar majlisida mazkur yoshdagi bolalarning ota-onalari uchun dolzarb bo'lgan masalalar muhokama qilinadi.

Masalan, umumiy majlis mavzusi «Bolalarga axloqiy tarbiya berishda oilaning roli» bo'lsa, o'rta guruhda o'tkaziladigan majlisda bu mavzu murakkablashtirilib, «Bolalarda mehnatsevarlikni tarbiyalashda ta'lim muassasalari va oilaning birgalikdagi ishlari», «Bolalarda kattalarga hurmatni tarbiyalash» va hokazo bo'lishi mumkin.

Ota-onalar uchun tayyorlangan ma'ruzani, bolalar ishini, tegishli mavzudagi kinofilm, diapozitivlar ko'rish bilan qo'shib olib borish mumkin. Bolalar hayoti, faoliyati to'g'risidagi misollardan foydalanganda ijobiy materiallar ko'proq bo'lishi kerak. salbiy faktlarni gapirishda ehtiyotkorlik va odob doirasidan chetga chiqmaslik, tanqid qilinuvchilarning nomlari ko'rsatilmaligi lozim. Tanqidiy mulohazalar majlisdan keyin yakka tartibdagi suhbat orqali ota-onalarga yetkazilishi, bola tarbiyasidagi xato va kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha aniq tavsiyalar taklif etilishi mumkin.

Yilning oxirida o'tkaziladigan guruh majlisida ota-onalarga bir yil mobaynida amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya ishlari va kelgusi yilning rejalari, haqida gapirib beriladi. Bu majlisda faol ota-onalar ham hisobot beradilar va faollarning yangi tarkibi saylanadi.

Ota-onalar burchagi va ko'rgazma tashkil etish. Ota-onalar burchagi ularni tarbiyaga oid yangiliklar va pedagogik masalalar bilan tanishtirish maqsadida tashkil etiladi. Ularga kitoblar, jurnallar, rasmlar, bolalarning ishlari, bolalar ovqatining xillari, bolarning uyidagi va oiladagi kun tartibi, ota-onalar uchun eslatmalar, e'lonlar joylashtiriladi. Burchak vaqti-vaqti bilan tarbiya vazifasiga qarab o'zgartirib turiladi.

Pedagogik bilimlarni targ'ib qilish bo'yicha tashkil etiladigan ko'rgazmalar ko'pincha ota-onalar konferensiyalari, majlislari, konsultatsiyalar oldidan tashkil etiladi. Unda xalq ta'limi to'g'risidagi qonun va qarorlar, maktabgacha ta'lim muassasalari tarmoqlari va undagi tarbiyalanuvchilar sonining o'sishini ko'rsatuvchi diagrammalar, bolalar bilan olib boriladigan ta'lim - tarbiya jarayonlari, bolalar hayotini aks ettiruvchi tasvirlar, kitob va o'yinchoqlar, bolalarning ishlari o'rin oladi. Ota-onalar burchagi oila bilan olib boriladigan ishning ko'rgazmali usuli, uning did bilan bezatilishiga alohida e'tibor berilishi kerak. Bundan tashqari, ota-onalarga tarbiya to'g'risidagi filmlar namoyish etiladi, bular ko'pincha ota-onalarni qiziqtiradigan bahslar boshlanishiga sababchi bo'ladi.

Ota-onalar uchun ochiq eshiklar kunining tashkil etilishi ham maktabgacha ta'lim muassasalari ishida muhim o'rin egallaydi. Bunday kunlarda ota-onalarga bolalarning mashg'ulotlari, mehnat, o'yin faoliyatlari, sayrlar va bolalarning jamoada o'zlarini qanday tutushlari va shunga o'xshashlar ko'satiladi.

Ota-onalar qo'mitasi. Ota-onalar qo'mitasi «Maktabgacha ta'lim muassasasining Ustavi»ga binoan mudiraga yordam berish uchun tuziladi. U ota-onalarning umumiy majlisida bir yil muddatga saylanadi. Bu qo'mitaga har bir yosh guruh ota-onalaridan 1–2 vakil saylanadi. Qo'mitaning asosiy vazifasi mudiraga maktabgacha ta'lim muassasasining xo'jalik va ta'lim-tarbiya ishlarida yordam berish, qo'mita a'zolari, ota-onalar majlisi va kechalarni tayyorlash, o'tkazish va boshqa ishlarda tarbiyachilarga ko'maklashishdir.

Ota-onalar qo'mitasi bolalarning ota-onalari bilan tanishadi, bolalarni tayyorlash bo'yicha ular bilan ish olib boradi. Qo'mita a'zolari har ikki oyda bir marta yig'ilish o'tkazadi. Ota-onalar qo'mitasi mudiraning ish rejalari va ishning ahvoli to'g'risidagi o'zlarini qiziqtiruvchi ba'zi masalalar haqidagi ma'ruza va hisobotni eshitishga haqlidir.

Ota-onalar qo'mitasining faoliyati haqidagi hujjatlar maktabgacha ta'lim muassasasida saqlanadi.

Munozara shaklidagi ota-onalar bilan o'tkaziladigan pedagogik kengash.

Maqsad: Ota-onalarga bolalarining maktabning ilk bosqichiga moslashuvini silliqlik bilan o'tishida yordam berish. Bolalarni maktabga tayyorlashda ota-onalarning vaziyatlarini aniqlash.

Ishtirokchilar:

- maktabgacha ta'lim muassasasi metodisti;
  - katta guruh tarbiyachilari;
  - maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarining ota-onalari;
- 1-sinf o'quvchilarining ota-onalari.

3. Ota-onalar bilan o'tkaziladigan pedagogik kengash.

Pedagogik kengashga tayyorgarlik:

1. Ota-onalar bilan bolalar maktabga tayyorgarligi to'g'risida suhbat uyushtirish.
2. Tarbiyachilar bilan bolalarni maktabga tayyorgarligi yuzasidan mavzuli nazorat olib borish.
3. Ota-onalar majlislarida ular bilan bolaning maktabga tayyorligi bo'yicha bahs-munozara o'tkazish.
4. 1-sinf o'qituvchilari bilan uchrashuv o'tkazish.

Kun tartibi :

1. «Bola maktab bo'sag'asida» mavzusida 1-sinf o'qituvchilari, ota-onalari va tayyorlov guruhi tarbiyachilari bilan mavzusida savolnoma o'tkazish.

2. Bolalarning maktabga tayyorligini aniqlash (munozara asosida).

3. Bolalarni maktabga tayyorligini savolnoma orqali aniqlash.

4. Uyg'a vazifa. Bolalarni maktabga tayyorlash borasida ota-onalar uchun ko'rgazma tayyorlash.

1- qism. So'rovnoma

Hurmatli ota-onalar!

Sizning bolangiz yaqinda 7 yoshga to'ladi. Bolalik o'tib tartibli, rejaga asoslangan ta'lim boshlanib, u bolangizning har tomonlama shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradigan yangi muhim bosqich boshlanadi. Birinchi sentabrda sizning bolangiz o'zining birinchi qadamini o'zining tengdoshlari, o'qituvchisi bilan birgalikda maktabning ostonasiga qo'yadi.

Sizdan bir necha savollarga yozma ravishda javob berishingizni iltimos qilamiz.

1. Shaxsan siz uchun «maktabda o‘qiy bilish» jumlasini nima ma‘noni bildiradi? Kerakli javobni chizib qo‘ying.

- yaxshi baholar olish;
- ustozining gapiga quloq solish va to‘polon qilmaslik;
- maktab hayotidagi barcha qonun-qoidalarni bilish va ularga amal qilish.

2. Sizningcha bola maktabga tayyorgarlikni oilada o‘ladi? Uni siz qanday tushunasiz? Fikringizni yozma ravishda berishingiz mumkin.

3. Maktab boladan yangi mas‘uliyat va yangi majburiyatlarni talab qilishi munosabati bilan siz bolangizga nisbatan qanday munosabatdasiz? Kerakli javobning tagiga chizing, to‘ldiring.

- bolaga nisbatan qattiqqo‘llikni va nazoratni kuchaytirmaman;
- bolani oiladagi barcha majburiyatlardan ozod etaman.
- boshqacha yo‘l tutaman. Qanday? Ko‘rsating.

4. Sizning bolangizda o‘qishga moyillik bormi? Siz nima deb o‘ylaysiz?

5. Bolangizni maktabga tayyorlash bo‘yicha sizni qiziqtirgan kitoblarni qayerdan olasiz? Keraklisining tagiga chizing.

- tasodifan sotib oldim;
- tanishlarim tavsiya qilishdi;
- pedagogikaga aloqasi bor kishi menga tavsiya qildi;
- bizning kutubxonada mavjud.

1-masala yuzasidan berilgan tavsiyalar asosida kengash quyidagicha qaror chiqaradi:

1. Ota-onalarni bolalarining silliqlik bilan maktab ta‘limiga moslashuvini ta‘minlash uchun ular bilan hamkorlik ishlarini muntazam olib borilsin. Muddat doimiy. Mas‘ul. Tarbiyachilar.

2. Bolalarni maktabga tayyorlash borasida ota-onalar bilimlarini muntazam oshirib borilsin. Mas‘ul ..... Muddat.....

3. Bolalarni maktabga tayyorlash borasida ota-onalarga adabiyotlar tavsiya qilinsin. Mas‘ul..... Muddat.....

2-qism. Munozara

Biz ushbu pedagogik kengash asosida o‘zaro fikr almashinuvga, tajriba almashinuvga, his-tuyg‘ularimizni ifodalashga harakat qilamiz.

Hurmatli ota-onalar!

Hozir biz Sizning bolangiz maktabga chiqish arafasida hissiy tuyg'ularingiz qay darajada ekanligini aniqlashga harakat qilamiz. Har bir stolda rangli kartochkalar qo'yilgan. Sizning bolangizni maktab bo'sag'asiga qadam qo'yishi munosabati bilan bog'liq hayajoningiz darajasini ko'rsatadigan rangni tanlang.

- qora - kuchli;
- ko'k - me'yorida;
- yashil - sezmayapman.

Maktabga baradigan va maktabga qatnayotgan bolalar ota-onalarining hayajoni taqqoslanadi.

Qora rang ko'targan bolaning ota-onasidan «Sizningcha, bu hishayajon kimga yoki nimaga bog'liq deb o'ylaysiz?» deb so'raladi.

Suhbatimiz aniq va ravshan bo'lishligi uchun har birimiz bu sabab kimga yoki nimaga bog'liq ekanligini aniqlab olishimiz kerak.

Xulosa:

Tarbiyachining ota-onalarga beradigan tavsiya va maslahatlari ishonarli bo'lishi uchun ota-onalar yoki oilaning boshqa a'zolari maktabgacha ta'lim muassasasiga taklif qilinadi. Bunda ota-onalar bolaning navbatchilik vazifasini qanday bajarayotganini yoki sayrga chiqishdan avval u qanday kiyinayotganini ko'radilar va bolalarining uquv va imkoniyatlariga ishonch hosil qiladilar.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Matabgacha ta'lim muassasalari va oilada qanday metodik ishlar olib boriladi?*
2. *Maktabgacha ta'lim muassasasi va ota-onalar bilan hamkorlikdagi ish mazmuni nimalardan iborat?*
3. *Ota-onalar bilan o'tkaziladidan pedagogik kengashning vazifalarini aytib bering?*
4. *Ota-onalar bilan ishlashda qanday ish shakllaridan foydalaniladi?*
5. *Ota-onalar burchagi va ko'rgazma nima uchun tashkil etiladi?*

18-§. Bolalarni maktabga tayyorlashda ota-onalarning o‘rni

Reja:

1. *Bolalar nutq madaniyatining o‘shida oilaning o‘rni.*
2. *Ota-onalar va maktabgacha ta‘lim muassasalari hamkorlikda bolalarni tarbiyalash.*
3. *Ota-onalar bilan treninglar o‘tkazish usullari.*

Tayanch tushunchalar: yaxshilik, kamtarlik, adolatlilik, vijdonlilik ijtimoiy burch, nutq etiket qoidalari, ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy qiyofa, umumjamiyat talablari, xulq-atvor, iroda, xarakter va dunyoqarash, xayr-ehson, saxovat va muruvvat, treninglar, munozaralar, testlar, topshiriqlar, savolnomalar, interfaol metodlar, aqliy tarbiya, axloqiy tarbiya, mehnat tarbiyasi, jismoniy tarbiya, nafosat tarbiyasi.

1. Bolalar nutq madaniyatining o‘shida oilaning o‘rni. Birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan 2016-yil – «Sog‘lom ona va bola yili» deb nomlanishidan maqsad sog‘lom nasl, sog‘lom muhit, sog‘lom oila, sog‘lom bola kelajagini ta‘minlash, ota-onalar va maktabgacha ta‘lim muassasalarining hamkorligi hamda bir-birlariga bo‘lgan munosabatlarini yaxshilashdir.

O‘zbek oilasining o‘ziga xos, betakrorligi - nutq etiket qoidalari intilish kabilarning barhayotligidadir.

Bolalarning ta‘lim-tarbiyasiga, bilim olishiga asosiy zamin yaratuvchi maskan oiladir. Bolalarda insoniylik, avvalambor, oilada, ota-onalardan ibrat olgan holda shakllanadi. Ota-ona bolaga boshidan ta‘lim-tarbiyani, nutq madaniyatini, odamiylik xislatlarini qunt bilan singdirib borsalar, yetuk, barkamol, sog‘lom, mustaqil fikrlovchi, eng asosiysi, odobli shaxs bo‘lib yetishadilar.

Inson hayotda bilim olishga intilishni, Vatanni sevishni, ardoqlashni, kattalarni hurmat qilishni, muomala madaniyatini ota-onadan o‘rganadi. Oila birinchi navbatda ta‘lim-tarbiya maskani hisoblanadi. Yosh avlodga ma‘naviy, axloqiy-madaniy tarbiya berishning yo‘llari va vositalari xilma-xil bo‘lib, bular ichida bolalarning nutqi, muomalasi

alohida o'rin tutadi. Farzand ota-onaning baxti va boyligi hisoblanadi, ota-onalarning bolalarni sevishi, o'z navbatida bolalarning ota-onalaridan o'rganagan, eshitgan muomalalari, so'zlashish madaniyati bolalarning ota-onalarini astoydil hurmat qilishi oila ko'rki bo'lib hisoblangan.

Ota-onaning shaxsiy namunasi bola tarbiyasining eng muhim metodlaridan biri hisoblangan. Ota-onalarning o'zaro bir-birlari bilan suhbatlashishi, ovozlarining past-balandligi, sizlab gaplashishlari, bir-birlarini tinglashlari, yurish-turishlari, munosabatlarining ta'siri ostida o'sib-ulg'ayishlari shular jumlasidandir.

Ota-onaning shaxsiy namunasi bola tarbiyasining eng muhim metodlaridan biri hisoblanadi. Bolalarni yuksak axloqli va odobli qilib tarbiyalash qadim zamonlardanoq, barcha xalqlarning orzusi, istagi bo'lib kelgan. Ota-ona o'z bolalarida mehnatsevarlik, kattalarga hurmat, o'zidan kichiklarga shafqatli bo'lish va g'amxo'rlik qilish, yovuzlikka nafrat kabi ijobiy xislatlarni shakllantirishga harakat qilganlar.

Ba'zi oilalarda ota-onalarning o'zaro kelishmovchiliklari sababli bolalar hayotda juda qiynaladilar. Bunday oilalarda bo'lib turadigan janjal-to'palonlar, haqoratli so'zlar oilada o'sib kelayotgan farzandlarga katta ta'sir etadi. Bolalarda ota-onasiga bo'lgan hurmat yo'qoladi. Bola yurish-turish va o'zaro munosabat qoidalari, yoshlarning ota-ona va kattalar oldidagi burchi, mehnati, kasb-kori va ularning inson hayotidagi roli haqidagi dastlabki tushuncha va tasavvurlarni oiladan oladilar, odob hamda ma'naviy hayot oilada uyg'onadi. Shuning uchun ota-onaning jamiyat oldidagi eng katta va birinchi vazifasi farzandlarning qobiliyatlari va qiziqishlariga e'tibor bergan holda ularga to'g'ri ta'lim-tarbiya berishlaridir.

2. Ota-onalar va maktabgacha ta'lim muassasalari hamkorligida bolalarni tarbiyalash. Bugungi kunda farzandlarining ehtiyoj va intilishlari asosida yuksak darajada ta'lim-tarbiya berayotgan oilalar juda ko'p.

Bola har qadamda, har daqiqada kattalardan ta'sirlanadi, o'rganadi, eshitgan ko'rganlarini takrorlaydilar. Ota-onalaridan muloqotga kirish madaniyatini o'rganadilar, bu narga keyinchalik ularning hayoti mazmunini begilaydi. Ota-onalar bolalariga nutq madaniyatiga muvofiq nimani qanday gapirish mumkin, nimani aytmaslik kerakligini yaxshi biladilar.

Nutq madaniyati inson ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi hisoblanadi. Nutq madaniyati bu avvalo fikrlash madaniyatidir.

Ota-onalar avvalambor bolalarining nutq madaniyatini nazorat qilib borishlari, bolalari nutqiga jiddiy e'tibor berishlari, muloqotda nutq etiket qoidalariga rioya qilishlari, bola nutqini takomillashtirishni to'g'ri yo'lga qo'yishlari kerak.

Har bir oila umumjamiyat talablari asosida faoliyat yuritadi. Jamiyat taraqqiyotining rivoji esa uning bag'rida mavjud bo'lgan oilalarning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy qiyofasining shakllanganlik darajasiga bevosita bog'liqdir.

Oila bola uchun eng muhim tarbiyaviy muhit bo'lib, bu muhitda shaxs kamolotida eng muhim hisoblangan xulq-atvor, iroda, xarakter va dunyoqarash shakllanadi.

Oilaviy munosabatlar farzandlarning aqliy, ruhiy kamolotini ta'minlabgina qolmasdan, ota-onalarda o'ziga xos faollikni ham yuzaga keltiradi. Oilada qaror topgan sog'lom ma'naviy-ruhiy muhit farzandlarning yetuk, barkamol bo'lib voyaga yetishishlari uchun beqiyos ahamiyatga egadir.

Ota-onalar o'z ijtimoiy burchini bajarar ekanlar, farzandlarning mehnatga, uni tashkil etuvchilarga nisbatan mehr-muhabbat, hurmat tuyg'usini shakllantirish, ularni ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlash, turli ko'rinisdagi munosabatlarini me'yorlarga og'ishmay rioya etish, sog'lom turmush tarzini yaratish, ko'zda tutiladi.

Oila jismoniy va psixologik jihatdan sog'lom, ma'naviy barkamol, ijtimoiy mehnat hamda oilaviy hayotga tayyor, nutq madaniyati shakllangan, so'zga boy shaxsni o'sib ulg'aytirib beradi. Ota-onalar bolalarining yetuk, barkamol va sog'lom o'sishlarida ularning kundalik hayotiy rejimiga amal qilishlari nihoyatda muhimdir.

Oilada uyushtirilayotgan suhbatlar alohida diqqatga sazovoridir. Odob-axloq mavzusida uyushtirilgan muloqotlar farzandlarning til vositalarini mustaqil tarzda qo'llashlariga erishish zarurligini ko'rsatadi. Bunday oilaviy suhbatlar farzandlarning kundalik faoliyatida, sayru sayohatlarda samarali natija berishi shubhasizdir.

Hozirgi zamon talablariga muvofiq oilada bolalar ona tilini, adabiy talaffuz me'yorlariga binoan barcha tovush va so'zlarni aniq va tiniq talaffuz etib, so'z boyligini rivojlantirmog'i lozim. Bolalar shaxsini shakllantirish, nutqini rivojlantirish borasida yo'l qo'yiladigan kam-

chiliklar hali-hanuz oilalarda yetarli darajada emas. Ota-onalarning bolalarga beparvoliklari, so'zlashganda nutq madaniyatiga ahamiyat bermasliklari oilada bola nutqining buzilishiga olib kelmoqda.

Oilada bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi birgalikda uyushtiriladigan o'yinlarda, sayrlarda yuqori darajada shakllanadi. Bolalarning nutq madaniyatini shakllantirishda oiladagi katta-kichiklar, tengdoshlari bilan qilinadigan muomalalari ko'proq rol o'ynaydi.

Farzandlarning o'z harakatlari va xulqini boshqara bilishi diqqat, fikr va xotira sifatini oshirishga ta'sir ko'rsatadi.

Oila va oilada bola tarbiyasi doimo dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan va bundan buyon ham shunday bo'lib qoladi. Tarbiya ishi qanchalik erta boshlansa, hosil ham shuncha erta ko'zga tashlanadi. Shuning uchun ota-onalar va ta'lim muassasalari tarbiyachilari hamda pedagoglarning vazifasi yosh avlodni aqlan yetuk, jismonan sog'lom, axloqan pok, barkamol inson qilib tarbiyalashdan iboratdir. Sog'lom bola avvalo sog'lom va mustahkam oilada dunyoga kelishi, muqaddas dargohda o'sib, ulg'ayib, tarbiyalanib voyaga yetishi hammaga ma'lum. Oilada farzand tarbiyasida qo'yilgan har bir xato va kamchilik insonning kelajagiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi va aksincha to'g'ri va sog'lom bola tarbiyasi kelajak poydevori bo'lib xizmat qiladi.

Bola tarbiyasi bilan shug'ullangan oilalarning bolalari ta'lim muassasasida o'z imkoniyatlarini mashg'ulot jarayonida qiynalmasdan ko'rsata oladilar. Oila va ta'lim muassasalarining uzluksizligi bolani nafaqat jismoniy va aqliy jihatdan rivojlantiradi, balki uni ma'naviy shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Oila va ta'lim muassasalari tomonidan bolalarga berilayotgan ta'lim-tarbiya, pandu nasihatlar haqiqat yo'lida xizmat qilishga da'vat etishidan iborat bo'lishi lozimdir.

Oila va maktabgacha ta'lim muassasalarining eng dolzarb vazifalaridan biri sog'lom bola tarbiyasi ekan, demak, maktabgacha ta'lim muassasalarida hozirgi zamon talablariga mos ravishda, har tomonlama mukammal tarzda singdirilgan bilim, tarbiya yosh go'dak qalbida, ongida muhrlanib qoladi. Bolalarni jismonan barkamol etib tarbiyalash, yetuk, yuqori axloqli shaxsni shakllantirishning hamma tarkibiy qismlari, ya'ni aqliy tarbiya, mehnat tarbiyasi, jismoniy tarbiya va nafosat tarbiyasiga xos bo'lsa, oilada ota-onalarimizning zimmasida sog'lom nasl, sog'lom

bola tarbiyasi mas'uliyati, bolalarni sharqona uslubda tarbiyalash, milliy qadriyatlarimizni kundalik hayotga tatbiq etish, yoshlar qalbida Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, imonu e'tiqod, insofu diyonat haqida ma'lumotlarni to'liq bilish bilan birga bolalardagi mehr oqibat, kattalarga bo'lgan hurmat kabi xislatlarni shakllantirish vazifalari turibdi.

3. Ota-onalar bilan treninglar o'tkazish usullari. Maktabgacha ta'lim muassasalarida ota-onalar uchun treninglar, munozaralar, testlar, topshiriqlar, savol nomalar, interfaol metodlar vaqti- vaqti bilan o'tkazilib turilsa, ayniqsa, maktab yoshidagi 6–7 yoshli bolalarni maktabga tayyorgarligini aniqlashda ota-onalarning ishtirokida olib boriladigan har bir mashg'ulotlar farzandlarining nimaga qodir ekanligini anglab olishlariga yaqindan yordam beradi va bolalarni maktabga tayyorlashda oila a'zolarining mas'uliyati oshardi.

Ta'lim muassasalarida ota-onalar va tarbiyachilar bilan o'tkaziladigan har bir munozaralar bolalarni maktabning ilk bosqichiga qadam qo'yishlarini silliqlik bilan o'tishida yordam beradi hamda sog'lom bola va mustahkam sog'lom muhit sharoitini yaratishga imkon beradi.

Traininglar maktabgacha ta'lim muassasa uslubchisi, maktabgacha tayyorlov guruh tarbiyachisi va tarbiyalanuvchilari hamda ularning ota-onalari, boshlang'ich sinif o'qituvchilari ishtirokida o'tkazilishi bola rivojlanishida to'g'ri tashxis qo'yishga yordam beradi.

Ota-onalarga: «Sizning bolangiz yaqinda yetti yoshga to'ladi. Uning hayotida yangi tartibli, rejaga asoslangan ta'lim boshlanib, u bolangizni har tomonlama sog'lom, tetik, mustaqil shaxs sifatida voyaga yetishida zamin yaratish bosqichlariga aylanadi» deb murojaat etiladi. Maktab ostonasiga birinchi qadamini qo'yar ekan sizning bolangiz hayotida o'chmas, esda qoluvchi damlar boshlanadi, deb savol-nomalar tarqatiladi va yozma ravishda javob berilishini iltimos qilinadi.

1. Sizning bolangizda maktabda o'qishga moyillik bormi?.....
2. Sizningcha bola maktabga tayyorgarlikni oiladan oladimi?.....
3. Maktabda muvaffaqiyatli o'qib ketishi uchun nima zarur?.....
4. Jismoniy sog'lom bo'lishi uchun nimalarga e'tibor qaratilishi lozim?.....
5. Shaxsan sizning bolangiz maktabgacha ta'lim muassasasidan so'ng maktab sharoitiga moslashishi uchun nimalarga e'tibor qaratar edingiz?.....

6. Maktabgacha ta'lim muassasalari va maktab ta'limi o'rtasidagi farqlarni bolangiz ongiga singdira olasizmi?.....
7. Maktab hayotidagi qonun-qoidalarni bilishi va unga amal qilishiga yordam bera olasizmi?.....
8. Maktabgacha ta'lim muassasalaridan qanday talab va istaklaringiz bor?

kabi savollarga javoblar olingandan so'ng munozarani olib borish uchun ota-onalarga topshiriqlar beriladi:

- ota-onalarning maktab bo'sag'asidagi tashvishlari qay darajada ekanligini aniqlash,
- maktabga bolalarni har tomonlama tayyorlash uchun ota-onalarni qiziqtirgan kitoblarning mavjudligi,
- bolani sog'lom muhitda tengdoshlari bilan o'rtoqlashishga ko'maklashishi.
- o'qish va sanashni bilish darajalarini aniqlashga yordam berish.
- bolalarni intizomli, tartibli, chidamli va mustaqil fikirlashga undash.

Ota-onalar topshiriqlar yuzasidan o'zaro munozara qilganlaridan so'ng ularning fikr va mulohazalarini tinglash hamda maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari va boshlang'ich ta'lim o'qituvchilariga bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda ularni sog'lomligiga katta e'tibor qaratish, jismonan va aqlan rivojlantirish mas'uliyatini yuklash, muassasalar bilan hamkorlikda ish olib borish vazifalarini bajarishdan iboratligi tushuntiriladi hamda ta'limning keyingi turi - boshlang'ich sinflarda muvaffaqiyatli ta'lim olishga yo'naltiriladi. Xususan, mustahkam oilada sog'lom bola tarbiyasi bolalarni ma'rifatli, ishbilarmon, tadbirkor, bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tishning ma'naviy-axloqiy asoslarini to'g'ri tushuna oladigan, halol, to'g'ri, birovlar haqqiga xiyonat qilmaydigan, xayr-ehson, saxovat va muruvvat kabi fazilatlarining asl ma'nosini yaxshi anglaydigan jamiyat a'zosi qilib tarbiyalashda maktabgacha ta'lim muassasalari va ota-ona avvalo, o'zi, qolaversa, farzandlarini ham o'rgatib bormog'i, har biri o'z mas'uliyatini anglab yetmog'i, ota-ona va tarbiyachi farzand tarbiyasida mohirona bo'lishi bugungi kun talablaridan biri hisoblanadi.

Ota-onalarga topshiriq.

Muloqotni, munozarani vujudga keltirish uchun ota-onalarga ko'p uchraydigan jummalarni tavsiya qilish mumkin. Ularni o'qib ko'ring va ular bolalarga qanday ta'sir etishini izohlab bering.

«Maktabga borsang, o'shanda ko'rasan.»

«Bilasanmi, sen a'lochi bo'lsang biz seni juda yaxshi ko'ramiz.»

«Sen shunday o'qiki, sen uchun biz qizarmaylik.»

Natijasi:

Bu jummalarning hammasi bolada o'ziga bo'lgan ishonchni, maktabga borishga xohishini so'ndiradi.

Boshqacha qilib aytganda, ota-onalarning o'z-o'zlariga bergan bahosi bolasiga berilgan bahodan ustun bo'ladi. Shuni esda tutingki, bolalarni o'zi bajara olmaydigan topshiriqlar bilan band qilib qo'ymang. Bu ularni yolg'on gapirishiga olib keladi. «Agar diktantda xato qilsang ko'rasan» kabi. Bu jazolashga taqlid hisoblanadi. Jazolangan bolada ota-onasiga nisbatan dushmanlik paydo bo'lishiga olib keladi.

Xulosa:

Oilada biror-bir yutuqqa erishish tarbiyaga bog'liq. Shuning uchun ham oilada tarbiya, madaniy xulq-atvor odatlarini shakllantirishga muayyan darajada e'tibor berish, ularda yaxshilik, kamtarlik, adolatlilik, vijdonlilik to'g'risidagi axloqiy tasavvurlarini tarkib toptirish va shu xildagi sifatning didiga nisbatan salbiy munosabatni tarbiyalash kerak.

Oilada farzandlar nutq madaniyatini shakllantirish, mamlakatimiz ravnaqiga hissa qo'shadigan, barkamol avlodni voyaga yetkazishda o'z samarasini berishi shubhasizdir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Bolalarning nutq madaniyatini o'sishida oilaning o'rni?*
2. *Ota-onalar va maktabgacha ta'lim muassasalari hamkorligida bolalarni tarbiyalashning ahamiyati qanday?*
3. *Oila va oilada bola tarbiyasi doimo dolzarb muammolardan biri ekanligini asoslab bering?*
4. *Ota-onalar bilan treninglar o'tkazish usullari nima beradi?.*

19–20-§. Maktabgacha ta'lim muassasalarida multimedia texnologiyalarini joriy etish

Reja:

1. *Multimedia texnologiyalaridan foydalanish metodikasi.*
2. *Media ta'limning asosiy mazmuni.*
3. *Maktabgacha tayyorlov guruh bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish metodlari.*
4. *Maktabgacha tayyorlov guruh bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyalarini tatbiq etish.*

Tayanch tushunchalar: texnologiya, multimedia, mediamadaniyat, media ta'lim, progressiv pedagogik texnologiya, nutq, kreativ fikrlash, kognitiv qobiliyat, mediapedagog, operatsion zal, animatsiya effekti, videotasvirlar, grafikli tasvirlar, ma'lumot grafiklari, mikrofon, kompakt disk, matn, grafika, tovush, multimedia mahsuloti, multimediali kompyuter, multimedia dasturi, aistejr rejasi, mativatsiya, innovatsiya, modelli tajriba-sinov, badiiy-imitatsiya.

1. Multimedia texnologiyalaridan foydalanish metodikasi.

Multimedia atamasining lug'vaiy ma'nosi (multim-mediur yoki multi-media) ikkita so'z yig'indisidan tashkil topgan bo'lib, multi-ko'p, media-muhit ma'nosini anglatadi. Atama ilmiy va o'quv adabiyotlarida «ko'p vositalilik», «multimediya muhiti» «ko'p qatlamli muhit», «ma'lumot tashuvchi vosita» kabi talqin qilinib kelinmoqda²¹.

Hozirgi davrda multimedia atamasi ko'p qirrali bo'lib, turli xil tushunchalarni ifodalashga tatbiq etib kelinmoqda. Masalan, multimedia texnologiyasi; multimedia mahsuloti; multimediali kompyuter; multimedia dasturi va boshqalar shular jumlasidandir.

«Multimedia» tushunchasining adabiyotlarda yoritilgan bir nechta ta'rifini keltiramiz: «**Multimedia – deganda turli shakldagi ma'lumotlarni qayta ishlovchi vositalar majmuasi tushuniladi**»²²,

²¹ Aripov M. Informatika va axborot texnologiyasi asoslari. – T.:Universitet, 2001.

²² Adilova S. Multimedia va ularni ta'lim jarayonida qo'llash // Pedagogik ta'lim-T. TDPU, 2001. № 2. -B. 20–21

«Multimedia – bir vaqtning o‘zida turli ko‘rinishdagi axborotlardan: matn, grafika, tovush va boshqalardan foydalanishni ko‘zda tutgan foydalanuvchi interfeysining konsepsiyasi», «Multimedia bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida axborotning an’anaviy va original turlari asosida o‘quv materiallarini o‘quvchilarga yetkazib berishning mujassamlashgan holdagi ko‘rinishidir».

Multimedia bu maxsus texnologiya bo‘lib, dasturiy va texnik moddiy ta‘minot asosida kompyuterda bir vaqtning o‘zida matnli, tasviriy axborotni tovushli va harakatli holda ifodalash imkoniyatidir. Multimedia – tasvirli ma‘lumot bilan ishlashga qodir bo‘lgan vosita hisoblanadi. Odatda, multimedia deganda, turli shakldagi ma‘lumotlarni qayta ishlovchi vositalar majmuasi tushuniladi. Multimedia – kompyuter tizimida matn, tovush, videotasvir va turli animatsiyalarni mujassamlashtirish imkonini beruvchi zamonaviy axborotlar texnologiyasidir.

Multimedia mazmunidan kelib chiqqan holda multimedia tushunchasining quyidagi ta‘rifini keltirish mumkin:

Multimedia – bir nechta axborot turlarning kompyuterda ishlov berish natijasida hosil qilingan va bitta diskka jamlangan axborot yig‘indisidir. Multimedining shakllanish bosqichlari uning asosiy texnik ta‘minoti bo‘lgan kompyuterning rivojlanishi bilan bog‘liq. Multimediani tashkil etuvchi va ularning rivojlanish bosqichlari quyidagilardir:

Matn shaklidagi tashkil etuvchisi. Dastlab odamlar yozuvlarni toshga o‘yib yozganlar, qog‘oz ixtiro qilingach parranda pati, qalam va ruchkalardan foydalanib yozuv ishlarini amalga oshirganlar. Keyinchalik yozuv mashinasi ixtiro etilgach, uzoq yillar mobaynida ulardan foydalanib kelindi. Nihoyat, kompyuterlarda «Matn muharriri» dasturi o‘rnatilgach, yozuv ishlari kompyuterda bajariladigan bo‘ldi.

1980-yildan boshlab esa kompakt disklarga yozish va undan foydalanish yo‘lga qo‘yildi, jumladan, 1982-yilda Polygram kompaniyasi Audio CD ni ishlab chiqdi, SONY kompaniyasi esa, o‘sha yili standart yozuvlarni CD disklarga yozishni tavsiya etdi. Natijada, SD disklarda yozish texnologiyasi rivojlanib ketdi. Ayni bir paytda mikrofon yordamida nutq va musiqa yozish ham shakllandi.

Video shaklidagi tashkil etuvchilarga videotasvirlar, grafikli tasvirlar, ma'lumot grafiklari va hokazolar kiradi. Videotasvirlar dastlab magnet lentalarida yozilib, videomagnetofonlarda namoyish etila boshlandi, so'ngra videotasvirlarni yozish kompakt disklarda amalga oshirildi.

Multimedianing animatsiya samarasi. Multimediani tashkil etuchi axborot turlaridan biri – axborotlarga animatsiya samarasini berishdir. Bu multiplikatsion filmlarda rassomning chizgan qator chizmalari va rasmlarini tez (bir daqiqada 24 kadr tezlikda) namoyish etilishi asosida sodir bo'ladi. hozirgi kunda multiplikatsion filmlar kompyuterda 3D. Flash dasturi asosida yaratilmoqda. Multimedia da esa maxsus dasturlar (Power Point, Makromedia Flash, Swish, Adobe Prmiere, Media Player, CD Player) orqali amalga oshiriladi.

1986-yilda Amida kompyuterida birinchi marta maxsus rolikda to'vush bilan birgalikdagi animatsiya effekti namoyish qilinib, multimedianing shakllanishi nihoyasiga yetkazildi va bu yig'ilishda to'laqonli multimedia texnologiyasi yaratilgani e'tirof etildi. Shunday qilib, multimedia 1986-yil rasmiy ravishda yaratilgan deb hisoblanadi.

Multimedia texnologiyasi. Dastlab ma'lum bir sohadagi texnologik jarayon mazmunini ko'rib chiqamiz. Texnologik jarayon deganda biror bir xomashyo, material yoki axborotni ma'lum bir asbob-uskuna, vosita, qurilmalardan foydalanib, ularga ishlov berish, xossalarni o'zgartirish va qayta ishlash natijasida yangi, sifatli mahsulot olish jarayoni tushuniladi.

Demak, axborot texnologiyasi moddiy mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyasiga o'xshash ma'lumotlar yoki boshlang'ich axborotni yig'ish, ma'lumotlarni qayta ishlash, axborot olish, bu axborot asosida qarorlar qabul qilish uchun foydalanuvchiga uzatish jarayonidan iborat.

Yakka tartibdagi axborotlar – nutq, matn, tasvir, grafika, musiqa va animatsiya samarali kompyuterda ishlov berilishi natijasida bitta diska joylashtiriladi va ushbu texnologik jarayon natijasida multimediali axborot texnologiyasi shakllanadi.

Multimedia texnologiyasining bir nechta ta'riflari mavjud. Jumladan, multimedia texnologiyasi – informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video, matn, grafika va animatsiya samarali asosida o'quv materiallarni tarbiyalanuvchilarga yetkazib berishning mujassamlashgan ko'rinishidagi texnologiyasidir. to'la multimedia

– matn, audio, video, tasvir, grafika, jadvallar va boshqa turlarning yigʻindisidan iborat. Shuni taʼkidlash kerakki, multimediali axborot shakllantirilishi uchun uning kamida uchta elementi qatnashishi shart. (nutq, tasvir va animatsiya). Masalan, radio eshittirishida beriladigan axborot yoki telekoʻrsatuvlarda koʻrsatiladigan ovozsiz tasvirlar yoki tarbiyachi tomonidan anʼanaviy metod (izohli-koʻrgazmali, boʻr-doska usuli) dan foydalanib oʻrganiladigan materiallarning bayon etilishi multimedia texnologiyasidan foydalanish boʻla olmaydi²³.

Hozirgi davrda multimedia texnologiyasidan koʻp sohalarida. jumladan, moliya, iqtisodiyot, fan, taʼlim, madaniyat, ijtimoiy sohalar, maishiy sohalar, reklama, kompyuter oʻyinlaridan foydalanilmoqda. Ayniqsa, banklarning operatsion zallarida, koʻrgazma va yarmarka zallarida, avtosalon, sayohat byurosi, aeroport va temir yoʻl vokzallarining zallarida reklama axborotlari toʻgʻrisida keng qoʻlamda maʼlumot beriladi. Shuningdek, ishlab chiqarishda, turli muassasalarda, xizmat koʻrsatish shaxobchalarida, arxivlashtirishda va boshqa joylarda qoʻllaniladi. Yuqoridagilardan maʼlum boʻldiki, media mashgʻulotlarni tayyorlash, samarali oʻtkazish tarbiyachilardan turli professional layoqat va shaxsiy sifatlarni talab etadi: yuqori darajadagi kasbiy mahoratga ega boʻlish; zamonaviy metodik tayyorgarlikka ega boʻlish; bola bilan muloqotga kirishish, malakali psixologik, pedagogik bilimlarga ega boʻlish; yuksak maʼnaviy, maʼrifiy madaniyatga ega boʻlish; zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini oʻzlashtirib olish va internetdan foydalanish, taʼlim jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiya va interfaol metodlarni joriy qilish orqali tashkil etish.

Bir soʻz bilan aytganda, taʼlim muassasalari malakali mediapedagoglarni kutmoqda.

Ammo bu borada bajarilishi koʻzda tutilgan ishlar kun tartibida dolzarb boʻlib turibdi:

– taʼlim muassasalarini kompyuter texnikasiga xizmat koʻrsatuvchi oʻrta maxsus maʼlumotli malakali mutaxassislar (texnik xodimlar) bilan taʼminlash;

– pedagoglarini axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishga oʻrgatish, ularni qayta tayyorlash va doimiy malakasini oshirib borish;

²³ Maktabgacha taʼlim muassasalari uchun modullar T-2012 y ikkinchi nashr 126 b

- elektron dars ishlanmalari, testlar majmui, elektron ko‘rgazmali qurollar va o‘quv filmlari yaratish, ularni doimiy yangilab borish;
- o‘quv jarayonida kompyuter texnikasidan unumli (kuniga 10–12 soat) foydalanishni yo‘lga qo‘yish;
- shu bilan birga, shubhasiz, barcha muassasalarda barqaror elektr kuchlanishi, sifatli telefon aloqasi bo‘lishini ta‘minlash zarur.

Hozirgi kunda barcha ta‘lim muassasalari, shu jumladan maktabgacha ta‘lim muassasalari zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalari vositalari bilan jihozlanmoqda. Bunda tarbiyachi pedagoglarning o‘z mehnati faoliyatiga yangicha yondashuvni, mashg‘ulot o‘tish jarayonida tarbiyalanuvchilarning bilim, malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish hamda ularni tushunarli va qiziqarli shaklda tashkil etishda zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsion texnologiyalardan samarali foydalanishlari zaruriyati paydo bo‘ladi²⁴.

Maktabgacha ta‘lim muassasalarida ta‘lim-tarbiya jarayonida yangi kompyuter va axborot-kommunikatsion texnologiyalar vositalarining joriy etilishi, pedagog-tarbiyachilarning axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish bilan birga, ularning mashg‘ulotni tashkil etish jarayonidagi maqsadi, vazifalari va tutgan o‘rnini o‘zgartiradi.

Maktabgacha ta‘lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga ta‘lim berishda axborot texnologiyalaridan foydalanish murakkab masala hisoblanib, ko‘plab bahs-munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Lekin shunga qaramay, maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va ularning har tomonlama yetuk inson bo‘lib rivojlanishida kompyuter texnologiyalari vositalaridan foydalanish o‘zining ijobiy samarasini bermoqda.

Bugungi kunda maktabgacha ta‘lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarning badiiy-musiqiy faoliyatini, matnlarni o‘qish, rasmlarni ko‘rish va ajrata bilish tasavvurlarini kengaytirish kompyuterli o‘yin dasturlari orqali fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilish bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishi uchun mo‘ljallangan kompyuterli o‘yin dasturlarining barchasi ham ta‘lim

²⁴ UNICEF to‘plam 2014 y fevral .B.Aminov - Samarqand davlat universiteti

jarayonida o'z samarasini beravermaydi. Shuning uchun ham kompyuter o'yinlarini tanlash va ulardan foydalanish uchun jiddiy yondashuv va e'tibor kerak bo'ladi.

Kompyuterli o'yin dasturlari shunday yaratilgan bo'lishi kerakki, unda bajariladigan har bir harakat bolalar tomonidan to'g'ri qabul qilinishi, bajarilishi va tasavvur etilishi lozim. O'yin dasturidagi har bir harakatni bola tushuna olishi, uni qanday bajarish kerakligini o'ylash va amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Bundan tashqari, maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarning axborot texnologiyalari bo'yicha boshlang'ich savodxonligini ham oshirish zarur, ya'ni kompyuterning umumiy tuzilishi, asosiy qurilmalari to'g'risida umumiy tushunchalarni, klaviaturadan foydalana olish malakalarini hosil qilish mumkin. Bu ishlar tarbiyalanuvchilarning kompyuter o'yinlaridan foydalana olish bo'yicha malaka va ko'nikmalari shakllanishida asosiy omil bo'lib hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida kompyuterli o'yin dasturlaridan foydalanish tarbiyalanuvchilarda bir qator ijobiy sifatlarning shakllanishi va mustahkamlanishiga imkoniyat yaratadi:

- o'z qobiliyati va iqtidorini namoyish qilish imkonini beradi;
- mustaqil harakat qilishga zamin yaratadi;
- muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantiradi;
- insonlar bilan qanday munosabatda bo'lishni o'rgatadi;
- o'z-o'zini nazorat qilishni shakllantiradi;
- tarbiyalanuvchilarda obrazli tasavvur va obrazli fikrlash rivojlanadi;
- nutq, kreativ fikrlash va kognitiv qobiliyatlar rivojlanadi.

Kompyuterli o'yin dasturlaridan tashqari, maktabgacha ta'lim muassasalari uchun kompyuterli nashrlar, shu jumladan ijodiy ishlanmalar, xayoliy sayohatlar va boshqa elektron axborot resurslari yaratilmoqdaki, ulardan foydalanish bugungi kunda o'z samarasini ko'rsatmoqda.

Maktabgacha ta'lim muassasasini boshqarishda ham axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanilmoqda. Buning uchun esa maktabgacha ta'lim muassasalarida elektron axborot resurslaridan samarali foydalangan holda elektron hujjat almashuvi yo'lga qo'yilgan bo'lishi lozim.

Bu faoliyatning samaradorligi tarbiyachi-pedagoglarning ta'lim-tarbiya jarayoniga shu texnologiyalarni qo'llashga doir bilim, ko'nikma va malakalari darajasi va amaliy ish tajribalariga ham bog'liq bo'ladi. Boshqacha aytganda, maktabgacha ta'lim tizimida axborot - kommunikatsion texnologiyalaridan mukammal foydalanish uchun asosiy e'tibor, eng avvalo, talab qilinadigan sharoitni yaratish hamda ta'lim-tarbiya jarayonlarida zamonaviy elektron axborot va uslubiy resurslardan samarali foydalanishga qaratilishi lozim. Bugun mamlakatimiz istiqbol sharofati tufayli barcha fan sohalarini rivojlangan davlatlarda to'plangan tajribalar asosida tahlil qilish va yanada takomillashtirish imkoniyatlari mavjud. Umuminsoniy qadriyatlarini ijodiy o'rganish va hayotimizga tatbiq etish davri keldi. Milliy dasturda ta'kidlanganidek, yaqin kelajakda «kadrlar tayyorlash sohasidagi hamkorlikning xalqaro huquqiy bazasi yaratiladi, xalqaro hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari ro'yobga chiqariladi, xalqaro ta'lim tizimlari rivojlantiriladi». Eng muhimi, bu ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra, o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laqonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Buning natijasida shaxs o'z «men»ini anglay boshlaydi va boyitadi, tashqi dunyo bilan bo'lgan aloqasida esa o'zining ijtimoiy rolini topa oladi, yaratuvchilik qobiliyati shakllanadi. Zero, o'z-o'zini rivojlantirish ustida doimo ish olib boradigan, yuksak ma'naviyatli, har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifalaridandir.

Multimediali kompyuter texnologiyasidan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish bir vaqtning o'zida bolalarning kompyuter savodxonligi shakllanishiga ham olib keladi. Animatsiyali ma'lumotlarning insonga ta'siri katta bo'lib, undan. MTMlari ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish bolalar diqqatini ko'proq jalb qilish xususiyatiga ega. Multimediali ta'lim bir vaqtning o'zida ham ko'rish, ham eshittish orqali bilim olish uchun samarali ekanligi hayotiy tajribada allaqachon isbotlangan. MTM tarbiyalanuvchilari monitor ekranida namoyish etiladigan materiallarni o'rgana borsalar va kompyuterdan foydalanish bo'yicha yetarlicha ko'nikma hosil qilsalar, maktabda boshlang'ich sinfda informatika fanini o'rganishga, kelajakda esa akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtida

kompyuterdan foydalana olish malakasiga to'liq ega bo'ladilar. Shu bilan birga, tarbiyalanuvchilarning kompyuterdan foydalanish jarayonida mantiqiy tafakkurlari rivojlanadi, bilim olishga havaslari va ishtiyoqlari ortadi, dunyoqarashlari shakllanadi. Kompyuterli didaktik o'yinlarning pedagogik jihatlaridan biri ularning ta'limiyligidir. Tarbiyalanuvchi o'yin davomida bir vaqtning o'zida ham o'yinda ishtirok etadi, ham ma'lum bir darajada ta'lim oladi. Ayrim o'yinlarda bilimlar mashqlar orqali namoyish qilinadi.

Masalan: shakllarni ustma-ust qo'yish o'yinida, birinchidan, o'yin vazifasi bo'yicha bola shakllarni ustma-ust qo'yish natijasida qanday shakl hosil bo'lishini topsa, ikkinchidan, tarbiyachining topshirig'i bo'yicha shakllar sonini sanab berishni, shakllar qanday ko'rinishda ekanligini va ularning nomlarini aytishni, ranglarni ajratib berish vazifalarini bajaradi (ta'limiy jihat). Bundan tashqari, tarbiyalanuvchi «sichqoncha»dan foydalanib kompyuterda ishlash malakasini hosil qiladi va kompyuter savodxonligini oshiradi.

Multimedia-gurkirab rivojlanayotgan zamonaviy axborotlar texnologiyasidir. Uning ajralib turuvchi belgilariga quyidagilar kiradi:

Axborotning xilma-xil turlari: an'anaviy (matn, jadvallar, bezaklar va boshqalar), original (nutq, musiqa, videofilmlardan parchalar, telekadrlar, animatsiya va boshqalar) turlarini bir dasturiy mahsulotda integratsiyalaydi. Bunday integratsiya axborotni ro'yxatdan o'tkazish va aks ettirishning turli qurilmalari: mikrofon, audiotizimlar, optik kompakt-disklar, televizor, videomagnitofon, videokamera, elektron musiqiy asboblardan foydalanilgan holda kompyuter boshqaruvida bajariladi;

Muayyan vaqtdagi ish, o'z tabiatiga ko'ra statik bo'lgan matn va grafikadan farqli ravishda, audio va videosignallar faqat vaqtning ma'lum oralig'ida ko'rib chiqiladi. Video va audio axborotlarni kompyuterda qayta ishlash va aks ettirish uchun markaziy protsesor tez harakatchanligi, ma'lumotlarni uzatish shinasining o'tkazish qobiliyati, operativ(tezkor) va videoxotira, katta sig'imli tashqi xotira (ommaviy xotira), hajm va kompyuter kirish-chiqish kanallari bo'yicha almashuvi tezligini taxminan ikki baravar oshirilishi talab etiladi;

Multimedia vositalari asosida ta'lim-tarbiya berish hozirgi kunning dolzarb masalalaridandir. Multimedia – bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video, mant, grafika va animatsiya effektlari asosida o'quv materiallarini maktabgacha yoshdagi bolalarga yetkazib berishning mujassamlangan holdagi ko'rinishidir²⁵.

Multimedia vositalari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berish quyidagi afzalliklarga ega:

A) berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish imkoniyati bor;

B) ta'lim-tarbiya olishning yangi sohalari bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyoqi yanada ortadi;

V) ta'lim-tarbiya olish vaqtining qisqarishi natijasida, vaqtni tejash imkoniyatiga erishish;

G) olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib, kerak bo'lganda amaliyotda qo'llash imkoniyatiga erishiladi.

Demak, kompyuterli didaktik o'yinlar ta'lim bilan bevosita bog'liq bo'lib, ta'lim jarayonini amalga oshirishga yordam qiladi. Kompyuter va uning xotirasidagi ta'limiy o'yinlar birgalikda, multimedia texnologiyasi (kompyuterli ta'lim)ning o'yinlar bo'yicha asosiy didaktik vositasi hisoblanadi. Kompyuter xotirasidagi o'yinlardan tashqari, qo'shimcha didaktik o'yinlar tayyorlash mumkin.

2. Media ta'limning asosiy mazmuni. Respublikamizning pedagogik olim va amaliyotchilari ilmiy asoslangan hamda O'zbekistonning ijtimoiy-pedagogik sharoitga moslashgan ta'lim texnologiyalarini yaratish va ularni ta'lim-tarbiya amaliyotida qo'llashga intilmoqdalar.

Bu yerda nima uchun bugungi kunda pedagogik texnologiyalarni ilmiy-nazariy asosini yaratish va amaliyotga tatbiq etish zaruriyati tug'ildi, degan savol paydo bo'lishi mumkin. Jamiyatimizga qanchadan-qancha bilimli kadrlarni va yuqori malakali olimlarni yetishtirib kelgan pedagogika uslublari mavjudki, ularning eskirib, talabga javob bermay qolgan joylarini o'zgartirib, milliy tus berib, foydalana-versa bo'lmaydimi? - degan mulohazalar ham kam emas. Pedagogik jamoatchilikning aksariyati, aynan mana shu yo'ldan bormoqda. Bu yo'l ilojsizlikdan izlab topilgan bo'lib, qisqa muddat xizmat qilishi

²⁵ Begmatova N.X., Aripov M. Multimediya texnologiyasidan foydalanish 2012-yil.

mumkin. Mustaqillikni qo‘lga kiritgan va buyuk kelajak sari intilayotgan jamiyatga bu yo‘l uzoq xizmat qila olmaydi. Chunki:

– ma‘lum sabablarga ko‘ra jahon hamjamiyati taraqqiyotdan ortda qolib ketgan jamiyatimiz, taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan o‘rin olishi uchun, aholi ta‘limini jadallashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida eng ilg‘or pedagogik tadbirlardan foydalanish zarurligi;

– an‘anaviy o‘qitish tizimi yozma va og‘zaki so‘zlarga tayanib ish ko‘rishi tufayli «Axborotli o‘qitish» sifatida tavsiflanib, o‘qituvchi faoliyati birgina o‘quv jarayonining tashkilotchisi sifatida emas, balki nufuzli bilimlar manbaiga aylanib qolganligi;

– fan-textika taraqqiyotining o‘rta rivojlanganligi natijasida axborotlarning keskin ko‘payib borayotganligi va ularni yoshlarga bildirish uchun vaqtning chegaralanganligi;

– kishilik jamiyati o‘z taraqqiyotining shu kundagi bosqichida nazariy va empirik bilimlarga asoslangan tafakkurdan tobora foydali natijaga ega bo‘lgan, aniq yakunga asoslangan texnik tafakkurga o‘tib borayotganligi;

– yoshlarni hayotga mukammal tayyorlash talabi ularga eng ilg‘or bilim berish usuli hisoblangan obyektiv borliqqa majmuaviy yondashuv tamoyilidan foydalanishni talab qilishidadir²⁶.

Keyingi 10-yillar ichida yaratilgan, pedagogikaga bag‘ishlangan adabiyotlarda «Pedagogik texnologiya», «Yangi pedagogik texnologiya», «Ilg‘or pedagogik texnologiya», «Progressiv pedagogik texnologiya» kabi tushunchalar ko‘p uchrab turgani bilan, ularning o‘zbek tilidagi maromiga yetgan ta‘rifi hali tuzilmagan.

Darhaqiqat, XX asr kishilik jamiyati taraqqiyoti tarixidan fan va texnika sohasida inqiloblar davri sifatida joy oldi. Ilm-fan va texnika rivojining yuksak sur‘ati moddiy ishlab chiqarish jarayoni nazariy (g‘oyaviy) hamda amaliy jihatdan boyitib borish bilan birga ijtimoiy munosabatlarni yangicha mazmun kasb etishini ta‘minlaydi. Xizmat ko‘rsatish sohalarining paydo bo‘lishi, yangicha turmush tarzi kishilarni moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarining ortib borishiga zamin hozirladi. Ijtimoiy ehtiyojlarning yangilanib hamda ortib borishi o‘z

²⁶ Abduazimov O. Multimedia — noyob ne‘mat. «Xalq so‘zi» gazetasi, 2002-yil, 28-fevral.

navbatida ularni qisqa muddat va sifatli qondirilishini ta'min etuvchi faoliyatning yo'lga qo'yilishini taqozo etadi. Ijtimoiy zarurat mahsuli bo'lgan texnologiya sohasi va uning takomillashib borishi qisqa vaqt oralig'ida, kam jismoniy kuch sarflagan holda yuksak sifatli mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatini beradi.

Media ta'lim nima?

Media ta'lim interfaol, bolaga individual ta'sir etadigan usul sifatida ta'lim jarayoniga jadal sur'atlar bilan kirib kelmoqda. Media ta'lim bolani mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga o'rgatadi.

O'quv xonalariga matbuot, televidenie, radio, kino, video va internet olib kirilmoqda. Bularning barchasi media ta'lim nomi bilan ta'lim jarayonini tashkil etishga yordam bermoqda.

Media ta'limning asosiy mazmuni mediamadaniyat (kino san'ati, badiiy televidenie va badiiy media) tilini, uning tarixini bilish, tushunishdir.

Uning pedagogik strategiyasi mediamatnlarni badiiy tahlil qila olish, uni talqin qilish asosida baho berishdan iboratdir. Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, media qanday shakllanadi, u haqiqatni ifodalaydimi, kimning manfaatini ko'zlaydi, uning mazmuni nimalardan iborat va bolalar uni qanday qabul qiladilar – bu savollar hozirgacha turli munozaralarni tug'dirmoqda.

Lekin shuni yodda tutish kerakki, media ta'limning markazida bola shaxsi turadi, uning qiziqish, xohish, istaklarini hisobga olish, olingan axborot asosida tanqidiy fikrlashga o'rgatish kerak.

Turli davlatlar olimlarining fikrlariga ko'ra, media ta'lim-tarbiyaviy, ta'limiy ahamiyatga ega bo'lib, bolalarni o'quv-bilish jarayonida kreativ fikrlashga o'rgatadi.

Mediata'limning eng muhim vazifalaridan biri yosh avlodni tobora jadallashib borayotgan axborot oqimida, har xil axborotni olish, tushunib yetish, uning inson psixikasiga ta'sirini bilish va undan to'g'ri, maqsadli foydalanishga o'rgatishdan iborat.

Mediata'lim olingan axborotni integratsiya qilish, shu asosida shaxsiy fikrni bildirish va qayta olishga chorlaydi. O'z fikrini erkin

bildirish, shaxsiy rivojlanish, turli axborot xurujlariga qarshi fikr bildirish orqali o'quvchining ijtimoiy faolligi oshadi, media axborotdan faol va to'g'ri foydalanish madaniyati shakllanadi. Shu orqali berilayotgan axborot haqida fikr yurita boshlaydi.

Shuning uchun ham mediamashg'ulotlar:

- «Badiiy-imitatsiyali» - kichik senariylar, mediamatnlar tuzish, uni interfaol usulda namoyish etish;
- Teatrlashgan vaziyat hosil qilish (mediamatn asosida ayrim epizodlarni sahnalashtirish, mediamatn jarayonini namoyish etish);
- Tasviriy-imitatsiya tayyorlash (afishalar yaratish, fotoko'rgazma, ma'lum mavzudagi asarlar rasmlarini namoyish etish) kabilarni tushunish, qo'llay olish ko'nikmasini hosil qiladi.

Yuqoridagi didaktik materiallarni tayyorlash, namoyish etish, tahlil asosida xulosa qilish, emotsional qabul qilish orqali nafis san'atni tushunishga olib keladi. Bu holat bolaning umumintellektual rivojlanishida, bilim olishi, tarbiya topishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi²⁷.

Mediamashg'ulotlar berilayotgan axborotni qabul qilish, o'zlashtirish jarayonida ikkita yangi komponent ishtirokini ta'minlaydi.

1. Mediamashg'ulotlarda kompyuterlar universal holda qo'llanishi bilan xarakterlanadi.
2. An'anaviy texnologiyalar vositalari yoniga dasturli vositalar to'ldiruvchi bo'lib kiradi. Dasturiy ta'minot ayrim mavzularni o'qitish va o'zlashtirish uchun mediata'lim qulay muhit yaratadi. Unda ta'lim mazmuni aniq, ravon shakllantirilgan bo'ladi, chizmalar, rasmlar, jadvallar, videofragmentlar, ovoqli, animatsion ta'minot kreativ bilan namoyish etiladi.

Mediamashg'ulotlarning afzal jihati shundaki, ta'lim jarayonida bolalarning mustaqil ijod qila olish qobiliyatlarini rivojlantiradi, Shu munosabat bilan mediamashg'ulotlar mazmunini belgilash, tashkil etishda faqatgina o'quv fani mazmuni nuqtayi nazaridan yondashmasdan, balki uning ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi tomonlarini ham hisobga olish kerak bo'ladi. Mediamashg'ulot axborotdan foydalanish madaniyatini shakllantirish, ya'ni kerakli axborotni olish, uni

²⁷ Maktabgacha ta'lim muassasalari mudiralari uchun o'quv modullari 3-modul:2012 y.

yangi texnik vositalar yordamida qayta ishlash, amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi talab etiladi.

Media mashg'ulotlar kompyuterlashtirilgan o'quv xonalarida, multimedia proyektor yordamida o'tkaziladi. Bu mashg'ulotni tashkil etishning o'ziga yarasha sanitariya-gigiyena me'yorlari, bolalarning uzluksiz ishlash me'yorlari mavjud:

Tarbiyalanuvchilar bilan ishlashni quyidagicha tashkil etish mumkin:

- * videofragmentlarni frontal ko'rish;
- * topshiriq, mashqlarni individual bajarish;
- * umumiy o'quv loyihalari, modeli tajriba-sinovni amalga oshirishda kichik guruhlarda ishlash;
- * media mashg'ulotlarni tashkil etishda ham o'quv jarayonining hamma komponentlari o'z aksini topishi va kompyuterdagi va kompyutersiz faoliyat almashib turishi mumkin;
- * faollashtirish (o'quv materialini takrorlash, materialni birdaniga o'zlashtirish, kompyuterda yoki kompyutersiz);
- * bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish, o'quv axboroti blokining mohiyatini bilib, tushunib olish va uni mustahkamlash (kompyuterda yoki uning ishtirokisiz);
- * o'quv materiallarini amalda qo'llay olishini nazorat qilish (kompyuter va kompyutersiz).

Kompyuterlashgan o'quv xonalarida o'quv faoliyatining samarali kechishi uchun u yerda qo'shimcha joylashtirilgan o'quv stollaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu holat sanitariya me'yorlariga rioya etish, bolaning o'quv faoliyatini boshqa joyda tashkil etish imkoniyatini yaratadi. Bunday almashinuvlar bolani charchashdan saqlaydi. Agar tarbiyachi ko'rgazmali tasvirlardangina foydalansa, ularni kompyuter ekranida namoyish etish bilan cheklanadi.

3. Maktabgacha tayyorlov guruh bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish metodlari. Maktabgacha ta'lim o'quv tarbiya faoliyatini tashkil qilish vosita va usullarini, o'quv tarbiya jarayonida kelib chiqadigan muammolar va uni yechishni to'g'ri hal qila bilish, innovatsion texnologiya usullaridan foydalanish, qiyinchiliklarni to'g'ri yechimini topishga yo'naltiradi.

Maktabgacha ta'lim-tarbiya masalalari eng muhim asosiy pedagogik munosabatlar sabablarini aniqlaydi, uni pedagogik jarayonda o'rganadi.

Ta'lim-tarbiya masalalari, har bir millatning milliy merosiga, umumbashariy qadriyatlariga bog'langan holda maktabgacha yoshdan boshlab o'zligini anglash, erkin fikrlash, g'urur tuyg'ularini shakllantirishga qaratiladi.

Pedagog olimlarning yillar davomida ta'lim tizimida nega o'qitamiz? nimani o'qitamiz? qanday o'qitamiz? degan savollarga javob izlash bilan bir qatorda qanday qilib samarali va natijali o'qitish mumkin? degan savolga javob beradilar. Bu esa olim va amaliyotchilarni ta'lim-tarbiya jarayonini texnologiyalashtirishga, ya'ni «O'qitishni ishlab chiqarishga oid aniq kafolatlangan natija beradigan texnologik jarayonga aylantirishga urinib ko'rish mumkin» degan fikrga olib keladi. Bunday fikrning tug'ilishi pedagogika fanida yangi pedagogik texnologiya yo'nalishini yuzaga keltiradi. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalarining ta'lim - tarbiyaviy jarayonda pedagogik texnologiyalardan foydalanishiga alohida e'tibor berilayotganligining asosiy sababi quyidagilardir:

Birinchidan, pedagogik texnologiyalarda shaxsni rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish imkoniyatining kengligida. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturida rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalar o'quv-tarbiya jarayoniga tizimli faoliyat yondashuvini keng joriy etish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan, pedagogik texnologiya pedagogni ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo'lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi.

To'rtinchidan, pedagogik texnologiya yangi vositalar va axborot usullarini qo'llashga asoslanganligi sababli, ularning qo'llanilishi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablarini amalga oshirishni ta'minlaydi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik jarayonni to'g'ri tashkil etilishi pedagogning bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi

sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi. Bu esa tarbiyalanuvchilardan ko'p mustaqillikni, ijodni va irodaviy sifatlarni talab qiladi.

Har qanday pedagogik texnologiyalarning o'quv tarbiya jarayonida qo'llanilishi shaxsiy jihatdan kelib chiqqan holda tinglovchini kim o'qitayotganligi va pedagog kimni o'qitayotganiga bog'liq.

Pedagogik texnologiya asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolarga o'z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini oshirib, ularni fikrlashga, o'z nuqtayi nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi.

Hozirgi davrda sodir bo'layotgan innovatsion jarayonlarda ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun yangi axborotni o'zlashtirish va o'zlashtirgan bilimlarini o'zlari tomonidan baholashga qodir, zarur qarorlar qabul qiluvchi, mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslarga aylanadi.

Shuning uchun ham ta'lim muassasalarining ta'lim-tarbiyaviy jarayonida zamonaviy o'qitish uslublari – interfaol uslublar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Pedagogik texnologiya va ularning ta'limda qo'llanilishiga oid bilimlar, tajriba talaba yoki o'quvchilarning bilimli va yetuk malakaga egaligini ta'minlaydi.

Innovatsiya (inglizcha innovation) – yangilik kiritish, yangilik demakdir. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va talaba yoki o'quvchi faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol uslublardan foydalaniladi²⁸.

An'anaviy o'qitish modeli		Interfaol o'qitish metodi	
Afzalliklari	Kamchiliklari	Afzalliklari	Kamchiliklari
O'qitishning tizimliliigi	Mashg'ulotlarning bir qolipliligi, bir xilligi	O'qitish mazmunini yaxshi 'zlashtirishga olib kelishi	Ko'p vaqt talab etilishi
O'quv materiallarini tartibli izchil berilishi	Mashg'ulot jarayonida faqat dastlabki yo'nalish beriladi, keyingi darajalar uy vazifasiga beriladi.	O'z vaqtida aloqalarning ta'minlanishi	Bolalarni har doim ham kerakli nazorat qilish imkoniyatining pastligi

²⁸ Maktabgacha ta'lim muassasalari uchun modullar T-2012 y ikkinchi nashr 126 b.

Ommaviy o'qitishda resurslarning oqilona xarajati	Ishtirokchilarning sustligi va mustaqillikning yo'qligi	Tushunchalarni amaliyotga qo'llash uchun sharoit yaratish	Juda murakkab mazmundagi material o'rganilganda ham tarbiyachi rolining past bo'lishi
Tarbiyachi shaxsining doimiy emotsional ta'siri	Ishtirokchilar o'zaro muloqotdan ajratiladi, nutqiy faoliyat sust	O'qitish metodlarining turli xil ko'rinishlari taklif etilishi	
Tashkiliy puxtalik	Sust qayta bog'lanish	Mativatsiyaning yuqori darajada bo'lishi	
Ma'lum ko'nikmalarga ega bo'lgan va aniq tushunchalarni o'rgatishda foydalidir	O'rta me'yorda yondashuv	O'tilgan materialning esda yaxshi saqlab qolinishi	
Pedagog tomonidan o'qitish jarayoni va o'qitish muhitining yuqori darajada nazorat qilinishi	Bola sust ishtirokchi bo'lib qoladi	Muloqotga kirishish ko'nikmasi takomillashadi	
Vaqtdan unumli foydalanish	Bolada mativatsiya vujudga kelmaydi	O'z-o'zini baholashning o'sishi	
Aniq ilmiy bilimlarga tayanadi	Bola pedagog bilan o'zaro munosabatga kira olmaydi	Mustaqil fikrlaydigan bola shakllanadi	
	Eslab qolish darajasi hamma bolada bir xil bo'lmaganligi sababli guruh bo'yicha o'zlashtirish darajasi past bo'lishi mumkun	Mavzuning mazmunini o'zlashtiradi, tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi	
	Mustaqil o'rganish va yechimlar qabul qilish uchun sharoit yaratilmaydi	Muammoni yechish ko'nikmalarining shakllanishi	

Interfaol («inter»- bu o‘zaro, «akt»- harakat qilmoq)- o‘zaro harakat qilmoq yoki kim bilandir suhbat, muloqot tartibida bo‘lishni anglatadi. Boshqacha aytganda, o‘qitishning interfaol uslubiylari - bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil qila bilishning maxsus shakli bo‘lib, unda ta‘lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilinadilar, ular biladigan va o‘ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Interfaol mashg‘ulotlarda tarbiyachining o‘rni qisman tinglovchilarning faoliyatini dars maqsadlariga yo‘naltirishga olib keladi. Bu uslublarning o‘ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va tinglovchilar birgalikda faoliyat ko‘rsatishi orqali amalga oshiriladi. Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularga:

- pedagoglarning jarayonga bo‘lgan qiziqishlarining doimiyligini ta‘minlashi;
- mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirilishi;
- pedagoglarning hamkorlikdagi faoliyatini doimiy ravishda tashkil etishlari kiradi.

Mana shunday vazifalarni amalga oshirishda yangi interfaol va noan‘anaviy pedagogik texnologiyalar juda qo‘l kelishini tadqiqotchilar tomonidan maktabgacha ta‘lim muassasalarida o‘tkazilayotgan ko‘pgina pedagogik tajribalarning natijalari tasdiqlamoqda.

Bola tug‘ilgan kundan boshlab, uni maktabgacha bo‘lgan davrda har tomonlama yetuk, barkamol etib tarbiyalash qonuniyatlarini o‘rganish maktabgacha ta‘lim pedagogikasining mavzuidir. U maktabgacha ta‘lim muassasalari va oilaning tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatishi, maktabgacha ta‘lim muassasasi va maktab ishida aloqadorlikni, bolalarni maktabda o‘qishga tayyorlashni ta‘minlab, ijtimoiy maktabgacha tarbiya sharoitida tarbiya va ta‘lim berish ishlarining vazifalarini, tamoyillarini, mazmunini, metodlarini, shakllarini va uni tashkil etishni ishlab chiqdi. Maktabgacha ta‘lim tizimida uning ajralmas qismi bo‘lib shakllandi.

Maktabgacha ta‘lim-tarbiyaning nazariyasi va amaliyoti maktabgacha yoshdagi bolalarga har tomonlama tarbiya berishning maqsadi, bolaning imkoniyatlari va uni ilk yoshdan boshlab tarbiyalashning

roli, maktabgacha tarbiyani hayot, zamon bilan bog'lab olib borishning zarurligi, bola shaxsining shakllanishida ijtimoiy muhitning hal qiluvchi ahamiyatiga egaligiga asoslanadi.

Hozirgi kunda turli xil multimediali ta'lim vositalarini ishlab chiqish va ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etish jadal rivojlanayapti. MTM-lari ta'lim-tarbiya jarayonida ulardan foydalanish metodikasi ishlab chiqilmagani uchun tarbiyachi-pedagoglar multimedia vositalarini multimedia texnologiyasi sifatida qabul qilmoqdalar. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, multimedia vositalarini ishlab chiqaruvchi maxsus muassasadan tashqari, har bir MTM tarbiyachilarining o'zlari tayyorlashi mumkin bo'lgan dasturli va rolli multimedia vositalarini qo'llash mumkin.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida foydalaniladigan multimediali ta'lim vositalarini ikki turga bo'lish mumkin:

1. Monitor ekranida to'g'ridan-to'g'ri bilim berishga mo'ljallangan vositalar.
2. Ko'rgazmali qurol.

Odanzod har daqiqa sezgi a'zolari orqali axborot yig'ib fikr qilish va hayotiy muammolarni hal qilish choralarini o'ylab topib amalga oshirish bilan kun ko'radi. Insonlar qayerda bo'lmasinlar, bugungi kun zamon talabiga mos ravishda malakasini oshirib, yangi ma'lumotlar bilan bilim bazasini yangilab borishi kerakligini taqozo etmoqda.

O'rganilayotgan muammoning ilmiy amaliy ahamiyati shundan iboratki, maktabgacha yoshdagi bolalarni mashg'ulotlar jarayoniga qiziqishlarini oshirish va mavzuni mustaqil o'zlashtirish samaradorligini va ahamiyatini shakllantirish.

Informatika fanini o'qitishda multimedia tizimi haqida tushincha berish, multimedia vositalaridan foydalanib bilim olishning ahamiyati, uning yaxshi taraflarini aytib o'tish lozim.²⁹

Multimediali o'rgatuvchi dasturlar matn, grafika, video, tovush va animatsiyalarni o'zida tutadi. ya'ni kompyuterga yozilgan maxsus dasturni ishga tushiradi. Bu dasturlar asosan fanning nazariy bo'limidan, amaliy mashg'ulotlari va nazoratlardan iborat bo'lishi mumkin. Bunday dasturlar orqali olingan bilim xotirada ko'p vaqt saqlanadi va kerak bo'lganda amalda qo'llanish imkonini beradi.

²⁹ Bola shaxsini rivojlantirish dolzarb muammolari. –T.:2008 y., maqolalar to'plami.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida multimedia texnologiyasiga asoslangan kompyuterli ta'limning asosiy maqsadlaridan birinchisi bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashdan iboratdir. Shuning uchun mashg'ulot shakli, mazmuni, o'tkazish metodikasi va baholash mezonini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Ikkinchidan, ba'zi MTMLarda kompyuterlar bilan ta'minlangan bo'lsa-da, ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish metodikasi ishlab chiqilmagan. Shuning uchun, MTM sharoitida kompyuterdan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish metodikasini ishlab chiqish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, mashg'ulot mobaynida multimedia texnologiyasidan foydalanganda u yoki bu materialni o'rganishda vaqtni tejash hisobiga ta'lim mazmuni chuqurlashtiriladi va kengaytiriladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida an'anaviy usulda ta'lim-tarbiya berishning shakli, mazmuni va metodi ko'pgina adabiyotlarda bayon etilgan. Jumladan, ushbu masalada P.Yusupovaning «Maktabgacha ta'lim pedagogikasi» da keng yoritib berilgan. P.Yusupova ta'lim shakli to'g'risida shunday yozadi: «Ta'lim shakli deganda, ta'lim beruvchi pedagog va bolalarning maxsus tashkil etilgan faoliyati tushuniladi va kun tartibida ma'lum bir vaqtda o'tkaziladi»³⁰.

Adabiyotlarda, MTM ta'lim metodlari bo'yicha ham qator fikrlar bildirilgan. Metod – ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilarning maqsadli ta'lim-tarbiya vazifalarini hal etishga yo'naltirilgan o'zaro bog'liq faoliyatlarning izchil usullar tizimidir.

4. Maktabgacha tayyorlov guruh bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyalarini tatbiq etish. Maktabgacha tayyorlov guruhleri bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish, asosan uch tomonlama amalga oshiriladi.

1. Kompyuter va uning dasturlari yordamida didaktik vositalar tayyorlanadi hamda Internet va masofali ta'lim ashyolaridan foydalaniladi.
2. Kompyuter ishtirokida bevosita dialog metodi asosida bolalarga yangi material o'rgatiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, 6–7 yoshli bola kattalar kabi kompyuterda ishlashga qodir emas.

---

³⁰ Adilova S. Multimedia va ularni ta'lim jarayonida qo'llash // Pedagogik ta'lim-T.: TDPU, 2001. № 2. -B. 20–21.

Shuning uchun, MTMLlarda yangi materialni o'rganishda bevosita dialog metodidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu holda kompyuter didaktik vosita manbai rolini o'ynaydi.

3. Bilvosita dialog – virtual axborot muhitida kompyuter bilan dialog asosida multimedia texnologiyasi amalga oshiriladi. Bunda material bolalar tomonidan mustaqil o'rganiladi, o'tilgan material mustaqil takrorlanadi, mashqlar mustaqil bajariladi, multimediali kompyuter o'yinlari mustaqil amalga oshiriladi va bola mashqlarni, kompyuter qo'ygan vazifalarni, o'yinlarni takror-takror bajarib, qo'yilgan mashg'ulot maqsadiga erisha oladi. Bu holda multimedia texnologiyasidan foydalanganda kompyuter ta'lim manbai rolini o'ynaydi. Maktabga tayyorlov guruhlarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanishning asosiy va yetakchi shakli mashg'ulotdir. Mashg'ulotlar «Bolajon» dasturi asosida, belgilangan rejalar asosida olib boriladi. Yangi mashg'ulotlarni o'rgatishga qaratilgan, tekshiruvchi - sinovchi, majmuaviy «sayohat» yoki «ekskursiya» va «kompyuterli o'yin» shakllariga bo'linadi.

Mashg'ulotning o'yin shakli.

Tarbiyachi-pedagog bolalarni kompyuter ro'parasiga joylashtiradi.

Kompyuter xotirasiga joylashtirilgan materiallarni monitor ekraniga chiqaradi. Bolalarning diqqati ekranga chiqqan materialga qaratiladi. Tarbiyachi va bolalar o'rtasida dialog (savol-javob) boshlanadi. Bolalar tarbiyachi (pedagog) bergan topshiriqni mustaqil bajaradi. O'rganilgan material mustahkamlanadi. Bolalarning mashg'ulot davomida olgan bilim baholanadi. O'rganilgan material bo'yicha uyga topshiriq beriladi.

Mashg'ulot mazmuni. Multimedia texnologiyasidan foydalanib o'tkaziladigan mashg'ulotlar kompyuter texnologiyasiga asoslanadi. Shuning uchun, multimedia texnologiyasiga asoslangan mashg'ulotlarni kompyuter mashg'uloti, deb ham atash mumkin. Kompyuterli mashg'ulotlarning aksariyati birlashgan mashg'ulotlar shaklida o'tkaziladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, mashg'ulot davomida tarbiyalanuvchilarning kompyuter oldida 15 daqiqadan ortiq o'tirishi mumkin emasligi e'tiborga olinishi kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, «Maktabgacha

yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yilgan Davlat talablari»da ham bolaning kompyuterda shug'ullanishi 15–20 daqiqa etib belgilangan. 15 daqiqaga rejalashtirilgan material o'tib bo'lingach, 15–20 daqiqali oraliq bosqichi o'tkaziladi.

Ushbu oraliq bosqichida tarbiyalanuvchilarning toliqishini hisobga olib, kompyutersiz amalga oshiriladigan mashg'ulot o'tkaziladi. Kompyutersiz o'tkaziladigan ushbu oraliq mashg'ulotlarda, mavzuga tegishli og'zaki savol-javoblar, topishmoqlar, turli mazmundagi o'yinlar, amaliy tadbirlar (masalan, qaychi bilan harflar qirqish, qog'ozda yozishga o'rgatish) o'tkaziladi. Shuningdek, she'r, ashula aytiladi va jismoniy mashqlar bajariladi. Jumladan, ko'z toliqishini bartaraf etuvchi ko'z gimnastikasi - bir necha daqiqa davomida ko'zni ochib yumish, xonaning burchaklariga navbatma-navbat nazar tashlash kiradi. Oraliq bosqichdan so'ng yana 15 daqiqali asosiy mashg'ulot davom ettiriladi.

Yangi bilim berishda bevosita dialog metodidan foydalanishni maktabga tayyorlov guruhlarida bolalarining yoshlari (6–7), ularning fikrlash darajalari va boshqa xususiyatlarini e'tiborga olishni taqozo etadi. Bevosita dialog metodidan foydalanilgan holda kompyuter didaktik vositalar manbai rolini o'ynaydi.

Virtual axborot muhitida kompyuter bilan (bilvosita) dialog metodining algortmi:

1. Kompyuter bola (tarbiyalanuvchi)ga – topshiriq, savol, mashqni bajarish yoki o'yinni bajarishni buyuradi.
2. Bola (tarbiyalanuvchi) topshiriqni bajaradi.
3. Kompyuter topshiriq bajarilishining to'g'ri yoki noto'g'riligini bildiradi.
4. Noto'g'ri bo'lsa, takroriy bajartiradi.
5. Kompyuter bolaning bilimini baholaydi.

Kompyuterda ishlovchi bola mashqlarni va kompyuter qo'yan vazifalarni, o'yinlarni takror-takror bajarib, maqsadiga erisha oladi, chunki kompyuter - «bag'ri keng» va «toqatli, sabrlidir». Bola xato qilgan taqdirda ham xatoni o'zi tuzatgunga qadar hech kim unga tanbeh bermaydi. Ammo bolalar kompyuterda mustaqil ishlagan holda ham ularning harakatlari doimo tarbiyachi nazoratida bo'ladi.

Bevosita dialog asosida o'tkazilgan mashg'ulotda 15 daqiqa uzluk-siz monitor ekraniga qaragan va bolalar kompyuterdan uzoqroq «si-chqoncha» va klaviatura kabellarining uzunligi masofasida joylashgan holda bolalarning 95 foizi 15–20 daqiqadan so'ng toliqishlari yo'qolganini bildirdilar. Multimediali kompyuter texnologiyasining ta'lim-tarbiya berish metodikasini bayon qilishdan oldin uning quyidagi ikki jihatiga e'tibor berish kerak:

- 1) agar u yoki bu multimedia vositasi tarbiyalanuvchilarga bayon etib borilmasdan namoyish etilsa, u oddiy multfilm bo'lib qoladi.
- 2) agar tarbiyachi multimedia vositasini namoyish etish davomida uni tahlil etib (tushuntirib, bayon etib) borsa, ta'lim jarayonini aks ettirib, multimedia texnologiyasiga aylanadi.

Agar MTMdagi kompyuterlar soni 5–6 dan ortiq bo'lsa, mashg'ulot frontal ravishda, bitta bo'lsa, undan navbatma-navbat foydalanilgan holda o'tkaziladi. Bunday holda taklif etilgan birinchi tarbiyalanuvchi tarbiyachi tomonidan berilgan savolga to'g'ri javob bera olmasa, ikkinchisidan so'raladi. Agar MTM-larda proyektor va ekran (yoki elektron doska) bo'lsa, tarbiyachi mashg'ulotni «kompyuter-elektron doska» usulidan foydalanib olib boradi.

15–20 daqiqali ikkinchi bosqichdan so'ng, uchinchi bosqichda birinchi bosqichda kompyuterdan foydalanib, o'rganilgan materiallar savol-javob asosida mustahkamlanadi va tarbiyalanuvchilarning bilimlari baholanadi. Mashg'ulot oxirida uyga vazifa beriladi. Tarbiyalanuvchilarga uyga beriladigan topshiriqlar kundalik turmushda uchraydigan masalalardan bo'lishi maqsadga muvofiq.

Mashg'ulotning texnologik xaritasi. Maktabga tayyorlov guruhlarida mashg'ulotlar garchi dars shaklida o'tkazilmasa-da, tarbiyachi u yoki bu mavzu materiali bo'yicha o'ziga mashg'ulotning texnologik xaritasini tuzib olishi kerak. Xaritada mashg'ulot mavzusi, maqsadi va vazifalari, mashg'ulot mazmuni, mashg'ulotni amalga oshirish texnologiyasi, kutiladigan natijalar, kelgusi ishlar, uyga vazifalar aks etishi kerak

Multimediya vositalarini MTMdagi mashg'ulotlarda qo'llash

Mutaxassislarning fikricha, insonning eshitish a'zolariga nisbatan ko'rish a'zolari yordamida qabul qilingan ma'lumotni besh marotaba ko'p eslab qolish mumkin. Sababi - eshitish a'zolariga nisbatan ko'rish a'zolaridan olinayotgan ma'lumotlar qayta kodlashtirilmay to'g'ridan-to'g'ri xotiraga o'tadi va saqlanadi.³¹ Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan Davlat talablarida maktabga tayyorlov guruhi bolalarini savod chiqarishga tayyorlash, elementar matematik bilim berish va atrof-olamni o'rganish, ta'lim o'yinlari yo'nalishlari bo'yicha, quyidagilar qayd etilgan: nutq o'stirish bo'yicha nutq-tovush madaniyatini shakllantirish, ijodiy hikoya qilish, nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish, lug'atni boyitishni jadallashtirish, matematika bo'yicha son-sanoq, miqdor, shakllar, fazoviy tasavvurlar, vaqt haqida tasavvur hosil qilish. Ta'limiy o'yinlar bo'yicha rangni top (ranglarni to'g'ri ajratish), shaklini top (doira kvadrat, uchburchak va boshqa shakllar), halqalarning shakli va ranglari bo'yicha o'yinlar, tabiat bilan tanishtirish bo'yicha gul-

³¹ Maktabgacha ta'lim muassasalari mudiralari uchun o'quv modullari 3-modul: Bosh shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim. T-2012 y.

zorga ekskursiya, paxta dalasiga sayohat, kabutar singari qushlarni kuzatish, ularning xususiyatlari va farqi, havo va uning xossalari bilan tanishtirish, suv va uning xususiyatlari bilan tanishtirish kiradi.

Tarbiyalanuvchilarning bilimini baholash mezonlari. Baholash ta'lim jarayonining ma'lum bosqichida o'quv maqsadlariga erishilgan darajasini oldindan belgilangan mezonlar asosida o'lchash, natijalarni aniqlash va tahlil qilishdan iborat jarayondir.

Maktabga tayyorlov guruhi bolalarining bilimlarini aniqlash, beshta: ya'ni o'quv maqsadlariga asoslanganlik, haqiqiylik, haqqoniylik, ishonchlilik va qulaylik kabi tamoyillariga asoslanadi. MTM tarbiyachisi bolalarning bilimini baholash jarayonida baholash tamoyillarini hisobga olishi shart. Multmedialli kompyuterli ta'limda bolalarning yoshi, rivojlanish darajasi va psixologiyasini hisobga olib, o'tilgan materiallarni baholashda uchta test savoli qo'yiladi. Bu yoshdagi bolalarga beshta savol qiyin bo'lishi mumkin. Buni hisobga olgan holda testga uchta savol quyib, uch balli tizimda baholanadi.

Tarbiyalanuvchilar bilim darajalarini aniqlash mezonini quyidagicha: o'rganiladigan material turiga qarab 3 tadan 5 tagacha turli variantdagi dasturli o'yin, taqdimot, slayd, yozuv, rasm, sxema, mashqlar va chizmalar savol tariqasida kompyuter xotirasiga kiritiladi. Tarbiyalanuvchilarga to'g'ri javobni aniqlash topshiriladi va ularning bilim darajalari test sinovi yoki kompyuter xotirasiga kiritilgan mashg'ulot mavzusiga oid amaliy topshiriqlarni bajarish orqali aniqlanadi.

Agar tarbiyalanuvchi kompyuterda berilgan variantdagi uchta topshiriqdan barchasini to'g'ri bajarsa, u holda unga «a'lo» bahoni ifodalaydigan 3 ball qo'yiladi. Agar berilgan variantdagi ikkita topshiriqni to'g'ri bajarsa, u holda «yaxshi» bahoni ifodalaydigan 2 ball qo'yiladi. Agar berilgan variantdan bitta topshiriqni to'g'ri bajarsa, u holda tarbiyalanuvchiga «qoniqarli» bahoni ifodalaydigan 1 ball qo'yiladi. Agar variantdagi topshiriqni to'g'ri bajara olmasa, u holda hech qanday balla qo'yilmaydi. Bunday hollarda tarbiyachi tarbiyalanuvchi bilan qo'shimcha shug'ullanib, uning bilim darajasini aniqlash uchun qayta testga qo'yish kerak.

Mashg'ulotlarda bolalar bilimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan, ishtirok etishga mo'ljallangan quyidagi interfaol usullardan foydalanilgan:

- Suhbat
- Ko'rgazmalilik
- Tushuntirish
- Ko'rsatish
- Kichik guruhlarda ishlash (3–4 bola bilan)
- Savol-javob
- Rag'batlantirish
- Amaliy ish
- Bilimlarni mustahkamlash uchun o'yin.

Bu usullar mashg'ulotlarda almashinib kelgan holda qo'llanilgan.

Metodik qo'llanmadan maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari, ota-onalar, pedagogika institutlari va kollej talabalari ijodiy yondashgan holda foydalanishlari mumkin.

Maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi materiallar tayyorlandi:

1. Pedagogik jarayonni kuzatish sxemasi.
2. Tarbiyalanuvchilar uchun ko'rgazmali qurollar .

Multimediali kompyuterli ta'limni amalga oshirishning asosiy talablaridan biri – bolalarning kompyuter savodxonligini shakllantirish va ularni kompyuterda mustaqil ishlashini ta'minlashdan iborat. Shuning uchun, tarbiyachi (pedagog) ushbu muammoga alohida e'tibor qaratishi lozim. Kompyuterning tuzilishi va undan foydalanish ko'pgina adabiyotlarda bayon etilgan. MTMlari tarbiyalanuvchilariga kompyuterning tuzilishini va undan foydalanishni juda sodda shaklda bayon etish maqsadga muvofiqdir.

Xuddi shuningdek, hozirgi zamon alifbo darsliklarida ham harflarni o'rgatishda rasmlardan foydalanish tavsiya etilgan. An'anaviy usulda, darslikdan tashqari, pedagog-tarbiyachi harflarni o'rgatishda vosita sifatida «bo'r-doska» usulidan va plakatlardan foydalanib kelmoqdalar.³²

Bolajon dasturi asosida olamiz :

Tayyorlov guruh (6–7 yosh)

Tarbiyalanuvchilarga Alifbe nomli elektron darslikni tayyorlash.

Barcha toifadagi elektron qo'lanmalar o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, bilim oluvchilarning mustaqil bilim olishlari hamda masofadan o'qitishni tashkil qilish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

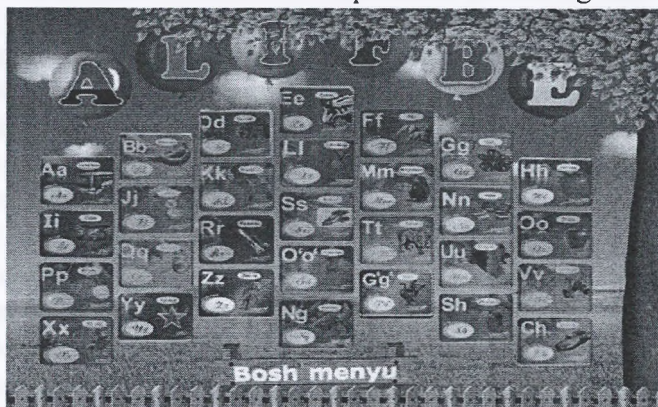
³² Shodiyeva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. –Toshkent-2009 y.

Ushbu multimediali slaydimiz «Alifbe» deb nomlanadi³³. Maktabgacha ta'lim va boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan elektron qo'llanma sifatida foydalansa ham maqsadga muvofiq bo'ladi. «Sichqoncha» ni «Alifbe» deb yuritilgan tugmachaga keltirib ikki marta bosiladi. So'ng xizmat oynamizda kamalak rangda **A L I F B E** deb yozilgan harflar animatsiya usulida hosil bo'ladi. Dasturning pastki qismida «Dasturga kirish» belgisi orqali multimediali slaydga kiramiz. Tabiat manzarasi ostida bolajonlar qo'shig'i yangraydi va dasturning o'rtasida uchta qismning nomlari ko'rsatilgan:

1. Asosiy oyna.
2. Didaktik qism.
3. Qiziqarli o'yinlar.

«Asosiy oyna» belgisini «sichqoncha» yordamida ochilsa, tabiat qo'ynida daraxt mavjud, ushbu daraxtdan esa to'rtburchak ramkaga solingan turli harflar daraxtning mevasi shamoldan tebranib yerga tushgandek katakcha ichida harflar pastga tushadi. Shuni ta'kidlab o'tishimiz joizki, katakchadagi har bitta harfning boshi bilan keladigan tovush belgisini **Alifbe nomli elektron darslik predmetlari ko'rsatgan**:

³³ Ashurov.M.O' –Alifbe elektron dasruri .

Masalan; «A» harfi ostida avtobus. «B» harfi ostida banan v.h. Dasturning pastki tomonida «Bosh meny» deb nomlangan belgi mavjud. «Sichqoncha» yordamida harflarga ko'rsatgich barmoqlarni olib borsa, harflarning talaffuzi ifodalanadi: «Ssss, Oooo, Aaaaa» va hokazolar. So'ngra topishmoqlar oynasi ochiladi bola agar to'g'ri yozsa, ekranda rag'batlantiruvchi ovozli animatsiya paydo bo'ladi, agar noto'g'ri keltirilsa, ekranda «Noto'g'ri» degan ovozli animatsiya hosil bo'ladi. Ko'rsatilgan harf to'g'ri yozilsa, keningi bosqich, ya'ni topishmoqlar oynasi ochiladi. Bunda bola tarbiyachi yordamida topishmoqni o'qiydi va mustaqil javobni kiritadi.

So'ngra didaktik qismga o'tiladi, ya'ni didaktik qismi ochilganda, ekranda to'rtburchak qilib harflar joylashtirilgan va to'rtburchakning o'rtasida bolaning surati - o'ylanib turgan holati tasvirlangan.

Alifbe nomli elektron darslik

To'rtburchak ramkaga solingan harflarning bittasi «sichqoncha» yordamida ikki marta bosilsa, oyna ochiladi va bu oynadagi harflarni bolalar tarbiyachi yordamida takrorlaydi. «Bosh meny» ga qaytsak, dasturning uchinchi «Qiziqarli o'yinlar» deb nomlangan qismiga kiriladi. Ekranning chap qismida ramkada hayvonning surati, o'ng

qismidagi ramkada esa, hayvon haqida ma'lumot berib o'tilgan. Dasturning chap bo'limiga kirganda yog'och doskada mevaning shakli berilgan, doskaning atrofida, daraxtning atrofida turli mevalarning surati mavjud. «Sichqoncha» orqali mevaning shaklini mo'ljallab bola kerakli mevani ochsa, meva uchi borib doskadagi mevaning qolipiga joylashadi.

O'yin shu tariqa davom ettiriladi. To'g'ri topilgan mevaning evaziga rag'batlantiruvchi smayliklar hosil bo'ladi. Multimediali slaydimiz ana shulardan iborat.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tayyorlov guruhlarida bolalarni savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, bolaning xotiraga olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi:

- maktabgacha ta'lim-tarbiya ishlarini samarali, davlat ta'lim standartlari asosida amalga oshirish maqsadida mutaxassislar tomonidan tuzilgan «Bolajon» tayanch dasturida savodga o'rgatishga doir mavzular bilan bola shaxsida zarur sifat va hissini tarbiyalash imkoniyati bo'ladi;
- maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachilari orasida bolalarni tarbiyalashda katta tajriba orttirganlari ham bor. Biroq ko'pchilik tarbiyachilar bolalarning yaxshi o'zlashtirishi, ta'lim-tarbiya ishlariga faol ishtirok etishni ta'minlashga e'tibor berib, alohida bola, uning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari, munosabatlari ta'siri;
- maktabgacha tayyorlov guruhi bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanishda katta imkoniyatlarga ega;
- maktabgacha ta'lim muassasida texnik vositalar bilan ta'minlash va tarbiyachilarning kompyuter bilimlarini oshirish;
- maktabgacha tayyorlov guruhlari bolalarining yoshlarini hisobga olib, yangi bilim beruvchi mashg'ulotlarda kompyuterlardan bevosita dialog metodi asosida foydalanish;
- maktabgacha tayyorlov guruhi bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanilgan holda mashg'ulotni amalga oshirish;
- mashg'ulotlarni amalga oshirishda yangi interfaol va non-an'anaviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarining yoshiga va ta'lim dasturiga mosligi e'tiborga olingan holda, multimedia texnologiyasi asosida tashkil etish va maktabgacha ta'lim muassasalarining maktabga tayyorlov guruhlari o'quv rejasi asosida olib borish maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi ta'minot xizmati tahlili.

Og'zaki tilni rivojlantiruvchi xizmatlar Irlandiyada nutq va til terapevtlari tomonidan boshqariladi va sog'liq xizmatlari ma'muriyatlari tomonidan ta'minlanadi. Nutq va til terapevtlari nutq kamchiliklari bor bolalarga baho berishadi, diagnoz qo'yishadi va davolashadi.

Ma'lumot olish va undan foydalanish odatda ochiq va erkin hisoblanadi va bular ota-onalar, birinchi yordam guruhi a'zolari, o'qituvchilar, ishchilar va xususiy sog'liqni saqlash xizmati mutaxassislari tomonidan amalga oshiriladi. Tashxis qo'yish va davolash odatda klinikalarda ta'lim muassasalarida o'tkaziladi.

Har yili amaliyotchilar va o'qituvchilar o'zlarining har kungi ishlarida og'zaki til rivojlanishiga katta e'tabor qaratishadi.

Aisteyr rejasi, kichik yoshdagi bolalar o'quv dasturi barcha yangi tug'ilgan bolalardan to 6 yoshgacha bo'lganlar uchun bo'lib, konsepsiyaga oid qilib o'qitadigan va yetti yoshdagi bolalar uchun bo'lgan keng hajmli modelni tashkil qiladi. Ingiliz boshlang'ich ta'lim maktabi ta'lim dasturida og'zaki tilga alohida urg'u beriladi. Shunga qaramasdan, bu dasturni amalga oshirishda qiyinchiliklarga duch kelinmoqda va baholash tizimi va pedagoglar qo'llab-quvvatlashiga ehtiyoj sezilmoqda.³⁴ (Edited by Mary Rafferty «A brief review of approaches to oral language development» USA 2014y.)

Xulosa:

Shunday qilib, maktabgacha tayyorlov guruhlari bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, bolaning xotiraga olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat

³⁴ Edited by Mary Rafferty "A brief review of approaches to oral language development" USA 2014y

kasb etadi. Shunday qilib, maktabgacha tayyorlov guruhleri bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, bolaning xotiraga olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Multimedia texnologiyalaridan foydalanish metodikasi haqida nimalarni bilasiz?*
2. *Kompyuterli o'yin dasturlaridan foydalanish tarbiyalanuvchilarda qanday sifatning shakllanishi va mustahkamlanishiga imkoniyat yaratadi?*
3. *Multimedaning asosiy belgilarini bilasizmi?*
4. *Multimedia vositalari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning afzalliklarini bilasizmi?*
5. *Media ta'lim nima?*
6. *Media ta'limning asosiy mazmuni.*
7. *Maktabgacha tayyorlov guruhi bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyasidan foydalanish metodlarini ayting?*
8. *Maktabgacha tayyorlov guruhi bolalarini savodga o'rgatishda multimedia texnologiyalarini tatbiq etish zarurati nimada?*
9. *Mediata'limning eng muhim vazifalarini bilasizmi?*
10. *Media mashg'ulotlarning afzal jihati nimada?*

**«NUTQ O‘STIRISH NAZARIYASI VA METODIKASI»
fanidan mustaqil ta’lim mavzulari**

Topshiriqlar

1. *Nutq o‘stirish metodikasi – o‘quv fani.*
2. *Nutq o‘stirishning psixolingvistik va ta’limiy asoslari.*
3. *Sharq va g‘arb mutafakkirlarining yosh avlodni har tomonlama tarbiyalashga oid qarashlari.*
4. *Maktabgacha tarbiya muassasasida nutqni rivojlantirishga doir ishlar tizim.*
5. *Bolalarni dialogik nutqqa o‘rgatish.*
6. *Ravon nutqni rivojlantirish.*
7. *Bolalarni monologik nutqqa o‘rgatish.*
8. *Lug‘at ishining metod va usullari.*
9. *Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan lug‘at ishini olib borishning nazariy asoslari.*
10. *Bolalar lug‘atiga yangi so‘zlar kiritish.*
11. *Grammatik qurilishni shakllantirish metodikasi.*
12. *Ta’lim muassasalarida bolalarda nutq o‘stirish jarayonini tashkil etish.*
13. *Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.*
14. *Tovushlarning to‘g‘ri talaffuzi yuzasidan olib boriladigan ishlar mazmuni.*
15. *Bolalarni savod o‘rgatishga tayyorlash.*
16. *Bolalarda nutqini rivojlantirishga doir ishlarni rejalashtirish va hisobotini yuritish.*
17. *Bolalarda nutqni rivojlantirishga doir ishlarga metodik rahbarlik.*

10 ta maqola, 10 ta topishmoq, 10 ta she’r, 10 ta tez aytish, 20 ta test, 4ta krosvord, 20 ta terminlar, 4-(guruhlar bo‘yicha) mashg‘ulotlar ishlanmasi tayyorlash.

«Tanishuv» treningi

SAVOLLAR	JAVOBLAR
1. Siz kim va nima uchun bu yerga to'plandingiz?	
2. Sizing maqsadingiz!	
3. Kim bilan hamkorlik qilasiz?	
4. Kimga g'amxo'rlik qilasiz?	
5. Sizing kuchsiz tomonlaringiz!	
6. Sizing kuchli tomonlaringiz!	
7. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi haqidagi tushunchangiz?	
8. Nutqqa ta'rif bering?	
9. Fan haqidagi fikringiz!	
10. Guruhingizga ta'rif bering!	

«Tushunchalar tahlili» uslubi

TUSHUNCHALAR	MAZMUNI
Lug'at ishi	
Grammatika	
Ravon nutq	
Dialogik nutq	
Monologik	
Nutq o'stirish jarayoni	
Tovush madaniyati	
Tovushlarni to'g'ri talaffuz etish	

«Insert» usulidan foydalanib ishlash qoidasi

1. Ma'ruza matnini o'qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo'yib chiqing:

V – bilaman.

+ - men uchun yangi ma'lumot.

- - men bilgan ma'lumotni inkor qiladi.

? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo'shimcha ma'lumot.

2. Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
1. «Til» va «nutq» tushunchalari				
2. Bolalarning nutqni o'zlashtirishi				
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish				
4. Nutqni rivojlantirish metodikasi				
5. Turli yosh guruhlarda nutq o'stirish				

FSMU texnologiyasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda hamda o'quv jarayonini bahs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga hamda shu bilan birga bahslashish madaniyatini o'rgatadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting.

S – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating.

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring.

U – fikringizni umumlashtiring.

Jadvalni to'ldiring

Savol	Bola nutqini harakatlantiruvchi kuchlar nimalardan iborat?
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

5-ilova

Ko'rgazmali maruza materiallari

B/B/B JADVALI - Bilaman/ Bilishni-xohlayman/ Bilib oldim. Mavzu, matn, bo'lim bo'yicha izlanuvchanlikni olib borish imkonini beradi.

Tizimli fikrlash, tuzilmaga keltirish, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Talabalar:

Jadvalni tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida, kichik guruhlarda jadvalni rasmiylashtiradilar.

1. "Mavzu bo'yicha nimalarni bilasiz" va "Nimani bilishni xohlaysiz" degan savollarga javob beradilar. Jadvalning 1- va 2-bo'limlarini to'ldiradilar.

2. O'qituvchi bayonini tinglaydilar, mustaqil o'qiydilar.

3. Mustaqil, kichik guruhlarda jadvalning 3-bo'limini to'ldiradilar.

B./ B. /B TEXNOLOGIYASINI QO'LLASH QOIDALARI

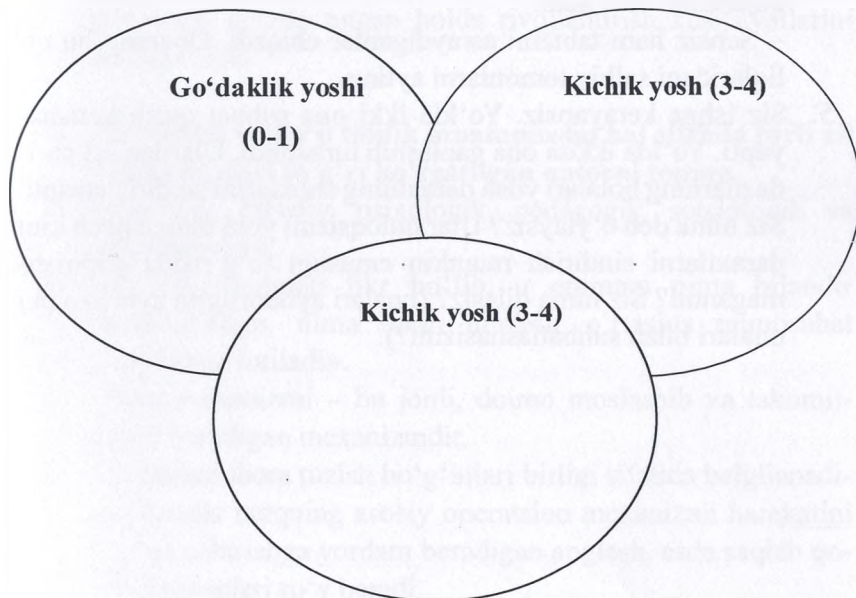
	Mavzu savollari	Bilaman	Bildim	Bilishni xohlayman
1.	Mashg'ulotlar			
2.	Didaktik maqsadlar			
3.	Namunali nutqqa ega bo'lish			
4.	Metodik tamoyillar			

5.	Tarbiyachining nutqi			
6.	Dastur			
7.	Suhbat			
8.	Nazorat-tekshiruv			
9.	Tayyorgarlik suhbatlari			
10.	Ta'lim-tarbiya			
11.	Reproduktiv			
12.	Dialog			

6-ilova

VEN DIAGRAMMASI

Maktabgacha davrdagi kichik yosh

Pedagogik vaziyatlarni izohlash

1. Maydonchada maktabgacha yoshda bo'lgan bolalar o'ynab yurishibdi. Eng kichigi kapalakni tutib, uning qanotlarini yondiramiz, deb baqirdi. O'tib ketayotgan kishi bolalarni to'xtatib so'radi.
«Nima uchun kapalakning qanotlarini kuydirasan?». Bola bir oz indamay turib javob berdi. «O'zimiz, shunday».
2. Bolalarning bunday johilligini qanday tushuntirish mumkin?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tabiatga nisbatan ehtiyotlilik bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalash usullari va yo'llarini bilasizmi?
4. Lola onasi bilan gullar oldidan o'ta turib, onasiga gullarga suv quyganligi to'g'risida gapirardi. Ona esa bunga quloq solishni o'ziga ep ko'rmadi.
– Nimaga quloq solmayapsiz? - dedi bola. - Nimaga to'polon qilayapsan,- deb baqirdi va gulning bitta shohini sindirib olib qizchasini urib dedi:
– Sensiz ham tabiatni asraydiganlar chiqadi. Onaning bu qiqliklaridagi salbiy tomonlarni ayting.
5. Siz ishga ketayapsiz. Yo'lda ikki ona suhbat qurib ketishayapti. Yo'lda ikkita ona gaplashib turishibdi. Ulardan sal narida ularning bolalari yosh daraxtning shoxlarini sindirishayapti. Siz nima deb o'ylaysiz? Ular quloqsizmi yoki ularga hech kim daraxtlarni sindirish mumkin emasligi to'g'risida gapirishmaganmi? Siz nima qilaysiz? (onalari aybdorligini aytasiz yoki onalari bilan suhbatlashasizmi?).

TEST TOPSHIRIQLARI

1. **«Nutqni o‘stirish metodikasi» fanining maqsadi to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.**
  - a. Bitiruvchilarni maktabgacha yoshdagi bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirishga doir faoliyatga tayyorlash hamda kasbiy ta‘limni ikkinchi bosqich – magistraturada davom ettirish uchun zamin yaratishdan iborat.
  - b. Turli yosh bosqichlarida bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish xususiyatlarini ko‘ra olish va tushunish qobiliyatini shakllantirish.
  - c. Metodik qo‘llanmalarni tanqidiy tahlil qilishga tayangan holda maktabgacha yoshdagi bolalar nutqiga ta‘sir ko‘rsatish borasida o‘zining original usullari va yo‘llarini yaratishga intilishni rag‘batlantirish.
  - d. Bolaning qadr-qimmatini va uning o‘ziga xosligini tushunish, bola nutqini «yaqin rivojlanishi hududi»ga qarab rivojlantirishni ko‘zda tutgan holda rivojlantirish xususiyatlarini hisobga olish.

2. **Ikki tillilik va ko‘p tillilik muammosini hal etishda turli xil yondashuvlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.**
  - a. Lingvistik, falsafiy, psixologik, pedagogik, sotsiologik va sotsiolingvistik.
  - b. So‘zlash predmeti fikr bo‘lib, u «nimani nima bilandir birlashtirishga, nima bilan nimadir o‘rtasida munosabat o‘rnatishga intiladi».
  - c. «Nutq mexanizmi – bu jonli, doimo moslashib va takomillashib boradigan mexanizmdir.
  - d. So‘zlardan ibora tuzish bo‘g‘inlari birligi sifatida belgilanadigan hamda nutqning asosiy operatsion mexanizmi harakatini amalga oshirishga yordam beradigan anglash, esda saqlab qo‘lish jarayonlari ro‘y beradi.

3. **“Nutqni o‘stirish metodikasi” fanining vazifalari qaysi bandda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?**
- Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash.
  - Bolalar tarbiyasiga oid umuminsoniy qadriyatlarni yoshlarga yetkazish.
  - Ilmiy-pedagogik asosda nutqni rivojlantirishning eng samarali vositalari, metodlari va usullarini ishlab chiqish, ular bilan tarbiyachilarini qurollantirishdan iboratdir.
  - A,B,V.
4. **“Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ning maqsadi to‘g‘ri berilgan qatorni toping?**
- Rivojlangan demokratik davlatlar darajasi, yuksak ma‘naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash.
  - Ta‘lim oluvchilarni ma‘naviy-axloqiy tarbiyalashning va ma‘rifiy ishlarning samarali shakllari hamda uslublarini ishlab chiqish hamda joriy etish.
  - Ta‘lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o‘tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to‘la xalos etish.
  - A va V.
5. **“O‘zga tilga o‘rgatish metodikasi” fanining vazifalari qaysi bandda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?**
- Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash.
  - Bolalar tarbiyasiga oid umuminsoniy qadriyatlarni yoshlarga yetkazish.
  - Ilmiy-pedagogik asosda o‘zga tilga o‘rgatishning eng samarali vositalari, metodlari va usullarini ishlab chiqish, ular bilan tarbiyachilarini qurollantirishdan iboratdir.
  - A,B,V.
6. **«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» qachon qabul qilingan?**
- 1992-yil.
  - 1995-yil.

c. 1996-yil.

d. 1997-yil.

7. «Tilga qobiliyat»ni – til tizimining ushbu tilda soʻzlayotgan inson ongida aks etishini, «til jarayoni»ni, yaʼni tilga qobiliyatni amalga oshirish vositasi boʻlgan nutqning oʻzini, va «til standarti»ni – tilni individdan tashqarida mavjud boʻladigan tizim sifatida ajratgan – bu kimning fikri?

a. L.V.Sherba.

b. A.A.Leontyev.

c. V.A.Zveginsev.

d. K.Obuxovskiy.

8. Yangi til materialiga koʻchirib oʻtkazilishi va dolzarblashtirilishi lozim boʻlgan ona tilidagi nutq koʻnikmalari. Ona tilida shakllantirilgan va chet tilidagi nutqni egallashda tuzatilishi lozim boʻlgan koʻnikmalar. Qaytadan shakllantirilishi lozim boʻlgan koʻnikmalar – bu kimning qarashi?

a. L.V.Sherba.

b. A.N.Leontyev.

c. V.A.Zveginsev.

d. K.Obuxovskiy.

9. «Taʼlim toʻgʻrisida»gi yangi Qonun qachon qabul qilingan?

a. 1992-yil.

b. 1994-yil.

c. 1997-yil.

d. 2001-yil.

10. «Tilning uch sifati» (tajribani jamlash va sintez qilish – fikrga jamlash – muloqotni amalga oshirish) haqida soʻz yuritish mumkin – bu kimning pedagogik qarashi?

a. L.V.Sherba.

b. A.A.Leontyev.

- c. V.A.Zveginsev.
- d. K.Obuxovskiy.

11. O‘zbekistonda mustaqillik e‘lon qilingandan so‘ng «Ta‘lim to‘g‘risida»gi Qonun qachon qabul qilingan?

- a. 1991-yil.
- b. 1993-yil.
- c. 1995-yil.
- d. 1992-yil.

12. «Chet tilini o‘zlashtirish ona tili rivojlanayotgan yo‘lga qarama-qarshi yo‘ldan boradi... Bola ona tilini o‘zi anglamagan holda va beixtiyor o‘zlashtiradi, chet tilini esa, anglab etib va ataylab o‘zlashtiradi» – bu kimning fikri?

- a. K.Obuxovskiy.
- b. A.A.Leontyev.
- c. V.A.Zveginsev.
- d. L.S.Vigotskiy.

13. I.A.Karimovning O‘zbekiston Respublikasi IX sessiyasida (1997) so‘zlagan «Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori» nutqida tarbiyaning maqsadi qanday ifodalandi?

- a. Tadbirkor shaxsni tarbiyalash.
- b. Umuminsoniy va milliy tarbiya.
- c. Barkamol, erkin fikrlovchi shaxsni tarbiyalash.
- d. Mehnatsevarlik tarbiyasi.

14. Barcha nutq mexanizmlarining ikki bo‘g‘inli va butlovchi ekanligini ta‘kidlar ekan, u ularning qatoriga ayrim darajalar tabaqalari shaklida aks ettirilishi mumkin bo‘lgan ko‘plab turli xildagi jarayonlar va hodisalarni ham qo‘shadi. Umumiy darajalar sifatida bu tabaqalashuv sifatida axborotni «qabul qilish va berish»ning umumiy mexanizmlari ishtirok etadi.. Bu kimning pedagogik qarashi?

- a. YE.N.Vodovozova.
- b. N.I.Jinkin.
- c. Y.A.Komenskiy.
- d. L.V.Sherba.

15. «Tilga qobiliyat»ni – til tizimining ushbu tilda so‘zlayotgan inson ongida aks etishini, «til jarayoni»ni, ya’ni tilga qobiliyatni amalga oshirish vositasi bo‘lgan nutqning o‘zini va «til standarti»ni – tilni individdan tashqarida mavjud bo‘ladigan tizim sifatida ajratgan- bu kimning fikri?

- a. L.V.Sherba.
- b. A.A.Leontyev.
- c. V.A.Zveginsev.
- d. K.Obuxovskiy.

16. O‘zbek tilidagi yangi so‘zlar, shu jumladan rus tilidan o‘zlashtirilgan so‘zlar fan, texnika, madaniyatning rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlar, inson turmushi sharoitlarining rivojlanishi yoki o‘zgarishi, yangi tushunchalar, hodisalar, sifatlarning vujudga kelishi munosabati bilan paydo bo‘ldi. Bu kimning pedagogik qarashi ?

- a. YE.N.Vodovozova.
- b. N.I.Jinkin.
- c. Y.A.Komenskiy.
- d. M.X.To‘xtaxo‘jayeva.

17. «Insonning yana bir o‘ziga xos xususiyati, o‘ziga xos insoniy ehtiyoji mavjud, bu – boshqa odamlar bilan muloqotga ehtiyojmandlik, «emotsional muloqotga ehtiyojmandlik»dir – bu kimning qarashi?

- a. L.V.Sherba.
- b. A.A.Leontyev.
- c. V.A.Zveginsev.
- d. K.Obuxovskiy.

18. Interferensiya – bu nima?

- a. Ikki (va undan ortiq) tillar nutqiy «mexanizmlarining» o‘zaro hamkorligida, u yoki bu tilda ohangdagi o‘zgarishlar, bo‘g‘inga ajratish, nutqdagi o‘ziga xosliklar va hokazolardagi o‘zgarishlarda kuzatiladi.
- b. Dastlabki ta’limda ona tilini o‘qitish «bosh, markaziy predmetni tashkil etishi».
- c. Har qanday til chet tilidagi so‘zlarni o‘zlashtirar ekan, deyarli hamma vaqt ularni u yoki bu o‘zgarishlar bilan qabul qiladi.
- d. To‘g‘ri javob yo‘q.

19. «Tilning uch sifati» (tajribani jamlash va sintez qilish – fikrga jamlash – muloqotni amalga oshirish) haqida so‘z yuritish mumkin – bu kimning pedagogik qarashi?

- a. L.V.Sherba.
- b. A.A.Leontyev.
- c. V.A.Zveginsev.
- d. K.Obuxovskiy.

20. Muloqot – bolada so‘zning paydo bo‘lishi, nutqning vujudga kelish muddatlari va sur‘atini belgilovchi hal qiluvchi shartdir. Bu kimning pedagogik qarashi?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. M.I.Lisina.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

21. «So‘zlash va tushunish hodisalarining umumiyligi» – bu kimning fikri?

- a. K.Obuxovskiy.
- b. A.A.Leontyev.
- c. V.A.Zveginsev.
- d. L.V.Sherba.

22. «Nutqni muntazam o'rgatish, nutq va tilni metodik rivojlantirish bolalar bog'chasidagi butun tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog'i lozim» – bu kimning pedagogik qarashi?
- Ye.A.Flerina.
  - Ye.I.Tixeyeva.
  - O.I.Solovyev.
  - A.N.Govzdev.
23. Ona tilini birlamchi o'qitishning uchta asosiy maqsadlarini shakllantirgan I. – so'z imkoniyatlarini rivojlantirish; II. – bolaga fikrni ifodalash uchun ona tilining eng yaxshi shakllaridan foydalanishni o'rgatish, bolalarni «ona tilining boyliklarini egallash»ga jalb qilish. III. – til qonunlarini, uning grammatikasini o'rganish. Bu kimning pedagogik qarashi?
- Ye.N.Vodovozova.
  - K.D.Ushinskiy.
  - Y.A.Komenskiy.
  - L.V.Sherba.
24. «Maktabgacha tarbiya muassasalarida jonli so'z» asarining muallifi kim?
- Ye.A.Flerina.
  - Ye.I.Tixeyeva.
  - O.I.Solovyev.
  - A.N.Govzdev.
25. Ushinskiy 6 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini tavsiflar ekan mashg'ulot o'tkazishning turli shakllarini taklif qilgan qaysilar?
- Bolalar hayotidan hikoyalar, o'qish va yozishga tayyorlovchi amaliy mashqlar.
  - Bolaga narsalarning xususiyatlarini ko'rishda, 6 yoshga kelib esa narsalar juftligini bir-biriga taqqoslash, ular o'rtasidagi umumiylik va farqlarni topishda yordam beruvchi mashqlar.

- c. Suratlar asosida hikoya qilish, bu bolalarga savollarga javob berish, so'ngra esa ravon, tushunarli va erkin hikoya qilib berishni o'rgatadi.
- d. Yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri.

26. Bolalarning ilk yoshdan boshlab grammatik tuzilishni o'zlashtirib olishlarining qonuniyatlarini ochib bergan pedagog olim kim ?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. Ye.I.Tixeyeva.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

27. «U bolalarni ilk yoshidan boshlab tarbiyalash tizimi xalq nutqi, xalq qo'shiqlari, topishmoqlari, ertaklari va o'yinlaridan foydalanish asosiga qurilishi lozim», deb hisoblagan pedagog kim?

- a. Y.N.Vodovozova.
- b. K.D.Ushinskiy.
- c. Y.A.Komenskiy.
- d. L.V.Sherba.

28. Bolalar bilan lug'at ishlarini tashkil qilar ekan, pedagog nimalarga e'tibor qaratmog'i lozim ?

- a. Leksikani tashkil etishning mavzuga asoslangan tamoyili.
- b. Semantik jihati (bolani so'z mazmuni bilan tanishtirish).
- c. So'zlarni birlashtirishning assotsiativ metodi.
- d. Barcha javob to'g'ri.

29. «Ona tili va uni rivojlantirish yo'llari» asarining muallifi kim?

- a. Y.A.Flerina.
- b. Y.I.Tixeyeva.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

- 30. Bolalarning tilning tovush tizimini o'zlashtirishlari ustida tadqiqot olib borgan pedagoglar to'g'ri berilgan qatorni toping?**
- F.A.Soxin, A.V.Zaxarova, O.I.Solovyeva, V.I.Yashenko va boshq.
  - G.M.Lyamina, YE.I.Radina, A.M.Maksakov, M.G.Gening, N.A.German.
  - A.G.Tambovseva, D.A.Kostandyan.
  - M.Leushina, S.L.Rubinshteyn, F.A.Soxin, D.B.Elkonin.
- 31. «Nutqni muntazam o'rgatish, nutq va tilni metodik rivojlantirish bolalar bog'chasidagi butun tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog'i lozim» bu kimning fikri?**
- Y.A.Flerina.
  - Y.I.Tixeyeva.
  - O.I.Solovyev.
  - A.N.Govzdev.
- 32. O'zbek tilida ta'lim beriladigan maktabgacha ta'lim muassasalarida necha yoshda bolalarga o'zga tilda so'zlashuv nutqini o'rgatishni tavsiya etadilar.**
- 3–4 yosh.
  - 4–5 yosh.
  - 5–6 yosh.
  - 6–7 yosh.
- 33. «Maktabgacha tarbiya muassasalarida jonli so'z» asarining muallifi kim?**
- Y.A.Flerina.
  - Y.I.Tixeyeva.
  - O.I.Solovyev.
  - A.N.Govzdev.
- 34. Ilk yosh: 1–3 yoshgacha bo'lgan bolaning nutqining rivojlanishi to'g'ri berilgan qatorni toping?**
- Emotsional - erkin muloqot – yetakchi faoliyat turi hisoblanadi.

- b. Tovushga taqlid qilishga oid soʻzlardagi tovushlar bilan mustaqil oʻyinlarni va oʻyin harakatlarini turli xil tovushlar bilan kuzatib borishni qoʻllab-quvvatlash.
- c. Nutqning asosiy irsiy vazifasi – aloqa funksiyasi, ijtimoiy aloqalar va atrofdagilarga taʼsiridan iborat.
- d. Bolalarning oʻz tashabbusiga koʻra yoki kattalarning taklifiga koʻra hikoya qilib berishga qiziqishini qoʻllab-quvvatlash, ertaklar, suratlar va oʻz shaxsiy tajribasiga oid taassurotlarning soʻzdagi mazmunini qisqa hikoya, mulohaza, tavsiflar yordamida ifodalashni oʻrganadi.

35. Bolalarning ilk yoshdan boshlab grammatik tuzilishni oʻzlashtirib olishlarining qonuniyatlarini ochib bergan pedagog olim kim ?

- a. Y.A.Flerina.
- b. Y.I.Tixeyeva.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

36. Maktabgacha davrdagi kichik yosh (3–5 yosh) yoshdagi bolaning nutqiy rivojlanishi toʻgʻri berilgan qatorni toping?

- a. Emotsional-erkin muloqot – yetakchi faoliyat turi hisoblanadi.
- b. Tovushga taqlid qilishga oid soʻzlardagi tovushlar bilan mustaqil oʻyinlarni va oʻyin harakatlarini turli xil tovushlar bilan kuzatib borishni qoʻllab-quvvatlash.
- c. Nutqning asosiy irsiy vazifasi – aloqa funksiyasi, ijtimoiy aloqalar va atrofdagilarga taʼsiridan iborat.
- d. Bolalarning oʻz tashabbusiga koʻra yoki kattalarning taklifiga koʻra hikoya qilib berishga qiziqishini qoʻllab-quvvatlash, ertaklar, suratlar va oʻz shaxsiy tajribasiga oid taassurotlarning soʻzdagi mazmunini qisqa hikoya, mulohaza, tavsiflar yordamida ifodalashni oʻrganadi.

37. Y.A.Komenskiy nutq o‘stirish metodikasi to‘g‘risidagi pedagogik qarashlari to‘g‘ri berilgan qatorni toping?

- a. Dastlabki ta’limda ona tilini o‘qitish «bosh, markaziy predmetni tashkil etishi».
- b. Bolalar bog‘chasida tarbiyalash ishlari tizimining asosini birinchi yoshdan boshlab ona tilini muntazam o‘qitib borishni tashkil qilmog‘i lozim.
- c. Bolalar bilan baqirmasdan xotirjamlik bilan va uning shaxsiga tegmagan holda suhbatlashish, suhbatni hikoyalar va afsonalardan boshlash zarurligini uqtirgan.
- d. Bola nutq tufayli o‘z fikrlarini ifodalaydi va atrofidagi kishilar bilan muloqotga kirishadi, nutqni egallab olish orqali u atrof-olamni anglaydi, boshqa bolalar bilan muloqot qilish natijasida esa bolada nutq va fikrlash rivojlanadi.

38. Maktabgacha yoshdagi katta bolalarning dialogik nutqi negizida qanday nutq rivojlanadi?

- a. Emotsional-erkin muloqot.
- b. Lug‘at.
- c. Ravon nutq.
- d. Monologik.

39. Bolalarning tilning tovush tizimini o‘zlashtirishlari ustida tadqiqot olib borgan pedagoglar to‘g‘ri berilgan qatorni toping?

- a. F.A.Soxin, A.V.Zaxarova, O.I.Solovyeva, V.I.Yashenko va boshq.
- b. G.M.Lyamina, YE.I.Radina, A.M.Maksakov, M.G.Gening, N.A.German.
- c. A.G.Tambovseva, D.A.Kostandyan.
- d. M.Leushina, S.L.Rubinshteyn, F.A.Soxin, D.B.Elkonin.

40. Maktabgacha ta’lim muassasalarida mashg‘ulotlar bolalarga o‘zga tilni o‘qitishning asosiy shakli hisoblanadi. Tayyorlov guruhida mashg‘ulot necha daqiqa davomida o‘tkazish tavsiya qilinadi?

- a. 15–20 daqiqa.

- b. 20–25 daqiqa.
- c. 25–30 daqiqa.
- d. 30–35 daqiqa.

41. Qaysi davrda emotsional-erkin muloqot – yetakchi faoliyat turi hisoblanadi?

- a. Go‘daklik yoshi: 0 – 1.
- b. Ilk yosh: 1–3.
- c. Maktabgacha davrdagi kichik yosh (3 – 5 yosh).
- d. Maktabgacha davrdagi katta yosh (5–7 yosh).

42. Maktabgacha yoshdagi katta bolalarni nutqiy rivojlantirishga doir vazifalar to‘g‘ri berilgan qatorni toping?

- a. Emotsional-erkin muloqot – yetakchi faoliyat turi hisoblanadi.
- b. Tovushga taqlid qilishga oid so‘zlardagi tovushlar bilan mustaqil o‘yinlarni va o‘yin harakatlarini turli xil tovushlar bilan kuzatib borishni qo‘llab-quvvatlash.
- c. Nutqning asosiy irsiy vazifasi – aloqa funksiyasi, ijtimoiy aloqalar va atrofdagilarga ta‘siridan iborat.
- d. Til voqeligini eng oddiy anglashni rivojlantirish, bolalarni «tovush», «so‘z», «gap» atamaları bilan tanishtirish.

43. Ilk yosh: 1–3 yoshgacha bo‘lgan bolaning nutqiyning rivojlanishi to‘g‘ri berilgan qatorni toping?

- a. Emotsional-erkin muloqot – yetakchi faoliyat turi hisoblanadi.
- b. Tovushga taqlid qilishga oid so‘zlardagi tovushlar bilan mustaqil o‘yinlarni va o‘yin harakatlarini turli xil tovushlar bilan kuzatib borishni qo‘llab-quvvatlash.
- c. Nutqning asosiy irsiy vazifasi – aloqa funksiyasi, ijtimoiy aloqalar va atrofdagilarga ta‘siridan iborat.
- d. Bolalarning o‘z tashabbusiga ko‘ra yoki kattalarning taklifiga ko‘ra hikoya qilib berishga qiziqishini qo‘llab-quvvatlash, ertaklar, suratlar va o‘z shaxsiy tajribasiga oid taassurotlarning so‘zdagi mazmunini qisqa hikoya, mulohaza, tavsiflar yordamida ifodalashni o‘rganadi.

44. Ikki yoshga kelib bolaning lug‘at zaxirasi nechta so‘zga yetadi.

- a. 100–200 ta so‘z.
- b. 200–300 ta so‘z.
- c. 100–150 ta so‘z.
- d. 300–400 ta so‘z.

45. Maktabgacha davrdagi kichik yosh (3–5 yosh) yoshdagi bolaning nutqiy rivojlanishi to‘g‘ri berilgan qatorni toping?

- a. Emotsional-erkin muloqot – yetakchi faoliyat turi hisoblanadi.
- b. Tovushga taqlid qilishga oid so‘zlardagi tovushlar bilan mustaqil o‘yinlarni va o‘yin harakatlarini turli xil tovushlar bilan kuzatib borishni qo‘llab-quvvatlash.
- c. Nutqning asosiy irsiy vazifasi – aloqa funksiyasi, ijtimoiy aloqalar va atrofdagilarga ta’siridan iborat.
- d. Bolalarning o‘z tashabbusiga ko‘ra yoki kattalarning taklifiga ko‘ra hikoya qilib berishga qiziqishini qo‘llab-quvvatlash, ertaklar, suratlar va o‘z shaxsiy tajribasiga oid taassurotlarning so‘zdagi mazmunini qisqa hikoya, mulohaza, tavsiflar yordamida ifodalashni o‘rganadi.

46. Maktabgacha ta’lim muassasalarida mashg‘ulotlar bolalarga o‘zga tilni o‘qitishning asosiy shakli hisoblanadi. Katta guruhlarda mashg‘ulot necha daqiqa davomida o‘tkazish tavsiya qilinadi?

- a. 15–20 daqiqa.
- b. 20–25 daqiqa.
- c. 25–30 daqiqa.
- d. 30–35 daqiqa.

47. Hafta davomida 3 yoshli bola nechta so‘zlarni o‘zlashtirishlari mumkin?

- a. 15 ta so‘z.
- b. 3 ta so‘z.

- c. 10 ta soʻz.
- d. 5 ta soʻz.

48. Yangi soʻzlar birlamchi oʻrganilganidan soʻng bolalar xotirasida saqlab qolish, leksikani faollashtirish va nutqiy mahoratni rivojlantirishga yordam beruvchi oʻyinlarni oʻtkazish kerak. Bular necha bosqichda amalga oshiriladi?

- a. 5 bosqichda.
- b. 4 bosqichda.
- c. 3 bosqichda.
- d. 2 bosqichda.

49. Idrok – bu?

- a. Aniq maqsadga yoʻnaltirilgan anglash jarayoni.
- b. Shaxsning oʻziga xos xususiyatlari.
- c. Savol va javob shaklidagi dialogik taʼlim metodi.
- d. Ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi.

50. Bolalar tarbiyasi haqida mutafakkirlardan kimlar fikr yuritgan?

- a. Ibn Sino, Beruniy.
- b. A.Navoiy, Farobiy.
- c. Muhammad Sodiq Qoshgʻariy, Davoniy.
- d. Yuqoridagi barcha javoblar toʻgʻri.

51. 1 yoshdan 3 yoshgacha boʻlgan bolalar nutqini rivojlantirishga doir mashgʻulotlar turlari toʻgʻri berilgan qatorni toping?

- a. Didaktik oʻyinlar, ermak oʻyinlar, sahna koʻrinishlari shakli.
- b. Bunda koʻrgazmaviylik, oʻyin usullari va didaktik oʻyinlarni.
- c. Bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirishga oid mashgʻulotlar.
- d. Bilimlar, mahorat va koʻnikmalar mustahkamlashga oid mashgʻulotlar.

52. Maktabgacha yoshdagi katta bolalarni nutqiy rivojlantirishga doir vazifalar to'g'ri berilgan qatorni toping?

- a. Emotsional-erkin muloqot – yetakchi faoliyat turi hisoblanadi.
- b. Tovushga taqlid qilishga oid so'zlardagi tovushlar bilan mustaqil o'yinlarni va o'yin harakatlarini turli xil tovushlar bilan kuzatib borishni qo'llab-quvvatlash.
- c. Nutqning asosiy irsiy vazifasi – aloqa funksiyasi, ijtimoiy aloqalar va atrofdagilarga ta'siridan iborat.
- d. Til voqeligini eng oddiy anglashni rivojlantirish, bolalarni «tovush», «so'z», «gap» atamaları bilan tanishtirish.

53. Bolalarda artikulasiya apparatining harakatchanligini rivojlantirish, bo'g'inlardagi, so'zlardagi tovushlarni o'zga tilining orfoyepik qoidalariga mos ravishda sof, tushunarli ifodalashni shakllantirish nimaga ta'rif berilgan?

- a. Ravon nutq.
- b. Lug'at.
- c. To'g'ri talaffuz.
- d. Grammatika.

54. Ikki yoshga kelib bolaning lug'at zaxirasi nechta so'zga yetadi.

- a. 100–200 ta so'z.
- b. 200–300 ta so'z.
- c. 100–150 ta so'z.
- d. 300–400 ta so'z.

55. Tayyorlash guruhi bolalari nechta iboradan tarkib topgan ravon hikoya tuza oladi?

- a. 5–7 ta ibora.
- b. 8–10 ta ibora.
- c. 10–12 ta ibora.
- d. 8–12 ta ibora.

56. Necha oydan boshlab bolada nutqiy taqlid va ovoz ifodaligi rivojlanadi?

- a. 9 oy.
- b. 12 oy.
- c. 8 oy.
- d. 10 oy.

57. Bolalar nutqini tadqiq etish chog'ida maktabgacha yoshda so'z ustida ishlashni bolalar nutqi tuzilmasini rivojlantirishning muhim shartidir – qaysi olimning pedagogik qarashi?

- a. F.A.Soxin.
- b. O.S.Ushakova.
- c. A.G.Tambovseva.
- d. M.Leushina.

58. Didaktik maqsadlar bo'yicha mashg'ulotlar turlarini ajratib ko'rsatilgan qatorni toping?

- a. Yangi materialni ma'lum qilish mashg'uloti.
- b. Bilimlar, mahorat va ko'nikmalar mustahkamlashga oid mashg'ulotlar.
- c. Bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirishga oid mashg'ulotlar.
- d. Yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri.

59. 1 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishga doir mashg'ulot turlari to'g'ri berilgan qatorni toping?

- a. Didaktik o'yinlar, ermak o'yinlar, sahna ko'rinishlari shakli.
- b. Bunda ko'rgazmaviylik, o'yin usullari va didaktik o'yinlarni.
- c. Bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirishga oid mashg'ulotlar.
- d. Bilimlar, mahorat va ko'nikmalar mustahkamlashga oid mashg'ulotlar.

60. Nutqni ilk rivojlantirish ikki davrga bo‘linadi bular qaysilar?

- a. Birinchisi – tayyorgarlik, ikkinchisi – mustaqil nutqni rasmiylashtirish.
- b. Birinchisi – tayyorgarlik, ikkinchisi – tashkiliy.
- c. Birinchisi – tashkiliy, ikkinchisi – mustaqil nutqni rasmiylashtirish.
- d. Birinchisi – tayyorgarlik, ikkinchisi – mustaqil.

61. “Eng birinchi galda nasl-nasabni toza saqlamoq, qadrigimmatni bilmoq inson tarbiyasining gultojidir” – ushbu jumlar qaysi muallifning, qanday asarida keltirilgan?

- a. A.Navoiyning “Hamsa” sida.
- b. Kaykovusning “Qubbusnoma” sida.
- c. A.Fitratning “Oila” sida.
- d. A.Qodiriyning “O‘tgan kunlar” da.

62. Katta guruh bolalari nechta iboradan tarkib topgan ravon hikoya tuza oladi?

- a. 5–7 ta ibora.
- b. 6–10 ta ibora.
- c. 10–12 ta ibora.
- d. 8–12 ta ibora.

63. Ta’lim metodlari to‘g‘ri berilgan qatorni toping?

- a. Ko‘rgazmalilik, og‘zaki bayon qilish, amaliy metod.
- b. Didaktik o‘yinlar, ermak o‘yinlar, sahna ko‘rinishlari shakli.
- c. Ko‘rgazmalilik, didaktik, amaliy metod.
- d. Ko‘rgazmalilik, sahna ko‘rinishlari shakli.

64. O‘zga talab predmetli-nutqiy muhitning bola rivojlanishining keyingi bosqichiga o‘tishida uning imkoniyatlariga mos kelishidan, ya’ni predmetli-nutqiy muhit orqali yaqin psixologik rivojlanish hududini yaratishdan iboratdir – qaysi olimning pedagogik qarashi?

- a. F.A.Soxin.

- b. O.S.Ushakova.
- c. L.S.Vigotskiy.
- d. M.Leushina.

65. Nutqiy namuna – bu?

- a. Bilimlarni biridan ikkinchisiga berish maqsadida o‘qituvchi va o‘quvchi tomonidan amalga oshirilayotgan harakatga aytiladi.
- b. Bolalarga qanday harakat qilish, qanday qilib natijaga erishish mumkinligi tushuntiriladi.
- c. Bu tarbiyachining to‘g‘ri, ilgari mashq qilingan nutqiy faoliyatidir.
- d. O‘rgatuvchi usul bo‘lib, unda bolaning javobi yoki hikoyasi haqida asoslangan mulohaza bildiriladi.

66. Dialog – bu?

- a. Bir shaxsning ravon nutqi.
- b. Ikki yoki bir necha kishining suhbat.
- c. Sabab-oqibatli munosabatlarda bo‘lgan faktlar haqidagi xabarlar esa mulohaza deb yuritiladi.
- d. Birinchisi – tayyorgarlik, ikkinchisi – mustaqil.

67. Predmetlarni ko‘zdan kechirish mashg‘ulotlarini asosan qaysi yoshdagi bolalar bilan o‘tkaziladi?

- a. 2–5 yoshli.
- b. 5–7 yoshli.
- c. 3–8 yoshli.
- d. 3–5 yoshli.

68. ....ta’lim metodikasi sifatida – bu tarbiyachining bolalar guruhi bilan (yoki alohida bir bola bilan) aniq maqsadga yo‘naltirilgan, muayyan mavzuda oldindan tayyorlangan so‘zlashuvidir.

- a. Manolog.
- b. Amaliy.

- c. Suhbat.
  - d. Rivojlantirish.
- 69. ...Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating.**
- a. Faoliyat , jamoat , axborot.
  - b. Tarbiya, ta'lim, ma'lumot.
  - c. Irsiyat, muhit, ta'lim-tarbiya.
  - d. Bilim, ko'nikma, malaka.
- 70. Dastlabki yetti yilda bolada kattalar bilan muloqotga ehtiyoj rivojlanishining nechta bosqichi ro'y beradi?**
- a. 2 ta bosqichi.
  - b. 3 ta bosqichi.
  - c. 4 ta bosqichi.
  - d. 5 ta bosqichi.
- 71. Hafta davomida 5 yoshli bola nechta miqdordagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin?**
- a. 15 ta so'z.
  - b. 25 ta so'z.
  - c. 20 ta so'z.
  - d. 10 ta so'z.
- 72. Bu kishilarning muloqotini va o'zaro bir-birlarini tushunishlarini ta'minlovchi mazmunan keng yoyilgan fikrdir nimaga ta'rif berilgan?**
- a. Ravon nutq.
  - b. Lug'at.
  - c. To'g'ri talaffuz.
  - d. Grammatika.
- 73. Bolalarga monologik nutqni muntazam o'qitish taxminan necha yoshdan boshlanadi?**
- a. To'rt yoshdan.

- b. Besh yoshdan.
- c. Uch yoshdan.
- d. Olti yoshdan.

74. ....ta'lim metodikasi sifatida – bu tarbiyachining bolalar guruhi bilan (yoki alohida bir bola bilan) aniq maqsadga yo'naltirilgan, muayyan mavzuda oldindan tayyorlangan so'zlashuvidir.

- a. Monolog.
- b. Amaliy.
- c. Suhbat.
- d. Rivojlantirish.

75. Qayta hikoya qilishga ta'rif qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- a. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til voqeligini eng oddiy tarzda anglashni shakllantirish bilan o'zaro bog'liqdir.
- b. Maktabgacha davrdagi katta yoshda nutqning grammatik jihatdan to'g'riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatning paydo bo'lganligi.
- c. Lug'atni rivojlantirishda uning sifat jihatidan takomillashtirilishi oldingi o'ringa chiqadi.
- d. Eshitilgan badiiy asarni ravon, ifodali aytib berish.

76. Hafta davomida 4 yoshli bola nechta miqdordagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin?

- a. 20 ta so'z.
- b. 10 ta so'z.
- c. 15 ta so'z.
- d. 30 ta so'z.

77. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun hikoyalarning necha turga bo'linadi?

- a. To'rt.
- b. Besh.
- c. Uch.
- d. Olti.

78. Predmetlarni ko'zdan kechirish mashg'ulotlarini asosan qaysi yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladi?

- a. 3–5 yoshli.
- b. 2–5 yoshli.
- c. 5–7 yoshli.
- d. 4–6 yoshli.

79. Ilk turdagi nutqiy rivojlanishda maxsus tayyorgarliksiz hikoya qilib berish necha yoshdan boshlanadi?

- a. 3–4 yoshdan.
- b. 4–5 yoshdan.
- c. 2–3 yoshdan.
- d. 5–6 yoshdan.

80. O'zlashtirilgan til materialini mustahkamlashda bolalarga ijobiy mashq sifatida xizmat qiladi. Bolalar ataylab o'z oldiga muayyan hayotiy vaziyatlarda kattalardan eshitgan nutqini yoki ertak qahramoni nutqini aniq berishni maqsad qilib qo'yadilar. Bu qanday o'yin turiga kiradi?

- a. Rolli o'yin.
- b. «Rejissyorlik» o'yin.
- c. Sahnalashtirish o'yin.
- d. Syujetli o'yin.

81. Necha yoshidan boshlab bolalarga hikoya qilishda tarbiyachi hikoyani yo'naltiruvchi savollar, ba'zida esa aytib turuvchi savollar bilan osonlashtirgani holda to'g'ridan-to'g'ri savollar bilan yordam berib turiladi?

- a. To'rt yoshdan.
- b. Besh yoshdan.
- c. Uch yoshdan.
- d. Olti yoshdan.

82. Qayta hikoya qilishga ta'rif qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- a. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til voqeligini eng oddiy tarzda anglashni shakllantirish bilan o'zaro bog'liqdir.
- b. Maktabgacha davrdagi katta yoshda nutqning grammatik jihatdan to'g'riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatning paydo bo'lganligi.
- c. Lug'atni rivojlantirishda uning sifat jihatidan takomillashtirilishi oldingi o'ringa chiqadi.
- d. Eshitilgan badiiy asarni ravon, ifodali aytib berish.

83. Voqealarni biron-bir qahramon bilan birgalikda vaqt bo'yicha ketma-ketlikda aytishdir. Qanday hikoya turiga kiradi?

- a. Tavsifiy.
- b. Didaktik.
- c. Syujetli.
- d. Dialog.

84. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun hikoyalarning necha turga bo'linadi?

- a. To'rt.
- b. Besh.
- c. Uch.
- d. Olti.

85. Eng avvalo bola lug'atidagi miqdoriy o'zgarishlarni qayd etish lozim. Chunonchi, 1 yoshda kichkintoy nechta so'zni faol biladi?

- a. 8–10 ta so'z.
- b. 9–11 ta so'z.
- c. 7–10 ta so'z.
- d. 10–12 ta so'z.

86. Ilk turdagi nutqiy rivojlanishda maxsus tayyorgarliksiz hikoya qilib berish necha yoshdan boshlanadi?

- a. 3–4 yoshdan.

- b. 4–5yoshdan.
- c. 2–3yoshdan.
- d. 5–6 yoshdan.

87. Eng avvalo bola lug‘atidagi miqdoriy o‘zgarishlarni qayd etish lozim. 6 yoshga kelib esa uning faol lug‘ati necha mingta so‘z biladi ?

- a. 2–3 mingtagacha so‘z.
- b. 3–3,5 mingtagacha so‘z.
- c. 3–4 mingtagacha so‘z.
- d. 4–4,5 mingtagacha so‘z.

88. Necha yoshidan boshlab bolalarga hikoya qilishda tarbiyachi hikoyani yo‘naltiruvchi savollar, ba’zida esa aytib turuvchi savollar bilan osonlashtirgani holda to‘g‘ridan-to‘g‘ri savollar bilan yordam berib turiladi?

- a. To‘rt yoshdan.
- b. Besh yoshdan.
- c. Uch yoshdan.
- d. Olti yoshdan.

89. Lug‘atni egallash jarayoni tushunchalar bilan uzviy bog‘liq va shu tufayli u qanday o‘ziga xos xususiyatlarga ega?

- a. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til voqeligini eng oddiy tarzda anglashni shakllantirish bilan o‘zaro bog‘liqdir.
- b. Maktabgacha davrdagi katta yoshda nutqning grammatik jihatdan to‘g‘riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatning paydo bo‘lganligi nutqning barcha turlari va shakllari til shaxsining takrorlanmas individual qiyofasini yaratgan holda o‘zaro hamjihatlikda mavjud bo‘ladi.
- c. Bolalar lug‘atining mazmuni va so‘zning ma‘nosi, mazmun-mohiyatini asta-sekin egallashi.

90. Voqealarni biron-bir qahramon bilan birgalikda vaqt bo'yicha ketma-ketlikda aytishdir. Qanday hikoya turiga kiradi?

- a. Tavsifiy.
- b. Didaktik.
- c. Syujetli.
- d. Dialog.

91. Lug'atni egallash jarayoni tushunchalar bilan uzviy bog'liq va shu tufayli u nechta xususiyatga bo'linadi.?

- a. To'rt.
- b. Besh.
- c. Uch.
- d. Olti.

92. Lug'atni boyitish metodlari to'g'ri berilgan qatorni toping?

- a. Ko'rgazmalilik, og'zaki bayon qilish, amaliy metod.
- b. Didaktik o'yinlar, ermak o'yinlar, sahna ko'rinishlari shakli.
- c. Ko'rgazmalilik, didaktik, badiiy asarlarni o'qish.
- d. Atrof-olamni bevosita kuzatish, mazmuni bolalarga notanish bo'lgan yoki juda kam tanish bo'lgan suratlarni ko'rsatish; badiiy asarlarni o'qish.

93. Bola o'ziga tanish ertak qahramonlaridan biri rolini o'ynaydi, o'yin jarayonida u qahramon so'zlarini takrorlaydi va shu tariqa o'z nutqini boyitadi. Bu qanday o'yin turiga kiradi?

- a. Rolli o'yin.
- b. «Rejissyorlik» o'yin.
- c. Sahnalashtirish o'yin.
- d. Syujetli o'yin.

94. Lug'atni egallash jarayoni tushunchalar bilan uzviy bog'liq va shu tufayli u qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?

- a. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til voqeligini eng oddiy tarzda anglashni shakllantirish bilan o'zaro bog'liqdir.
- b. Maktabgacha davrdagi katta yoshda nutqning grammatik jihatdan to'g'riligini shakllantirish.
- c. Nutqning barcha turlari va shakllari til shaxsining takrorlanmas individual qiyofasini yaratgan holda o'zaro hamjihatlikda mavjud bo'ladi.
- d. Bolalar lug'atining mazmuni va so'zning ma'nosi, mazmun-mohiyatini asta-sekin egallashi.

95. O'yinida bola o'ziga rol olmaydi, aksincha u ushbu syujetda rollarni o'yinchoqlar o'rtasida taqsimlaydi. Bu qanday o'yin turiga kiradi?

- a. Rolli o'yin.
- b. «Rejissyorlik» o'yin.
- c. Sahnalashtirish o'yin.
- d. Syujetli o'yin.

96. O'zlashtirilgan til materialini mustahkamlashda bolalarga ijobiy mashq sifatida xizmat qiladi. Bolalar ataylab o'z oldiga muayyan hayotiy vaziyatlarda kattalardan eshitgan nutqini yoki ertak qahramoni nutqini aniq berishni maqsad qilib qo'yadilar. Bu qanday o'yin turiga kiradi?

- a. Rolli o'yin.
- b. «Rejissyorlik» o'yin.
- c. Sahnalashtirish o'yin.
- d. Syujetli o'yin.

97. Hafta davomida 3 yoshli bola nechta miqdordagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin?

- a. 5 ta so'z.
- b. 6 ta so'z.
- c. 7 ta so'z.
- d. 10 ta so'z.

98. Bola o'ziga tanish ertak qahramonlaridan biri rolini o'ynaydi, o'yin jarayonida u qahramon so'zlarini takrorlaydi va shu tariqa o'z nutqini boyitadi. Bu qanday o'yin turiga kiradi?

- a. Rolli o'yin.
- b. «Rejissyorlik» o'yin.
- c. Sahnalashtirish o'yin.
- d. Syujetli o'yin.

99. Hafta davomida 5 yoshli bola nechta turdagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin?

- a. 10 ta so'z.
- b. 15 ta so'z.
- c. 20 ta so'z.
- d. 25 ta so'z.

100. O'yinida bola o'ziga rol olmaydi, aksincha u ushbu syujetda rollarni o'yinchoqlar o'rtasida taqsimlaydi. Bu qanday o'yin turiga kiradi?

- a. Rolli o'yin.
- b. «Rejissyorlik» o'yin.
- c. Sahnalashtirish o'yin.
- d. Syujetli o'yin.

101. Hafta davomida 7 yoshli bola nechta turdagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin?

- a. 10 ta so'z.
- b. 15 ta so'z.
- c. 20 ta so'z.
- d. 30 ta so'z.

102. O'zlashtirilgan til materialini mustahkamlashda bolalarga ajobiy mashq sifatida xizmat qiladi. Bolalar ataylab o'z oldiga muayyan hayotiy vaziyatlarda katta-

lardan eshitgan nutqini yoki ertak qahramoni nutqini aniq berishni maqsad qilib qo'yadilar. Bu qanday o'yin turiga kiradi?

- a. Rolli o'yin.
- b. «Rejissyorlik» o'yin.
- c. Sahnalashtirish o'yin.
- d. Syujetli o'yin.

103. Predmetlarni ko'zdan kechirish mashg'ulotlarini birinchi marta kim ishlab chiqqan?

- a. YE.A.Flerina.
- b. YE.I.Tixeyeva.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

104. Predmetlarni ko'zdan kechirish mashg'ulotlarini asosan qaysi yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladi?

- a. 2–3 yoshli.
- b. 3–5 yoshli.
- c. 5–6 yoshli.
- d. 6–7 yoshli.

105. Bola hayotining har bir lahzasida muloqot ham, predmetli, o'yinli faoliyat va o'quv faoliyati ham bir vaqtning o'zida bab-baravar ishtirok etadi, biroq ularning har biri yetakchi bo'lgunga qadar o'z rivojlanish yo'llarini bosib o'tadi. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Tushunish.
- b. Tinglash.
- c. Predmetli-nutqiy muhit.
- d. Badiiy asarlarni o'qish.

106. Hafta davomida 7 yoshli bola nechta turdagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin?

- a. 10 ta soʻz.
- b. 15 ta soʻz.
- c. 20 ta soʻz.
- d. 30 ta soʻz.

107. Bolalarning oʻquv materialini tushunishlari va oʻzlashtirishlarini nazorat qilishni rolli oʻyinlar, vaziyatga oid topshiriqlar, savollarga javoblar, ijodiy topshiriqlar, ertaklarni sahnalashtirish, konsertlar, koʻngilochar oʻyinlar, bolalarning «ijodiy hisobotlaridan» foydalangan holda turli shakllarda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Nimaga taʼrif berilgan?

- a. Nutqning ravonligi.
- b. Fonetik va intonatsion mashqlar.
- c. Oʻyin vaziyatini yaratish.
- d. Kommunikativ-nutqiy malaka va koʻnikmalar.

108. Hafta davomida 4 yoshli bola nechta turdagi soʻzlarni oʻzlashtirishlari mumkin?

- a. 7 ta soʻz.
- b. 8 ta soʻz.
- c. 10 ta soʻz.
- d. 9 ta soʻz.

109. Taʼlim berish uchun pedagog bolalarda oʻzga tilni egallash jarayonining oʻziga va olingan bilimlarni mashgʻulotlardan tashqaridagi muloqot faoliyatida motivatsiya hosil qilishning turli manbalaridan foydalanishi lozim. Bular qaysilar?

- a. Oʻyin vaziyatini yaratish bola maqsadni anglab yetishi, muvaffaqiyat motivatsiyasi.
- b. Badiiy asarlarni oʻqish.
- c. Lugʻatni mustahkamlash va faollashtirish metodlari.
- d. Diafilmlar va kinofilmlar.

110. Predmetlarni ko'zdan kechirish mashg'ulotlarini birinchi marta kim ishlab chiqqan?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. Ye.I.Tixeyeva.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

111. O'zga tilni o'rganish bola uchun mamnuniyat bilan bo'lishi lozim: chiroyli o'yinchoqlar, ko'rgazmali qo'llanmalar, kabinetning estetik jihatdan bezalishi, mashg'ulotlarda musiqadan foydalanish, rasm chizish, ritmik harakatlar, teatrlashtirilgan o'yinlar tashkil qilish imkoniyatining mavjudligi. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. O'yin vaziyatini yaratish bola maqsadni anglab yetishi.
- b. Muvaffaqiyat motivatsiyasi.
- c. Individuallikni hisobga olish.
- d. Estetik motivatsiya.

112. Predmetlarni ko'zdan kechirish mashg'ulotlarini asosan qaysi yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladi?

- a. 2-3 yoshli.
- b. 3-5 yoshli.
- c. 5-6 yoshli.
- d. 6-7 yoshli.

113. Motivni qondirish uchun nima qilmoq lozim. Nutqiy faoliyatda bolalarning real qiziqishlari va ehtiyojlariga asoslangan ma'noning mavjudligidir. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Bola maqsadni anglab yetishi.
- b. Muvaffaqiyat motivatsiyasi.
- c. Individuallikni hisobga olish.
- d. Estetik motivatsiya.

114. O‘yinchoqlar, rasmlarni ko‘zdan kechirish, didaktik o‘yinlar, so‘zli mashqlar va boshq. Qanday metod turiga kiradi?

- a. Atrof-olamni bevosita kuzatish.
- b. Badiiy asarlarni o‘qish.
- c. Lug‘atni mustahkamlash va faollashtirish metodlari.
- d. Diafilmlar va kinofilmlar.

115. O‘rganilayotgan til mamlakatining madaniyati va turmush tarziga qiziqish. Nimaga ta’rif berilgan?

- a. O‘yin vaziyatini yaratish bola maqsadni anglab yetishi.
- b. Muvaffaqiyat motivatsiyasi.
- c. Individuallikni hisobga olish.
- d. Mamlakatshunoslik motivatsiyasi.

116. “U grammatik shakllarni o‘zlashtirish uchun bolada so‘zning tovush shakliga yo‘nalganlik hissi shakllangan bo‘lishi lozimligini ko‘rsatib bergan”. Bu qaysi olimga ta’rif berilgan ?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. M.I.Popova.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

117. O‘rganilayotgan tilda mustaqil fikrlarni yaratish uchun zarur bo‘ladigan xususiy nutqiy malaka va murakkab qo‘nikmalarni shakllantirish qanday vazifa turiga kiradi?

- a. O‘quv vazifasi.
- b. Tarbiyaviy vazifa.
- c. Rivojlantiruvchi vazifa.
- d. Mamlakatshunoslik motivatsiyasi.

118. Bolalarning so‘z ijodkorligini bolalikda ona tilining grammatik tuzilishini o‘zlashtirish jarayonining tomonlaridan biri sifatida tahlil qilgan. Ushbu jarayonlar negizini til-

ning tizimli aloqalarining bola ongida aks etishi va uning til mexanizmlari shaklida mustahkamlanishi tashkil qiladi, degan xulosaga kelgan. Bu qaysi olimga ta'rif berilgan?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. M.I.Popova.
- c. F.A.Soxin.
- d. A.N.Govzdev.

119. Tarbiyachining asosiy vazifasi shundan iboratki, u bolalarga iborali nutqdan amalda foydalanishni o'rgatishi, ya'ni nutqda asosiy grammatik kategoriyalarni to'g'ri qo'llash, so'zni soni, kelishigi, shaxsi, zamoniga qarab amalda o'zgartirishni o'rgatishi lozim. Bu qaysi yoshdagi bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish to'g'risida ta'rif berilgan?

- a. Besh-to'rt yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.
- b. Uch-to'rt yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.
- c. Besh -olti yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.
- d. Olti -yetti yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.

120. Leksik ishning muhimligi so'zning bazis birligi sifatida «til mexanizmidagi markaziy» xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Bu kimning pedagogik qarashi?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. F.de Sossyur.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

121. Bu yoshga kelib bola quyidagi asosiy grammatik shakllarni o'zlashtirib olishi mumkin va shart: birlik va ko'plik sondagi otlarning old ko'makchi-kelishik shakli, ko'p son-

li sifatlarni kelishiklar, sonlar va turlar (rodlar) bo'yicha o'zgartirish, fe'l shakllari, ravishlarni to'g'ri qo'llash. Bu qaysi yoshdagi bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish to'g'risida ta'rif berilgan ?

- a. Besh-to'rt yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.
- b. Uch-to'rt yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.
- c. Besh -olti yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.
- d. Olti -yetti yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.

122. Milliy maktabgacha ta'lim muassasalarida necha turdagi leksik mavzular guruhlarini (MG) qo'llash maqsadga muvofiqdir?

- a. 5 turdagi.
- b. 4 turdagi.
- c. 3 turdagi.
- d. 2 turdagi.

123. Bola odatda, nutqning barcha grammatik shakllarini, ya'ni: otlarni turlash, eng keng qo'llaniladigan fe'llarni tusashni egallashi lozim. Bu qaysi yoshdagi bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish to'g'risida ta'rif berilgan ?

- a. Besh-to'rt yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.
- b. Uch-to'rt yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.
- c. Besh-olti yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.
- d. Yetti yoshli bolalarda grammatik ko'nikmalarni shakllantirish.

**124. Funktsional lingvistika tamoyillariga tayanadigan metodi-
kada nechta yondashuv ma'lum?**

- a. 5 ta yondashuv.
- b. 4 ta yondashuv.
- c. 3 ta yondashuv.
- d. 2 ta yondashuv.

125. Grammatika deganda nimani tushunasiz ?

- a. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til voqeli-
gini eng oddiy tarzda anglashni shakllantirish bilan o'zaro
bog'liqdir.
- b. Fikr bildirish va boshqalar bildirgan fikrlarni tushunish uchun
insonga zarur bo'lgan bilimlar umumiyligidir.
- c. Nutqning barcha turlari va shakllari til shaxsining takrorlan-
mas individual qiyofasini yaratgan holda o'zaro hamjihatlikda
mavjud bo'ladi.
- d. Bolalar lug'atining mazmuni va so'zning ma'nosi, mazmun-
mohiyatini asta-sekin egallashi.

**126. Bu to'g'ri so'zlay olish, ya'ni nutqiy muloqot shartlari
va fikr bildirishdan ko'zlangan maqsadni hisobga olgan
holda hamda barcha til vositalaridan (til vositalaridan,
shu jumladan intonatsiya, leksik zaxira, grammatik shakl-
lardan) foydalangan holda bayon qilinayotgan mazmunga
mos holda gapirishdan iboratdir. Nimaga ta'rif berilgan?**

- a. Lug'at ishi.
- b. Grammatika.
- c. Ravon nutq.
- d. Nutq madaniyati.

**127. 5–6 yoshli bolalarga ruscha dialoglarni o'qitishda birin-
chi navbatda, ularda ko'nikmalarni shakllantirishga intil-
ish lozim. Bular qaysilar.**

- a. Atrof-olamni bevosita kuzatish, ega va kesimni moslashtirish.

- b. Ega va kesimni moslashtirish, bitishuv.
- c. Lugʻatni mustahkamlash va faollashtirish metodlari.
- d. Diafilmlar va kinofilmlar.

128. Pedagog oldida bolalarga soʻzlardagi tovushlarni sof, toza talaffuz qilish, soʻzlarni rus tilining orfoepiya qoidalariga muvofiq holda toʻgʻri talaffuz qilish, aniq talaffuz etishni (yaxshi diksiya) oʻrgatish, ularda ifodali nutqni tarbiyalash vazifalari turganligini» taʼkidlaydi deb hisoblagan

- a. Ye.A.Flerina.
- b. M.I.Popova.
- c. O.I.Solovyeva.
- d. A.N.Govzdev.

129. Rus tilida ikkita asosiy talaffuz uslublarining mavjudligiga eʼtiborni qaratgan olim kim?

- a. L.V.Sherba.
- b. M.I.Popova.
- c. O.I.Solovyeva.
- d. A.N.Govzdev.

130. Oʻyinchoqlar, rasmlarni koʻzdan kechirish, didaktik oʻyinlar, soʻzli mashqlar va boshqalar qanday metod turiga kiradi?

- a. Atrof-olamni bevosita kuzatish.
- b. Badiiy asarlarni oʻqish.
- c. Lugʻatni mustahkamlash va faollashtirish metodlari.
- d. Diafilmlar va kinofilmlar.

131. Nutqiy tovushlar ogʻiz boʻshligʻida shakllanadi, uning shakli va hajmi harakatchan aʼzolar: lablar, til, pastki jagʻ, ogʻizning yumshoq yuqori qismi, qiziloʻngach holatiga bogʻliq boʻladi. Nimaga taʼrif berilgan?

- a. Artikulatsiya apparatini rivojlantirish.
- b. Nutqiy nafas olishni rivojlantirishga doir ishlar.
- c. Ovoz ustidagi ishlar.
- d. Ona tilining barcha tovushlarini to'g'ri talaffuz qilishni shakllantirish.

132. Dialog, kommunikativ vaziyatni tashkil qilishda u nechta tarkibiy qismlardan tuzilganini hisobga olish zarur?

- a. 5 turdagi.
- b. 6 turdagi.
- c. 3 turdagi.
- d. 2 turdagi.

133. Ohangning ko'tarilishi va pasayishi, yuqori ovozdan past ovozga o'tish va aksincha. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Ovoz kuchi.
- b. Ovoz balandligi.
- c. Ovoz tembri.
- d. To'g'ri javob yo'q.

134. Tovushlarni muayyan balandlikda talaffuz etish, shuningdek tovushni bor ovozi bilan talaffuz eta olish qobiliyati. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Ovoz kuchi.
- b. Ovoz balandligi.
- c. Ovoz tembri.
- d. To'g'ri javob yo'q.

135. Ovozga sifat jihatdan ishlov berish jarangdor, ma'nosiz, titroq, bo'g'iq va boshq. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Ovoz kuchi.
- b. Ovoz balandligi.
- c. Ovoz tembri.
- d. To'g'ri javob yo'q.

136. Har bir tovushni, shuningdek soʻzlar va iboralarni alohida va aniq, tushunarli qilib talaffuz etish bolada bir vaqtning oʻzida artikulatsiya apparatini rivojlantirish va takomillashtirish bilan bir qatorda asta-sekin shakllanadi.

Nimaga taʼrif berilgan?

- a. Artikulatsiya apparatini rivojlantirish.
- b. Nutqiy nafas olishni rivojlantirishga doir ishlar.
- c. Ovoz ustidagi ishlar.
- d. Diksiyaga oid ishlar.

137. Kishilar bir-birlarini tushunishlari uchun ular ogʻzaki nutqining tovush qismi bir xil boʻlishi darkor. Shuning uchun tarbiyachilar nafaqat oʻzlari ogʻzaki nutq qoidalariga rioya qilishlari lozim, balki ular bolalarni ham shunga odatlantirishlari kerak. Nimaga taʼrif berilgan?

- a. Artikulatsiya apparatini rivojlantirish.
- b. Nutq surʼatiga doir ishlar.
- c. Orfoepiyaga doir ishlar.
- d. Diksiyaga oid ishlar.

138. Maktabgacha yoshdagi bolalar sekin soʻzlashdan koʻra koʻproq tez surʼatda soʻzlaydilar. Bu nutqning tushunarligi, aniqligiga salbiy taʼsir koʻrsatadi, tovush artikulatsiyasi yomonlashadi, baʼzan alohida tovushlar, boʻgʻinlar va hatto soʻzlar tushib qoladi. Nimaga taʼrif berilgan?

- a. Artikulatsiya apparatini rivojlantirish.
- b. Nutq surʼatiga doir ishlar.
- c. Orfoepiyaga doir ishlar.
- d. Diksiyaga oid ishlar.

139. Intonatsiya necha turga boʻlinadi?

- a. ta.
- b. ta.
- c. 6 ta.
- d. 3 ta.

140. Nutqiy kesimlar o'rtasidagi pauzalarni hisobga olgan holda nutqning aytilgan fikr mazmunidan kelib chiqqan holda jadallashishi va sekinlashuvi Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Musiqiylik.
- b. Sur'at.
- c. Ritm.
- d. Nutq tembri.

141. Tayyorlash guruhi bolalari nechta iboradan tarkib topgan ravon hikoya tuza oladi?

- a. 5–7 ta ibora.
- b. 8–10 ta ibora.
- c. 10–12 ta ibora.
- d. 8–12 ta ibora.

142. Urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarning bir tekis o'rin almashishi, ya'ni ularning quyidagi sifatlari: uzoqlik va qisqalik, ovozni balandlatish va pasaytirish. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Musiqiylik.
- b. Sur'at.
- c. Ritm.
- d. Nutq tembri.

143. Bolalar nutqini rivojlantirishning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda nutqning tovush madaniyatini shakllantirishni nechta asosiy bosqichga ajratish mumkin?

- a. To'rt.
- b. Besh.
- c. Uch.
- d. Olti.

144. Bolalar nutqini rivojlantirishning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda nutqning tovush madaniyatini shakllantirishning birinchi bosqichga necha yoshli bolalarni o'z ichiga oladi.

- a. 1–3 yosh.
- b. 3–5 yosh.
- c. 5–7 yosh.
- d. To‘g‘ri javob yo‘q.

145. Har qanday tovush juftligini tabaqalashtirish necha xil turdagi ishlarni amalga oshirishni ko‘zda tutadi.

- a. To‘rt.
- b. Besh.
- c. Uch.
- d. Olti.

146. Bolalarning tovush artikulatsiyasini o‘zlashtirish jarayoni ancha davomli bo‘lib, u necha yilga cho‘ziladi?

- a. 1–3.
- b. 3–5.
- c. 4–5.
- d. 5–7.

147. BMT tomonidan qabul qilingan “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi” ning qabul qilingan vaqti qaysi bandda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- a. 1948-yil 10-dekabr.
- b. 1958-yil 12-dekabr.
- c. 1955-yil 12-dekabr.
- d. 1978-yil 10-dekabr.

148. Bolalar nutqini rivojlantirishning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda nutqning tovush madaniyatini shakllantirishning ikkinchi bosqichga necha yoshli bolalarni o‘z ichiga oladi.

- a. 1–3 yosh.
- b. 3–5 yosh.
- c. 5–7 yosh.
- d. To‘g‘ri javob yo‘q.

149. Bolalar nutqini rivojlantirishning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda nutqning tovush madaniyatini shakllantirishning uchunchi bosqichga necha yoshli bolalarni o'z ichiga oladi.

- a. 1–3 yosh.
- b. 3–5 yosh.
- c. 5–7 yosh.
- d. To'g'ri javob yo'q.

150. Hafta davomida 7 yoshli bola nechta miqdordagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin?

- a. 10 ta so'z.
- b. 15 ta so'z.
- c. 20 ta so'z.
- d. 30 ta so'z.

151. Ohangning ko'tarilishi va pasayishi, yuqori ovozdan past ovozga o'tish va aksincha. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Ovoz kuchi.
- b. Ovoz balandligi.
- c. Ovoz tembri.
- d. To'g'ri javob yo'q.

152. Hafta davomida 4 yoshli bola nechta miqdordagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin?

- a. 7 ta so'z.
- b. 8 ta so'z.
- c. 10 ta so'z.
- d. 9 ta so'z.

153. Muayyan holatda qaysi tilda gapirish haqida bolaga aniq ko'rsatma berish zarurligi va interferensiya holatlarini bartaraf etish lozim. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. O'zga tilga o'rgatish metodikasining maqsadi.

- b. O'zga tilga o'rgatish metodikasining predmeti.
- c. O'zga tilga o'rgatish metodikasining vazifalari.
- d. To'g'ri javob yo'q.

154. Predmetlarni ko'zdan kechirish mashg'ulotlarini birinchi marta kim ishlab chiqqan?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. Ye.I.Tixeyeva.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

155. Hafta davomida 6 yoshli bola nechta miqdordagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin?

- a. 10 ta so'z.
- b. 15 ta so'z.
- c. 20 ta so'z.
- d. 25 ta so'z.

156. Tovushlarni muayyan balandlikda talaffuz etish, shuningdek tovushni bor ovozi bilan talaffuz eta olish qobiliyati. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Ovoz kuchi.
- b. Ovoz balandligi.
- c. Ovoz tembri.
- d. To'g'ri javob yo'q.

157. Bolalarga monologik nutqni muntazam o'qitish taxminan necha yoshdan boshlanadi?

- a. to'rt yoshdan.
- b. besh yoshdan.
- c. uch yoshdan.
- d. olti yoshdan.

158. Qayta hikoya qilishga ta'rif qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- a. Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til voqeligini eng oddiy tarzda anglashni shakllantirish bilan o'zaro bog'liqdir.
- b. Maktabgacha davrdagi katta yoshda nutqning grammatik jihatdan to'g'riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatning paydo bo'lganligi.
- c. Lug'atni rivojlantirishda uning sifat jihatidan takomillashtirilishi oldingi o'ringa chiqadi.
- d. Eshirilgan badiiy asarni ravon, ifodali aytib berish.

159. Har bir tovushni, shuningdek so'zlar va iboralarni alohida va aniq, tushunarli qilib talaffuz etish bolada bir vaqtning o'zida artikulyatsiya apparatini rivojlantirish va takomillashtirish bilan bir qatorda asta-sekin shakllanadi. Nimaga ta'rif berilgan?

- a. Artikulyatsiya apparatini rivojlantirish.
- b. Nutqiy nafas olishni rivojlantirishga doir ishlar.
- c. Ovoz ustidagi ishlar.
- d. Diksiyaga oid ishlar.

160. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun hikoyalarning necha turga bo'linadi?

- a. To'rt.
- b. Besh.
- c. Uch.
- d. Olti.

161. Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating.

- a. Faoliyat, jamoat, axborot.
- b. Tarbiya, ta'lim, ma'lumot.
- c. Irsiyat, muhit, ta'lim-tarbiya.
- d. Bilim, ko'nikma, malaka.

162. Maktabgacha yoshdagi katta bolalarni nutqiy rivojlantirishga doir vazifalar to'g'ri berilgan qatorni toping?

- a. Emotsional-erkin muloqot – yetakchi faoliyat turi hisoblanadi.
- b. Tovushga taqlid qilishga oid soʻzlardagi tovushlar bilan mustaqil oʻyinlarni va oʻyin harakatlarini turli xil tovushlar bilan kuzatib borishni qoʻllab-quvvatlash.
- c. Nutqning asosiy irsiy vazifasi – aloqa funksiyasi, ijtimoiy aloqalar va atrofdagilarga taʼsiridan iborat.
- d. Til voqeligini eng oddiy anglashni rivojlantirish, bolalarni «tovush», «soʻz», «gap» atamaları bilan tanishtirish.

163. Ikki yoshga kelib bolaning lugʻat zaxirasi nechta soʻzga yetadi.

- a. 100–200 ta soʻz.
- b. 200–300 ta soʻz.
- c. 100–150 ta soʻz.
- d. 300–400 ta soʻz.

164. Necha oydan boshlab bolada nutqiy taqlid va ovoz ifodaliligi rivojlanadi?

- a. 9 oy.
- b. 12 oy.
- c. 8 oy.
- d. 10 oy.

165.« Insonning yana bir oʻziga xos xususiyati, oʻziga xos insoniy ehtiyoji mavjud, bu – boshqa odamlar bilan muloqotga ehtiyojmandlik, «emotsional muloqotga ehtiyojmandlik»dir - bu kimning qarashi?

- a. L.V.Sherba.
- b. A.A.Leontyev.
- c. V.A.Zveginsev.
- d. K.Obuxovskiy.

166.«Maktabgacha tarbiya muassasalarida jonli soʻz» asarining muallifi kim?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. Ye.I.Tixeyeva.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

167. Bolalarning ilk yoshdan boshlab grammatik tuzilishni o'zlashtirib olishlarining qonuniyatlarini ochib bergan pedagog olim kim ?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. Ye.I.Tixeyeva.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

168. «Chet tilini o'zlashtirish ona tili rivojlanayotgan yo'lga qarama-qarshi yo'ldan boradi... Bola ona tilini o'zi ang-lamagan holda va beixtiyor o'zlashtiradi, chet tilini esa, anglab yetib va ataylab o'zlashtiradi.» – bu kimning fikri?

- a. K.Obuxovskiy.
- b. A.A.Leontyev.
- c. V.A.Zveginsev.
- d. L.S.Vigotskiy.

169. Interferensiya – bu nima?

- a. Ikki (va undan ortiq) tillar nutqiy «mexanizmlarining» o'zaro hamkorligida, u yoki bu tilda ohangdagi o'zgarishlar, bo'g'inga ajratish, nutqdagi o'ziga xosliklar va hokazolardagi o'zgarishlarda kuzatiladi.
- b. Dastlabki ta'limda ona tilini o'qitish «bosh, markaziy predmetni tashkil etishi».
- c. Har qanday til chet tilidagi so'zlarni o'zlashtirar ekan, deyarli hamma vaqt ularni u yoki bu o'zgarishlar bilan qabul qiladi.
- d. To'g'ri javob yo'q.

170. «Nutqni muntazam o'rgatish, nutq va tilni metodik rivojlantirish bolalar bog'chasidagi butun tarbiya ishlarining asosini tashkil qilmog'i lozim» – bu kimning pedagogik qarashi?

- a. Ye.A.Flerina.
- b. Ye.I.Tixeyeva.
- c. O.I.Solovyev.
- d. A.N.Govzdev.

Tesrlar kaliti

1. a	21.d	41.a	61.b	81.a	101.a	121.d	141.b	161.a	181.b
2. a	22.b	42.d	62.b	82.d	102.c	122.b	142.a	162.c	182.b
3.c	23.b	43.b	63.a	83.c	103.b	123.a	143.c	163.c	183.a
4.d	24.a	44.b	64.c	84.c	104.b	124.c	144.c	164.c	184.a
5.c	25.d	45.c	65.c	85.d	105.d	125.a	145.d	165.d	185.b
6.d	26.d	46.b	66.b	86.b	106.d	126.b	146.b	166.c	186.c
7.b	27.a	47.d	67.d	87.b	107.b	127.b	147.c	167.a	187.d
8.b	28.d	48.c	68.c	88.a	108.a	128.c	148.c	168.a	188.d
9.c	29.b	49.a	69.c	89.c	109.b	129.d	149.b	169.b	189.c
10.c	30.b	50.d	70.c	90.c	110.b	130.d	150.d	170.d	190.c
11.d	31.b	51.a	71.a	91.c	111.c	131.c	151.c	171.c	191.d
12.d	32.c	52.d	72.a	92.d	112.d	132.b	152.b	172.c	192.b
13.c	33.a	53.c	73.b	93.d	113.d	133.d	153.b	173.c	193.d
14.b	34.b	54.b	74.c	94.b	114.c	134.b	154.d	174.a	194.a
15.b	35.a	55.d	75.d	95.c	115.a	135.c	155.c	175.a	195.d
16.d	36.c	56.a	76.b	96.d	116.b	136.a	156.c	176.a	196.a
17.d	37.d	57.b	77.c	97.b	117.d	137.c	157.c	177.d	197.d
18.a	38.d	58.d	78.a	98.c	118.b	138.a	158.b	178.b	198.d
19.c	39.b	59.a	79.b	99.d	119.a	139.c	159.c	179.c	199.a
20.b	40.d	60.a	80.d	100.d	120.c	140.b	160.b	180.c	200.b

IZOHLI LUG‘AT

(glossariy)

Maktabgacha ta’lim – bolaning sog‘lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta’minlovchi, unda o‘qishga intilish hissini uyg‘otuvchi, uni muntazam ta’lim olishga tayyorlovchi hamda bola olti-yetti yoshga yetguncha davlat va nodavlat maktabgacha ta’lim muassasalari va oilalarda amalga oshiriluvchi ta’lim bosqichi.

Maktabgacha ta’lim pedagogikasi – maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, ma’naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o‘rganadi.

Didaktik tizim – (yunoncha «systema» – yaxlit, qismlarda tashkil topgan, birlashtirish) – ma’lum mezonlari asosida ta’lim jarayoning yaxlit holatini belgilash, ajratib ko‘rsatish.

Didaktik o‘yin – o‘rganilayotgan obyekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida bolaning bilishga bo‘lgan qiziqishi va faollik darajasini rag‘batlantiruvchi o‘quv faoliyati turi.

Jamoa – (lotincha «kollektivus» so‘zining tarjimasini bo‘lib, yig‘ilma, omma, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh kabi ma’nolarni anglatadi) – bir necha a‘zo (kishi)lardan iborat bo‘lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh.

Jamoa an‘analari – jamoa a‘zolari tomonidan birdek qo‘llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odat.

Jismoniy tarbiya – bolalarda jismoniy va irodaviy sifatlarni shakllantirish, ularni aqliy va jismoniy jihatdan mehnat hamda Vatan mudofaasiga tayyorlashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi.

Idrok – aniq maqsadga yo‘naltirilgan anglash jarayoni.

Ijtimoiy adaptatsiya (yunoncha adapto – moslashish) – anomal bolalar individual yoki guruhli xulqlarining ijtimoiy qadriyatlar va xulq-atvor qoidalari tizimiga mos kelishi.

Ijtimoiylashuv – ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi asosida shaxsning hayot va ishlab chiqarish jarayoniga moslashuvi.

Izohlash – tarbiyalanuvchiga hissiy-og‘zaki ta’sir etish usuli.

Individ (lotincha «individium» bo'linmas, yagona, alohida degan ma'nolarni anglatadi) – xatti-harakatlarini shartli refleks yordamida-gina tashkil eta oluvchi biologik mavjudot.

Individuallik – shaxsning o'ziga xos xususiyatlari.

Iqtisodiy tarbiya – bolalarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oila budjetini shakllantirish, xo'jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko'paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to'g'ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik jarayon.

Iqtisodiy ta'lim – bolalarga xo'jalik yuritish tizimi (oila budjetini shakllantirish, xo'jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko'paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to'g'ri tashkil etish va hokazolar) to'g'risidagi nazariy bilimlarni berishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Yosh xususiyatlari – muayyan bir yosh davriga xos bo'lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar.

Kadrlar tayyorlash milliy modeli – shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish kabi tarkibiy qismlarning o'zaro hamkorligi, ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik asosida «yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlarni tayyorlash Milliy tizimi» mohiyatini aks ettiruvchi andoza, loyiha. Uning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

Shaxs – kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi;

Davlat va jamiyat – ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlarni tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillari;

Uzluksiz ta'lim – malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini, davlat ta'lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimining tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi;

Fan – yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi;

Ishlab chiqarish – kadrlarga bo‘lgan ehtiyojni, shuningdek, ularning tayyorgarlik sifati va saviyasiga nisbatan qo‘yiladigan talablarni belgilaydigan asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliyaviy va moddiy-texnikaviy jihatdan ta‘minlash jarayonining faol ishtirokchisi.

Korreksiya (yunoncha «correctio» - tuzatish) – pedagogik uslub va tadbirlardan iborat maxsus tizimi yordamida anomal bolalarning psixik va jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarini qisman yoki to‘liq tuzatish.

Ko‘nikma – olingan bilimlarga asoslanib qo‘yilgan vazifalar va shartlarga binoan bajariladigan harakatlar yig‘indisi.

Ko‘rgazmali metodlar – predmet, hodisa yoki jarayonlar mohiyatini tabiiy holatda namoyish qilish, ularning maketlarini ko‘rsatishda qo‘llaniluvchi usullar.

Loyihalashtirish (rejalashtirish) – bolalarning o‘quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish.

Madaniyat («cultura» so‘zidan olingan bo‘lib, parvarish qilish, ishlov berish ma‘nosini bildiradi) – ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo‘lga kiritilib, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va ma‘naviy boyliklar tizimi.

Mazmun (ta‘lim (bilim olish) mazmuni) – ta‘lim jarayonida bola tomonidan o‘zlashtirilishi zarur bo‘lgan ilmiy bilim, amaliy ko‘nikma, malaka, fikrlash hamda faoliyat usullari tizimi.

Malaka – ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi.

Materialni og‘zaki bayon qilish metodlari – o‘quv materialning mohiyatini ozg‘aki (hikoya, tushuntirish, maktab ma‘ruzasi kabi shakllarda) yoritishda qo‘llaniluvchi usullar.

Mashq va o‘rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari – muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me‘yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirish usullari.

Ma‘lumot – ta‘lim-tarbiya natijasida o‘zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko‘nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmui.

Metod – yunoncha tarjimasi «tadqiqot, usul, maqsadga erishish yo‘li» kabi ma‘nolarni anglatadi.

Metodika (fan sifatida) – xususiy fanlarni o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi.

Mehnat tarbiyasi – shaxsga mehnatning mohiyatini chuqur anglatish, ularda mehnatga ongli munosabat, shuningdek, muayyan ijtimoiy-foydali harakat yoki kasbiy ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Munozara – tarbiyalanuvchilarga hissiy-og‘zaki ta‘sir ko‘rsatish asosida ularda ma‘naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan bahs-munozara usuli.

Pedagogika (yunoncha «paidagogike» bo‘lib, «paidagogos» – bola, yetaklayman) – ijtimoiy tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga muvofiq yosh avlodni tarbiyalash hamda unga ta‘lim berishning mohiyati va muammolarini o‘rganadigan fan.

Pedagogik ilmiy tadqiqot metodlari – shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yo‘nalishlarda chuqur, puxta ilmiy bilimlarni berish tamoyillari, obyektiv va subyektiv omillarni aniqlovchi pedagogik jarayonning ichki mohiyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish va bilish usullari.

Pedagogik mahorat – bo‘ljak o‘qituvchilarning kasbiy mahoratlarini oshirish, takomillashtirish muammolarini o‘rganadi.

Pedagogik talab – turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida bola tomonidan amal qilinishi zarur bo‘lgan ijtimoiy xulq-atvor me‘yorlari.

Pedagogik mahorat – ta‘lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo‘llay olish qobiliyati, yuksak pedagogik tafakkur.

Rag‘batlantirish – tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko‘ngilini ko‘tarish va uni qo‘llab-quvvatlash usuli.

Rivojlanish – shaxsning fiziologik va intellektual o‘rishida namoyon bo‘ladigan miqdor va sifat o‘zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

Suhbat – savol va javob shaklidagi dialogik ta’lim metodi.

Tamoyil (yunoncha «principium») – biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang‘ich qoidasi; boshqaruvchi g‘oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab.

Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o‘stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Tarbiya jarayoni – pedagog va bola (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo‘naltirilgan samarali hamkorlik jarayoni.

Tarbiya mazmuni – shaxsning shakllanishiga qo‘yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyati.

Tarbiya metodi (yunoncha «metodos» – yo‘l) – tarbiya maqsadiga erishish yo‘li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg‘ulari va xulqiga ta’sir etish usullari.

Tarbiya nazariyasi – pedagogikaning muhim tarkibiy qismi; tarbiyaviy jarayon mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o‘rganadi.

Tafakkur – ijtimoiy voqea-hodisalarning ongda to‘laqonli aks etishi, inson aqliy faoliyatining yuksak shakli.

Tashxis – didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash.

Ta’lim – bolalarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o‘stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan jarayon.

Ta’lim va tarbiya mazmuni – shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati.

Ta’lim jarayoni – o‘qituvchi va bolalar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon.

Ta’lim metodlari – ta’lim jarayonida qo‘llanilib, uning samarasini ta’minlovchi usullar majmui.

Ta'lim mazmuni – davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati.

Ta'lim maqsadi (o'qish, bilim olish maqsadi) – ta'limning aniq yo'nalishini belgilab beruvchi yetakchi g'oya.

Ta'lim natijasi (ta'lim mahsuli) – ta'lim yakunining mohiyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jarayonining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi.

Ta'lim shakli – ta'lim jarayonining tashkiliy tuzilmasi.

Topshiriq – bolalarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida qo'llaniladigan usul.

Tushuntirish – o'quv materialini mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilish.

Umumiy pedagogika – maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish masalalarini o'rganadi.

Usul – muayyan o'quv materialini o'zlashtirishda qo'llanilayotgan asosiy ta'lim metodi bilan birga ikkinchi bir ta'lim metodining ayrim elementlaridan foydalanish.

Faoliyat – shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, ko'rinishi.

Shaxs – psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyat a'zosi.

Ekologik madaniyat – bolaning ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish qobiliyati.

Ekologik ong – tabiat va atrof-muhitning mavjud holati, ularni muhofaza etish borasidagi tushunchalarning ongdagi ifodasi.

Ekologik tarbiya – bolalarga dastlabki ekologik bilimlarni berish, ularning mavjud ekologik bilimlarini boyitish, ularda tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayon.

Ekologik ta'lim – bolaga aniq maqsadga muvofiq, izchil, tizimli va uzluksiz ravishda nazariy ekologik bilimlarni berishga yo'naltirilgan ta'limiy jarayon.

Ekologik faoliyat – ekologik bilimlarga tayanilgan holda tabiat va atrof-muhit muhofazasini ta'minlash borasida amalga oshirilayotgan xatti-harakatlar majmui.

Estetik tarbiya – bolalarni tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari, turmush go'zalligini idrok etish, to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muhabbat uyg'otish va hayotiga go'zallik olib kirish qobiliyatini tarbiyalash jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Dunyoqarash – shaxsning tafakkur tarzi va yo'nalishini aks ettiruvchi qarashlar, e'tiqod hamda fikr-o'ylar tizimi.

Maqol – xalq yaratgan g'oyat ixcham, chuqur ma'noli gaplar.

Maqsad – faoliyat natijasini oldindan fikran belgilash.

Maqtov – foydali ish qilgan shaxsni, jamoani og'zaki taqdirlash.

Mahorat – shaxsning tajriba orqali orttirgan xususiyati. Biror sohadagi moslashuvchan ko'nikma va ijodkorlik asosida hosil bo'lgan kasbiy ko'nikmalarning yuqori darajasi, kasbiy mohirlik. Biror faoliyat sohasidagi yuqori darajada egallangan bilim, ko'nikma, malakalarni amaliyotda yuqori sifat va samaradorlik bilan qo'llash.

Muammoli vaziyat – hayotdagi yoki o'quv jarayonidagi vaziyat bo'lib, u mashaqqat bilan hal qilinadigan masala tufayli yuzaga keladi.

Odat – kishining ma'lum e'tiqodlar, qadriyatlar yoki axloqiy me'yorlardan kelib chiqib, amalga oshiradigan ongli faoliyati.

Pedagogik jarayon – ta'lim masalalari, uning taraqqiyotini hal qilishga qaratilgan, maxsus tashkil etilgan pedagog va tarbiyalanuvchilarning maqsadli o'zaro munosabatlari.

Pedagogik jarayon tamoyillari – pedagogik faoliyatni tashkil etishning asosiy talablari bo'lib, u pedagogik jarayonning yo'nalishini ko'rsatadi va uning qonuniyatlarini ochib beradi.

Pedagogik mahorat – pedagogik jarayonni bilish, uni tashkil eta olish, harakatga keltira olish (A.S.Makarenko), pedagogik jarayonning yuqori samaradorligini ta'minlovchi shaxsning ish sifati va xususiyatlari sintezi.

Pedagogik texnologiya – «ishlab chiqarish» natijasi «mahsuloti» - ma'lum malakaga ega bo'lgan mutaxassis tayyorlash uchun ilmiy

asoslangan didaktik jarayonni amalga oshirish, ya'ni o'qitish jarayonini qo'yilgan maqsadga ko'ra izchil ketma-ketlikda turli vosita, metodlarni qo'llash orqali samarali ta'lim natijasiga erishishning ishonchligini ta'minlovchi, kafolatlovchi pedagogik faoliyat.

Pedagogik faoliyat – ta'lim maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan ijtimoiy faoliyatning alohida turi.

Tarbiya – 1. Bolani boqib, ta'lim berib katta qilish, voyaga yetkazish uchun qilinadigan mehnat va g'amxo'rlik.

2. Ish-hunar, odob-axloq o'rgatishga va umuman kishining g'oyaviy va ma'naviy qiyofasini shakllantirishga qaratilgan ta'lim tizimi.

3. Parvarish, qarov:

1) tarbiyalab katta qilmoq, voyaga yetkazmoq, o'stirmoq, ulg'aytirmoq;

2) ilm-hunar bermoq, odob-axloq o'rgatmoq, tarbiyalab biror xislat-fazilatni singdirmoq;

3) parvarish qilmoq.

Ta'lim – 1) shaxsning jismoniy va ma'naviy shakllanishining yagona jarayoni, ijtimoiy etalonlarning ijtimoiy ong sifatida u yoki bu darajada qayd qilingan, tarixan shartlangan ideal timsollarga ongli yo'naltirilgan ijtimoiylashish jarayoni;

2) muayyan bilimlarni egallash g'oyaviy-axloqiy, qadr, malaka, ko'nikma, axloq me'yorlariga qaratilgan jamiyat a'zolarining ta'lim va tarbiyasi vazifasini bajaradigan nisbiy mustaqil tizim;

3) o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan jarayon.

Ta'lim vositalari – ta'lim samaradorligini ta'minlovchi obyektiv (darslik, o'quv qo'llanmalari, o'quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioprojektor, videomagnitafon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subyektiv (o'qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Ta'lim jarayoni – tarbiyachi va bolalar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Ta'lim maqsadi – ta'lim berishdan (olishdan) ko'zlangan muddao.

Ta'lim mazmuni – 1) o'qitish jarayonida egallash lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar ma'nosi, hajmi va xarakteri. 2) shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati.

Ta'lim tizimi – yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish yo'lida davlat tamoyillari asosida faoliyat yuritayotgan barcha turdagi o'quv-tarbiya muassasalari majmui.

Tushuncha – atrof-muhitdagi hodisalar, predmetlarning muhim xususiyatlarini, ular orasidagi aloqa va munosabatlarni bilish.

To'la ratsionalizm – odam faoliyat yuritishi uchun atroficha axborotga ega va undan o'z faoliyatida foydalanib, maksimum darajada natijaga erishadi, deb qaraladigan yo'nalish.

Faoliyat – 1) ongli maqsadga ko'ra boshqariladigan kishining ichki (ruhiy), tashqi (jismoniy) faolligi; 2) atrof-muhitni kishilar tomonidan maqsadga muvofiq qayta bunyod etish.

Xalq pedagogikasi yoki etnopedagogika – bu etnik guruhlar millat, xalqning asrlar davomidagi tarixiy hayoti davomida erishgan empirik tajribalari asosida bolaga ta'lim-tarbiya berish haqidagi fan.

Shaxsiy fazilat – shaxs tomonidan o'zining axloqiy, ruhiy va ishchanlik qobiliyatining ijtimoiy ahamiyatini, jamiyatdagi o'rnini ang'lay olish xususiyati.

E'tiqod – shaxs amal qiladigan bilim, tamoyil va ideallarning haqqoniyligiga qalban va asosli ishonch bilan bog'langan, uning atrof-muhitga hamda o'zining xatti-harakatlariga bo'lgan subyektiv faoliyati.

O'zlashtirish – tushunish, o'rganish orqali axborotning ma'no-mazmuni, undan foydalanish yoki harakatlarni bajarish tartibi to'g'risida bilim va ko'nikmalar hosil bo'lishi.

O'rganish – axborotdan foydalanish va turli harakatlarni ko'rsatilgan tartibda mustaqil bajarish ko'nikmalarini egallash.

O'rgatish – axborotdan foydalanish va turli harakatlarni bajarish ko'nikmalarining o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishini turli vosita va usullarni qo'llab tushuntirish, ko'rsatish va mashqlar orqali amalga oshirish jarayoni.

Qiziqish – shaxs harakatiga sabab bo'ladigan faoliyat yo'nalishining ongli shakli, insonning u yoki bu narsaga, ishga diqqat-e'tibor qaratishi, ixlos qo'yishi, agar u bajaradigan ish bo'lsa bajarishga astoydil kirishishi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida so‘zlagan nutqi, 1997, 29-avgust // Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori.–T.,1997, 4 b.
2. Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari.
–T.: O‘zbekiston, 1998, 68 b.
3. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. // Barkamol avlod – O‘zbekiston kelajagining poydevori. –T.: 1997, 20–29 b.
4. «Sog‘lom avlod davlat dasturi to‘g‘risida»: O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori, 2000-yil, 15-fevral // Xalq so‘zi. 2000, 16-fevral.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi». // Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: 1997, 46 b.
6. O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning “2017–2021-yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. –T.: 2016 y., 29-dekabr.
7. “Sog‘lom ona va bola yili” Davlat dasturi. –T., 2016.
8. “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlar yili” Davlat dasturi –T., 2017.
9. O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim to‘g‘risidagi Nizom. // Maktabgacha tarbiya. –T., 2000, 1-son.
10. «Bolajon» tayanch dasturi. –T., 2010.
11. Maktabgacha ta’lim Konsepsiyasi. –T., 2011.
12. Arushanova A.G. Razvitie rechi doshkolnika (grammatika). Metodicheskoe posobie dlya vospitateley. –M., 1997.
13. Anna Freyd. Detskiy psixoanaliz. –SPb.: Piter, 2003. (Seriya «Xristomatiya po psixologii»).
14. Asqarova M. va boshqalar Kichik yoshdagi bolalar nutqini o‘stirish. –T., 2001.

15. Abduazimov O. Multimedia - noyob ne'mat. //«Xalq so'zi» gazetasi, 2002, 28-fevral.
16. Begmatova N.X., Aripov M. Multimediya texnologiyasidan foydalanish. –T., 2012.
17. Bekmatova O.A. va boshqalar «Quvnoq harflar». –T.: «O'qituvchi», 2000.
18. Vaxobova F.N., Rasulova M. Sh. va boshqalar «Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablari».–T., 2008.
19. Гербова В. Планирование работы по развитию речи и ознакомление с художественной литературой // Дошкольное воспитание, 1999, №3, 19–22 с.
20. Jalolova G. «Bolalarni maktabga tayyorlashda noan'anaviy o'yinlardan foydalanish». –T., 2004.
21. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. –T., 1996.
22. Ismailova R. Idrok jarayoni – yetakchi omil: 6–7 yoshli bolalarga tarbiya // Boshlang'ich ta'lim, 1999, №3, 36–37 b.
23. Ismoilova M. Noan'anaviy ish uslublari orqali bolalarning ijodiy qobiliyatlarini o'stirish yo'llarini axtaryapmiz: Tajriba minbari // Maktabgacha tarbiya, 1992, №2, 44–46 b.
24. Кадырова Р. М. Теория и методика развития речи (Текст лекции). –Т.: Уз. ПФИТИ, 2000.
25. Kadirova R.M. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda dialogik nutqni rivojlantirishning omillari (o'quv qo'llanma). –T.: TDPU, 2002.
26. Lyublinskaya A.A. Tarbiyagacha bolalarning rivojlanishi haqida. –T.: O'qituvchi, 1997, 279 b.
27. Maktabgacha ta'lim muassasasida pedagogik kengash. V.Belaya. –M., 2009.
28. Mo'minova L. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o'rgatish dasturi. –T., 1996.
29. Mirjalilova S., To'laganova R. Ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalar. Metodik tavsiyanoma. –T., 2008.
30. Nutq o'stirish (Bolalar bog'chalari uchun she'r va topishmoqlar to'plami). –T.:

31. Nurkeldiyeva D.A. va boshqalar. Barmoqlar mashqi va logopedik o'yinlar. –T., 2007.
32. Ochilov M. O'qitish usuli – pedagogik texnologiyalarning asosiy komponenti // Xalq ta'limi. 1999, №6, 32–35 b.
33. Otavaliyeva O'. Bola tarbiyasida bog'cha va oila hamkorligi. –T.: O'qituvchi, 1994, 72 b.
34. Podlasiy V.I. 100 savolga 100 javob. –M., 2004.
35. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс. Учебник для студентов высш. учеб. заведения. В 2 кн. – М.: Владос,
36. Психология. // Под ред. Е. И. Рогова. Учебное пособие для студентов ВУЗов. –М.: Владос, 2005.
37. Sayidahmedov Ya. Yangi pedagogik texnologiya mohiyati // Xalq ta'limi, 1999, №1, 97–102 b.
38. Safarova R. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. –T.: Ma'naviyat, 2003.
39. Tolipov O'. Tajriba-sinov ishlarini o'tkazishda yangi pedagogik texnologiyalar // Xalq ta'limi, 1999, №2–3, 63–68 b.
40. Umarova M. Bolalarda atrof-muhitga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish. Metodik tavsiyalar. –T.: Nur-sehri oshiyoni, 2007, 67 b.
41. Fayzullayeva M., Z. Raximova, M. Rustamova «Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini o'stirish. (Tayyorlov guruhi uchun mashg'ulotlar ishlanmasi), –T., 2010.
42. Shodiyeva Q. «Maktabgacha yoshdagi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish». –T.: «O'qituvchi», 1990.
43. Shodiyeva Q. O'rta guruh bolalari nutqini o'stirish. –T.: «O'qituvchi», 1993.
44. G'afforova T. va boshqalar «1-sinf savod darslari». –T.: «O'qituvchi», 1996.
45. Qodirova F.R., Qodirova R.M. Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. –T.: Istiqolol, 2006.
46. Qo'chqorova M. Maqsadga erishish yo'lida: Bolalar o'yinlari orqali olgan bilimlar // Boshlang'ich ta'lim, 1999, №3, 30–31 b.
47. Qurbonov T.–Yoshlarda milliy g'ururning shakllanishida madaniy mehrining roli. Avtoref. dis. ped fan. nom. –T., 2005, 24 b.

48. Djamilova N.N. «Maktabgacha metodika fanlarini o'qitish texnologiyasi» –T.: TDPU, 2017.
49. Temurova N. Talaba yoshlarning ma'naviy shakllanishida milliy va umuminsoniy qadriyatlar dialektikasi. Avtoref. dis. ped fan. nom. 2006.
50. Shodmonova Sh. – Oilada kichik maktab yoshidagi bolalar milliy qadriyatlar asosida axloqiy tarbiyalashning pedagogik asoslari. Avtoref. dis. kand. ped.. 2001 yil.
51. Sodiqova Sh. A. «Maktabgacha pedagogika». –T.: Fan va taxnologiya, 2017.
52. To'ychiyeva. T. O'zbek ma'naviy qadriyatlari tizimida urfodat va an'analarning o'rni. PFN ilm. dar. olish uchun yozil. diss. –T.: Nizomiy nomidagi, –T., TDPU, 2000.
53. Telegenov A. Xalq dostonlari vositasida o'smirlarni ma'naviy axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash. (Alpomish dostoni misolida). PFN ilm. dar. olish uchun yozil. diss. –T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2014.
54. Egamnazarova Sh. M. «Tarbiya ishlar metodikasi», «Ilim ziyoy». –T., 2016.

O'quv qo'llanma

55. Edited by Mary Rafferty «A brief review of approaches to oral language development» –USA, 2014.
56. Edited by R. Marlow-Ferguson World Education Encyclopedia: A Survey of Educational Systems Worldwide. Farmington Hills: Gale Group, 2002.
57. Edited by J. Schriever (Comparative studies series; Volume 10). Discourse Formation in Comparative Education Frankfurt am Main; Berlin; New York; Oxford: Lang, 2000.

MUNDARIJA:

KIRISH	3
--------------	---

I BO'LIM

1-§ Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi – o'quv fani	9
2-§ Sharq va g'arb mutafakkirlarining yosh avlodni tarbiyalashga oid qarashlari.....	37
3-§ Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi fanining maqsad va vazifalari.	49
4-§ Maktabgacha ta'lim muassasasida nutqini rivojlantirishga doir ishlar tizimi	57
5-§ Nutqini rivojlantirish metodikasining nazariy asoslari.....	71
6-7-§ Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning vazifalari, metodlari va vositalari.....	79
8-9-§ O'rta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning vazifalari, metodlari va vositalari.....	90
10-11-§ Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning vazifalari, metodlari va vositalari.....	96
12-§ Ravon nutqini rivojlantirish.....	109
13-§ Dialogik nutqning mazmuni va vazifalari	118
14-§ Bolaning ijtimoiy va shaxs sifatida shakllanishida dialogning ahamiyati.....	125
15-§ Bolalarni monologik nutqqa o'rgatish	132
16-§ Turli yosh bosqichlarida monologik nutqni o'rgatish ishining mazmuni va uning vazifalari.....	137
17-§ Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan lug'at ishini olib borishning mazmuni.....	145
18-§ Maktabgacha ta'lim muassasasida nutqini rivojlantirish metodikasi.	151
19-§ Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash	165
20-§ Grammatik qurilishni shakllantirish metodikasi.....	175
21-§ Maktabgacha yoshdagi bolalarni tevarak-atrofnii bilishda nutqni rivojlantirish texnologiyasi	181

22–23-§ Tovushlarning to‘g‘ri talaffuzi yuzasidan olib boriladigan ishlar mazmuni.....	199
24–25-§ Bolalar lug‘atini boyitishda ta‘limiy o‘yinlar.....	209

II BO‘LIM

1-§ Ta‘lim muassasalarida bolalarga nutq o‘stirish jarayonini tashkil etish.....	216
2-§ Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishning asosiy vazifalari.....	224
3-§ Maktabgacha ta‘lim muassasalarida aqliy tarbiya berish vazifalari.....	228
4-§ Suhbat turlari va uning mazmuni.....	235
5-§ Suratlar bilan o‘tkaziladigan suhbatlar.....	241
6-§ Hikoya qilib berish turlari va metodlari.....	252
7–8-§ O‘yinchoq va predmetlarga qarab hikoya qilishga o‘rgatish.....	261
9-§ Bolalarni rasmga qarab hikoya tuzishga o‘rgatish.	269
10-§ MTM bolalar nutqini rivojlantirish texnologiyasi.....	274
11–12-§ Badiiy asarni sahnalashtirish turlari va uni qo‘yib ko‘rsatish metodlari.	293
13–14-§ Bolalarni savod o‘rganishga tayyorlash.....	298
15–16-§ Tarbiyachi nutqiga qo‘yiladigan pedagogik talablar.....	310
17-§ Maktabgacha ta‘lim muassasalari va oilada nutq o‘stirish bo‘yicha metodik ishlar.....	320
18-§ Bolalarni maktabga tayyorlashda ota-onalarning o‘rni.....	328
19–20-§ Maktabgacha ta‘lim muassasalarida multimedia texnologiyalarini joriy etish.....	335
Fan yuzasidan testlar.....	371
Glossariy.....	416
Foydalanilgan adabiyotlar.....	426

BABAYEVA DONO RAZZAQOVNA

**NUTQ O‘STIRISH NAZARIYASI
VA METODIKASI**

Toshkent – «Barkamol fayz media» – 2018

*Muharrir: D.Vaxidova
Dizayner: D. Azizov
Musahhih: N.Hasanova
Kompuyuterda
sahifalovchi: A. Qodirov*

Barkamolfayz@mail.ru Nashr.lits. AIN№284, 12.02.2016.

Bosishga ruxsat etildi: 09.11.2018 yil.

Bichimi 60x84 1/16. «Times news roman» garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i 27 Nashriyot bosma tabog‘i 27

Tiraji 300. Buyurtma № 7

«FAYLASUFLAR» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri, Matbuotchilar ko‘chasi, 32-uy.

ISBN 978-9943-5518-1-7

9 789943 551817